ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA BEHAR GODINA XXIV • 2015. • BROJ 128 • CIJENA 40 KN

BEHAR

SEAD BEGOVIĆ
Bošnjačka kuća nije kartonska kutija

SENAD HASANAGIĆ
Jedinstvenost turskog postupanja u historiji

FARIS NANIĆ
Karamarkov mandatar koji služi "hrvatskom građevinima"

IN MEMORIAM
Prof. dr. Munib Maglajlić (Banja Luka, 1945. – Sarajevo, 2015.)

EDIN URJAN KUKAVICA
Crkva bosanska – između onoga što jeste i onoga što nije

VELIJA HASANBEGOVIĆ
Potočarske sjene

INTERVJUI
Sanjin Kodrić
Ljubo Jurčić

LIKOVNO OKNO
Behaudin Selmanagić Selman (1915. – 2015.)

KNJIŽEVNI PODLISTAK: 120 GODINA OD IZDANJA PRVOG BOSANSKOHERCEGOVAČKOG ROMANA
Osman – Aziz: BEZ NADE

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD
Za nakladnika:
Ervin Jahić

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Urednik Ekonomskog podlistka:
Faris NANIĆ

Grafički urednik: **Selma KUKAVICA**

Uredništvo: **Remzija HADŽIEFENDIĆ PARIĆ, Rusmir AGAČEVIĆ, Edin Urjan KUKAVICA, Senad NANIĆ, Sena KULENOVIĆ, Azra ABADŽIĆ NAVAEY, Edib AHMETAŠEVIĆ**

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Ulica Grada Vukovara 235,
10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: casopisbehar@gmail.com
kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
web: www.behar.hr

Cijena po primjerku 40 kn, godišnja pretplata 200 kn
Cijena u BiH: 10 KM, godišnja pretplata 60 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Tisak: **Grafomark d.o.o., Zagreb**

Tiskano uz financijsku potporu Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske i Ministarstva kulture Republike Hrvatske
ISSN 1330-5182
Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori nisu nužno i stavovi uredništva.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik dr. Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

BEHAR | SADRŽAJ

Na naslovnici: Behaudin Selmanović Selman, *Bijela vaza*, 1966., ulje na platnu, 92,5 x 65

RIJEČ UREDNIKA

3 Sead Begović: **Bošnjačka kuća nije kartonska kutija**

PRIJEPORI HISTORIOGRAFIJE

5 Edin Urjan Kukavica: **Crkva bosanska – između onoga što jeste i onoga što nije**

19 Senad Hasanagić: **Jedinstvenost turskog postupanja u historiji**

26 Zehrudin Isaković: **Povelja Kulina bana – sadržaj i karakteristike**

ZOON POLITIKON

30 Faris Nanić: **Karamarkov mandatar koji služi "hrvatskom građevinima"**

IN MEMORIAM

36 Sead Šemsović: **Akademsko očinstvo i zajedničke niti ljubavi prema Bosni: U sjećanje na prof. dr. Muniba Maglajlića (Banja Luka, 1945. – Sarajevo, 2015.)**

INTERVJU

40 Sanjin Kodrić (razgovarao: Sead Begović): **Nijedan narod ne negira samog sebe, pa zašto bi to činili Bošnjaci!**

20 GODINA OD GENOCIDA U SREBRENICI

50 Naglasci izlaganja učesnika na konferenciji **"Genocid u Srebrenici: Ka trajnom sjećanju" (Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka)**

54 Velija Hasanbegović: **Potočarske sjene**

LIKOVNO OKNO: Behaudin Selmanagić Selman

62 Saida Mustajbegović: **Njegovo vrijeme nije za nama, već ispred nas**

67 **Izložba "Behaudin Selmanović 1915.–2015."**

OBLJETNICE

75 Hamza Ridžal: **100 godina od raspuštanja Bosanskog sabora**

GRAMATOLOŠKA OTKRIĆA

78 Remzija Hadžiefendić-Parić: **Ljubušak Hasan, zatim Stipan pa fra Lovro Ljubušak (Stara književnost i gramatika kao čuvari identiteta)**

EKONOMSKI PODLISTAK:

83 Faris Nanić: **Glas razuma**

84 Amer Bukvić i Elma Agić-Šabeta: **Jugoistočna Evropa kao međunarodni centar obrazovanja**

86 Ante Gavranović: **Blagostanje nacije ostvaruje se na mikrorazini**

89 Intervju Ljubo Jurčić (razgovarao Faris Nanić): **Transformacija ekonomije**

98 **Zanimljivosti**

MULTIMONOLOG

99 Senad Nanić: **Poziv u džihad**

INSTITUT ZA POLIGRAFIJU

100 Samedin Kadić: **Među četiri zida**

PRIČA

101 Kazimir Klarić: **Hatka**

KNJIŽEVNI PODLISTAK: 120 GODINA OD IZDANJA PRVOG BOSANSKOHERCEGOVAČKOG ROMANA

103 Osman – Aziz: **BEZ NADE (Pripovijest iz mostarskoga života)**

Bošnjačka kuća nije kartonska kutija

Piše: Sead Begović
glavni urednik

Narod koji sustavno ne prati sve svoje obljetnice, rođenja i smrti važnih kulturnih, znanstvenih, političkih i sportskih ličnosti i ustanova je zapušten kao beskućnik koji tumara tražeći zaštitnika i mecenu, a možda i ne zaslužuje da se naziva narodom. Ili je to narod o kojem govorimo da je upravo u "procesu", to jest, da sam između sebe dokazuje ono što je evidentno njegovo. Govorimo o brojnim sjećanjima na istaknuta imena velikana koji su "svjetlom" obilježili epohu iz svih nabrojanih područja, ali i prevažni datumnik događaja koji su većim dijelom u crno označili tu epohu, a treba im se ciklično vraćati.

Poznato je već svakoj mahaluši, a i potvrđeno je od dobronamjernih "stranaca", da su Bošnjaci uzoriti, ako ne baš i nenadmašni kao pojedinci u svome poslu, ali, nažalost, još uvijek se kolebaju i među sobom traže kao kolektiv – na zluradu radost nekih susjeda. Kada govorimo o Hrvatskoj, tradicija podrške istaknutim bošnjačkim pojedincima i institucijama oduvijek bila zadovoljavajuća

Ako u ovom tekstu spomenemo samo neke obljetnice iz 2015. godine, u sjećanje naroda usjekle i usmeno obilježene, uvidjet ćemo da Bošnjaci, raspolažu s antologijskim datumnikom događaja i imenikom zaslužnih osoba. Pa, otvorimo samo neke deftere važne za 2015. godinu, da ne budu ni državna tajna ni pojedinačni vapaj za bjelodanom vjerodostojnošću

te su oni mogli poticajno ostvariti, na obostranu radost, svoje stvaralačke opuse i domete. Stoga, u BiH se ne smije zaboravljati i na zasluženi doprinos bošnjačkog imena s kojim se diči i susjedna Hrvatska i Srbija, odnosno šira dijaspora.

Ako u ovom tekstu spomenemo samo neke obljetnice iz 2015. godine, u sjećanje naroda usjekle i usmeno obilježene, uvidjet ćemo da Bošnjaci, raspolažu s antologijskim datumnikom događaja i imenikom zaslužnih osoba. Pa, otvorimo samo neke deftere važne za 2015. godinu, da ne budu ni državna tajna ni pojedinačni vapaj za bjelodanom vjerodostojnošću.

Prošlo je već 145 godina od rođenja Safvet-bega Bašagića, spektralnog intelektualca, začetnika bošnjačkog nacionalnog preporoda, a što uključuje kulturu (pjesništvo i prevođenje s orijentalnih jezika) politiku, povijest i začetničku animaciju kulturnih društava i časopisa. Ovaj će markantni Hercegovac, u interkulturnoj razmjeni, ubrzo biti zastupljen i u hrvatskom književnom korpusu te će njegovo ime nositi i jedna zagrebačka ulica. Kao poliglot, zračio je i osobnošću svoje vanjštine koja je emitirala europsku i orijentalnu eleganciju, a oštro se suprotstavio mišljenjima da muslimanska mladež ne treba pohađati "švapske" škole. Autor je i "Kratke upute u prošlost Bosne od 1463. do 1850.", a zastupao je i tezu o djelomičnoj državnoj samostalnosti Bosne u vrijeme osmanske vladavine. Zajedno s Edhemom Mulabdićem i Osmanom Nuri Hadžićem 1900-te pokrenuo je list "Behar" i bio njegovim prvim urednikom. Orijentalni ambijent i emotivni kolorit sevdalinke osnovna je odlika njegova pjesništva, no, nimalo sevdalijski, već odrješito ironijski, ali ipak viteški, bio je njegov odgovor srpskom delegatu Petru Kočiću na sjednici Bosanskog sabora 1910. godine. Na Kočićev povik "Turci u Aziju!" – Bašagić je nonšalantno odgovorio "A međedi u šumu", naravno, uz gromoglasni smijeh.

Ne treba zaboraviti jednu vrlo važnu obljetnicu – 100 godina od raspuštanja Bosanskog sabora. Bit će to uvijek dobra prilika da se sumiraju iskustva od 1910. kada je službeno proglašen zemaljski štatut (Bosanski ustav) s kojim je Bosna i Hercegovina dobila Sabor pa sve do Daytona. Rješavanje jezičnog pitanja i onda je kao i sada bio gorući problem, ali ne zbog spoticanja o bosanski jezik već zbog relacije srpsko-hrvatsko-njemačke jezične sprege. Tražio se narodni jezik što je podrazumijevalo ravnopravnost jezika. Tih godina zabilježena je i prvi slučaj stvaranja koalicije oko nekih pitanja između Bošnjaka i Hrvata u Bosanskom saboru.

Koliko je Daytonski mirovni sporazum samo formalno rješenje koje će se nakon dvadeset godina vjerojatno i dalje otezati, sve dok se ne nađe prihvatljivo rješenje za sva tri konstitutivna naroda, podsjećat će nas svako obilježavanje obljetnice ovog diplomatskog kompromisa, na njegovu preživjelost i na njegovu, u nekim dijelovima, moguću provedivost. Jedan od kamena spoticanja svakog dogovora za neke je bilo i obilježavanje dvadeset godina genocida u Srebrenici. Koliko ćemo "ostati dostojanstveni" u svome bolu ovisi o istinitoj povijesnoj verifikaciji, po kojoj se onda određuje i kazna za počinjene zločine.

Slijedi niz imena s kojima se Bošnjaci mogu podičiti. No, prije svega moraju sami podsjećati i istraživati njihovu važnost pa će i drugi postupno shvaćati njihov značaj kao dio vlastita postignuća. U 2015. godini bilježimo i 100. godišnjicu od smrti jednog od najpriznatijih bošnjačkih pjesničkih imena Muse Ćazima Ćatića. Gradska će raja kao i ulema vjerojatno vječno raspravljati o njegovu boemluku, od sažalnog zgražanja do genijalne i spektakularne žrtve književnosti. Napokon, treba na književno kritičkoj tezulji kontekstualizirati njegovu bilateralnu pripadnost književnosti Bosne kao i Hrvatske i to kroz njegov stvarni, a ne "larifari" doprinos. Na ove čaršijske i stručne deklamacije mogli bismo se apelom "upućenih" nadovezati i na "slučaj" Meše Selimovića – obilježavanjem izlaska knjige, rođenja ili smrti. Zaboga, i za Bošnjake vrijedi europski kulturni kontekst u kojem nas uglavnom "drugi" prepoznaju.

Sto dvadeset godina je prošlo otkako je rođen Hamza Humo, još jedan samozatajnik po sebi i po drugima i još jedan od najznačajnijih imena bošnjačke književnosti prve polovice 20. stoljeća. Svojim ekspresivnim modernizmom u pjesništvu utire put nadolazećim generacijama kroz mogućnosti slobode pjevanja u mitskim slikama ("Grozdanin kikot"), a u svojem proznom introspektivnom dijalogu sa zbiljom također postiže zavidne rezultate. Takvu visoko stilsku razinu postigao je i pripovjedač, dramaturg i folklorist Alija Nametak. Nadahnjivalo ga je upravo ono što je čitav život vrijedno skupljao i sačuvao od zaborava – bošnjačke usmene pjesme i priče. Nametak je rijedak i po tome što je ustrajno upozoravao na kontinuirani kulturocid nad muslimanskom baštinom. Već svojim putopisnim pripovijedanjem u knjizi "Tuturuza i šeh Meco" pokazuje skrb za tradicionalne vrijednosti, običaje, kulturu življenja i jezik bosanskohercegovačkih muslimana. Nametak je veliki izazov za buduće istraživače njegova djela. Veliki izazov predstavlja i bošnjački književnik Derviš Sušić, jer strogo ideološko iščitavanje njegovog djela neke je Bošnjake nakon devedesetih godina 20. stoljeća zavelo na stranputice što je vodilo nedopustivim pokušajima da se ovog pisca proglašava nacionalnim izdajnikom. U 2015. godini obilježili smo devedeset godina od njegovog rođenja.

Ne zaboravimo ni 400-tu pa tako ni jednu drugu obljetnicu pisca i mislioca Hasana Kafije Pruščaka (Hasan Kafija al-Aqhisari al-Bosnawi), čije je djelo "Niz učenjaka do posljednjeg Poslanika" završeno 1600., prevedeno od 1732. godine pa sve do 1919. na francuski, njemački, mađarski i bosanski jezik. Školovao se u Sarajevu i Istambulu, a u Prusac se vraća 1575. gdje počinje predavati učenicima. Obavljao je i službu kadije u srijemskom vilajetu, a od sultana prima ispravu kojom mu se dodjeljuje prusački kadiluk kao doživotna mirovina. Vjerojatno je tome pridonijela i njegova rasprava "Temelji mudrosti o uređenju svijeta" koja je pobuđivala veliku pažnju islamskih mislilaca i orijentalista. Budući da je ukazivao na posljedice korupcije, nedostatka pravde, lošu vlast te na nužnost reformi u društvu, ima velikih razloga da ga se uzastopno sjećamo i čitamo.

Kada je riječ o muslimanskim vojnim formacijama u Drugom svjetskom ratu nezaobilazno je u narodu legendarno i kontroverzno ime Huske Miljkovića i njegove Muslimanske milicije u Cazinskoj krajini. Njegova intrigantna ratna strategija i okolnosti njegova ubojstva predmet su za poticajna istraživanja i, naravno, sjećanja. Svakako, kolektivno pamćenje neće izostaviti ni ime Mustafe Busuladžića koji je 1945. u 31. godini od tadašnjeg "oslobodilačkog" režima strijeljan u sarajevskom naselju Velešići, možda samo zato što je bio odškolovani i nadareni publicist s izrazito muslimanskom orijentacijom te zbog njegove knjige "Muslimani u Sovjetskoj Rusiji", kao i zbog njegovih stavova o komunizmu. Bez obzira na komunističke zločine i represiju koja je uslijedila nakon 1945., Bošnjaci su 2015. godine, kao i sav drugi civilizirani svijet, slavili 50 godina od poraza fašizma.

Sjećat će se Bošnjaci, a time posredno i drugi narodi, jednog od najvećih jugoslavenskih slikara Behaudina Selmanovića Selmana (završio studij slikarstva u Zagrebu 1945., a umro u Sarajevu 1972.), kojeg su takvim epitetom počastili ondašnji galeristi i tekuća kritika. Iako ga je pratila neimaština, a sam se osudio na samotnjaštvo, nikada, kao što je poznato, tekuća vlast nije imala sluha za značaj njegova djela. Vrijeme je da se to ispravi pa makar i dostojnim sjećanjem koje je osigurao Bošnjački institut Fondacije Adila Zulfikarpašića okruglim stolom i izložbom, o čemu možete čitati u ovom broju "Behara" koji Vam kao kuriozitet predstavlja i prvi bosanskohercegovački roman "Bez nade". Povod reprintu nije beznačajan – 120 godina od tiskanja autorskog djela bošnjačko-hrvatskog dvojca pod pseudonimom Osman-Aziz (Osman Hadžić i Ivan Miličević).

Mnogo je još sličnih bošnjačkih veličina i sudbina koje treba istražiti, interpretirati i napokon reafirmirati. Nadamo se da to neće biti potrebno kada je riječ o djelu nedavno preminulog Muniba Maglajlića koji se smatra prvim imenom bošnjačke usmene književnosti, a koje je zadobio kao nezaobilazni povjesničar književnosti i teoretičar usmene književnosti, a bio je i jedan od utemeljitelja Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" u Sarajevu koja je ove godine s dignitetom i u skromnim uvjetima proslavila važnu obljetnicu – 25 godina od Obnoviteljske skupštine. BZK "Preporod" i dalje uporno opstaje bez obzira na to što bošnjačka politika osjeti nesvjesticu kada je u pitanju nacionalna kultura.

Iako nam se ponekad čini da je bošnjačko kolektivno pamćenje još uvijek u tretmanu reanimacije, sve spomenute obljetnice su obilježene u matičnoj domovini Bošnjaka. Doduše neke ponižavajuće skromno, ali su se ipak održale. Možda Bošnjaci nemaju cjeloviti krov nad glavom, možda on doista zabrinjavajuće prokišnjava, pa ono što nam je važno kao narodu često biva nagriženo vlagom. No, kuću imamo i ona nije kartonska kutija. ■

CRKVA BOSANSKA

Naši su dani izbrojani, naše notci potrošene, naši grijesi dim

Piše: **Edin Urjan Kukavica**

U stvari, teza o bogumilsko/dualističkoj naravi Crkve bosanske, je toliko neodrživa, toliko se temelji ni na čemu niti je potvrđuje bilo šta da je potpuno nevjerovatno da su i kako su na zlonamjernu i očiglednu krivotvorinu jednog srpskog historičara ruskog porijekla "nasjeli" toliki učeni ljudi. Pogotovo kad se cijeli problem osmotri iz perspektive tvrdnje da je pristajanje na bogumilsko porijeklo i narav Crkve bosanske bilo u cilju uspostavljanje "hegemonije jednog naroda". To bi, prevedeno na razumljiv jezik, bilo jednako tvrdnji da su Bosansci i Hercegovci, posebice Bošnjaci, ustvari Bugari, Makedonci ili makar Tračani!

... ne plašim se ja vlkova vetć ljujdi.
Da je po vlkovma ovaj biljeg bi vjetčnost nadživio.
1377. , kad Kralj naš bješe Tvrtko

Preskupo nas košta iscjepkani i fragmentirani pristup našoj historiji što za posljedicu ima epizodiranu historiju prepunu "historiografskih bjelina", "zatamnjene prošlosti" i "sivih područja" u kojima su sva važnija historiografska pitanja podložna i podložena ostrašćenoj reviziji s jedne i nekritičkom glorificiranju, s druge strane. U najmanjem, košta nas kontinuiteta - slike historijske stvarnosti u kojoj epizode, ako je serija scenatristički dotjerana i dobro režirana, imaju smisla i svaka za sebe, ali tek u kontekstu cjeline dobivaju pravu vrijednost. Bez namjere kritiziranja, želimo samo istaknuti činjenicu da smo u ovom prelaznom, recimo tranzicijskom periodu zgusnute, zbijene historije na djelu, neka krupna historijska pitanja usljed, pretpostavljam, političkih i drugih pritisaka, bespotrebno reaktualizirali, druga stereotipizirali, a treća nepravedno zametnuli "za leđa" uskraćujući svima pravo na korektnu, nepristrasnu i znanstveno vjerodostojnu ocjenu značajnih historijskih događanja i procesa.

Utvrđivanju istine ne idu u prilog ni kada življi velikodržavni projekti, kao ni nedvojbene teritorijalne pretenzije, čiji nosioci i zagovornici svaku historijsku sumnju tumače u kontekstu vlastitih političkih nazora. Mnoštvo je i slučajeva pritvrđivanja - krivotvorenja - historijskih podataka i ranije neupitno utvrđenih činjenica, poput (ne)postojanja sakralnog objekta (bogomolje) na nekom kritičnom, graničnom, rubnom ili okupiranom području, nadgradnje jedne na temeljima druge bogomolje (najčešće, džamije na temeljima prethodno postojeće crkve), (ne)postojanje groblja iz željenog ili ciljanog historijskog perioda ponovo na interesantnom području... starobosansko pismo može se "čitati" i kao ćirilica, i kao glagoljica, ali i kao bosančica... U isjcepkanoj, isključivoj i epizodiranoj historiji kakva nam se prezentira, nema mjesta produžetku, nastavku, kontinuitetu historijskih tokova, logičnoj ili, makar, nužnoj smjeni historijskih - ukupnost društvenih, političkih, kulturnih - epoha; sve se predstavlja kao više-manje nasilan prekid jednog od strane drugog historijskog perioda što, u biti, nije istina. Rani srednji vijek nije nasilno smijenio prahistoriju, feudalizam robovlasništvo, niti je renesansa prevratom zbacila Srednji vijek i uspostavila svoju "vladavinu". Naravno da je u tom procesu bilo nasilnih epizoda, ratova, krvavih izleta i ekspedicija poput, naprimjer, Križarskih pohoda ali, i ti nemili događaji bili su dio procesa te se, u cilju sagledavanja šire, ukupne slike, mogu posmatrati samo kao dio kontinuiteta. Diskontinuirani prikaz historije otvara prostor opasnim igrama koje, često počinju kontroverzama, traju svojatanjima, uzajamnim optužbama, krivotvorinama i podmetanjima, a završavaju ratovima.

Zajedljivi će dakako, primijetiti da je sve u Bosni i Hercegovini, naročito njena historija, predmetom neke kontroverze i sporenja, te da je cijela bosanskohercegovačka historija niz tvrdnji bez dovoljno podataka i pokazatelja koji bi omogućili definitivan zaključak. No, činjenica je da se u velikom broju slučajeva nađeni

historijski ostaci i tragovi mogu se tumačiti i ovako i onako. Programirani smo stvari uklapati u postojeće ili obrasce koje osobno, iskustveno ili edukacijski, poznajemo. Iznimno nam je teško zamisliti bilo šta izvan sistemskog okruženja koje poznajemo. Oni koji to uspiju u savremenoj civilizaciji nazivaju se genijima i ponekad postanu dobitnici Nobelove nagrade ili nekog drugog prestižnog priznanja; ostali, uglavnom zbog nemoći da priznaju da može postojati nešto što oni ne znaju, ostaju zarobljeni u mulju vlastite prosječnosti i uvjerenja.

Ti, koji procitas moj kam, mozda si hodio do zvijezda.

I vratio se, jer tami neima ništa do ponovo ti sam.

Človjek mojže vidjeti ono što nije vidio, čuti ono što nije čuo,

okusti ono što nije otkusio, bit tami gdji nije bio, al' uvijek i svagdi,

samo sebe može najti, ili ne najti. I mnogo ot moje ruke na zemji bi,

a ni ot mene niko ne bi mrtav i ubit.

I da ostavih kosti u tujini, i tad bih samo Bosnu sanjo.

Človjece, tako da niesi proklet, ne tikaj u me.

Legoh 1094 ljeta, kad bješe suša, pa u nebu ne bješe nijedne suze za me.

Radimlja, Stolac

Crkva bosanska je, zasigurno, tema koja ponajbolje potvrđuje sve gore spomenute tvrdnje. Sve donedavno akademski najargumentiranije historiografsko mišljenje je da Crkva bosanska pripada(la) pokretu neomanihejskog dualizma, koji se povezuje sa bugarsko-makedonskim bogumilstvom, odnosno, radije s paulikanstvom, izvorno armenskom neomanehejskom dualističkom sektom koju je u 10. stoljeću bizantski car Ivan I. prisilno naselio u Trakiji. Kako nema vjerodostojnih historijskih podataka ni o porijeklu ni o sadržini "vjere bosanske", teorija o bogumilskom porijeklu bosanske hereze temelji se isključivo na vještom kombiniranju onovremenih izvjestiteljskih i optužujućih objeda protiv Crkve bosanske i njenog načina ispovijedanja kršćanstva i vlastitih zamisli koje su predstavljani kao pouzdani i vjerodostojni historijski nalazi.

Prvu vijest o postojanju heretičke crkve u Bosni poslao je 1199. godine zetski despot, knez Vukan, stariji sin srpskog vladara Stefana Nemanje i brat Stefana Nemanjića, kasnije Prvovenčanog, koji je obavijestio papu Inocenta III da se "...u zemlji Bosni razvija hereza ne malih razmjera i to u tolikoj mjeri da je i sam ban Kulin, pošto je sa svojom ženom i svojom sestrom, udovicom humskog kneza Miroslava i s više svojih srodnika bio zaveden, preveo u onu herezu više od deset hiljada hrišćana"

Prosto je nevjerovatno kako su i zašto vodeći bosanskohercegovački i bošnjački historičari i teoretičari religije, znajući sve ove stvari obuhvatnije i dublje nego što za njih ovdje imamo prostora, te da za "vjeru bosansku" doista, ne postoje prihvatljivi dokazi, čak ni pokazatelji za njen dualistički i bogumilski karakter, prihvatili nesuvislu teoriju o heretičkom, dualističkom, bogumilskom porijeklu Crkve bosanske!? Jesu li zaista na potpuno krivom putu ili su pak, naivnim falsificiranjem historije i pripisivanjem hereze, dualizma i bogumilstva "nastoje transformirati u bošnjački hegemonijalni mit, s tezom o Bošnjacima kao *temeljnom narodu* Bosne i Hercegovine" kao što to tvrde neki? Doista, ne vidim nikakve dodirne tačke između navedenih referenci, a pogotovo između kršćanske hereze i bošnjačke državotvornosti osim ako se kao poveznica uzme *islam*, ali i tada je to moguće samo u kontekstu Božanstvene komedije (*Divina Commedia*) u kojoj u devetom prokopu, osmog kruga Pakla, Dante Alighieri smješta poslanika islama Muhammeda (mir neka je s njim i njegovima) kao šizmatika, očevidno smatra islam izdankom kršćanstva. Po istom osnovu Dante osuđuje na paklene muke i četvrtog pravovjernog halifu i prvog imama, hazreti Alija, zbog šizme muslimana na sunnite i ši'ite.

U istom kontekstu treba spomenuti i besmislicu o masovnom prelasku, prihvatanju islama od strane domaćeg stanovništva u Bosni i Hercegovini povodom dolaska osmanskog sultana Fatiha, Mehmed-hana II. koju su u javnost plasirali uglavnom etno-romantičarski književnici, ali i neki historičari. I tu tezu, kod nekih čak tvrdnju, treba odbaciti sa jednakom rezignacijom kao i sve prethodno navedene. Zašto? Zato što je, doista, samo ni na čemu utemeljen plod mašte i spisateljske slobode koji nema čak ni dodirnih tačaka sa stvarnošću.

Šta nam je, doista, poznato o Crkvi bosanskoj, vjeri koju njeni vjernici nazivaju "narodnom", o njenom porijeklu, prirodi, karakteru, učenjima, praksama i obredima... a da su saznanja autentična, da se oslanjaju na manje-više idološko-teološke rasprave i hereziološke spise u kojima se ova vjera naziva (neo) manihejskom (zapadni izvori) ili kutugerskom, babunskom i bogumilskom (istočni izvori), ali ni na one koli slove kao normativni kojima se zabludjeli vraćaju u okrilje majke Crkve poput bilonopoljskog dokumenta o *abjuraciji* iz 1203. godine? S jedne strane, vrlo malo ili, da budemo iskreni, gotovo ništa. Sa druge, pak, reklo bi se puno. Drugim

riječima, prisiljeni smo vjerovati pristrasnim optužiteljima, crkvenim istražiteljima i inkvizitorima, braniteljima i apologetama ili pak nacionalno i vjerski netom osviještenim historičarima u čije pobude nismo sigurni?

A se ne lezi junak Bogcin Radinic iz Bosne Srebrne.

Tugdje na njegovoj plemenitoj bastini uz kameni biljeg

otca mu i djeda i djedovog djede djeda, lezi samo biljeg njegov,

jer je on zagibo i zalegho u tudjoj zemlji, tamor gdji je i Sonce drugatcije

i vjeter drugatciji i Bog i voda i vazduh i ljudi tudji i dusi mojoj strani.

Kulinu, maču i kopju bjeh vjerniji no Radaci i ni mi togda stid ni zal.

I kadah bih bil, kakor vi jeste, opeta bih bil isti kakor ja bih.

Vi nikdar necte biti kakor ja, a ja ne mogu biti ko tsto nekdar bi.

Blagosloven ko procita i zmisli se, a lud koji privali.

Ljeta 1205, godnu nakon tsto v zemju leze Veliki Ban Kulin.

Očevlje, Ilijaš

Prije svega Crkva bosanska se na historijskoj sceni pojavljuje na vjerovatno najosjetljivijem području, precizno na granici podjelje Istočnog i Zapadnog rimskog carstva, odnosno šizme između ortodoksne i rimokatoličke crkve te, u iznimno osjetljivo vrijeme slabljenja dominacije Bizanta i pokušaja jačanja Rima.

Prvu vijest o postojanju heretičke crkve u Bosni poslao je 1199. godine zetski despot, knez Vukan, stariji sin srpskog vladara Stefana Nemanje i brat Stefana Nemanjića, kasnije Prvovenčanog, koji je obavijestio papu Inocenta III. da se "*...u zemlji Bosni razvija hereza ne malih razmjera i to u tolikoj mjeri da je i sam ban Kulin, pošto je sa svojom ženom i svojom sestrom, udovicom humskog kneza Miroslava i sa više svojih srodnika bio zaveden, preveo u onu herezu više od deset hiljada hrišćana*". U tom pismu, u kojem se Crkva bosanska oslikava sa svim značajkama posvećenog i organiziranog reda koji uživa dobar glas u narodu i povjerenje bosanskih vladara i velikaša, čime se obrazlaže opasnost od njihovog učenja i djelovanja koje se toliko raširilo u Bosni, da predstavlja ozbiljnu opasnost po interese Crkve u Rimu. Papa Inocent III., najpoznatiji po osnivanju Inkvizicije, reagira pismom svom vazalu, ugarskom kralju Emeriku, tražeći od njega vojnu intervenciju u Bosni.

Opasnost od križarskog pohoda i rata ban Kulin (1180.-1204.) pokušava izbjeći pismom papi u kojem poziva papu da pošalje svog emisara koji će provjeriti navode iz Vukanovog pisma. Prvi inkvizitor Joan de Casamaris dolazi već 1202., i o herezi - i zbog hereze - ispituje dvojicu slikara, Matiju i Aristodija. De Casamaris u Bosnu stiže početkom aprila 1203. godine i sa starješinama Crkve bosanske, u prisustvu samoga bana, na Bilinom polju kod Visokog, utvrđuje da je učenje bosanskih krstjana u bitnim odrednicama suprotno učenju katoličke crkve. Casamaris traži i dobija potpisanu izjavu bosanskih crkvenih starješina i bana Kulina o odricanju od heretičkog učenja čemu svojim potpisom svjedoči dubrovački arhiđakon Marin. Nakon obavljenog zadatka papski legat odlazi u Ugarsku vodeći sobom Kulinovog sina i dvojicu heretičkih učitelja, Ljubina i Bragetu, koji su pred ugarskim kraljem, kaločkim nadbiskupom i ugarskim velikašima ponovili zakletvu da će se pridržavati datih obaveza. Dvadesetak godina kasnije, pokazat će se da je *akt o abjuraciji* bio tek diplomatski i taktički potez u cilju izbjegavanja rata. Poslije de Casamarisa, u periodu izmedu 1202.-1339. godine, pape Inocent III., Honorij III., Grgur IX., Inocent IV., Bonifacij VIII., Ivan XXII., Benedikt XII., Urban V., Inocent VI., sa mnoštvom kardinala i biskupa iz doktrinarno najučenijih i utjecajno najjačih i najbrojnijih crkvenih redova (dominikanaca, kartuzijanaca i *male braće*), pokušati da se u Bosni zatru patarenski heretici. U međuvremenu Crkva bosanska jača.

U pismu kardinala Konrada, papinskog legata za Francusku, napisanog godine 1223. kojim saziva francuske biskupe na sinod, poglavar Crkve bosanske promovira se kao "papa zapadnoeuropskih heretika" kojemu odlaze albižanski heretici, te ga pitaju za savjete i usvajaju njegove nazore. Papina tvrdnja o postojanju bosanskog protupape je malo vjerojatna mada se u pismu Inocenta IV iz 1244. ili 1245. ugarskim prelatima, navodi da heretici svoga hereziarha nazivaju papom (*papam nominant*). Engleski kroničar Roger de Wendover (u. 1236.) također govori o heretičkom papi u Bosni, a Jakob Bech još 1387. godine na inkvizicijskom sudu u Torinu govori da talijanski heretici odlaze u Bosnu na naukovanje i biskupsko posvećenje.

Godine 1232. bosansko bansko prijestolje preuzima Matej Ninoslav, sljedbenik "vjere bosanske" te Crkva bosanska postaje dominantna crkva u Bosni, Usori i Soli. Na to rimska kurija oštro reagira: u Bosnu stiže papski emisar Jakov Pekorari, smjenjuje bosanskog katoličkog biskupa i tad se (1233.) za biskupa postavlja energični dominikanac Johanes Wildhausen, Nijemac, a bosanska biskupija se izuzima iz jurisdikcije dubrovačke nadbiskupije i direktno potčinjava Rimu. Od godine 1233. rimska kurija postavlja strance za bosanske biskupe, dominikanci kao inkvizitori počinju progon pripadnika i sljedbenika Crkve bosanske po Bosni a Ugarska dobiva papinsko ovlaštenje da štiti katoličke pozicije. Pod krinkom borbe protiv heretika, ugarski kraljevi nameću

svoju vlast u Bosni i Humu. No, bosanski i humski velikaši, kao i bosanski vladari, pružaju vrlo čvrst otpor, prije svega braneći vlastite feudalne posjede i zemlju, u čemu ih, naravno, duhovno i materijalno podržavaju i prvaci Crkve bosanske. Zauzvrat, Crkva bosanska će sve do propasti bosanske države biti potpuno pod zaštitom bosanskih feudalnih velikaša i gotovo svih bosanskih vladara.

A se lezi Prijezda Viganj, na svojini, na plemenitoj ukraj Jajca.

Hodih, al' ne dojdoh. Gradih, al' ne zgradih. Sadih, al' ne znjeh.

Govorih, al' ne iskazah. Voljeh, al' ne bijah voljen.

Sad odoh, a ne pise mi se za vratit. A stio bih, jer nist ne zavrsih.

Ne ticaj mi ovi kam, jerbo tce isti Bog na tvoje kostji stavit.

Ni ti nisi zavrsil sve sto si zmislil. 1303. po vremenu Gospodina,

a Stjepana bana trinaesta v Bosni.

Ravanjska Vrata, Kupres

Godine 1323. u povelji bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića izdatoj u Moštrima kod Visokog bosanskom velikašu Vukoslavu Hrvatiniću "*prid didom velikim Radoslavom*" je prvi dokumentirani spomen i dokaz postojanja institucije *dida* kao vrhovnog poglavara Crkve bosanske. Nešto kasnije bosanski ban Tvrtko I. Kotromanić u povelji izdatoj 1370./1371. godine, Stjepanu Rajkoviću kojom se ovom velikašu predaju u "*veru dedinja i vse Crkve Bosanske i vse krstjane da mu je ruka i da mi se ne mora vera krstjanska ni za jedini uzrok, ali ni hamo hodil... i što ga ne sudi Did i dva strajnika njim i tri vlastelja župani... i da ne sužanj nikadar dokle je korjen u Bosni crkve Božije da o tome ima crkva stati*". Godine 1405. Dubrovčani vojvodi Sandalju predlažu posredovanje "*djeda, koji je gospodin i duhovni otac vaše Crkve bosanske*", a iste godine parafirani tekst mirovnog ugovora pohranjuje se kod dida Crkve bosanske. Znakovito je da se u latinskim dokumentima i ispravama izraz *did* prevodi se kao *magister* ili *abbas* (opat).

Činjenica je da se pojam stećak koristi relativno odnedavno, dok su ranije ti spomenici nazivani mramorjem (grč. marmaros, tur. mermer, lat. memoria), mramorima, biljezima, kamicima, usađenicima, kućama i steljcima, mašetima (naziv mašet nastao od turske riječi mešhed, odnosno mećit, u značenju, spomenik ratniku koji je poginuo u borbi)

Crkvenu hijerarhiju ispod *dida* čine *strojnici - gosti i starci*, nešto niže ali ipak vrlo visoko svećenstvo koji su se, pretpostavlja se, bavili vjerskim poslovima budući da je vrhovni starješina, ipak, bio više politička figura. Gosti i starci se u dokumentima, osim kao vjerske starješine, pojavljuju i kao savjetnici te pisari ili notari, koji su prepisivali knjige i sudjelovali u društvenom i političkom životu srednjovjekovne bosanske države. Iako njihova konkretna vjerska funkcija još uvijek nije poznata, a po svemu sudeći, teško da će ikada biti poznatija, zna se da je Crkva Bosanska imala istovremeno po nekoliko staraca i gosta. Na hijerarhijskoj ljestvici gosti su bili ispred staraca. Na nadgrobnom stećku gosta Milutina iz Humskog kod Foče urezan je njegov lik u kratkoj odjeći sa štapom u desnoj i knjigom u lijevoj ruci. Prema poznatim historijskim izvorima did, gost i starac su živjeli u zajedničkim domovima - *hižama*; spominje se postojanje *hiža* u području Ljuboskova, u okolini Goražda, župi Neredvi kod Konjica, Moštrama kod Visokog. Pripadnici odnosno sljedbenici Crkve se nazivaju *krstjanima* i *krstajnicama*, a dijele se na čiste i *mrsne* ljude pri čemu su se čisti od mrsnih razlikuju po tome što su se odrekli većine svjetovnog, žive u celibatu (i muškarci i žene), te cijelim nizom obreda kojima je bio ispunjen njihov dan. Dovoljno ironično, napose, ono protiv čega su se rani oci/didovi Crkve bosanske bunili i što je, prema nekim, bio osnov njihove hereze, postat će strast njihovih nasljednika iz kasnijih generacija i, moguće, jedan od uzroka propasti i nestanka ove Crkve.

Između 1235. i 1237.godine Ugarska je, pod hercegom Kolomanom, pod izgovorom križarskog pohoda zauzela Humske

Donji Bakići, Olovo
(Fotografija: Nusret Idrizović)

zemlje. No, upravo taj pohod je znakovito otežao položaj katoličkih biskupa u Bosni, premda su ugarski vladari katoličkoj crkvi prepisali velike zemljišne posjede u Slavoniji, Usori, Humu i Bosni. U konačnici, sjedište bosanske biskupije je, godine 1250. izmješteno iz Bosne u Đakovo, a pravoslavni episkop Humske zemlje napušta svoje sjedište u Stonu i seli u manastir sv. Petra na Limu. Crkva bosanska dovršava ustrojstvo vlastite crkvene organizacije i ujedinjava bosanske vladare i plemstva u borbi protiv Ugara u cilju zaštite ne samo Crkve nego i bosanske samostalnosti.

Krajem 13. stoljeća u Ugarskoj jačaju pretenzije i moć krupnih feudalaca; hrvatski valikaš Pavle Šubić stavlja i Bosnu pod svoju vlast, koju će uskoro prepustiti svom bratu Mladenu I. Šubiću. No, 1304. godine Mladen je, u jednom sukobu protiv bosanskih krstjana, ubijen. Godine 1322. bosanski velikaš Stjepan II. Kotromanić podržava Mladena II. Šubića i učvršćuje svoju političku vlast nad Bosnom. To je početak najsjajnijeg sjajnog perioda bosanske države, okrunjen izuzetnim vojnim i političkim uspjesima Tvrtka I. Kotromanića, koji će 1377. godine izdići državu u rang kraljevstva. Treba spomenuti da od 1291. godine u Bosni, katoličanstvo predstavljaju franjevci potpuno istiskujući rigidne dominikance. Franjevačka politika se znakovito razlikovala od svih prethodnih predstavnika rimskog katoličanstva čime nastoje stanovništvo Bosne odvojiti od učenja i Crkve bosanske.

Tvrtko II. Kotromanić je 1436. godine franjevce uzeo pod svoju ličnu zaštitu, čime su oni utjecajno praktično izjednačeni sa Crkvom bosanskom.

A se leži Dobri Gost Mišljen, prave vjere Bosanske.

Biljeg postavi ksći Korija i na mi i na mojim milu kućnicu Badaču.

Ti, koji prolaziš, projdi u miru i ne spominji si i ne gonetaj grijehe naše.

Zalud ti je taj posao.

Naši su dani izbrojani, naše notci potrošene, naši grijesi dim.

Svojih koraka se plaši, oni tće ti glave dojći, na putu kojim hodiš.

I da znaš, više vrijedi crv koji se sad kretje,

no sva dobra djela koja zajedno učinismo za života svojih i Badaca i ja.

Kam nam usjećen je godne 1273. po Gospodu u Kocerini, na plemenitoj zemji, a piše Dabiša. .

Banjevici, Bratunac

Polovinom 15. stoljeća bosansko kraljevstvo, a s njom i Crkva bosanska, ulaze u najteži period svoga postojanja. Razornije od izvanjskih napada osmanskih Turaka djeluje unutarnje urušavanje cijelog državnog i društvenog sistema: crkvene starješine koji su od druge polovine 14. postepeno, a tokom 15. stoljeća potpuno pristali uz državnu vlast, preuzimaju državne poslove i stiču zemljišne posjede i bogatstva, odnosno po svemu počinju sličiti feudalnoj vlasteli. Oni koji su dotad prednjačili u skromnostima i preziranju materijalnih bogatstava, sada su postajali bogati članovi vladajući društvene klase, okruženi slugama i poslugom, brinući se puno više o svojim porodicama i imetku nego o Crkvi i pastvi. Naporedo sa materijalnim bogaćenjem, moralno učenje crkvenih starješina gubilo je na ugledu kod vjernika. Može se lahko zaključiti da je upravo rezigniranost vjernika Crkvom bila jednim od glavnih uzroka propasti bosanskog kraljevstva ali i popularizaciji islama. Dva posljednja bosanska vladara Stjepan Tomaš i Stjepan Tomašević već su bili otvoreni saveznici katoličke crkve i progonitelji Crkve bosanske, pokušavajući se i time umiliti Crkvi u Rimu i dobiti pomoć od evropskih kršćanskih država za odbranu od nadirućeg i moćnog Osmanskog sultanata. Posljednji spomen Crkve bosanske je iz vremena hercega Stjepana Vukčića Kosače, u čijoj službi je bio gost Radin, više kao diplomata nego kao crkveni starješina. Lišena vlastite crkvene organizacije, a ostavši bez svojih moćnih zaštitnika - bosanskog feudalnog plemstva, čija je moć bila slomljena - Crkva bosanska je, nakon propasti Bosanskog kraljevstva i nakon osvojenja Hercegove zemlje - Huma, prestala postojati.

Vrijedi još spomenuti da ogromna većina historičara – svjesno! - zaobilazi vrlo značajnu činjenicu o srednjovjekovnoj Bosni, ovdje u kontekstu Crkve bosanske, a to je da je većina duhovnika bila pismena i to ne samo muškarci nego i žene. U jednom izvoru navode se riječi nekog vjernika Crkve bosanske koji kaže da svećenici katoličke crkve "*hoće sami da budu učitelji, a kod nas uče i ljudi i žene; jedan učenik poučava drugog sedam dana. Kod njih je rijedak učitelj koji zna napamet tri glave iz Novog zavjeta, a kod nas je rijedak čovjek ili žena koja ne zna napamet, i to na narodnom jeziku (vulgariter) cio Novi zavjet*." "Središnja južnoslavenska zemlja može da se ponosi da je njena Crkva bosanska pripadala jednoj i jedinoj ogromnoj univerzalnoj organizaciji čiji je pokret išao za tim da sruši misterij države i njene vlasti u kojoj je carevala strahovlada nad narodima, misterij što ga je njegovala crkvena hijerarhija Carigrada i Rima. U sklopu tog borbenog zadatka demistifikacije razvijala se i njena apokrifna i heretička književnost, zacrtana pojavom *Tajne knjige*, a završena *Početijem svijeta*, u knjigama u kojima je osnovni motiv pobjeda zla nad dobrim i da se zlo savlada pravednim životom i radom", pisao je Mak Dizdar u svome djelu *O starim bosanskim tekstovima*.

Ako korpus srednjovjekovne literature koji se pripisuje Crkvi bosanskoj i nije naročito obiman, nipošto i nikako mu se ne može negirati zanimljivost, umjetnička dotjeranost i izvrsnost te, unekoliko, i raznovrsnost. Činjenica je da evanđeja čine najveći broj autentičnih dokumenata (*kodeksa*) čija se vjerodostojnost dokazuje potpisom pisca/prepisivača u kolofonu uz obaveznu naznaku "krstjanin". Izdvojit ćemo samo neke. Jedno od najpoznatijih, Batalovo evanđelje, doživjelo je sudbinu ogromne većine bosanskih srednjovjekovnih rukopisa koji su, budući da su pripadali Crkvi bosanskoj, proglašeni heretičkim te je, prije svega u brojnim inkvizicijskim istragama, a potom i ratnim pohodima, upadima i haranjima, znakovito oštećeno, te su do našeg vremena sačuvana samo četiri lista pergamenta sa odlomcima iz Ivanovog evanđelja. Prema zapisu pisara Stanka Kromirjanina, starac Radin je osobno odobrio i autentificirao ovaj

G. Suho polje, Kalinovik (Fotografija: Nusret Idrizović)

prepis evanđelja. Ovaj dokument, osim činjenice da nam je, zahvaljujući sačuvanom kolofonu, poznato ime pisara i godina nastanka (1393.), značajnim čini i spisak imena 28 didova Crkve bosanske u periodu od prvog Jeremije koji je osnovao i rukovodio Crkvom bosanskom od 1010. do 1024. godine pa sve do dida Ratka I. koji je vladao od 1370. do 1393. godine. Naknadno je dodan spisak didova koji su na čelu Crkve stajali u periodu od 1400. do 1465. godine, prema kojemu je posljednji djed je bio Ratko II. Godine 1915. na uzvišenju Crkvine kod Turbeta kod Travnika, područje koje je kulturno-historijski u kontinuitetu aktivno od neolita, preko ranorimske nekropole i kasnoantičkog mauzoleja do kraja 14. st otkriveno je mjesto ukopa (mauzolej) tepčije Batala, naručioca i sponzora prepisa evanđelja koje je nazvano po njemu. Na veliku žalost, zbog amaterskog otkopavanja i pljačkaškog upada, od svih nalaza u grobnici su nađeni samo ostaci brokatne zavjese, dok je sve ostalo opljačkano i uništeno. Ni evanđelje nije u Bosni; čuva se u Nacionalnoj biblioteci u Petrovgradu u Rusiji.

A se lezi Ljubljen, u Vrhbosni rozden, u Vrhbosni zakopan, na svojini na plemenitoj.

Ja bjeh onaj tkoji cijel zivot na raskrsnicam stajah, razmisljah, oklijevah.

Bjeh onaj tkoji se pitah :kak to da nebo ne stari,

A iz njeg se stalno razdaju nova i nova godisnja doba.

I u sobi , gdje bjeh, bjese prozor, a iza prozora beskraj.

Al' ja uporno gledah u pod. I misljah moju smerti sve treba to konacno stati.

Al', nije i moja smert sve starsa i sve tjesnja je.

Kam mi usjece Drazeta, a zapis upisa Husan,

ne da pokazu da bjeh, vetc da me vislje neima. Ljeta Gospodnjeg 1258.

Gornje Hrasno, Stolac

Čajničko evanđelje je, prema nalazima, pisalo pet različitih pisara. Po zapisu na margini rukopisa drži se da je pripadao vlasteoskoj obitelji Rađenović krajem 14. i početkom 15. stoljeća, a sačuvanih 167 listova, bez početka i kraja, čuvaju se u pravoslavnoj crkvi u Čajniču. Prema nekim izvorima pet, a prema drugim devet različitih pisara od kojih su četvorica napisala samo neznatan broj redaka prepisivalo je ovo evanđelje iz tri predloška. Pisano je bosanskom brzopisnom ćirilicom, a jedna strana i deformiranom glagoljicom u koju je umiješano i nešto ćiriličkih slova; i glagoljska slova su netipična, miješa se obla s uglatom glagoljicom, a neka su slova i deformirana, tako je najvjerovatnije da je, u stvari, u pitanju neka vrsta kriptografije osobe koja se inače služila ćirilicom, i to raškog tipa. Takva je glagoljica, po nekima, služila kao tajnopis. Gotovo isto se može reći i za Divoševo evanđelje pisano u Usori za Divoša Tihoradića (oko 1330.), dok je pisar, najvjerovatnije, bio Manojlo Grk. Minijature Divoševog evanđelja spadaju među najljepše, a predstavljaju ljudske likove, životinje apokaliptičnih oblika i biljne preplete, simbole evanđelista, poput lika apostola Marka u vidu lava. Zanimljivo je da je ovo evanđelje nađeno 1960. godine, u crkvi sv. Nikole u Podvrhu kod Bijelog Polja, u kraju iz kojega su upravo u Divoševo vrijeme dolazile anateme pravoslavne crkve na Bosance, "triklete babune", a među njima i kletve na bana Stjepana Kotromanića, na čijem je dvoru živio Divoš Tihoradić kao dvorski pristav, krajem 13. i početkom 14. stoljeća.

Od Grškovićevog Apostola iz 12. stoljeća koje spada u najstarije spomenike pisane glagoljicom uz zapise na marginama na bosančici, sačuvana su samo 4 lista. Dva odlomka iz Monteprandona su sačuvani su zahvaljujući činjenici da ih je inkvizitor franjevac Dominik Gangala (San Giacomo della Marca, 1391.-1476.), koji je 1432. godine djelovao u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni, a koji je, osim ta dva lista kojima je učvrstio korice svoje knjige *Margaritarum*, ostatak teksta uništio. Tu je još i evanđelje Tvrtka Pripkovića, "božiom milostiju krstjanin" a "zemljom Gomiljanin" čiju pripadnost Crkvi bosanskoj potvrđuje nepoznati pravoslavni sveštenik iz 16. stoljeća koji je ispod kolofona za pisara evanđelja dopisao "i bog zna neka je to svinja bila".

Hrvojev misal i Hvalov zbornik rađeni su za bosanskog vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića, u trenutku kad je od Ladislava Napuljskog Anžuvinca dobio naslov kraljevskog namjesnika u Bosni te splitskog hercega. Hrvojev misal katolički glagoljski kodeks je bio namijenjen za javno i priznato bogosluženje od pape te je rađen kao dar od katoličkih crkvenih lica. Hvalov zbornik je rukopis nastao početkom 1404. bosančicom, sa starijega glagoljskog predloška, Hval krstjanin, "*u čast slavnom gospodinu Hrvoju, hercegu splitskom i knezu Donjih*

Krajeva i drugih mnogih zemalja“, a sadrži 353 lista pergamenta sadrži biblijske tekstove, te četiri nebiblijska apokrifna teksta, što je čest slučaj u glagoljskim spisima. Zbornik je jedan od najpoznatijih rukopisa Crkve bosanske; bogato je ukrašen minijaturama, inicijalima, ornamentima, pojedinačnim figurama i kompozicijama. Dugo se smatralo da je i minijature uradio Hval koji kaže: “*Ispisah zlatom kako i crnilom*“, međutim, novije analize stila i tehnike slikanja ukazuju na najmanje dvojicu minijaturista. Hvalov zbornik nalazi se u Univerzitetskoj biblioteci u Bologni.

Jedno od posljednjih djela iz ovoga korpusa je Radosavljev zbornik koji je, prema sačuvanom kolofonu, pisao krstjanin Radosav za Gojsaka krstjanina, u doba kralja Tomaša i dida Ratka, nekad između 1443. do 1461. godine, kada se bosansko kraljevstvo već raspadalo, a s njime i moć i uticaj Crkve bosanske. On piše: “*Si knjigi piše Radosav krstijanin-Gosjavu krstijaninu. A pisaše se u dni gospodina kralja Tomaša i dida Ratka. Gospodo, ako sam što loše postavio - nemojte se tomu n’porugati, jere mi sta ruci trudni, težeći. Čtite, i blagoslovite! A vas Bog blagoslovi, u viki, amin. Krstjanin Radosav*“

A sej je kam od Trtise.

Zivjeh mirno, Boga molec i zla ne mislec.

Ovden, gdi mi je kam, ubi me grom.

Zasto Boze?

Da su klete i proklete ruke koje bi ovo preturile dok odgovor ne dobijem.

1174. godne po Gospodu nasem.

Humsko, Foča

Da, tu su još i stećci. Koliko god da se o njima zna, ostaje makar još toliko, ustvari neuporedivo više, onoga što se ne zna. Prema nekim legendama koje još i danas žive u Bosni i Hercegovini, nekada davno u krajevima gdje ima najviše ovih i ovakvih groblja, živjeli su Grci koji su se nečim ogriješili o Boga pa ih je zadesila strašna zima s golemim snijegom koja će potrajati sedam godina. Kad više nisu mogli trpiti Grci su zatražili i dobili dopuštenje svojega cara da se odsele. Samo je jedna uporna i tvrdoglava princeza ostala živjeti u pećini u kojoj se nalazilo blago koje ona nije željela ostaviti. Zbog njene jogunaste prirode i pohlepe njen otac - car - je prokleo i ona se pretvorila u zmaja koji još i danas čuva to blago. Prema drugoj legendi, skupine kamenova su svatovi koji su se zbog neke stare mržnje ili zbog mlade posvađali, potukli, svi izginuli, a golemi kameni biljezi su njihovi grobovi. Neki opet kažu da je riječ o svatovima koji su zapali u dubok snijeg, možda u onaj grčki, i smrznuli se te su monoliti, ustvari, smrznuti-okamenjeni svatovi. Kažu, opet, da su *Luterani* klesali i postavljali tako goleme monolite na svoje grobove zbog toga što je u njihovo vrijeme bilo životinja koje su rovale i jele mrtvace, a postoji i vjerovanje da su ljekoviti, da žene-nerotkinje mogu zatrudnjeti ako sastruganu kamenu prašinu razmute u čaši vode i popiju je ili onoga da stoku treba u određeno doba godine triput provesti oko jednoga takva monolita i ona će te godine biti zdrava i debela.

U svakom slučaju, narod ih nikada nije dao dirati, pomjerati, iskopavati, uznemiravati... ne znajući o čemu je riječ i otkud golemi kamenovi po dostupnim i po nedostupnim planinskim prostranstvima, pitomim dolinama, uz planinska jezera i obale rijeka, uz putove, porušene crkve, na prapovijesnim tumulima ili na gradinama, posve drukčiji od bilo čega što se u bilo koje pamtljivo vrijeme izrađivalo, a opet blisko i, u svojoj nepomičnosti saživljeno i sa ljudima i sa prirodom. Bez ikakvog predznanja o njima kao da su naslućivali da je bolje ove biljege iz prošlosti strahopoštovati nego se suočiti sa bilo čime, nesrećom zasigurno, koja bi mogla zadesiti i ljude i prirodu ako ih se na bilo koji način oskrnavi. Vjerovalo se da su čudne nakupine golemog kamenja nastale kada su divovi igrali kamena s ramena i/ili prema legendi o Grcima *grčka* i/ili pak, prema legendi o svatovima - *svatovskim grobljima*. Prema jezičarima pojam *stećak* ishodi iz riječi *stojećak*, kojom se naziva “nešto što stoji, nešto što je uspravno i što se vidi“. U širem smislu naziv stećak obuhvaća ležeće kamenje, blokove, sljemenjake, i uglavnom sve spomenike nastale u razdoblju od 12.-16. stoljeća, slične po obradi i simboličkim obilježjima. Činjenica je da se pojam *stećak* koristi relativno odnedavno, dok su ranije ti spomenici nazivani *mramorjem* (grč. *marmaros*, tur. *mermer*, lat. *memoria*), *mramorima*, *biljezima*, *kamicima*, *usađenicima*, *kućama* i *steljcima*, *mašetima* (naziv *mašet* nastao od turske riječi *mešhed*, odnosno *mećit*, u značenju, spomenik ratniku koji je poginuo u borbi).

Nema sumnje da se u najvećem broju slučajeva stećaka radi o srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima koji se od ostalih sličnih razlikuju po tipologiji i ukrasima, dok se za jedan broj ne zna

čemu su tačno služili. Po veličini spadaju u klasu megalitskih kamenih blokova od kojih se ogromna većina nalazi na na području Bosne i Hercegovini, mada ih ima i na teritoriju današnje Hrvatske, Crne Gore i Srbije. U europskoj i svjetskoj kulturi oni su jedinstveni, nemaju izravnih uzora niti su nečija izravna preslika, mada bi se mogle istaknuti neke sličnosti s npr. antičkim spomenicima. Tako se ispred Zemaljskog muzeja u Sarajevu s lijeve strane nalaze primjeri stećaka, a s desne sarkofazi i nadgrobni spomenici iz rimskog razdoblja, sugerirajući tako njihov mogući uzor u gradnji. Osobitost stećaka je i ta što ne postoje dva istovjetna.

Najraniji poznati zapis o stećcima potpisuje Benedikt Kuripešić, slavenski prevodilac u poslanstvu austrijskog cara Ferdinanda I. Habsburškog, koji je putujući u Carigrad, 1530. godine boravio u Bosni. On u svome putopisnom djelu naslovljenom *Itinerarium* opisuje stećke iz sela Lađavine, u blizini Rogatice. Premda su njegove bilješke paušalne, naravno i netačne, ovdje ih navodimo samo kao najstarije. Jedno je od najznačajnijih djela preko kojih se javnost upoznala sa stećcima je putopis talijanskog opata, prirodoslovca i mineraloga Alberta Fortisa po Dalmaciji iz 1774. godine, koji donosi prvi stručan i precizan opis stećaka Imotske krajine, one kod crkve Sv. Spasa na izvoru rijeke Cetine i kod Vrgorca, a na priloženoj karti je označio stećke u blizini Ciste, Lovreća, Lokvičića. Nakon Austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine, 1878. godine, počinju prva ozbiljnija istraživanja i popisivanja stećaka sa fokusom na izučavanje natpisa. Iz toga vremena potječe i tvrdnja/nalaz da su stećci vezani uz

Jedna od najčešćih i ujedno najpogrešnijih teorija o prirodi Crkve bosanske je tvrdnja o njenoj dualističkoj heretičnosti (postojanje dva jednakopravna načela dobra i zla pri čemu dobro vlada onim i duhovnim svijetom, a zlo ovim i materijalnim), što je neke historičare navelo da je proglase bogumilskom

srednjovjekovnu Crkvu bosansku i bosansko-humske krstjane.

Za rješavanje "misterija" Crkve bosanske treba se, ponovo, pozvati na čak i u ono vrijeme značajan geostrateški položaj Bosne i Huma. Na granici katoličanstva i pravoslavlja, sa Hrvatima na zapadu i Mađarima na sjeveru koji su prihvatili katoličanstvo, te Srbima na istoku koji su prihvatili pravoslavlje, iza velikog dijela bosanske hereze nedvojbeno stoji politika; u 14. stoljeću katolička crkva je Bosnu stavila pod nadležnost mađarskog biskupa. U Srednjem vijeku zasigurno nije bilo sadržinski teže, a izvedbeno lakše optužbe od one za herezu. Cijelu stvar dodatno je olakšavalo i to što za optužbu i njeno procesuiranje nije trebalo imati gotovo nikakve valjane i konkretne dokaze; bilo je sasvim dovoljno ustvrditi da se ne poštuje jedan ili više svetih sakramenata (lat. *sacramentum* = tajna, misterija, otajstavo, svetih stvar - krštenje, potvrdu/krizma, pričest/euharistiju, ispovijed, pomazanje, vjenčanje i svećenički red), pa da sama ta tvrdnja izazove opće zgražavanje. Temeljem činjenice da su svi sakramenti povezani sa osobom i životom Isusa Krista jasno je da negiranje bilo kojeg od sakramenata povlačilo optužbu za negiranje božanstvenosti jedne od tri "božanske osobe" za što su izravno optuženi sljedbenici Crkve bosanske, a što se izravno kosi sa jednom od temeljnih kršćanskih doktrina. Polažući ekskluzivno pravo na tumačenje kršćanskog nauka Crkva u Rimu je svako učenje koje je po bilo čemu predstavljalo alternativu, ma koliko malobrojna ili beznačajna sljedba bila, proglašavala herezom i eliminirala.

S druge strane, treba imati na umu da srednjovjekovni crkveni izvjestioci nisu imali drugi i drukčiji komparativni kriterij osim srednovjekovnih sekti koje su se naslanjale na apokrifne dokumente ranokršćanskih sljedbi koji (dokumenti) i koje (sljedbe) su se oštro protivile sve većem jazu između organizirane i doktrinizirane "crkve" i pastve kako po pitanju očevidnog nesraza između propovijedanog i prakticiranog, naročito u smislu uvijek aktualnog problema bogaćenja i bogatstva ne samo Crkve nego i svećenika. U tom smislu se svako kritiziranje bilo čega što je u svezi sa Crkvom, a kamoli Crkve napose, smatrano heretičkim. Treba li primijetiti da je ova praksa nadživjela Srednji vijek te da je postala jedno od omiljenih univerzalnih sredstava eliminacije svakovrsnih, najčešće političkih i ideoloških neistomišljenika.

Crkva bosanska (op)stoji kao jedna od najvećih historijskih misterija i, logično, kontroverzi. Većini takvih, historijskih kontroverzi, a Crkva bosanska je vjerovatno jedan od najboljih primjera u Bosni i Hercegovini, mora se, zbog nepostojanja dovoljnog broja ili količine pozitivnih, dokumentarnih historijskih podataka i pokazatelja, pristupati kao rješavanju kriminalističke zagonetke: detektivski, sistemom eliminacije temeljem odbacivanja najmanje vjerovatnih tvrdnji. Drugim riječima, utvrđivati šta nije i šta nikako ne bi moglo biti da bi se došlo do onoga što možda jeste. Zato, svi zaključci su uglavnom u sferi nagađanja, daleko od od tačnosti i preciznosti i još dalje od definitivne i utvrđene istine. Potrebno je, dakle, temeljem nalaza uglednih historičara i sistemom eliminacije predstaviti šta Crkva bosanska najvjerovatnije nije (bila). Jedna od najčešćih i ujedno, najpogrešnijih teorija o prirodi Crkve bosanske je tvrdnja o njenoj dualističkoj heretičnosti (postojanje dva jednakopravna načela dobra i zla pri čemu dobro vlada onim i duhovnim svijetom, a zlo ovim i materijalnim), što je neke historičare navelo da je proglase bogumilskom po najbrojnijoj takvoj sljedbi u onovremenoj Europi za koju se pouzdano zna da je predominantno živjela na teritoriju današnje Bugarske.

Većina očuvanih svjedočanstava i historijskih nalaza opovrgava bilo kakav katarski ili bogumisli utjecaj na "vjeru bosansku". Naime, i katari i bogumili preziru križ, ne priznaju Stari zavjet, ne obavljaju misu, protive se izgradnji posebnih građevina sa funkcijom crkve, vegeterijanci su i ne piju alkoholna pića, ne poštuju rimski kalendar svetaca... Sve to protivi se dokumentiranom nauku Crkve bosanske: križ se pojavljuje u zaglavlju nekolikih crkvenih dokumenata, jedan od sačuvanih biblijskih rukopisa Crkve bosanske sadrzi i Knjigu psalama, u oporuci gosta Radina izričito se nalaže da se za njegovu dušu odsluže mise, a poznato je da se Crkva bosanska služila svojevrsnim samostanskim zdanjima uz koja su stajale i crkve; u prvim bosanskim osmanskim sidžilima zabilježeno je da su neki krstjani posjedovali vinograde, a nema razloga vjerovati da su ikad bili vegetarijanci... Značaj Crkve bosanske u državi/kraljevstvu bio je neuporedivo drukčiji nego što ga se želi prikazati. Na vrhuncu svoje moći, u 14. i početkom 15. stoljeća, posjedovala je veliku moć i to ne samo duhovnu. Crkveni velikodostojnici potpisuju povelje, obavljaju diplomatske misije, vladari i plemići, čak i oni koji nisu pripadnici Crkve, vode računa o održavanju dobrih odnosa s njom. Najpoznatiji velikodostojnik Crkve bosanske, gost Radin, bio je savjetnik hercega Stjepana Vukčića i osobno bogat čovjek: u svojoj oporuci ostavlja 5000 dukata u gotovini, konje, srebrne i zlatne tanjire, "*plašt ukrašen krznom i zlatom*" i "*crveni plašt od svile sa šesterostrukim nitima ukrašen krznom i samurovinom a sto mi ga je podario gospodar kralj Matijaš*", što

Nakon Austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine, 1878. godine, počinju prva ozbiljnija istraživanja i popisivanja stećaka s fokusom na izučavanje natpisa. Iz toga vremena potječe i tvrdnja/ nalaz da su stećci vezani uz srednjovjekovnu Crkvu bosansku i bosansko-humske krstjane

nikako ne potvrđuje tezu o Kristovim siromašcima (*patiperis Christi*) kakvim slove i katari, i bogumili, i pripadnici Crkve bosanske prema nekim historičarima.

S druge strane, ipak, nasuprot moćnim i sve moćnijim Crkvi u Rimu i konstantinopoljskoj patrijašiji stajala je malobrojna sljedba koja svoju Crkvu naziva narodnom ili bosanskom, a sebe pravim ili dobrim krstjanima, sa vlastitom hijerarhijom neuporedivom sa bilo kojom drugom zvaničnom crkvom ili heretičkom sljedbom toga doba.

A se lezi Linil, Gostja Hotjena najstarsi sin.

Mlogo sam hotjeo, al sad vidjim da liscem u lisce s' kami nejma razlika izmedju lisca.

I dervo mojze bit ogromno ko hum, al' listje mu pajda uz korijenje.

Kuda ijdes clovjece? Zar ti je vetja pamet u noghami no u glavji?!

Biljeg usjetce najstarsem bratju najmladji Borjen, a pisa dijak Sanko.

V Vrhbosni ljeta Gospodina naseg 1402.

Donja Zgosca, Kakanj

Dakle, je li Crkva bosanska bila bogumilska (dualistička), a "dobri Bošnjani" – bogumili? Nisu!

Niko ne spori da je u Bosni i Humu (Hercegovini) vjerovatno bilo bogumila. Slobodni tokovi ljudi i roba u Srednjem vijeku, baš kao i danas, temeljili su se na uzajamnim garancijama država i vladara, što, naprimjer, izravno potvrđuje bosanski "rodni list" povelja bana Kulina Dubrovčanima. U skladu s tim, sasvim je normalno, čak očekivano da je nekoliko ili mnogo Bugara, Makedonaca ili bogumila ili dualista bilo koje nacionalnosti boravilo, trgovalo ili samo (pro)putovalo Bosnom i Humom. Možda je, recimo da je to izvjesno, u ono vrijeme nekoliko Bosanaca i/ili Humljana prihvatili bogumilsko ili bilo koje drugo učenje pa i islam koji je u Španiji i na Siciliji bio već uveliko etablirana činjenica. Ali to uopće ne znači da su većina stanovnika onovremene Bosne i Huma bili bogumili! Ili muslimani. Naprotiv.

Prije svega, gotovo da nema zvaničnog državnog dokumenta iz onoga vremena koji ne počinje sa pozivanjem na sveto trojstvo i/ili nekog od kršćanskih svetaca, a ne završava sa pozivanjem na pomoć i prizivanjem prokletstva trojstva iz preambule dokumenta na onoga ko prekrši ugovorne odredbe. Već samim tim u vodu pada teza o nekršćanskoj - bogumilskoj, dualističkoj ili bilo kakvoj drugoj - naravi Crkve bosanske osim kršćanske. Ustvari, teza o bogumilsko/dualističkoj naravi Crkve bosanske, je toliko neodrživa, toliko se temelji ni na čemu niti je potvrđuje bilo šta da je potpuno nevjerovatno da su i kako su na zlonamjernu i očiglednu krivotvorinu jednog

srpskog historičara ruskog porijekla "nasjeli" toliki učeni ljudi. Pogotovo kad se cijeli problem osmotri iz perspektive tvrdnje da je pristajanje na bogumilsko porijeklo i narav Crkve bosanske bilo u cilju uspostavljanje "hegemonije jednog naroda" i dokazivanja. To bi, prevedeno na razumljiv jezik, bilo jednako tvrdnji da su Bosansci i Hercegovci, posebice Bošnjaci, ustvari Bugari, Makedonci ili makar Tračani!

Međutim, dio problema, a samim tim i rješenja "misterije" Crkve bosanske, predstavlja i činjenica da se kršćanstvo identificira sa katoličanstvom, a hrišćanstvo sa ortodoksijom odnosno pravoslavljem, uprkos činjenici da i danas, kao i u ono vrijeme (neuporedivo bliže Kristovom izvornom učenju) postojalo mnoštvo kršćanskih/hrišćanskih denominacija koje su sebi pritvrđivale pravo na izvorno učenje Isusa Krista. No, samo su najbrojnije, najmoćnije i najutjecajnije priskrbile pravo da određuju šta je izvorno a šta nije i uspostave dogmu temeljem koje/kojih su definirane hereze.

Postoji samo jedno svjedočanstvo temeljem kojega neki historičari tvrde da je u Bosni doista postojala hereza, čak i da je njen utjecaj bio velik. Riječ je o bosanskom rukopisu na domaćem jeziku, dva kratka niza odgovora, iz molitvenika i citata iz Ivanova Evanđelja, koji vjerno slijedi tekst katarskog rituala za koji se zna da se upotrebljavao u Lyonu u 13. stoljeću. Ali osim činjenice da su se istim tekstom koristili katari, također optuženi za herezu, u njegovom sadržaju nema ničega što bi se protivilo pravovjernoj teologiji. Temeljem lingvističke analize, zaključeno je da je taj ritual prvobitno sročen u pravoslavnoj arhiepiskopiji u Ohridu (Makedonija) početkom 11. stoljeća - kada katari kao takvi još nisu ni postojali – što posredno potvrđuje tezu da katarizam, ustvari, potječe ili se makar temelji na učenjima balkanskih *krstjana*. Istim pristupom s jedne strane opovrgnuta je i ideju da je Crkva bosanska usvojila katarski obred blagoslivljanja, lomljenja i dijeljenja kruha svojevrsnu pričest, a sa druge naznačeno da bi moglo biti i obratno. Poznato je da su katari zaista tako radili prije jela, a u nekim dokumentima spominje se kako i *svećenici* Crkve bosanske čine nešto slično. Ali, sličan obred postoji i u istočnoj Crkvi. Može se, ponavljamo, pretpostaviti da je nešto hereze sinkretistički "ušlo" u obrede Crkve bosanske ali nikako da su preobrazili njenu teologiju u heretički sistem vjerovanja.

Na pitanje zašto se Crkva i vjera bosanska uopće slove herezom odgovor je prilično jasan. Zato što je za kontekst promoviranja kršćansko-katoličke prošlosti i historije Bosne i Hercegovine neophodno Crkvu bosansku smjestiti u to okruženje i, osporavajući joj pravovjerje, ali ne isključujući je posve iz okruženja Crkve u Rimu, dati joj katolički obol te je, "eufemistički" naziva tek herezom kakvih je prije ali i u to vrijeme, bilo puno. Naprimjer, katarska.

Za katare ili albigenžane (po gradu Albi u pokrajini Languedock u južnoj Francuskoj), vjerskom pokretu koji je u Europi postojao otprilike u istom periodu kada i Crkva bosanska, između 11. i 14. stoljeća, vezuje se nekoliko tvrdnji koje su, objedinjene, više od pukih zanimljivosti. Naime, tvrdi se da je katarizam nastao pod utjecajem vjerskih učenja sa Balkana, posebno bosanske hereze koja se preko Dalmacije proširila na Italiju i Francusku. Nadalje, za onovremenu južnu Francusku tvrdi se da je bila sigurno utočište za Jevreje, u vrijeme jačanja antisemitizma u Evropi. Rimska crkva ih je proglasila za heretike i protiv njih pokrenula križarski pohod (1209.-1229.) u cilju istrebljenja heretičkog učenja likvidacijom nosilaca i praktikanata. Ništa manje zanimljiva historijska činjenica nije ni ona da je upravo na tom području, jedan drugi, neuporedivo poznatiji pokret, *Pauperes commilitones Christi Templique Salomonici* ili Siromašni suborci Krista i hrama Solomonovog poznatiji kao Templari, napravio svoje središnje uporište. I protiv njih će, 1306. godine Crkva u Rimu, pod jednom od optužbi da su slijedili katarsku herezu(!) pokrenuti križarski pohod sa vrlo krvavim ishodom.

A se lezi Sulduk a usice kam otac.

Boze, mir daj snu duse njegove, a Ti i ja poravnajmo ratcune.

Vas ste troje u jednome, a ja sam sada sam, ali i sam ne bojim se vas troice.

Ako je nepravda Bozija volja tada je moja sudba biti protiv Boga.

Clovjekov sine ne privali ovi kam sina mojega on je spomen, i nek takav i ostane, Bozije greske.

Za mir moje duse ne pitaj ona svoje smirenje vise ne moze nac ni na ovom ni na onom svjetu.

1135. ljeto

Čitluk, Posušje

Je li, onda, Crkva bosanska bila heretička, njeni pripadnici heretici, a "vjera,

Čitluk, Posušje (Fotografija: Nusret Idrizović)

prava, bosanska“ hereza? Jeste!Prema definiciji *hereza* (grč. αιρεσις, *hairesis*, od αιρεομαι, *haireomai*) doslovno znači *slobodno izabrati*, a u prenesenom značenju to je svojstvo osobe ili mišljenja koje je suprotno od ustaljenog i većinskog mišljenja sredine, Crkva bosanska doista jeste bila heretička. No, kako i sama definicija sugerira, *heretično* uopće *ne znači pogrešno*, kako se to često tumači i poima nego samo *protivno zvaničnoj dogmi*. No, kako se sve autoritativne vlasti temelje na dogmi, a dogma ne ide pod ruku sa bilo kakvim protivljenjem, tako se *protivno*, najčešće “prevodi“ kao *neprijateljsko*, te se, u ovom kontekstu, hereza često sinonimizira čak identificira sa *krivovjerjno* i tu nastaje problem sa Crkvom bosanskom. *Krivovjerjem* se naziva vjerovanje koje su bilo koji, u konkretnom slučaju crkveni, autoriteti ocijenili iskrivljavanjem pravovjerja, odnosno dogme. Neki teoretičari – historičari i teolozi – tvrde da je historija religije/vjere ustvari, historija borbe između pravovjerja i krivovjerja, ako hoćete dogme i hereze ili, krajnje pojednostavljeno historija religije je historija hereze.

Naime, već u 2. stoljeću ranokršćanske crkvene vlasti hereticima su proglasili sve *gnostike*, koji su ne samo tvrdili da posjeduju tajno i mistično znanje, nego i pritvrđivali pravo na ispravnost vlastitoga vjerovanja i tumačenje Kristovog nauka u skladu s njim. Potom, u 4. stoljeću, herezama se proglašavaju arijanizam i nestorijanstvo koji su do tada bili potpuno pravovjerni. Ikonoklasti, koji su se protivili štovanju vjerskih slika – premda su preko 150 godina uživali potporu bizantskog dvora, na Drugom Nicejskom saboru (787.) proglašeni su hereticima. Opasnost od francuskih *katara* i bosanskih *patarena* smatrana je takvom i tolikom da je bilo moguće eliminirati samo križarskim pohodima, a ne treba smetnuti sa uma da je inkvizicija formirana (1232.) ponajprije radi suzbijanja ove dvije hereze.

U Srednjem vijeku kada su se države temeljile na konfesijama, a vladari ustoličavani papinskim ili crkvenim pomazanjem kao Kristovi namjesnici, svi koji su na bilo koji način bili protiv vladara, bilo osporavanjem prava na prijestolje ili bilo kojeg drugog razloga,

Gornje Suho Polje, Kalinovik
(Fotografija: Nusret Idrizović)

Hreša, Sarajevo
(Fotografija: Nusret Idrizović)

riskirali su da budu optuženi za protivljenje službenom nauku o doktrini vjere i proglašeni hereticima. Budući da je ovako kontekstualizirana definicija krivovjerja vrlo fleksibilna, očekivati je da i spisak krivovjerja i krivovjeraca bude prilično dugačak. Nije bez značaja ni činjenica da su srednjovjekovne crkvene vlasti heretike kažnjavale obnovljenim poganskim načinom - spaljivanjem ljudi živih.

Šta je to bilo koliko heretično da ne kažem krivovjerno u srednjovjekovnoj “vjeri, pravoj, bosanskoj“ da se zapadna Crkva nije libila pozvati i pokrenuti križarski pohod? Po svemu sudeći isto ono što i danas predstavlja korijen i uzrok svih trvenja, osporavanja i prisvajanja oko i u Bosni (i Hercegovini): “pogrešan“ geostrateški položaj, “pogrešan“ raspored naroda, nacija i konfesija, “pogrešno“ opredjeljenje za samostalnu i samoopstojnu Bosnu i Hercegovinu, “pogrešno“ shvatanje dobrosusjedstva i suživota...

Je li, konačno, u skladu sa najnovijim teorijama, Crkva bosanska bila šizmatička? Nije! ili jeste, ali u odnosu prema objema dogmatskim i brojnijim Crkvama te, stoga, nije bitno.Šizma ili *raskol* (grč. σχίζω, skhízō za podijeliti, razdvojiti) je izraz koji načelno označava “podjelu neke organizacije uzrokovanu neslaganjem njenih članova oko neke važne odluke ili doktrinarnog pitanja“; u užem smislu izraz se – gotovo isključivo - koristi u kontekstu raskola ili odvajanja dijela vjernika koji više ne priznaju dotadašnji vrhovni vjerski autoritet te se od tog trenutka nazivaju raskolnicima ili šizmaticima.

Najstrožije govoreći, i istočna i zapadna crkva su šizmatičke. Naime, prvi veliki raskol između zapadnog i istočnog kršćanstva je onaj koja se naziva Akakijevim, a koji je trajao od 484. do 519. godine. Neposredan povod su bila “kristološka razilaženja“, odnosno raskol unutar samog istočnog kršćanstva nastao nakon Kalcedonskog (Halkedonskog) sabora (451.), a djelomični uzrok i specifične političke okolnosti unutar Istočnog Rimskog Carstva nastale nakon pada Zapadnog Carstva (476.). Potom, nakon što je 1054. kulminirao kvazi-doktrinarni između Istočne i Zapadne crkve uslijedio je raskol koji se u historiji naziva “velikom šizmom“, a koji je crkvu podijelio na katoličku i pravoslavnu. Neposredni povod raskolu bila je rasprava o upotrebi beskvasnog kruha u bogoslužju i postu na subotu početkom korizme. Ustvari, Zapad je carigradskom patrijarhu Mihaelu Cerulariju osporavao titulu “ekumenskog patrijarha“ koji su konstantinopoljski patrijarsi koristili još od Kalcedonskog sabora (451.) čime se patrijarh koji “sjedi“ u prijestolnici ima prednost nad svim ostalim što, naravno, ostali crkveni autoriteti nisu prihvatili.

Tim sukobima, naravno, prethode događanja iz ranijih stoljeća. Najprije je rimski car Konstantin Veliki prebacio (330.) sjedište carstva u Byzantion (Konstantinopolj), a potom je (395.) Teodozije I., car još uvijek jedinstvenog Rimskog carstva svom sinu Arkadiju darovao Istok, a drugome sinu Honoriju Zapad. Zapadno Rimsko carstvo oslanjalo se na latinski jezik i kulturu te upravo to stavljalo u prvi plan, a na istoku se iz Bizanta slično činilo s grčkim jezikom i kulturom, nastojeći grčku kulturu nametnuti ne-grčkim narodima Istoka. Ovakvo je stanje predstavljalo stalni izvor trvenja, iskazujući se na području vjere u raspravama o raznim detaljima i razlikama u bogoslužju i teologiji, na "istoku" i "zapadu" podjednako. Ima tih šizmi još, ali su u kontekstu ove studije nebitne.

Ako se Crkvi bosanskoj, po bilo kojem osnovu, i priskrbi naziv šizmatičke, po čemu je to uopće problematično kad su sve postojeće crkve nastale nekom vrstom šizme? Ni po čemu osim ako se šizma (po)smatra jednostrano, odnosno samo iz perspektive respektivno katoličke i pravoslavne crkve. Tu nastaju problemi. Naime, srednjovjekovna Bosna sa svojom Crkvom, bila je regionalna sila koja je, objektivno, osim što je vladala ili pod kontrolom imala znakovit teritorij u samom središtu pravovjerno kršćanske Europe uz to i prijetila širenjem utjecaja bilo ovladavanjem okolnim zemljama ili pak, priklanjanjem slabijih vladara bosanskim banovima i kraljevima. Time bi nedaleko od Rima (bila) formirana moćna i utjecajna kraljevina, sa vlastitom formom vjere i crkve koja bi na neki način mogla dovesti u pitanje ne samo jugoistočnu Europu kao domen vlasti, nego i legitimitet i legalitet Crkve u Rimu. Stoga je bilo neophodno poduzeti konkretne mjere, radikalne i drastične, da se ograniči i umanji utjecaj ne samo Bosne kao kraljevine nego i njene autentične vjeroispovijesti.

A sej lezi pocteni knez Rastudije Prvonjeg na svojoj zemji na plemenitoj.

U to doba bjeh junakom, mil bratiji i gospodinu Kulinu. Najbolji muz u Dubravah bih.

Ondak kad sam mogao nisam htio, sada kada hotcu ne mogu ratsiriti krila.

Takva mi kob. Nisam otcajavao onda netcu ni sada.

Al vidim da svi koji lete slete i da niko ne osta zauvijek u nebu sa svojom hrabrostcu

pa netcu ni ja dovijeka ispod ovog kamena sa svojijem strahom.

Pristupite i zalite me, al ne popirajte me nogami,

jer tcete biti vi kako jesam ja, a ja netcu biti kakovi jeste vi.

Usijetce Veseoko Kukulamovic a pisa Gost 1203. oko Velike Gospojine

Križevici, Olovo

Sasvim je normalno i razložno postaviti pitanje: zašto se ovoliko žući ne prolijeva, ne lomi kopalja, ne polemizira i ne problematizira recimo oko bilo koje druge "crkve", naprimjer Sirijske ili Etiopske? Jednako su egzotične, malo poznate i zanimljive kako sa teološkog tako i sa historijskog aspekta. Zato što nisu u Europi, odnosno Bosni ili zato što su daleko pa nisu zanimljive nikome osim Sirijcima i Etipoljanima, a oni, ionako imaju većih problema? Zašto je samo Crkvu bosansku potrebno smjestiti u neki bogumilski, heretički, u zadnje vrijeme šizmatički(!?) okvir?

Rješavanjem "misterije" Crkve bosanske umnogome doprinijelo, ako ne i potpuno rasvijetlilo, još jedan svejednako egzotičan i neriješen "misterij", onaj širenja islama na Balkanu, radije u Bosni i Hercegovini, odnosno brže i drukčije prihvaćanje islama nego u bilo kojoj drugoj zemlji u koju su osmanski Turci ili bilo koji drugi muslimanski osvajači došli. Nadalje, rješavanjem ovog "problema" riješilo bi se najmanje još nekoliko: (problem) porijekla bosanskohercegovačkog naroda, bosanskih muslimana prije svih, ali i svih ostalih konfesionalno i nacionalno identificiranih sa "maticama"; (problem) kontinuiteta ne samo historijskih događanja i tokova na jednom od najmanjih i najkritičnijih dijelova

Europe u zadnjih stotinupedeset godina nego i (kontinuiteta) državnosti Bosne i Hercegovine; svim etnoromantičarima bi se izbili i posljednji aduti za njihove, a velikodržavnim projektantima i zagovornicima za njihove teorije na kojima se temelje sve smislene i potpuno besmislene podjele u zemlji Bosni; pale bi u vodu sve teorije o "krunskim mjestima" i "stolnim gradovima", historijski prijatelji i saveznici bi se pokazali u pravom svjetlu - osvajača i okupatora... da i ne spominjem mnoštvo naučnih radova i disertacija i karijera koje bi bile potpuno obezvrijeđene. To, priznati je, trenutno nikome ovdje nije u interesu.

(Ne)ravnoteža straha na kojoj se temelje ratovi i pomirenja na Balkanu, posebno u Bosni i Hercegovini je dobrodošlo ozračje. U njemu se komotno i ugodno osjećaju svi kojima Bosna i Hercegovina malo, ako imalo, znači, a takvi su ovdje – premda uvijek u manjini – po pravilu, na nekakvoj vlasti. Naime, kakogod je Crkva bosanska učinjena misterijem, isto tako nije morala; mogla je, da je bilo volje, biti naprimjer, proglašena autohtonim i autokefalnim izrazom vjerskih i nacionalnih osjećaja i osjećanja srednjovjekovnih Bosanaca i Hercegovaca koji se nisu željeli prikloniti nikome, ni susjedima, ni komšijama, niti bilo kome ko je dolazio sa strane kakvih je od prvog ilirskog do posljednjeg bosanskog kralja bilo puno.

Dakle, Crkva bosanska uopće ne mora biti misterij. Sve "tajne" i "nepoznanice" mogle su biti riješene jednostavnim viđenjem Crkve bosanske kao gnostičke/duhovničke - ne redovničke - sljedbe, ako hoćete, bratstva i sestrinstva umnogome nalik na derviške redove ili tarikate u islamu; time bi se, odmah, otklonile sve nejasnoće, a nepoznanice potput one "je li Crkva bosanska imala istočni ili zapadni obred" učinile potpuno nevažnim (pripadnost tarikatu, naprimjer, nije uvjetovana mezhebskim opredjeljenjem derviša, ali jedan od uvjeta je da derviš poštuje i ispunjava sve šeri'atske obaveze). Krstjani i krstjanke ionako, kod većine savremenih autora, slove kao redovnici i redovnice koji žive u zajedničkim smještajima, ne hrane se milostinjom ni milodarima nego se izdržavaju vlastitim radom na poljima i njivama koje su njihovo zajedničko vlasništvo, odnosno vlasništvo crkve kojoj pripadaju; ne ubiru ni poreze ni namete, niti od sljedbe očekuju da se prema njima ponašaju ni kao prema svetim osobama ni kao prema gospodarima, nego kao prema učiteljima dakle, nimalo drukčije nego što su se prema Kristu odnosili njegovi učenici i sljedbenici. Odjeća im je jednostavna, kratak haljetak dugih rukava, sa ili bez okovratnika, a nosili su i druge kose koje su im padale po ramenima. Svoju sljedbu nazivaju "crkvom" zato što je to njima prirodan ali i, vjerovatno, jedini onovremeni postojeći naziv za organiziranu, hijerarhijski definiranu i institucionaliziranu vjersku skupinu; bilo koji drugi naziv bi zasigurno predstavljao izmišljotinu ili, makar, novotariju bez presedana.

Nadalje, u sadašnjem omjeru snaga možda bi moglo zvučati kao uvreda nečijih vjerskih uvjerenja te stoga neprilično te mi to nipošte nije namjera ali, zašto ne - slobodoumno, neopterećeno i romansijerski - pretpostaviti da su didovi, gosti, starci ("poglaviti krstjani" ili "dobri mužje"), krstjani i krstjanice Crkve bosanske znali nešto što niko drugi nije te s tim uskladili svoje vjerovanje ili vjeroispovijest? Na primjer, izvorni Isusov nauk, suštinu njegovoga poslanstva i poslanice, te su zbog toga i rimsku i konstantinopoljsku crkvu smatrali "crkvama idola", a svoju "jedinom pravom Kristovom crkvom", sebe "nasljednicima apostola", svoga vrhovnog starješinu "jedini pravi Kristovim namjesnikom na Zemlji" odnosno, jedinim autentičnim nasljednikom svetog Petra. Nije li moguće u tom smislu, znajući da ni Isus Krist nije Boga, Uzvišenog, sretao samo u sinagogama, a ni u hramu jeruzalemskom, pojmiti i njihovo neprihvaćanje crkve-građevine kao jedinog mjesta na kojemu se može sresti Bog? Nije li tako logično da su svoje obrede obavljali u običnim kućama, svojim ili bilo kojeg člana zajednice prilikom svakog zajedničkog skupa? Zašto se *hiža*

institucionalizira kad se taj izraz, koji je još uvijek u upotrebi u Hrvatskom zagorju, može "prevesti" jednostavno kao kuća, što, ustvari, i znači? Nije li u tom kontekstu jednako lahko razumljivo odbacivanje križa, slika, svetačkih relikvija... (smatrajući ih idolopoklonstvom) te, negiranje vrijednosti molitava koje su druge dvije crkve učinile kanonskim, spominjući i oslanjajući se kao na jedinu vrijednu i spasonosnu molitvu "molitvu Gospodnju"? Nije li u takvom vjeroispovijesnom i duhovnom okruženju lahko razumjeti "organizacionu" strukturu u vidu *krstjana* i *krstjanica* s jedne i *mrsnih ljudi* sa druge strane, pri čemu su prvi (krstjani i krstjanice) bili posvećenici, zavjetovani pripadnici sljedbe, a mrsni ljudi (tek) religiozne osobe, koji su svoje vjerske osjećaje zadovoljavali priznavanjem i prihvatanjem učenja i povremenim bogosluženjem, "misom".

Razumijem zašto je za onovremenu pa i savremenu zapadnu i istočnu crkvu Crkva bosanska bila heretična ali zašto današnji Bosanci i Hercegovci imaju potrebu baš sve svesti samo u njima/nama poznate, prihvatljive, kanonske, doktrinarne, dnevnopolitičke, ideološke, nacionalne, konfesionalne, organizacione okvire? Zašto se Crkva bosanska mora tumačiti samo u kontekstu zapadne i/ili istočne crkve (kao šizmatička) ili, pak, kao heretička sljedba? Zato što to samo tako možemo razumjeti ili zato što samo tako može poslužiti zlokobn(ij)oj i zlonamjern(ij)oj svrhi? Naprimjer, konfesionalno-nacionalnog prisajedinjenja Bosne i Hercegovine jednoj od većinskih ili velikih Crkava i zemalja-država matica!

Osim spomenutoga nije jasno ni zašto se kao posljednji velikodostojnik Crkve bosanske spominje gost Radin? Zato što je njegovo posljednje utočište bilo kod velikog hercega Stjepana Vukčića Kosače, utemeljitelja Hercegovine i oca pretposljednje i najtragičnije oslikane bosanske kraljice Katarine? Gdje je nestao posljednji did Crkve bosanske koji je, nedvojbeno, bio neuporedivo značajnija crkvena, politička i duhovna ličnost od *gosta*? Nemalo je čudno da se za gosta zna, a da o domaćinu nema ni riječi!?

Indikativna je jedna priča, uopće nije bitno je li istinita ili nije, kao ni jesu li se događaji o kojima priča govori uopće dogodili. Događa se između 1451. i 1453. godine na mjestu koje još ne postoji kao toponim, ali negdje između Utornika ili Trgovišta i Hodidida, na obali rijeke Miljacke. Nevelika svečanost, mali broj pozvanih i okupljenih, a događaj značajniji od bilo kojeg drugog u tih nekoliko kritičnih godina po bosansko kraljevstvo. Did Crkve bosanske sa svojom malobrojnom pratnjom dolazi u posjetu prvom šejhu Gazi Isa-begove zavije podignute na mjestu prethodno postojećeg gostinjca na prometnoj saobraćajnici koja je spajala istok i zapad ne samo nekadašnjeg bosanskog kraljevstva nego i istok i zapad poznatog svijeta, a kojega su izgradili i održavali bosanski krstjani i krstjanice. Pred zavijom ih dočekuje njen domaćin, mevlevijski šejh koji je sa svojim dervišima preuzeo dužnost i zadatak primanja putnika, namjernika, trgovaca, hodočasnika... i njihovog ugošćavanja do tri dana.

Posljednji spomen Crkve bosanske je iz vremena hercega Stjepana Vukčića Kosače, u čijoj službi je bio gost Radin, više kao diplomata nego kao crkveni starješina. Lišena vlastite crkvene organizacije, a ostavši bez svojih moćnih zaštitnika - bosanskog feudalnog plemstva, čija je moć bila slomljena - Crkva bosanska je, nakon propasti Bosanskog kraljevstva i nakon osvojenja Hercegove zemlje - Huma, prestala postojati

Povod okupljanja je nesvakidašnji; toliko neobičan da se nikada prije nije dogodio. Ali, i did i šejh su biti radi da se, iz mnogo razloga, oko toga ne diže previše prašine niti da se telali po zemlji. Nakon što su se pozdravili, ljubazno i pristojno, kako i priliči duhovnim ljudima bez obzira na vjeru, upitali jedan drugog za zdravlje i stanje, možda se i poljubili, did Crkve bosanske skromno ali svečano šejhu predaje svoj štap, jednostavnu, neukrašenu, do ramena dugačku motku u obliku latiničnog slova T, simbol njegove ali i sve bosanske duhovnosti. Naslijedio ga je od svoga prethodnika, a on, opet, od svoga i tako unazad i unedogled do ko-zna-kad. Šejh prima štap s obje ruke, prihvata ga i najprije prinosi usnama a potom čelu, zadivljen gestom i zaprepašten - zašto ne, uplašen - odgovornošću koju je upravo primio: staranjem o nastavku, kontinuitetu suštine - duhovnosti - zemlje u kojoj njegovi zemljaci i mnogi drugi stranci-muslimani žive već bezmalo dva stoljeća. Po okolnim brdima već je podignuto nekoliko turbeta, a zavija kojom on rukovodi je prva građevina koju na mjestu budućeg grada podiže njegov učenik-derviš, gospodar-zapovjednik i prijatelj krajišnik bosanskog krajišta Isa-beg Ishaković, sin Ishak-bega Kraljevića i, pričalo se, unuk pretposljednje bosanske kraljice Katarine.

Dok su se ostali gosti i domaćini upoznavali i pozdravljali, jednom rukom oslanjajući se na štap a drugom dohvatajući dida ispod ruke šejh povede svoga musafira u obilazak gostinjca pokazujući mu prostorije za goste i štale za konje, magaze za robu i verande za sejr i ćejf, bašče oko zavije i njive u daljini. Pratnja je ostala daleko iza njih dvojice tako da niko nije čuo šta su njih dvojica govorili jedan drugome, povremeno naginjući se skroz do uha, a povremeno poluglasno se smijući.

Sutradan ujutro, po zajedničkoj jutarnjoj molitvi koju su gosti i domaćini obavili po svome zakonu, nakon doručka i pozdrava did je sa svojom pratnjom krenuo na put prema svome duhovnom i stvarnom zavičaju, Izvorniku – gradu danas poznatijem kao Zvornik – gdje će u miru i dubokoj starosti dočekati anđela smrti okružen svojim vršnjacima, posljednim kovačima stećaka. (Ova priča ima i epilog. Naime, prema drugoj priči u Isa-begovoj zaviji, koja će tek stotinu godina kasnije postati tekija u punom smislu te riječi, a koja je, prema predaji, ponad mihraba imala crtež/sliku pčele-matice, čuvala su se tri značajna emaneta iz bosanskohercegovačke prošlosti: kruna ili mač posljednjeg bosanskog kralja, štap posljednjeg dida Crkve bosanske i tadž /turban/ onog prvog šejha zavije.) ■

Jedinstvenost turskog postupanja u historiji

Jedinstvenost turskog postupanja u historiji vidljiva je iz primjera vezanih za razne oblasti života i različite situacije. Radi se uglavnom o primjerima koji su vezani za odnos Turaka prema nemuslimanima i njihovim vjerskim predstavnicima, odnos nemuslimanskih vjerskih predstavnika prema Turcima, postupanje prema neprijateljima, odnos prema povratku izbjeglih, različitim narodima na čiju su sudbinu uticali itd. Od naroda, poseban naglasak je dat na primjere postupanja prema Jevrejima koji su u vremenu na koje se primjeri odnose kod drugih bili proganjani i izloženi ogromnim nevoljama. Primjeri su vezani za seldžučko i osmansko razdoblje

Piše: Senad Hasanagić

U turskoj historiji se mogu naći primjeri postupanja koji su zaista rijetki, ili ih kod drugih uopće nema. Najprije treba naglasiti da se pod pojmom turskog postupanja podrazumijeva i postupanje svih onih muslimana koji su sudjelovali u državnoj administraciji ili su jednostavno podržavali državnu vlast, posebno osmansku, i smatrali je svojom. Oni su dugo vremena, pa čak i danas, od strane mnogih smatrani "Turcima" i tako identificirani, bez obzira što su pripadali različitim narodima. Navedene primjere treba posmatrati u kontekstu vremena i situacija u kojima su nastali i uobičajenog postupanja drugih u sličnim situacijama u istom periodu. Postupanje drugih je vidljivo i iz nekih navedenih primjera, ali je uglavnom opće poznato kao karakteristika datog perioda. Da bi se jedinstvenost svih ovih primjera mogla procijeniti u pravom svijetlu treba imati u vidu da Turci i oni koje su s njima identificirali, nisu doživjeli slično postupanje prema njima od strane drugih, ni u jednom periodu. Tokom historije, gdje bi prestala turska vlast, tu su muslimani uglavnom nestajali, nestajao je i gotovo svaki trag da su tu živjeli. Navedeni primjeri se uglavnom odnose na period prije Tanzimata. Dok se u procesu tanzimatskih reformi turska država trudila da još više poboljša položaj nemuslimanskih grupa, dešavao se pogrom u kojima je 5 miliona muslimana prognano s nekadašnjih osmanskih teritorija. Neki primjeri su posebno interesantni, jer su u prošlosti predstavljali pravu rijetkost. To se pogotovo odnosi na izbor nemuslimana da radije žive pod Turcima nego pod svojim istovjernicima.

Jedinstveni primjeri pogleda kršćanskih vjerskih predstavnika na Turke

Uvijek je bilo, a i danas je, teško naći primjer gdje pripadnici određene religije proklinju one koji se smatraju njihovim istovjernicima, a da blagosiljaju pripadnike druge religiji. Antiohijski patrijarh Makarios je dao takav primjer govoreći: "Plakali smo nad gubitkom hiljada mučenika koje su poubijali oni bezvjerni bijednici. Broj je ubijenih izašao na sedamdeset, moguće i na osamdeset hiljada. Ah, ljudi kamenita srca! Šta su vam krivi pustinjaci i žene?! Kakvo su vam zlo nanijeli dječaci i djevojčice? Zašto ja ove nazivam prokletnicima? Jer su oni nasiljima koje su učinili kršćanima s namjerom da zbrišu pravoslavno ime sa zemlje, pali mnogo niže od idolopoklonika. Bog poživio na vjeke vjekova Tursku Imperiju! Jer Turci, pošto uzmu porez, neće nikome u ime vjere zla nanijeti pa bio on musliman, bio kršćanin, bio Jevrej. A ovi se prokletnici nisu zadovoljili uzimanjem poreza i desetine od svoje kršćanske braće, nego su ih izložili upravi despotskih Jevreja, neprijatelja Isusovih. Jevreji im nisu dozvolili podizati crkve, niti su im dozvolili da nađu sebi svećenike, upućene u tajne mudrosti."[1]

Još jedan patrijarh je jasno pokazao svoj odnos prema turskoj vlasti. Njegovo postupanja ukazuje na položaj Rumske (Grčke) patrijaršije pod turskom vlašću. Radi se o patrijarhu Grigoriusu 5. i grčkom ustanku: "Patrijarh Grigorios

[1] Arnold, Thomas, W., Povijest islama, Sarajevo, 1990., s.191.,192.

5. je prokleo ustanak i ekskomunicirao Ispilantisa. Grigorios je iznio stav da je sultanova vlast Božija zapovijed i da se onaj koji se buni protiv ovoga buni i protiv grčke pravoslavne vjere. Patrijaršija je djelovala kao svojevrsno "hrišćansko ministarstvo".[2]

Jedinstvenost turskog odnosa prema drugima vidljiva je i iz izjave jermenskog patrijarha Mesroba Mutafyana koja se odnosi na uspostavljanja ovog položaja od strane Mehmeda Fatiha: "Ja lično, kao historičar koji se bavi historijom crkve događaj poput uspostavljanja visokog položaja patrijarha od strane jednog muslimanskog vladara nisam sreo na nekoj drugoj stranici historije vjera."[3] Sveštenik Pavlos Politis je jedan od rijetkih vjerskih predstavnika koji je otvoreno izjavio da je njegovo vjersko naslijeđe opstalo zahvaljujući Turcima. On radi na restauraciji ikona i ispred udruženja "Restauratori bez granica" ovlašten je za područje Jugoistočne Evrope. Politis kaže: "Pravoslavlje svoj opstanak i razvoj u potpunosti duguje Osmanlijama. Na žalost, pravoslavno naslijeđe koje je ostalo van osmanskih granica ostalo je nezaštićeno."[4]

Državnici, ratnici, političari, historičari

Izbor visokog dostojanstvenika vizantijske administracije Notarisa također predstavlja rijedak primjer. On je u rascjepu između muslimanske turske i zapadne kršćanske vlasti odabrao muslimansku tursku stranu i ovako iznio svoje stanovište: " Više volim da vidim u sred grada turski turban negoli latinsku mitru".[5] Međutim, ovo nije jedini primjer gdje se kršćani radije opredjeljuju za Turke. Ovaj put se radi o katolicima koji se radije opredjeljuju za savez s Turcima nego s drugim kršćanima. Pišući o podjelama određenih teritorija, Milorad Ekmečić objašnjava: "Josif II. do 1790. ratuje protiv Turske da ih podeli sa Rusijom. Ipak se držao filozofije da je bolje susedstvo turskih turbana, nego ruskih šešira."[6]

I protestanti su objelodanjivali da preferiraju Turke u odnosu na druge. Prilikom posjete predsjednika Republike Turske Ahmeta Necdeta Sezera Holandiji 2001. godine u pozdravnom govoru holandska kraljica je rekla sljedeće: "Otomanska imperija je u svoje vrijeme bila model tolerancije i kulturne različitosti, pogotovo u poređenju s Evropom iz tog perioda. Ugnjetavane manjine iz drugih zemalja su tamo našle dom, u Imperiji čije su manjine uživale značajna prava. Ovo pokazuje visoke moralne standarde osmanske civilizacije. Naša zemlja, koja je također prihvaćala izbjeglice sa svih strana i branila toleranciju i religijsku slobodu, visoko cijeni ovaj aspekt turskog društva. Talentirani holandski pisac i mislilac Coornhert, jedan od najvećih zagovaratelja religijske tolerancije, ukazao je na to da su Turci, za razliku od drugih naroda, poštovali vjerovanje kršćana koje su pobijedili u borbi. Polumjesec prikazan na turskoj zastavi je bio prihvaćen od strane holandskih protestanata kao simbol njihove borbe za religijsku slobodu."[7]

Što se tiče polumjeseca koji je bio prihvaćen od strane protestanata kao simbola njihove borbe za vjersku slobodu, radi se o medalji Geuzen izdatoj 1570. godine. Medalju su izdali kalvinisti koji su se borili protiv španjolske vlasti. Medalja je bila u obliku polumjeseca, a na njoj je pisalo: "Više volim biti Turčin nego papist".[8] Vladar Boğdana (Moldavije) Veliki Stefan se dugo i žestoko opirao turskim osvajanjima. Zbog svoje hrabrosti i upornosti proglašen je "vitezom kršćanstva". Međutim kad mu se približila smrt, svjestan da će njegova zemlja morati da prihvati zavisnost od drugih sila, zabrinuo se za sudbinu svoje djece. Veliki Stefan im je poručio ovo: "Možda će vam uskoro zatrebati zaštita. Nikad se ne približavajte Rusima. Izdajice su, uništiće vas. Ali, predajte se Turcima. Pravedni su i samilosni."[9] U uvodu rada je naglašeno da tursko postupanje treba ocjenjivati u odnosu na vrijeme i okolnosti i uobičajeno postupanje drugih u sličnim okolnostima. Sveštenik Politis je izjavio da pravoslavlje svoj opstanka zahvaljuje Turcima. Dimitrij Kicikis u svojoj Historiji osmanskog carstva u vezi svog grčkog naroda donosi isti zaključak: "Da nisu došli Osmanlije i vladali Grčkom, da smo ostali u rukama Mletaka ili Austrije, poslije nezavisnosti ne bi zatekli ni pravoslavlje, ni grčki jezik, a niti grčku kulturu."[10]

Ovo su sigurno jedinstveni primjeri priznanja zaštitničke uloge osvajaču koji je vladao stoljećima. Dobar primjer svjesnosti turske uloge u sopstvenom opstanku možemo naći i u Rumuniji kod historičara Nikolaja Jorge. O njegovim stavovima İlber Ortaylı piše: "Sa aspekta samostalnosti rumunskog naroda osmanski period je veoma značajan, Nikolaj Jorga, poznati rumunski historičar koji je obnašao i funkciju ministra vanjskih poslova, tvrdi kako je za opstanka jednog latinskog naroda koji se nalazio pred utapanjem u moru Slavena i Germana presudna osmanska vladavina, te kako danas Rumuni svoju opstojnost duguju Osmanlijama. Zahvaljujući vojvodi kakav je bio Constantin Brancievaru, osnivač slavensko-grčke akademije, upravo u periodu vladavine Osmanlija, desila se jedna vrsta helenske i latinske renesanse.[11] A, ministar pravosuđa Rumunije je izjavio sljedeće: "Neka kaže

---

2 Osmanlı belegeseli ülkeyi karıştırdı, www.haber.mynet.com/detay/dunya/osmanli-belgeseli-komsuyu-karistirdi/562735

3 Ömer Yılmaz, Toplumun Birlik Ve Beraberliğine Katkı Sağlayan Bazı Sufi Deneyimler (Kesrette Vahdet), s.373., 374., www.cumhuriyet.edu.tr/edergi/makale/1662.pdf

4 Abdülhamit Bilici, Hrant Dink ve sözde Osmancılık, www.zaman.com.tr/yazar.do?yazino=491867

5 Istorija vizantije, Beograd, 1998., s.526

6 Milorad Ekmečić, Dugo kretanje između klanja i oranja – Istorija Srba u Novom veku (1492.-1992.), Beograd, 2008., s.72., www.sribd.com/collections/.../Srbi-islamske-vere

7 www.koninklijkhuis.nl/content.jsp?objectid=4198

8 İlber Ortaylı, www.facebook.com/ortayli/.../18895037119672...

9 Şükrü, Recep, Apuhan, Ruhumda Darp İzi Var, İstambul, 1990ç

10 www.stargazete.com./index.asp?haberID=144187

11 İlber Ortaylı, Drugačije razumijevanje Osmanlija, Sarajevo, 2009., s.202.

ko šta hoće, mi Rumuni naše današnje postojanje dugujemo vrlinama Turaka. Da prema narodima kojima su vladali nisu postupali s istinskom saosjećajnošću, velikodušnošću i strpljenjem; da smo umjesto pod njihovu, došli pod vlast bilo kojeg susjednog naroda sada ne zemlji ne bi postojao ni jedan Rumun."[12]

Jedinstvenost turskog postupanja prema vjerskim predstavnicima drugih

U Jeruzalemu je sultan Mehmed Fatih 1457.-1458. godine jeruzalemskom patrijarhu izdao ferman kojim se proširuje zaštita na sva sveta mjesta patrijaršije i njene posjede i potvrđuje prava i povlastice koje su priznate od strane halife Omera. U sažetom prijevodu dijelova koji ukazuju na zajedničke elemente sa drugim aktima naglašava se sljedeće:

"... U međuvremenu mi je svojom voljom došao Atanasiyos, patrijarh grčkih hrišćana u Jeruzalemu, podnio mi ukaz Poslanika Muhameda, potpisan njegovom blagoslovljenom rukom, ferman halife Omera pisan kufskim pismom i druge carske edikte prošlih sultana, i zahtijevao da sva mjesta vjere i dobrovoljnog hodočašća u i izvan Svetog Jeruzalema, posebno Kamamhska crkva, ostanu pod njihovim upravljanjem. Zato sam naredio da, kao što je bilo i ranije garantovano, da Kamamahska crkva i sva mjesta vjere i mjesta dobrovoljnog hodočašća koja se nalaze u Jeruzalemu, gregorijanski manastir Mar Ya'kub, manastiri i crkve izvan Jeruzalema, Velika crkva u Bayt-Lahmu, mjesto rođenja Isusa Krista, i pećina i tri kapije Crkve ostanu pod njihovim upravljanjem. Neka kršćanski patrijarsi, svećenici i njihovi pomoćnici budu osolobođeni badža i kharaja (razne vrste nameta). Sva ova prava i slobode će također biti dodijeljeni mojim fermanom, kao što su garantirane od strane Poslanika Muhameda, halife Omera i prošlih sultana. Neka se sve valije i državni ljudi pod mojom vlašću pridržavaju ovoga i neka ne krše ovo. Ko god se od halifa, vezira, učenjaka ili sljedbenika Poslanika Muhameda ikada ubuduće suprotstavi ukazu Poslanika Muhameda pisan njegovom blagoslovljenom rukom, fermanu halife Omera pisanom kufskim pismom, ili fermanima prošlih sultana ili mome fermanu za novac ili za nečiji račun, neka je na njega prokletstvo Allaha i Njegovog Poslanika Muhameda..."[13]

Po osvojenju Bosne 1463. godine, dakle nekoliko godine poslije Jeruzalema, sultan Mehmed Fatih je bosanskim franjevcima dao Ahdnamu u kojoj stoji:

" On (tj. Bog) je pomoć. Mehmed, sin Murad-Hanov, vazda pobjedonosni! Zapovijed časnog uzvišenog sultanskog znaka i svijetle tugre osvajača svijeta, jest sljedeća: Ja, sultan Mehmed (dajem) na znanje cijelom svijetu (puku i odličnicima) da su posjednici ovog carskog fermana, bosanski duhovnici, našli moju veliku milost, pa zapovijedam: Neka niko ne smeta i ne uznemiruje ni njihove crkve. Neka (mirno) stanuju u mom carstvu. A oni koji su izbjegli, nek budu slobodni i sigurni. Neka se povrate i neka se bez straha u zemljama moga carstva nastane u svojim samostanima. Ni moje visoko veličanstvo, ni moji veziri, ni moji službenici, ni moji podanici, niti iko od stanovnika moga carstva neka ih ne vrijeđa i ne uznemirava, ni njih, ni njihov život, ni njihov imetak, ni njihove crkve. Pa i to, ako bi iz tuđine doveli kojeg čovjeka u moju državu da im je dopušteno. Budući da sam spomenutima milostivo dao ovu carsku Zapovijed, kunem se sljedećom velikom zakletvom: Tako mi Stvoritelja zemlje i neba, koji hrani sva stvorenja i tako mi sedam musafa (svetih knjiga) i tako mi našeg velikog Poslanika i tako mi sablje koju pašem, niko neće protivno učiniti ovomu, što je napisano, dok ovi budu pokorni mojoj službi i vjerni mojoj Zapovijedi".[14]

Primjer koji zauzima posebno mjesto je zaštita katoličkih redovnika samostana u Zaostrogu od strane muslimanskih vjerskih i svjetovnih prvaka Vrgorca i Ljubuškog koji su Porti uputili arzuhal u kojem ističu da se gabeoski kadija potužio na ove redovnike, ali da oni nemaju nikakve krivice i da su odani sultanu. Arzuhal vezan za Vrgorčane su potpisali kapetan Vrgorca, dizdar Vrgorca, hatib Vrgorca i drugi.[15] Isti su arzuhal uputili i prvaci Ljubuškog:

"Redovnici manastira Zaostrog, koji postoji od davnih vremena, na granici sedam kraljeva... u nahiji Fragustin, u kadl. Gabeli, su bili lojalni, i pokazivali milost prema gostima, putnicima i namjernicima, nisu se nikad suprotstavili šerijatu i uvijek su se bavili svojim poslom, kad god je neprijatelj htio napasti carsku zemlju, oni su obavijestili carske tvrđave. Mi to svjedočimo, da je tako i to javljamo podnožju carstva. Potpisnici: Mustafa imam, Hasan mujezin, Osman hatib džamije u Ljubuškom, Mehmed dizdar grada Ljubuškog, mustahfizi Ljubuškog (sva posada), osman odobaša, Halil ćehaja, Ahmed aga, Sinan odobaša, Mehmed aga, bivši azap; Avdi bivši dizdar..[16]

Jedinstven primjer svakako predstavlja utamničenje sarajevskog hahambaše Moše Danona i desetorice uglednih Jevreja. Sarajevski muslimani su se pobunil i oslobodili zatvorenike. Mazhar upućen sultanu povodom ovih događanja prvi je potpisao vjerski uglednik Sejid Nurudin efendija, a slijede ugledni sarajevski imami, hatibi, muderisi, mualimi i derviši. Moritz Levy koji je obavljao i dužnost nadrabina ovako opisuje događaj:

"Neki ugledni starac imenom Rafael Levi, koga su i sarajevski muslimani poštivali, došao je na ideju da apelira na osjećanje humanosti muslimanskih građana. Jednog petka, na dan kad su uhapšenici trebali biti smaknuti, obišao

[12] Ismail Çolak, Osmanlıyı Keşfetmek, www.somuncubaba.net/ydetay.asp?y=17

[13] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kilise Defteri 8/6 ; Akgündüz Ahmet, The Ottoman Model in Jerusalem, www.osmanlı.org.tr,makaleler bölümü, arama-The Ottoman Model ın Jerusalem (među rezultatima pretrage naći članak sa ovim nazivom)

[14] Dženana Čaušević, Pravno politički razvitak Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2005., s.66.

[15] Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije Mostar - Prevodi dokumenata koje se odnose na samostane u Makarskoj i Zaostrogu u elektronskoj formi (prevod Hazima Šabanovića) – Z 391

[16] Isto, Z 390

je starac Rafael Levi kafane u kojima su se obično viđeni muslimani sakupljali i dogovarali, te je dirljivim riječima opisivao okupljenim muslimanima žalosno stanje Jevreja. Muslimani su bili duboko ganuti i nastojali su, da plačućeg starca primire utješnim riječima. Svi kao jedan dali su starcu časnu riječ da su pripravni i svoj život založiti za sigurnost uhapšenika. Već ranom zorom – tako se pripovijeda – latilo se oko 3.000 muslimana oružja, opsjedali valiju u begluku, osvojili tamnicu i oslobodili uhapšene Jevreje. Paši je uspjelo da na stražnja vrata umakne i da pobjegne u Travnik. Kratko vrijeme iza toga, 1819. godine prognala ga je Visoka porta u Malu Aziju." [17]

Jedinstveni primjer odnosa prema vjerskim objektima drugih

U turskoj historiji postoji bezbroj primjera o dozvolama za popravak nemuslimanskih bogomolja, izgradnju novih te pomoći koju su turski vladari davali za izgradnju istih. Turski odnos prema bogomoljama drugih izražen je najjezgrovitije u primjeru koji se odnosi na srpskog kralja Đurađa Brankovića koji se našao između katoličke Mađarske i muslimanske Osmanske države. Branković je bio svjestan da će se Srbija morati naći pod vlašću jedne od ovih sila. Zbog toga je mađarskom kralju Janu Hunjadiju poslao delegaciju koja je trebala da ispita kakav će položaj imati pravoslavlje u slučaju da Mađarska pobijedi Turke i zavlada Srbijom. Odgovor mađarskog kralja je bio: "Po Srbiji ću izgraditi katoličke crkve. Pravoslavne crkve ću porušiti."[18]

Zatim je Đurađ Branković poslao delegaciju sultanu Mehmedu Fatihu kojem je rečeno: "Hunjadi želi da uništi našu vjeru, molim vas da vi osvojite našu zemlju i spasite nas Hunjadijevog zuluma". Fatih je rekao da se slaže. Ali, delegacija je još uvijek osjećala izvjesnu brigu, te je vođa delegacije progovorio sultanu: "Sigurni smo u vašu istinsku pravdu i toleranciju, ali ako iz vaših usta čujemo da nam nećete srušiti crkve vratit ćemo se sretniji". Sultan Mehmed Fatih je umirio delegaciju ovim riječima:

"Ako Bog da, kad zavladam Srbijom dat ću da se naprave džamije, ali neću dirati crkve. Gdje god vidite džamiju, pokraj nje napravite crkvu. Čak, možete im i spojiti zidove. Eto, takva je naša vjera."[19]

Odnosi s nemuslimanskim narodima

Višestoljetna turska vladavina mnoštvom vjerskih i etničkih zajednica je sama po sebi začuđujuća. Turci u Evropi nisu vladali nerazvijenim plemenima, već narodima koji su imali svoju državotvornu tradiciju i zavidno kulturno nasljeđe. Sve zajednice su sačuvale svoje vjerske i etničke osobenosti. Zbog toga je historičar Molet naglasio:

"U vrijeme osmanskih osvajanja nisu postajale srpske, bugarske i grčke vlade; ali zbog toga što Turci nisu dirali njihovo socijalno biće ovi narodi su po osvojenju nezavisnosti mogli da bez poteškoća dođu u stanje nacionalnih država."[20]

Sultan Mehmed Fatih je Jevreje pozvao u Istanbul. U to vrijeme je bavarski kralj Ludvig III. na podsticaj talijanskog franjevca Jean De Kapistranoa protjerao Jevreje preko Dunava. Poznat je plemeniti Fatihov poziv: Slušajte sinovi hebrejski koji živite u mojoj zemlji... Svi koji žele mogu doći u Konstantinpolj i ostatak vašeg naroda može ovdje naći sklonište."[21] Sultan Bajazid II. je vladar koji je prihvatio Jevreje koji su između 1490. i 1497. godine protjerani iz Španije i Portugala, te one koji su 1501. godine protjerani iz Francuske.

Španski kralj Ferdinand i kraljica Izabela su pod pritiskom crkve potpisali 31. 03. 1492. godine naredbu o progonu Jevreja. Kao zadnji rok za njihov odlazak određen je 02.08.1492. godine. Posljednja grupa Jevreja se sakupila u luci Kadiz. Bili su u vrlo nezavidnom položaju, jer je njihov povratak na kopno značio njihov kraj tako da budu živi spaljeni, a odlazak na otvoreno more ih je s velikom vjerovatnoćom izlagao gusarskim napadima. Međutim, pomoć je stigla na vrijeme: "Dok se po pretpostavci preko hiljadu ljudi u beznađu trpalo na lađe, u pomoć je stigla Kemal Reisova flota i oformivši izbjeglički konvoj dovela ih u Osmansku imperiju."[22] Prema navodima iz ovog djela u Osmansku državu je došlo oko 150.000 Jevreja. I kasnije su se doseljavali iz raznih dijelova svijeta.

Prenosi se i jedna interesantna epizoda sa sultanom Selimom Yavuzom i vraćanju duga jednom Jevreju:" Radi pohoda na Egipat sultan Selim Yavuz je od jednog jevrejskog bankara uzeo dug. Nakon što je ovaj bankar umro prije isteka roka za vraćanje duga tadašnji defterdar je kao rješenje pismeno obrazložio sultanu da za vraćanje duga nije ostala potreba, našto se sultan naljutio i na papiru ispod prijedloga napisao zabilješku: "Umrlom rahmet, siročadima zdravlje, imovini berićet, spletkarošu prokletstvo."[23] Jevreji su se nalazili na istaknutim položajima u osmanskoj državi, a posebno je karakterističan primjer Josefa Nasija čije je sposobnosti sultan Sulejman Kanuni izuzetno cijenio. Selim II. ga je postavio za šefa diplomatske službe, a za zasluge mu je podario titulu vojvode i poklonio mu ogromno imanje koje je obuhvaćalo čitavo ostrvo Naksos. Ovakav položaj mu je pružao mogućnost zauzimanja za Jevreje u drugim državama. Zajedno s velikim vezirom on je vodio inostranu politiku Turske. Ambasadori hrišćanskih država u Carigradu pregovarali su s njim o svojim poslovima s Turskom,

17 Moritz Levy, Sefardi u Bosni, s.66.

18 Akgündüz Ahmed, Öztürk Said, Bilinmeyen Osmanlı, İstanbul, 1999., s.359.

19 İsmail Hami Danışmend, Tarihi Hakikatler, İstanbul, 1979., s.501.,502., Kod Akgündüz A. – Öztürk S. Bilinmeyen Osmanlı 1999., s.359. kao odgovor Fatihov stoji samo "Kraj svake džamije napravit će se crkva". Kod Arnold, T.,V., İntışar-ı İslam Tarihi, Ankara, 1971., s. 277, 278 je navedeno:" Kraj svake džamije moći će se naći po jedna crkva, kako god hoće moći će se moliti." ; Thomas Arnold, Povijest islama, Srajevo 1990., s.232.

20 Kurak, Kemal, Hüriyetler Ülkesı Osmanlı, Tarih ve Medeniyet, sayı 63, hazıran 1999., s.48.

21 500 Yıl Vakfı, Osmanlı Padışahları ve Musevi Tebaları, İstanbul, 1999.,s. 46

22 Isto, s. 54.

23 Isto, s.60.

pa je tako često imao prilike da vladama koje su bile neprijateljski raspoložene prema Jevrejima – španska, mletačka i druge – zamjeri zbog položaja Jevreja u njihovim zemljama.[24]

Nakon gušenja bune Husein paše Gradaščevića 1832. godine je u Sarajevo došao Karamehmed paša. Tada je pred njega stupio dovitljivi Salamun Baruh i zahvalio mu se što nije dirao grad. Paši se svidio ovakav Baruhov postupak, te ga je odmah proglasio prvim trgovcem u čaršiji. Baruh nije spadao među najbogatije trgovce, te je tu činjenicu istaknuo paši i izjavio da zbog toga on nije pogodan da bude prvi trgovac. Na to mu je Karamehmed paša odgovorio: "Ako nisi bio bićeš, jer te postavljam za vojnog liferanta. Ti ćeš snabdijevati tursku vojsku."[25] Zabilježeno je da je Salamun Baruh ostao na dužnosti bazardžan-paše sve do svog odlaska na hodočašće u Jeruzalem. Poslije pomenutog događaja ostao je pod zaštitom još desetak vezira.

Sljedeći podaci govore dovoljno o odnosu Osmanlija prema Jermenima, Grcima, njihovoj vjeri, bogomoljama, naseljenosti, te o osiguranju suživota: "Ako uzmemo u obzir naseljenost Istanbula kao uzora svim osmanlijskim gradovima, koliko god se kršćani ili Jevreji s muslimanima nisu u većem broju nalazili na samo jednom mjestu, što se tiče mahala u kojima su se nalazile crkve, kvartovi i mahale Istanbula XVII. stoljeća u kojima su se nalazile crkve daju nam potvrdne podatke za takvu situaciju. Devet jermenskih crkava smještenih u unutrašnjim i vanjskim mahalama u kojima su se naseljavali, prisutnost grčkih crkava čiji broj se penje do četrdeset pokazuje da su se i oni naseljavali u mahalama u kojima se te crkve nalaze. Postojanje više od jedne crkve u istoj mahali pokazuje da je tamo gustoća naseljenosti bila veća. Na primjer, prisutnost crkava, u Samatyi 6-7, u Kumkapı 3, u Fenerkapısı 2, u Galati i Yeniköyu po 3, može se ubilježiti kao najjasniji primjer postojanja više od jedne crkve u istom kvartu."[26]

Osmanska historija bilježi da su 29 paša, 22 ministra, 33 narodna poslanika, 7 ambasadora, 11 generalnih konzula i konzula, 10 profesora univerziteta i 41 visoko rangirani službenik bili Jermeni.[27] Primjer koji zasigurno može poslužiti i danas je prijedlog Turaka za rasvjetljavanje krvavih događaja vezanih za Jermene. Osmanska država je odmah nakon završetka I. svjetskog rata predložila formiranje tijela u kojem bi se nalazila po dva pravnika iz četiri nepristrasne države. Međutim, predložene države Španija, Danska, Holandija i Švedska su ovaj prijedlog odbile.[28] Ne ulazeći u pitanje zašto je ovakav prijedlog odbijen, ovakav postupak Turaka treba uporediti s redovnim nastojanjima onih koji su počinili masovne zločine da prikriju sve tragove tih zločina i spriječe bilo kakvo miješanje izvana. Značenje ovog primjera može se pravilno razumijeti ako se zamisli da je povodom Srebreničkog genocida Srbija odmah nakon završetka rata predložila formiranje komisije stručnjaka iz muslimanskih zemalja, na primjer Turske, Saudijske Arabije, Irana i Pakistana.

Jedno pismo gruzijskih prvaka upućeno sultanu predstavlja rijetkost koja jasno pokazuje koliko su Gruzijci osmansku upravu smatrali boljom i tolerantnijom od ruske. Spomenuta rijetkost se odnosi na saopćenje da će hrišćanski Gruzijci izvršiti kolektivno samoubistvo ako se ne spase od ruske uprave i ponovo ne dođu pod muslimansku osmansku vlast: "...međutim, Gruzija je zahvaljujući Osmanskoj državi šest stotina godina bila država mira i sigurnosti. Mi smo donijeli čvrstu odluku: ili ćemo istjerati Ruse iz naše domovine, ili ćemo svu ovu državu razoriti. Mi smo podanici Osmanske države; sklanjamo se u nju; ako nas ne spasite od ove katastrofe, svi ćemo počinivši samoubistvo dokazati da se osmanski podanici dok su živi ne predaju neprijatelju."[29]

Multietničnost i multikonfesionalnost prijestolnice

Najbolji kriterij za ocjenu multikulturalnosti jedne države je situacija u njenoj prijestolnici. Države koje u svojim osnovama imaju pozitivan odnos prema manjinskim grupama imaju i multkulturalnu prijestolnicu. One koje to nemaju nastoje svoje prijestolnice sačuvati od naseljavanja manjinskih grupa i drže ih podalje. Karakterističan primjer su evropske kolonijalne imperije koje su imale jednonacionalnu matičnu državu s glavnim gradom i kolonije u kojima su živjele manjine. Sultan Mehmed Fatih je pružio jedinstven primjer želje i nastojanja da osigura multikulturalnost prijestolnice svoje imperije:

"Mehmed II. je želio da od Grada napravi potpuno osmanlijsku prestonicu, a to znači višenacionalnu: Turci, Jermeni, Jevreji, Sloveni, Grci i mnogi drugi, stekli su se sa svih strana Carstva... Oko 1550. godine, Grad – s Galatom, Perom i predgrađima – imao je oko 550.000 stanovnika (od čega 50.000 u predgrađima), po izvještaju španskog putnika Kristobala de Vijalona (Cristobal de Villalon). Kako on navodi muslimani su činili manje od polovine ukupnog broja stanovnika u Gradu..."[30]

Historičar svjetskog glasa Halil İnalcık u vezi Istanbula iznosi jednostavne historijske istine koje i danas mnogi, uprkos svim dokazima i očiglednostima, nastoje prikriti ili osporiti: "Prema popisu koji je izvršen 24 godine poslije osvojenja 1477. sa 15.197 domaćinstava zauzeo je mjesto među velikim gradovima Bliskog istoka. Stanovništvo je činilo

[24] Dubnov, Simon, Kratka istorija jevrejskog naroda, Sremska Mitrovica, 2006., s.178., 179

[25] Prstojević, Miroslav, Zaboravljeno Sarajevo, Sarajevo, 1999., s.178.

[26] Mehmet Şeker, Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi – Osmanlı Devleti'nde Gayr-ı Müslim İlişkilerin Başlangıcı, www.diyanet.org.

[27] Kemaloğlu, Muhammet, Osmanlı toplum – Gayr-ı müslimler- I ve II, www.bozok.org/modules.php?name=News&file=print&sid=2890

[28] Prof. dr. Yusuf Halaçoğlu, Neden soykırım değil, www.tafoow.org.tr.gg/Neden-Soyk&%23305%3Br&%23305%3Bm-De&%23287%Bil.htm

[29] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, H.H. No: 44604; t. 1820.

[30] Kicikis, Dimitri, Osmanlijsko carstvo, Beograd, 1999.,s.81.

8951 muslimanskih, 3151 pravoslavno grčkih, a preostali dio 3095 jermenskih, latinskih i romskih domaćinstava. U šesnaestom stoljeću osmanski Istanbul je postao najveći grad Evrope. Kritovulos nam saopćava da je Fatih zbog naseljavanja grada s osvojenih područja dovodio i smještao muslimane i hrišćane, u međuvremenu i Grke. Tako je na mjestu vizantijskih ruševina ponovo izgrađen osmansko-turski Istanbul, kao jedan veličanstveni imeprijalni metropolis. Fatihov savremenik, historičar Neşri je kazavši "Cemi' Istanbul je Mehmed Han napravio" (c.II, 712) utvrdio vlasnika grada i jednu historijsku istinu. Istanbul je kao glavno djelo osmanskog urbanizma očarao svakog posjetioca... Za objektivnog historičara Istanbul nije okupiran, već je ponovo izgrađen od strane Turaka. To je historijska istina."[31]

Primjeri odnosa prema povratku nemuslimana

Osmanska država je 1829. godine doživjela težak poraz od Rusije, ali je za pregovaračkim stolom uspjela povratiti dio izgubljene teritorije. S povlačenjem ruske vojske s tih teritorija s vojskom se povukao i dio lokalnog bugarskog i grčkog stanovništva, ostavljajući sve što nisu mogli ponijeti sa sobom. U ovoj situaciji osmanski upravljači su postupili na sljedeći način:

"Odmah su utvrdili koje su kuće, bašte i njive napuštene i iznajmili ih. Novac od najma su sakupljali u jedan sanduk. Preduzevši predostrožnosti kako niko ne bi dirao ovaj novac žestoko su kaznili one koji su izvršili zloupotrebe. Za koga su sakupljali ovaj novac? (Da se to sada desi ministarstvo finansija bi odmah zapljenilo novac i sebi isplatilo plaće.) Ali, Osmanlije nisu nikome, uključivši zvaničnike, dopustile da uzme novac. Sakupivši novac u sanduk poslali su raji koja je otišla vijest da niko po povratku neće biti pitan zašto je otišao i da će na period od 5 godina biti oslobođen od poreza. Među obećanjima su bila i ona da će novac koji je, koliko je to već godina, sakupljen od najma biti njima lično isplaćen, te ako žele obrađivati njive da će im se dati volovi i kao pomoć za sijanje da će dati sjemena."[32]

U vezi povratka nakon ovakvih otvorenih pobuna u kojima je spaljeno hiljade domova i u težak položaj doveden veliki broj prognanih i izbjeglih jedna odluka donesena radi normaliziranja stanja Izvršne komisije Bosanskog vilajeta je 1876. godine i svakako može biti uzor mnogima:

"...Imovina i stvari povratnika i drugih prispjelih osoba potovariće se na konje i tako uz pratnju oružnika uputiti ih u njihova sela i krajeve u kojima su ranije bili. Sve ovakve osobe u toku putovanja hraniće se u mjestima kroz koja budu prolazila, a potrebna hrana izdavaće im se od strane organa mjesne vlasti. Neka im se ni s koje strane ne čine prigovori niti ma kakav pritisak na njihov život, imovinu ili čast. Da se, ne dao Bog, ne bi dogodio kakav neprijatan akt, oružnici koji se budu uz njih nalazili, a i vojni redari koji će se tamo u selima naći, poduzeće mjere predostrožnosti u interesu stvarne njihove bezbjednosti. Ako se neko i pored svih ovih upozorenja bude usudio na ma kakvo terorisanje i ružno postupanje prema rečenim osobama, odmah će se protiv njega poduzeti sudski postupak i nad njim sprovesti zakonska kazna. U vezi gornjeg još se dodaje: 1. Omogućiće se popravak porušenih i popaljenih kuća onim osobama koje budu došle u svoje ranije zavičaje. Ukoliko te osobe žive isključivo od zemljišnih prihoda, neće im se obustavljati besplatno izdavanje hrane sve do prispijeća njihovih zemljoradničkih proizvoda. 2. Za izgradnju kuća repatiranih siromašnih osoba davaće se građa iz najbližih im državnih šuma besplatno i to sve činiti uz potrebne olakšice; 3. Pošto su džamije i crkve dio opšte zajedničke obnove i izgradnje, spomenute u gornjem izlaganju, i pošto su i one bile od ranije kada su bile izgrađene i kuće povratnika, to ukoliko su takve džamije ili crkve bile spaljene ili porušene, sva uništena građa i kamen za njihovu ponovnu izgradnju daće se od strane vlasti besplatno. Svi poslovi vezani za njihovu ponovnu izgradnju imaju se svršavati po metodi olakšavajuće administrativne procedure...".[33]

Odnos Turaka prema povratku nemuslimana pokazuje i primjer 30 pravoslavnih porodica koje su iz Sivasa odselile u "istovjernu" Rusiju. Međutim, nezadovoljni životom u novoj domovini odlučili su da se vrate pod osmansko okrilje. Za povratak nisu imali dovoljno sredstava, radi čega su se obratili za pomoć osmanskim vlastima. Sultan Abdülaziz je 1865. godine naredio osmanskom predstavništvu u Tiflisu da se ovim porodicama da novac potreban za povratak u Osmansku državu.[34] Obezbijeđenje putnih troškova od strane osmanskih vlasti za povratnike vidljivo je i iz dopisa ministarstva unutrašnjih poslova upućenog sandžak begu Kütahye: "Putni troškovi grčkih i jermenskih porodica koje će se vratiti, a kojima je potrebna pomoć treba izmiriti iz sredstava izdvojenih za mobilizaciju."[35]

Jedinstveni primjeri odnosa prema neprijateljima

Ponašanje seldžučkog vladara Mesuda za vrijeme II. križarskog rata je bilo razlog da su neki križari koji su pošli da ratuju sa muslimanima na kraju prihvatili islam:

"Nakon što je seldžučki sultan Mesud u različitim oblastima pobijedio vojske koje su bile pod komanadom njemačkog i francuskog imperatora, dok je slijedio jedan dio križara u oblasti Antalije vidilo se da su Grci prevarom izdali ove zapadnjačke vojnike. Jer su njihovi istovjernici Grci prijetnjom i lukavstvom od ovih križara koji su patili od gladi, bolesti i nestašice i čiji je jedan dio bio ranjen, uzeli novac i gladne ih prepustili smrti. Turci, koji su bili pripadnici seldžučke vojske i vidjeli ovakvo

[31] Halil Inalcık, İstanbul işgal edilmedi, www.os-ar.com/modules.php?name=News&file=print&sid=240373

[32] Armağan, Mustafa, Kır Zincirlerini Osmanlı, İstanbul, 2004., s.85.

[33] Hasan Škapur, "Pravni položaj nemuslimana u islamskoj državi", Takvim za 1972. g. (hidžretska 1391.-1392. g.), Izvršni odbor Udruženja ilimije u SR BiH, Sarajevo, 1972., s. 146.,147.

[34] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.HR. 12463

[35] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH. ŞFR, 92/271

stanje, uzeli su pod zaštitu ove vojnike s kojima su samo nekoliko dana ranije ratovali, najeli gladne, liječili bolesne. Čak, Turci su otkupili srebrenjake od Grka koji su ih silom oteli od križara i podijelili siromašnim križarima. Zapadni historičar Odon de Deuil koji opisuje ove događaje ističući: 'Govori se da je od križara tri hiljade mladih koji su bježeći od nasilja istovjernih Grka i tražeći kod muslimana sigurnost, zaštitu i samilost, prešlo Turcima. Ah samilosti!... Ti si veći zulumćar a od svake vrste izdaje!... Muslimani su im dali hljeb; međutim kupili su im vjeru. Ipak, Turci u zamjenu za ovo dobročinstvo nisu ni jednog prislili da promijeni svoju vjeru' daje primjer grupnog prihvatanja islama."[36]

Sultan Bajazd Yıldırım (Munja) je dao primjer kako se postupa sa uglednim zarobljenim neprijateljima. Kod mjesta Niğbolu (Nikopolis) sultan Bajazid je zarobio mnoge kršćanske vitezove koji su pripadali aristokraciji Engleske, Španjolske, Belgije Švedske, Francuske, Bohemije, Lombardije, Mađarske i još nekih zemlja. Prema zarobljenim neprijateljima sultan je ovako postupio:

"Nakon što su na ulicama pokazani narodu dovedeni su kao gosti u saraj u Bursi, često su išli u lovačke hajke s domaćinima po obroncima Uludağ planine.... Odvedeni su u Kairo, tamo im je priređena jedna svečana parada. U odnosima na relaciji Istok-Zapad zar nije interesantna tema Bajazidovo vraćanje njihovih mačeva i pozivanje da ponovo ratuju s njim, pošto su nakon plaćanja otkupnine bili pušteni na slobodu?.... Vitezovi, koji su do tada Osmanlije smatrali barbarima i padišaha strašnim tiraninom, zbog ovakvog plemenitog i civilizovanog postupanja prema njima u svoju domovinu su se vratili u čuđenju"[37]

Primjeri kažnjavanja za vrijeđanje drugih

I u pitanju blasfemije Osmanlije su kažnjavali one koji su vrijeđali vjerske vrijednosti drugih, bez obzira da li se radilo o vrijeđanju islamskih ili drugih vrijednosti. U pravilu nisu skrnavili vjerske objekte drugih religija. "Naravno, sve to ne znači da 'Turci' nisu oštetili ili čak uništili pojedine sakralne objekte; takve priče u tom slučaju ne bi imale raison d'etre. Ali takvi akti su bili u pravilu plod divljanja pojedinih nasilnika i u suprotnosti s islamom jer – kako je napisao početkom 17. stoljeća Samuel Purchas – "Turci preziru blasfemiju ne samo protiv Boga i Muhameda, već također protiv Krista i Djevice Marije i drugih svetaca, i oni kažnjavaju bogohulnike bilo koje sekte."[38] Oštro su kažnjavani oni koji su na ovoj osnovi vrijeđali druge, a oštrina ovih kazni je išla do pogubljenja: "U Sarajevu obisiše Turci njeko Čifuče, primenkom Kalibatinu, zaštobo ospova Vlahu Isukrsta. I ne može se otkupiti!"[39]

Radi osiguranja neometanog života i sprječavanja narušavanja normalnih odnosa među pripadnicima različitih vjerskih grupa kadije su, između ostalih, izricali i kazne kojima bi se iz zajednice eliminirali oni koji su takve odnose kvarili. "Idući dalje, poznato je da u šerijatskim sidžilima Bešiktaša postoji dokument o tome kako je jedan musliman koji je vrijeđao hrišćanina kažnjen protjerivanjem iz grada."[40]

ZAKLJUČAK

Činjenica da u turskoj historiji u odnosu prema drugom i drugačijem postoji niz primjera iz svih oblasti života koje kod drugih u datim historijskim periodima i okolnostima ne možemo naći, ili su vrlo rijeki, ukazuje na karakter postupanja turskih država, bilo da se radi o seldžučkoj, ili osmanskoj upravi. Ova jedinstvenost ukazuje da su ove države u svojim temeljima imale pravnu regulativu koja je u određivanju položaja nemuslimanskih grupa usmjeravala vladare i druge predstavnike uprave na ponašanje i stvaranje odnosa koji su mogli dovesti do, na primjer, blagosiljanja od strane nemuslimanskih vjerskih predstavnika i proklinjanja istovjernika i sunarodnjaka koji su se bunili protiv turske vlasti. Ovu pravnu osnovu je činilo islamsko pravo i tradicija turskih naroda. Cijenjenje ovih vrijednosti od strane Turaka dovodilo je do tolerantnijeg ponašanja od onog predviđenog islamskim pravom. Na primjer, seldžučki sultan Mesud prema islamskim propisima u odnosima prema neprijateljima u ratu nije morao postupiti tako plemenito prema poraženoj križarskoj vojsci, sultan Bajazid nije bio dužan tako plemenito postupiti prema zarobljenim križarskim evropskim velikašima. Sultan Mehmed Fatih je prema islamskim propisima i praksi bio dužan bosanskim franjevcima osigurati slobodu vjere i opstanak bogomolja napravljenih prije osvojenja Bosne, kao što je to učinio ranije u Jeruzalemu i Istanbulu s ondašnjim katolicima. Ali, nije bio dužan dati pravo na povratak izbjeglih, ili pravo da franjevci iz inostranstva (neprijateljskih država) mogu dovoditi one čiji dolazak smatraju potrebnim.

Fatihovi napori da stvori multikulturalnu prijestolnicu vrlo jasno pokazuju i dokazuju u kojem je smjeru je želio razvijati svoju državu. Ovakvo ponašanje u osnovi proističe iz islamskog prava, ali i iz želje turskih vladara da osiguraju stanje u državi kojem će svi biti zadovoljni, bez obzira radi li se o muslimanima i nemuslimanima. Da su u tome bili uglavnom uspješni pokazuju navedeni primjeri u kojima se nemuslimani, nakon što su došli pod vlast istovjernika žele vratiti pod osmansku vlast. Jedinstveni primjeri u kojima su se muslimanski vjerski i drugi predstavnici Ljubuškog zauzeli za katoličke kolege iz samostana u Zaostrogu, te oslobađanje jevrejskog rabina i drugih uglednih Jevreja iz tamnice u Sarajevu pokazuju da je među lokalnim vjerskim i drugim predstavnicima muslimana bila prisutna želja da svoje nemuslimanske komšije zaštite od nasilja i nepravde koju su nanosili pojedini lokalni upravljači. ■

---

[36] Şeker, Mehmet, Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi, Ankara, 2000., s.52.,53.

[37] Mustafa Armağan, Kır Zincirlerini Osmanlı, İstanbul, 2004. s.195.

[38] Jezernik, Božidar, Zemlja u kojoj je sve naopako, Sarajevo, 2000., s.133.

[39] Bono, Benić, Ljetopis sutješkog samostana, Sarajevo, Zagreb, 2003., s.181.

[40] Mehmet Şeker, Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi – İkinci Bölüm, Osmanlılar'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi, www.diyanet.org.

POVELJA KULINA BANA
Sadržaj i karakteristike

Originalni primjerak uprava Biblioteke Ruske akademije nauka ne dozvoljava opipati, ali je golim okom primjetno da se radi o staroj pergameni, mjestimično prošaranoj flekama i znacima pozamašne starosti. Kao i kod ostalih primjeraka Povelje, latinski dio originala je također napisan krasopisom, dok je bosanski blijed a redovi su pri pisanju donekle iskrivljeni. Pa ipak se čovjek osjeća veličanstveno dok drži stakleni ram u kom se nalazi povelja čiji je istorijski značaj za Bosnu i Hercegovinu neprocjenjiv

Piše: Zehrudin Isaković

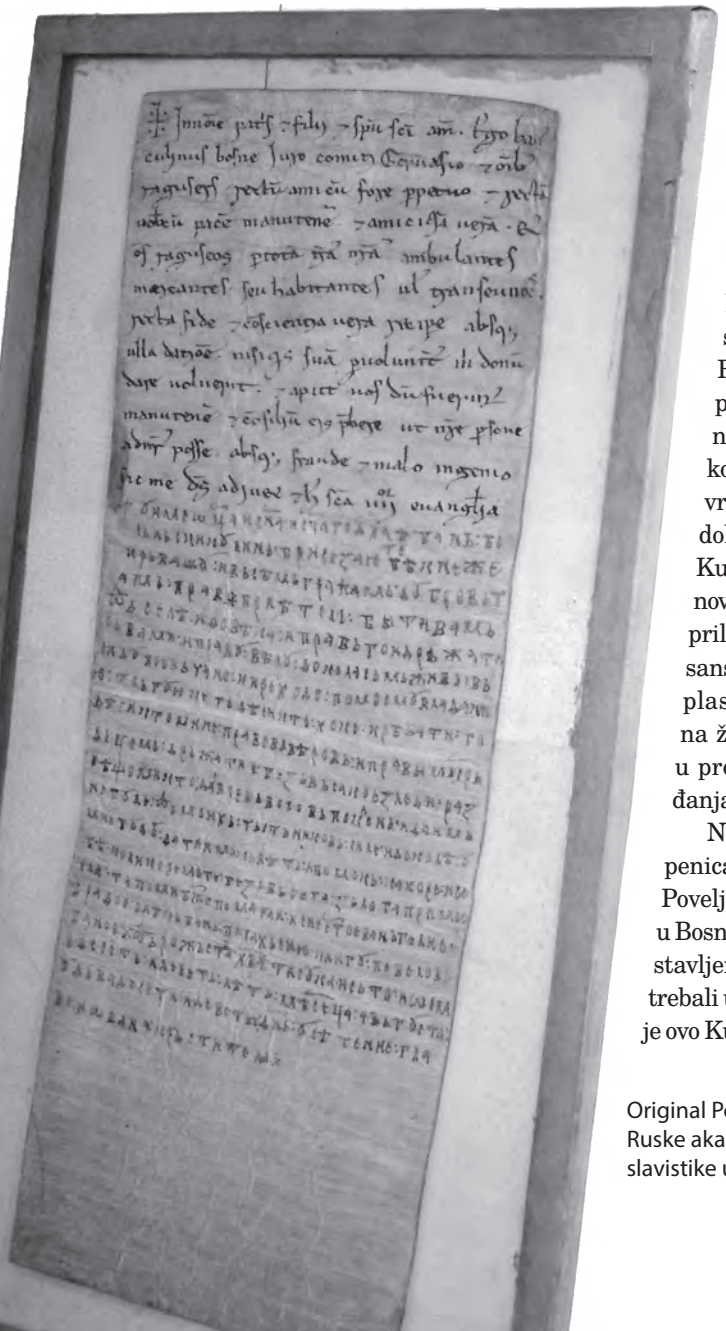

Original Povelje nalazi se u zgradi Ruske akademije nauka, na odjelu slavistike u St. Petersburgu

Prilikom posjete Ruskoj Federaciji (RF), ministar civilnih poslova BiH, Adil Osmanović, pokrenuo je zvaničnu proceduru vraćanja Povelje Kulina bana institucijama BiH. Svom je ruskom kolegi Vladimiru Medinskom, ministru kulture RF, g. Osmanović predao pismo u kojem se detaljno obrazlažu razlozi zbog kojih vlasti BiH traže povrat ovog srednjovjekovnog dokumenta. Ideja povrata Kulinove povelje u BiH nije nova. Tu i tamo, od prilike do prilike, povremeno se u bosanskoherecgovačku javnost plasira ovaj "zahtjev", koji na žalost, uglavnom ostane u prostoru medijskih nagađanja, želja i spinova.

No, prije svega prva stepenica u nastojanju povratka Povelje morala bi se savladati u Bosni i Hercegovinu. Pojednostavljeno, zvanični Bošnjaci bi trebali uvjeriti zvanične Srbe da je ovo Kulinovo pismo zajednička baština svih stanovnika BiH. Da nema mjesta nacionalnoj egzaltaciji bilo koje strane, koja bi eventualni povratak Povelje slavila kao još jednu (pirovu) pobjedu jednih nad drugima u BiH. Naprotiv, zajednička akcija vraćanje Povelje bi mogla biti tačka nakon koje bi logiku negiranja pobjedila logika međusobne afirmacije.

Od Kulinove ostavštine, svakako je najznačajnije njegovo pismo / povelja koju je uputio Dubrovčanima 29. avgusta 1189. godine. Najčešća verzija originalnog teksta Povelje glasi ovako:

U ime otca i sina i svetago duha

Ja, ban bos'nski Kulin, prisezaju tebje, kneže Krvašu, i vsjem građam dubrov'čam, pravi prijatelj biti vam, od sele i dovijeka.

I prav goj držati s vami i pravu vjeru – dokole s'm živ.

Vsi Dubrovčane, kire hode po mojemu vladaniju, trgujući godje si kto hoće krjevati, godje si kto mine, pravov vjerov i pravim srdcem držati je, bez vsakoje zledi – razvje što mi kto da svojev voljov poklon.

I da im ne bude od mojih č'astnikov sile.

I dokole u mne budu – dati im s'vjet i pomoć, kakore i sebje, kolikore može, bez v'sega zloga primisla.

Tako mi, bože, pomagaj i sije sveto jevanđelje.

Kako je primjetno, prosječno obrazovan stanovnik južnoslavenskog područja, tekst Povelje može dovoljno jasno razumjeti i bez prijevoda na današnje južnoslavenske jezike. Značajno je reći da

je dokument bilingvalan. Dakle, pored bosanskog, u tekstu Povelje supostoji i latinski, jer je to bio zvanični jezik srednjovjekovne korespondencije na evropskom jugu. Da li je dokument napisan prvo na starobosanskom (staroslavenskom) ili, pak, na latinskom, vjerovatno se nikada neće sa stoprocentnom sigurnošću moći tvrditi. Za sada, prevladava mišljenje da je bosanska verzija nastala prva, pa je potom prevedena na latinski. Bilo kako bilo, treba napomenuti da su na svim sačuvanim primjercima obje verzije napisane na jednom komadu (listu) pergamene, gdje je u sva tri slučaja, prvi tekst latinski pa potom bosanski.

Zbog čega je važna Kulinova Povelja?

Prvo, to je najstariji dokument koji implicite ukazuje na srednjovjekovnu bosansku državnost. Iz teksta Povelje jasno je da se Kulin smatra neupitnim bosanskim suverenom, koji samostalno donosi odluke, bez konsultacija sa suverenima susjednih banovina i kraljevina. Povelje su bile sredstvo srednjovjekovne diplomacije, pa se ova Kulinova, u današnjem kontekstu, može iščitati i kao neka vrsta unilateralne dozvole za slobodnu trgovinu: ban dozvoljava Dubrovčanima da trguju po Bosni, zauzvrat ne traži nikakve poreze, osim ukoliko neko dobrovoljno hoće dati. Ovaj dio teksta, također, daje potvrdu svim tvrdnjama, pa i narodnom predanju, da je Kulin razvio poljoprivredu i unaprijedio trgovinu srednjovjekovne Bosne. Resentiman na pozitivne posljedice ovih poteza kroz narodno predanje sačuvan je i dan danas.

Drugo, Povelja je najstariji sačuvani dokument koji je pisan na nekom od slavenskih jezika.

Treće, to je prvo mjesto, tj. prvi i najstariji pisani trag na kom se Dubrovnik naziva svojim slavenskim imenom. U svim dokumentima do tada ovaj grad je označavan latinskim nazivom Raguza. Zbog toga Kulinova Povelja ima nesporan veliki značaj i za Dubrovnik. Da su i sami Dubrovčani itekako svjesni ovoga, potvrđuje činjenica da se u dubrovačkim dućanima – između ostalih suvenira - može kupiti reprodukcija Kulinove Povelje.

Zbog svega ovoga, čini se da nije preuveličavanje ako kažemo da je Kulinova Povelja zapravo centralni dokument bosanskohercegovačke povijesti. I da nije ništa drugo uradio u životu, Kulin je sebi osigurao kultno mjesto u bosanskoj istoriji ovim kratkim ali neobično važnim tekstom.

Uostalom, dovoljno je kazati da je povodom osamstote godišnjice Povelje u Sarajevu organiziran veliki naučni skup, čiji je rezultat obimna studija, koju je publicirala Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. U ovoj knjizi štampani su prilozi najvećih naučnih autoritete tadašnje Jugoslavije, kao što su: Simo Ćirković, Desanka Kovačević – Kojić, Nevenka Gošić, Asim Peco, Slavko Vukomanović, Aleksandar Mladenović, Vera Jerković, Dragana Mršević – Radović... Navedeni stručnjaci bavili su se, svako iz svog ugla, različitim aspektima Povelje: tek zajedno, ti radovi čine solidan uvid u svu složenost ovog Kulinovog dokumenta.

Veliki interes za Povelju

Istraživanje detalja o Povelji za povjesničare veliki je izazov i vrlo zavodljiv posao. Zbog toga su se ovim dokumentom bavili (i još bave) Rusi, Austougari, Hrvati, Srbi, Bošnjaci..., neki detalji njegove sudbine još uvijek nisu poznati, a vjerovatno nikada neće ni biti. Podsjetimo da danas postoje tri sačuvana primjerka Povelje: jedan original i dva prijepisa. Uglavnom se svi slažu da je primjerak koji se nalazi u St. Petersburgu original, a prijepisi su dvije povelje koje se čuvaju u arhivu grada Dubrovnika, na policama iz perioda Dubrovačke Republike. Pretpostavlja se da su nastali nedugo nakon što je napisan original.

A original se zapravo nalazi u Biblioteci Ruske akademije nauka, na odjelu slavistike. Čuva se u staklenom okviru, a dozvolu za prve video snimke novinari Federalne novinske agencije (FENA) iz Sarajeva dobili su tek u aprilu 2006. godine. Iako je u Bosni već odranije postojao ograničen broj fotokopija, tada je bosanskohercegovačka javnost zapravo po prvi puta mogla vidjeti kako Povelja izgleda u svoj njenoj trodimenzinalnoj plastičnosti. Svjesni važnosti ovog dokumenta, Rusi su ga detaljno analizirali, pa smo kao rezultat dobili nekoliko ozbiljnih naučnih studija, od kojih je najrelevantnija - kod nas nedovoljno primijećena - knjiga G. A. Iljinskog «Gramota bana Kulina» («Povelja bana Kulina») iz 1906. godine. U njoj je autor analizirao sve dotada napisane tekstove o Povelji i zaključio da, uz dužno poštovanje, nijedan nije zahvatio problem u svim njegovim detaljima.

U prvom dijelu knjige Iljinski hronološki analizira sudbinu Povelje. Tačka od koje je krenuo jeste veliki požar koji je 5. maja 1817. zadesio dvorac i arhiv u kojem su se čuvali spisi Dubrovačke Republike. Između ostalih, tamo se već sedam vijekova nalazila i Kulinova Povelja. Citirat ćemo šta o tome tačno kaže Iljinski, tim prije što do danas nije ponuđena vjerovatnija verzija o tome kako je Povelja iščezla iz dubrovačkih i obrela se u arhivima carske Rusije. Dakle:

(...) Više od VII vjekova povelja se čuvala u Dubrovačkom arhivu. I pored toga što dubrovačka vlast nije pazila slovensko blago u svom arhivu (Rešetar, ASPh. XVI, 327), niti, puna raznih spletki, borba Dubrovnika za svoju trgovačku i političku prevlast na Jadranskom moru, niti teške prirodne nepogode - zemljotresi, nisu se našli kao opasni za znamenitu povelju. Da čudan splet dešavanja nije promijenio njenu dalju sudbinu i doveo je (na sreću) u ruke prosvjetljenog čovjeka, ona bi se sigurno našla u broju ostalih spomenika slovenskog jezika. 5. maja 1817. godine, Dubrovnik je pogodio veliki požar koji je oštetio dio dvorca i manji dio arhive koja se u njemu čuvala. Poslije požara, manji trgovci raskupili su ostatke nagorjelog papira i koristili je u tu svrhu da u njega zamotavaju razne proizvode koje su prodavali. Upravo na taj način, naša povelja je dospjela u ruke Jeremije Gagića, Srbina (on je bio rodom iz Pretoke nedaleko od Kragujevca u Srbiji, Safarik. Geschichte der sudslav. Litteratur, III, 359), ruskom vice-konzulu (drugom konzulu) u Dubrovniku. Kao čovjek koji se bavio književnošću (njemu pripada prevod sa ruskog na srpsko-slovenski jezik, francuskog djela Ševalda d'Arka "Apologija o rodu ljudskom", koja se sačuvalo u rukopisi u biblioteci Zemaljskog Muzeja, mogao je u potpunosti ocijeniti značaj nađenog dokumenta. 1832. godine, poslao je kopiju teksta u svom pismu Šafariku 5. / 18. marta (štampanom u knjizi I. Irečka na strani 198) kao i u drugom pismu

16./29. aprila (štampanom u istoj knjizi na strani 198-200), gdje saopštava svom poznatom novinaru „sub sigillo amicitiae et taciturnitatis" određene pojedinosti o prilikama vezanim za ovaj pronalazak. U istom pismu, on predlaže Šafariku svoje tumačenje povelje. Iako se tekst povelje u javnosti prvi put pojavio, tek 1882. godine, zahvaljujući I. Irečku, ovo se javlja prvim naučnim pokušajem tumačenja sadržaja gramate. Kako se kasnije pokazalo prilikom sravljivanja Gagićevog prevoda sa originalom povelje, prevod je i za to vrijeme bio slab, jer su netačno navedene neke riječi. (...)

Iljinski nadalje pominje autore različitih analiza Kulinove Povelje – od sveštenika iz Jajca Karano – Tvrtkovića, preko Šafarika, Miklošića, Sreznjevskog, Jagića, Kukuljevića i Karskog do Smičiklasa, od kojih je ovaj potonji svoju recenziju Povelje, dao u vrlo značajnom «Diplomatičkom zborniku Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije» (1904.).

Iljinski u svojoj knjizi konstatira da nijedna dotadašnja analiza nije zadovoljavajuća: ponegdje jer je rađena bez uvida u izvornik (original Povelje), a ponegdje, kao što je slučaj kod ruskih autora, zbog toga što su jednostavno neke riječi pročitane i istumačene pogrešno.

U odjeljku «Paleografske osobine», ruski autor iznosi i zanimljivu konstataciju da je prijevod slavenskog teksta Povelje na latinski «slobodan i nepotpun»:

(...) *Povelja Kulina (Bana) je pisana na produženom listu pergament papira, dužine 29,2 cm i širine 10,2 cm. Od 32 reda teksta, prvih 12 pripada dovoljno slobodnom i nepotpunom latinskom prevodu povelje. Rastojanje između redova u latinskom prevodu je dosta šire nego što je to slučaj sa nižim slovenskim tekstom. Prva četiri reda slovenskog teksta počinju sa malim otstupanjem od kraja papira. Ispred početnog reda, sa lijeve strane stoji krst, horizontalna linija (crta) koja ima savijene krajeve. Tekst ne sadrži znakove interpunkcije, a od svih mogućih znakova upotrebljava se jedino dvotačka (:)*(...)

Kada je riječ o načinu na koji je Povelja dospjela u St. Petersburg, vratimo se početku teksta Iljinskog, mnogi ovdašnji (BiH, Hrvatska) autori sumnjaju u, kažu, naivnu varijantu po kojoj je tek pukom koincidencijom («žene umatale ribu sa dokumentima...»), kengurovskim skokom, ona dospjela s tržnice u Dubrovniku na kraljev dvor u drevnom Petrovgradu. Smjeliji u iskazima reći će da je Povelja jednostavno ukradena u metežu koji je nesporno vladao te vatrene 1817. godine.

Da nije ništa drugo uradio u životu, Kulin je sebi osigurao kultno mjesto u bosanskoj istoriji ovim kratkim ali neobično važnim tekstom. Uostalom, dovoljno je kazati da je povodom osamstote godišnjice Povelje u Sarajevu organiziran veliki naučni skup, čiji je rezultat obimna studija, koju je publicirala Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Sporenja oko jezika i pisma

Jezik na kojem je pisana Povelja označava se različito: od prilike do prilike i s obzirom na autora. Već se unaprijed može pogoditi da «desna» srpska historiografija Povelju podvodi pod arhivsku građu koju označava kao «stari srpski spisi», a u analizama jezik Povelje zovu srpskim. Umjereniji srpski istoričari (poput dr. Sime Ćirkovića) spremni su reći da se radi o staroslavenskom jeziku onog vremena, koji nema direktnu političku relaciju sa današnjim srpskim, hrvatskim ili bosanskim jezikom. Sa ovom tezom slaže se i dio bošnjačkih i hrvatskih jezikoslovaca, s tim da su - s obzirom na zemlje porijekla - ipak skloni jezik Povelje nazvati starobosanskim, odnosno bosanskim jezikom onog doba. To je i zvanično tumačenje koje prevladava u Bosni i Hercegovini. Vrijedi napomenuti da dio hrvatskih stručnjaka jezik Povelje naziva hrvatskim. Utisak je, međutim, da je ovo mišljenje više motivirano dnevnopolitičkim nego strukovnim razlozima.

U svakom slučaju, ne možemo pogriješiti ako kažemo da je Povelja, što se jezika tiče, napisana na narodnom jeziku ondašnje Bosne. Iz ovoga se sve ostalo može logično zaključiti. Recimo, dok čitamo tekst Povelje, ne možemo ne uočiti upadljivu sličnost sadašnjih (službenih) jezika sa onim iz Kulinovog vremena.

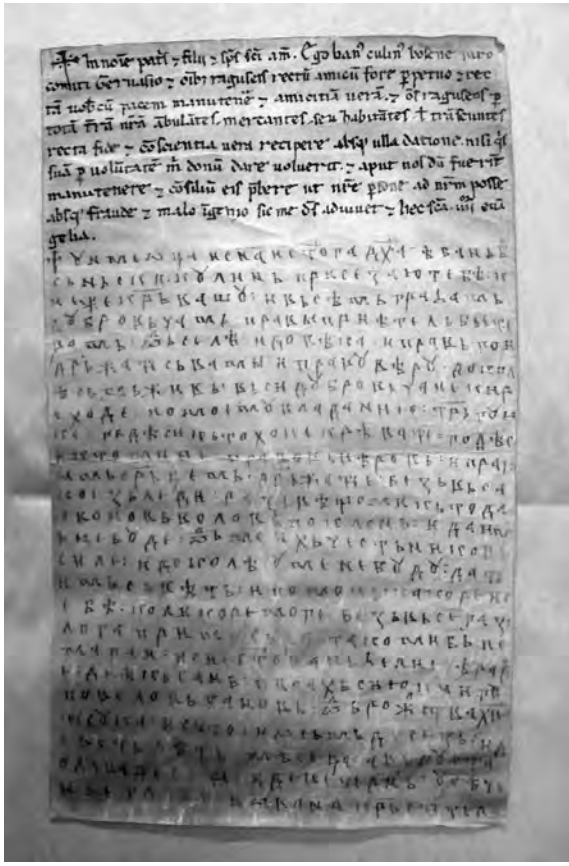

Prvi prijepis Povelje Kulina bana, nalazi se u Dubrovačkom arhivu

Ako bismo u jednom od ovovremenih gradova imali neku ulicu kojom hodaju svi Bosanci od postanka naovamo, možemo komotno pretpostaviti da bi se oni iz 11. vijeka sasvim lijepo, bez prevodilaca, siti ispričali s onima iz 21. vijeka. Uz malo mašte i smisla za arhaizme, sa naše strane, te dobra doza razumijevanja za našu civilizacijsku zakržljalost, od strane Kulinovaca, komunikacija bi vjerovatno tekla tečno.

Što se pisma tiče, pored latinskog, bosanski dio teksta Povelje napisan je na bosančici (bosanskoj srenjovjekovnoj ćirilici). Kada se uporede postojeći primjerci Povelje, primjetno je da su latinski dijelovi teksta vidljiviji i bolje sačuvani nego bosanski. Smatra se da je to zbog činjenice da je latinski pisan u debljim nanosima mastila. Interesantno je napomenuti da je mastilo pravljeno od borove šišarike. Interesantno je i pitanje vrijednosti pojedinačnih primjeraka Povelje. Svakako da je najskuplji original u St. Petersburgu, ali i primjerci koji se čuvaju u dubrovačkom arhivu su također vrlo vrijedni. Koliko? Teško je procijeniti njihovu tačnu novčanu vrijednost, ali slijedeća činjenica može biti na ovom

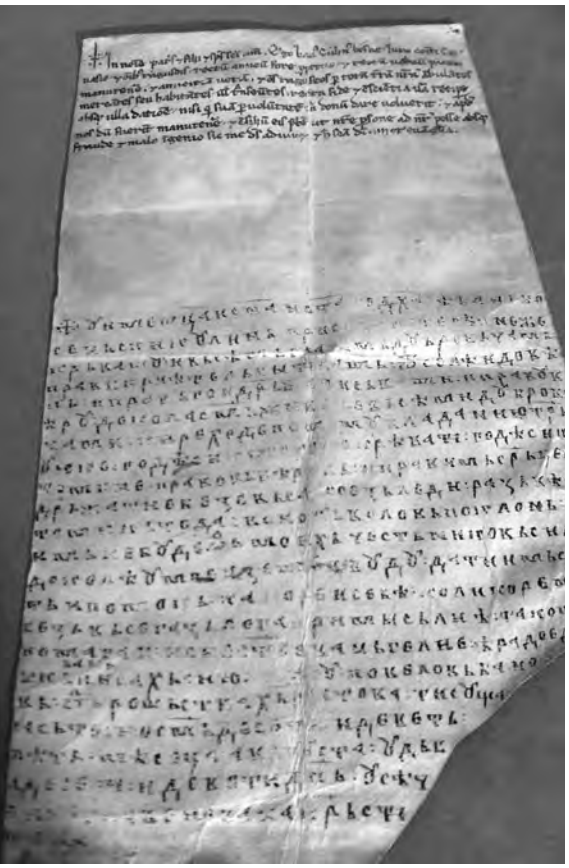

Drugi prijepis Povelje Kulina bana, nalazi se u Dubrovačkom arhivu

tragu. Naime, ukoliko se ovi dokumenti (kao i bilo koje druge umjetnine) izlažu van njihovog stalnog boravišta, onda se za njih mora položiti određena novčana protuvrijednost izražena u novcu. Uobičajeno je da se povijesni dokumenti kategorije u koju spadaju povelje iz Srednjeg vijeka osiguraju na milion do dva miliona eura! To znači da je vrijednost originala Povelje Kulina bana od 2 miliona eura pa naviše. Precizna se vrijednost ne može izreći, jer je njena povijesna važnost znatno iznad ove cifre i praktično je neprocjenjiva!

St. Petersburg: U biblioteci Ruske akademije nauka

Analize su pokazale da je pergamena na kojoj su pisane povelje izrađena od ovčje kože. Inače, neke od srednjovjekovnih povelja rađene su od kozje kože, koje su bile jednako kvalitetne i skupe za to doba, kao i ovčije. Ako uspoređujemo međusobno primjerke Povelje, onda možemo reći da je najbolje sačuvan tzv. prvi prijepis. Tamo se tekst najbolje vidi, a pergamena je tanka i u odličnom stanju. Drugom prijepisu nedostaje desni donji komadić, a sama pergamena je manje kvalitetna, deblja je i kruća. Razlika je i u tome što je nakon latinskog dijela teksta velika praznina, pa tek potom slijedi bosanski dio teksta: kod ostale dvije verzije nema praznog prostora nego odmah nakog latinskog slijedi bosanski.

Originalni primjerak uprava Biblioteke Ruske akademije nauka ne dozvoljava opipati, ali je golim okom primjetno da se radi o staroj pergameni, mjestimično prošaranoj flekama i znacima pozamašne starosti. Kao i kod ostalih primjeraka Povelje, latinski dio originala je također napisan krasopisom, dok je bosanski blijed a redovi su pri pisanju donekle iskrivljeni. Pa ipak se čovjek osjeća veličanstveno dok drži stakleni ram u kom se nalazi povelja čiji je istorijski značaj za Bosnu i Hercegovinu neprocjenjiv.

Devetnaestog aprila 2006. godine, direktor Biblioteke u Petersburgu dr. Valerij Leonov, primio je ambasadora BiH u Rusiji, g. Envera Halilovića i mene, autora ovog teksta. O tom posjetu zabilježio sam dnevnički zapis, pa je radi autentičnosti najbolje citirati ga:

1.

Odmah na početku razgovora direktor nam je rekao da smo prvi posjetitelji biblioteke koji su tražili i dobili Povelju Kulina Bana na uvid i dozvolu za snimanje. Posebno teška odluka za njih je bila ova dozvola za snimanje, jer se ono maksimalno izbjegava, posebno kod dokumenata visoke kategorije, što Povelja sigurno jest. Svaki dokument, naime, ima određen broj luk» (eng. look) sati, pa je svako snimanje štetno za pergamenu.

U tom konktekstu, zanimljivo je da Povelja, otkako je u posjedu biblioteke Ruske akademije nauka, nikada nije snimljena video kamerom. Inače, kada smo ušli u njegovu kancelariju Povelja je na stolu već bila pripremljena. Atmosfera je bila pomalo svečana, jer su Rusi znali koliko nama znači taj dokument. Direktor Leonov nas je upoznao sa nekoliko osnovnih elemenata vezanih za Povelju. Zavedena pod rednim brojem 4.5.6. Povelja je veličine 10 x 29,5 cm. Čuva se u drvenom ramu i pod staklenom zaštitom.

Samo fotografiranje je moralo bilo biti obavljeno u ograničenom vremenu. Na raspolaganju smo imali samo minut – dva, zbog štetnog zračenja o kojem smo govorili. Osim fotoaparatom, napravili smo i video zapis. Sav materijal ćemo ustupiti i našim povjesničarima na uvid. Time će ovaj materijal zapravo postati javno dobro. Inače, Povelja se nalazi u biblioteci Ruske akademije nauka od 1841. g., na odjelu slavistike, koji je u vrijeme našeg boravka u biblioteci upravo restauriran.

2.

Zanimljivo je da se u biblioteci nalazi još dokumenata koji su na izravan ili posredan način vezani za Bosnu i Hercegovinu i njenu povijest. Gospodin Leonov nam nije znao tačno reći o kojim je dokumentima riječ, ali je rekao da je njihovo ažuriranje upravo u toku, tako da će ambasada naše zemlje u Moskvi uskoro imati taj spisak. Ovi dokumenti, kao i Povelja, na raspolaganju su bosanskohercegovačkim povjesničarima za istraživanje i naučno tretiranje svake vrste.

Inače, g. Leonov je u ime institucije na čijem je čelu rekao da su vrlo zainteresirani za što snažniju suradnju sa odgovarajućim institucijama u BiH.

3.

Što se tiče naše želje da se Povelja donese u Sarajevo kao vlasništvo Bosne i Hercegovine, o tome je ambasador Halilović razgovarao s Ruskim ministrom kulture. Taj razgovor bio je ohrabrujući. Naime, ruski ministar je ostavio otvorenu mogućnost da se originalna Povelja ustupi Bosni i Hercegovini. Istina, nije precizirano pod kojim uvjetima, ali se kao najrealnija opcija spominje eventualna zamjena dokumenata, pri čemu ruska strana ne uvjetuje ekvivalent u vrijednosti razmjenjenih dokumenata. Čini se da takvi dokumenti u BiH postoje, pa bi direktori naših biblioteka, arhiva i muzeja, zajedno sa nadležnimm institucijama trebali obaviti neku vrstu inventure i možda ponuditi konkretan dokument ruskoj strani za zamjenu. Tako bi se krug sretno zatvorio.

4.

Posebno je zanimljivo da je bibiloteka od 1917. sve do 1990. godine bila potpuno zatvorena za javnost. Navodno, komunistička vlast nije željela koristiti dokumente carske Rusije. Rezultat ovoga jeste čitav ocean dokumenata koji su još uvijek potpuno neistraženi ili se za njih uopće ne zna. Nakon 1990. arhivi su otvoreni, i od tada su pravo dokumentarno - arheološko blago. ■

zoon politikon

Piše: **Faris Nanić**

Opći izbori u Hrvatskoj rezultirali situacijom bez presedana

KARAMARKOV MANDATAR KOJI SLUŽI "hrvatskom građevinima"

Iz ozbiljnih krugova predstavnika nacionalnih manjina čuje se zabrinutost zbog vrlo restriktivnog odnosa Most-a prema manjinskom saborskom zastupanju i budžetskom financiranju programa i projekata udruga nacionalnih manjina, te uloge vijeća nacionalnih manjina na nivou lokalne i regionalne samouprave. Ambicije potpuno nepotrebnog, čisto kozmetičkog, public relation smanjenja broja saborskih zastupnika zasigurno su tome usmjereni. Ovakve premise udružene s retuđmaniziranim HDZ-om mogu samo pobuditi zebnju pripadnika, posebno bivših "neautohtonih" manjina

Tihomir Tim Orešković, mandatar za sastav vlade, svježi je bijeli, božićni doduše, a ne uskršnji, zec iz cilindra Tomislava Karamarka kojeg je, uz asistenciju biskupske konferencije Hrvatske, izvukao u zadnji čas. Na taj način je izbjegao prijevremene opće izbore zbog do samog finiša neizvjesne postizborne kombinatorike pune dramatičnih obrata u samo jednom danu, uz zloupotrebe obavještajnih podataka. Obrata koji će ući u povijest političkog beščašća u ovoj zemlji i kojima su se najglasniji principijelni reformisti iz koalicije nezavisnih lista Most odrekli svega, svih principa i reformi zbog čije su garancije preko mjesec dana pokušavali nagovoriti SDP i HDZ koaliciju da sastave tripartitnu vladu, uz stalno nove i veće zahtjeve.

Unatoč predizbornoj, kod notara ovjerenoj izjavi da ni s kim neće ulaziti u koaliciju, postizbornom inzistiranju na sporazumu o tripartitnoj vladi koju nisu nazivali koalicijom, unatoč prevari SDP-ove koalicije da će, nakon što je HDZ-ova definitivno odustala, s njima nastaviti pregovore i dogovoriti sve detalje. Koalicija Most, za koju se u međuvremenu ispostavilo da nije koalicija nezavisnih lista već registrirana partija, sve je svela na uplašen pristanak na nagli prekid pregovora sa SDP-om, uz nepotkrijepljene tvrdnje da su SDP-ovi članovi nagovarali Most-ove zastupnike da daju potporu Milanoviću za mandatara te se brzopotezno odlučila na dualnu koaliciju s HDZ-ovom. To je uslijedilo nakon javnih prijetnji ekstremnog biskupa Košića od kojih se Crkva nije niti ogradila. Košić je napao Most da želi koaliciju s komunističkim lažovima. Onima, valjda, kojima je Most uputio najnoviji zahtjev za 7 ministarstava i mandatarom, iako su stalno tvrdili kako ih ne zanimaju pozicije, već samo reforme. Koje reforme, kako su se o njima izjasnili pismeno obje velike koalicije, zaboravilo se, jer se javnost ima čime zabavljati – mandatarom s kanadskim državljanstvom i stalnom adresom u Amsterdamu koji loše govori hrvatski pa je u svom prvom obraćanju javnosti poručio da služi "hrvatskom građevinima". Zbog toga je za očekivati da će novi mandatar, uspije li sastaviti vladu i za nju dobiti podršku u parlamentu, sjednice vlade voditi na svome "first language-u" – engleskom.

Rezultati izbora

Osnovna karakteristika izbora bila je formiranje predizbornih koalicijskih blokova, dvije najjače stranke, HDZ i SDP, ali novoformiranih stranaka zagrebačkog gradonačelnika Milana Bandića, bivšeg predsjednika Josipovića, Mosta nezavisnih lista, dviju pravaških stranaka HSP i HKS, te marginalizacija samostalno nastupajućih stranaka, poput Živog zida, ORaH-a ili navodno demokršćanske Hrvatske zore. Bilo je jasno da jedino predizborne koalicije mogu računati na više od 30% glasova, odnosno relativnu većinu, u slučaju velikih stranaka koje pretendiraju osvojiti vlast, ili na prijelaz izbornog praga, u slučaju manjih stranaka koje bi se željele grijati u saborskim klupama. Ideološki je naboj bio presudan za rezultate izbora, dok su programi, koji ionako predstavlja tek popis želja i šarenih laža, bez jasne ili barem javnosti dostupne troškovne analize, izvora financijskih sredstava, svodili na obećanja o izgradnji nerentabilnih mostova, praznih cesta i autocesta, podjeli socijalnih bonova i beneficija, financiranju demografske obnove, brige za tzv. dijasporu, onu u Bosni i Hercegovini.

Dvije koalicije, Domoljubna, predvođena HDZ-om te ona pod nazivom Hrvatska raste, predvođena SDP-om i dvama članovima vladajuće koalicije završile su mrtvu trku u deset teritorijalnih izbornih jedinica s po 56 osvojenih saborskih mandata, obračunatih D'Hontovom metodom raspodjele mandata stranaka koje nisu prešle izborni prag od 5% u deset

teritorijalnih i jednoj nacionalnoj izbornoj jedinici u kojima se bira proporcionalno s preferencijskim glasanjem. Domoljubna koalicija je pridodala još tri mandata osvojena u tzv. dijaspori, čime je ukupno osvojila 59 mandata i postala relativnim pobjednikom izbora. To znači da je, nakon predsjedničkih izbora u veljači, ponovo ta nedefinirana biračka masa, uglavnom bosanskih Hrvata, dakle onih koji porez ne plaćaju u Hrvatskoj ni po kojoj osnovi, presudila. Tako niti jedna velika koalicija nije ni izdaleka ostvarila potrebnih 76 mandata za sastav vlade. Treća grupacija, Most nezavisnih lista, kandidata sastavljenih od razočaranih ili otjeranih HDZ-ovaca te načelnika manjih gradova i općina koji su zauzdali megalomansku potrošnju i budžetske deficite, osvojila je 19 mandata. Ostali sudionici ovih jedinstvenih parlamentarnih izbora u Hrvatskoj osvojili su zanemariv broj mandata koji niti jednom "velikom" bloku nije mogao presudno pomoći da sastavi vladajuću većinu. Tri regionalne lijeve stranke, IDS, PGS i Lista za Rijeku osvojile su tri, Bandićeva koalicija osvojila je dva mandata, kao i regionalni desni HDSSB ratnog zločinca Branimira Glavaša. Stranka anarhoidnih zaštitnika prezaduženih građana pod pljenidbom Živi zid osvojila je samo jedan mandat, kao i koalicija stranke bivšeg predsjednika Josipovića i bivšeg prvog potpredsjednika vlade Čačića. Jedan od navodnih favorita za rušenje prevlasti jednog bloka, stranka nedorečenih protuindustrijskih ekoloških fundamentalista, SDP-ove disidentice Mirele Holy nije prešla izborni prag, a u Sabor je još ušla, s tri mandata, i stranka srpske manjine SDSS sa XII izborne jedinice za nacionalne manjine.

Uglavnom, dvije velike stranke koje, HDZ znatno više i dulje, dominiraju hrvatskom političkom scenom posljednjih manje od dvadesetak godina biračko je tijelo (uz veliku izlaznost, nešto preko 60%) kaznilo, protestne glasove darovalo i s lijeva i s desna Most-u i eliminiralo neke političke mastodonte (Josipović, bivši ministar financija Linić, bivša, doduše HDZ partijskom aklamacijom nominirana premijerka Kosor), anarhiste, lijeve revolucionare samoupravnog usmjerenja i općenito male desne stranke koje se nisu "ukoalirale" pa dobile po jedan mandat u raspodjeli manjeg od očekivanog i obećavanog kolača. Tako je Ruža Tomašić, zvijezda HDZ-ove liste za Evropski parlament, unatoč preferencijskom glasanju s koalicijom svoje konzervativne stranke i jedne u nizu pravaških stranaka, nekog Danijela Srba (!) ostala daleko ispod praga,

Zasigurno, tko god da je sakupio minimum od 76 potpisa za dobivanje mandata za sastav vlade, imao bi "one hell of a job" da održi neprirodnu koaliciju na vlasti, što podsjeća na niz talijanskih kriza 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća, kada su ili vladale manjinske vlade bez stvarne podrške ili se često održavali izbori koji su opet potvrđivali neodrživo stanje

kao i ostale stranke koje se pozivaju na tzv. pravaštvo (papazjaniju nebuloznih teorija i psihotičnih nacionalnih vizija Ante Starčevića). S ovim je u vezi i potpun politički poraz tzv. Hrvata islamske vjere čija su se, javnosti potpuno nepoznata imena pojavila na nekima od takvih lista, naravno u donjem dijelu kako ni u kojem slučaju ne bi mogli biti izabrani.

Kontrola radikalne desnice

Biračko tijelo kaznilo je i HDSSB i to vrlo vjerojatno zbog dva razloga – kandidiranja Glavaša kao pravomoćno osuđenog ratnog zločinca koji je, paradoksa li jedne EU države, izabran u parlament, i postrojavanja crnokošuljaša

Na scenu su stupile kanadske veze matere Crkve, koja je preko kanala bivšeg ministra obrane s kanadskim državljanstvom, pokojnog Gojka Šuška, iz sehare izvukla financijskog menadžera u farmaceutskoj industriji. Menadžer izraelske farmaceutske tvrtke koja je kupila Plivu koji jedva govori hrvatski. Ne zvuči li malo bizarno? Poput njemačkih grofova koje je Bismarck nakon Berlinskog kongresa postavio za grčkog, bugarskog i rumunjskog kralja koji, naravno, jezike naroda svojih kraljevskih posjeda nisu govorili

pred Saborom prije izbora, što je uplašilo i najglasnije nacionaliste. HDSSB je ovime dosegao svoj stvarni ponder, jer je Glavaševo "mučeništvo" u zatvoru korišteno za postizanje politički spekulativne cijene koja se ispuhala kada se vratio. Izbori su pokazali da i politički, stvarni i umišljeni, kapitalci, nemaju li stranačku bazu, ne prolaze.

Zbog toga je važna još jedna opservacija koja u mnogome može objasniti HDZ-ovu nacionalističku retoriku i paralelne neuspjehe desničara, pravaškog i šovinističkog usmjerenja. Još je Tuđman razvalio Hrvatsku stranku prava, Dobroslava Parage i time ju stavio pod kontrolu. Pod radarom HDZ-a radikalna desnica je bila gotovo od samog početka višestranačja i time u dobroj mjeri marginalizirana već nakon izbora 1995. Istu su politiku nastavili i njegovi nasljednici na čelu stranke, Ivo Sanader i Tomislav Karamarko. Osim kratkotrajnog uzleta, i to zbog slavonsko-baranjskog regionalizma, HDSSB-a i jednog mandata HSP-a, radikalne desne i nacionalističke snage nisu postigle zapaženije rezultate u posljednjih dvadeset godina. To je značilo da je nacionalistički naboj morao pokupiti HDZ, što mu je koristilo u pridobivanju glasova, ali ga je dobivši izbore bitno prigušivao (posebno Sanader). Time su se nacionalističke frustracije kanalizirale u kontroliranu atmosferu, a ne među političke radikale i opasne redikule. Zato HDZ, unatoč deklarativnosti, nikada nije mogao postati stvarno narodnjačkom ili demokršćanskom strankom. No zato, bez njegove podrške i infrastrukture jedna Ruža Tomašić nikada ne bi ušla u Evropski parlament. Kada bi HDZ bila prava demokršćanska uljuđena stranka, crnokošuljaši raznih stranaka desnice u Hrvatskoj osvojili bi možda i preko 10 posto glasova. Otuda na HDZ skupovima takva gomila besprizornih likova iz kakve Pasolinijeve naturščik paskvile i takva saturacija primitivizmom. Zbog toga HDZ igra društveno vrlo važnu ulogu kontrole ekstremno desnih opcija jer velika većina Hrvata i ostalih građana Hrvatske naprosto nije radikalna i ovi rezultati eliminacije prije svega znatno prisutnijeg desnog, ali i lijevog, zasada marginalnog radikalizma tomu svjedoče u prilog. Koliko su neozbiljni koalicijski partneri HDZ-a svjedoče i njihove izjave o cilju koalicije i dolaska na vlast, papagajskim ponavljanjem fraza o dignitetu tzv. Domovinskog rata i branitelja, obrani ponosa Hrvatske i tomu slično. O ekonomiji, javnim politikama, financijama, o tome brinu veliki dečki. Za ove pučkoškolce koji bi katkada bili i nasilni, to je preteško gradivo. Neki glasovi iz omladinskog pogona HDZ-a daju naslutiti da je jedan dio njihovih članova glasao za Most kako bi pridonijeli porazu HDZ-a i posljedičnom odlasku Karamarka s čela stranke u cilju njezine profilacije kao ozbiljne barem narodnjačke, ako već ne demokršćanske evropske stranke, pod novim vodstvom Andreja Plenkovića, zastupnika u Evropskom parlamentu, kulturnog i evropskog lica te stranke.

Zanimljivo je koliko će SDP imati sličnu ulogu dođe li do trenda rasta radikalnih lijevih političkih opcija i stranaka, što se u strukturnoj krizi može dogoditi. U ovoj zemlji još ima obožavatelja izvjesnog Josipa Broza, čak i mladih koji ne da ga ne pamte, već su rođeni dvadesetak godina nakon njegove demisije s ovoga svijeta. Radikalni ljevičari zasada su uljuđeni i doista se bave i javnim politikama i financijama i ekonomijom općenito. Zasada se čini kako je SDP prilično uspješno marginalizirao sve ostale pokušaje čak i socijaldemokratskih alternativa.

Zasigurno, tko god da je sakupio minimum od 76 potpisa za dobivanje mandata za sastav vlade, imao bi "one hell of a job" da održi neprirodnu koaliciju na vlasti, što podsjeća na niz talijanskih kriza 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća, kada su ili vladale manjinske vlade bez stvarne podrške ili se često održavali izbori koji su opet potvrđivali neodrživo stanje. Jedan od recepata koji se u Hrvatskoj godinama predlaže je i formiranje crveno-crne koalicije SDP-HDZ, što je nakon svih ideoloških frontova koji su otvoreni skoro nemoguće, osim u neposrednoj ratnoj opasnosti, koje, srećom, nema. Naime, toliko suprotstavljeni blokovi, bez obzira na apsolutnu i vrlo komotnu većinu, teško bi uspješno sarađivali, posebno u ovoj strukturnoj krizi društva.

Neizdrživ pritisak

Očito pod strašnim pritiskom, neiskusan i mlad psihijatar s mostarskom diplomom, lider Most-a Božo Petrov, opasno se poigrao povjerenjem 15 posto birača koji su mu to povjerenje dali zbog principa i novuma u zakrečenoj

bipolarnoj politici u Hrvatskoj. Iz neugodne situacije inzistiranja na nemogućem (tripartitnoj koaliciji) radi zadržavanja kakve-takve predizborne i propagandne vjerodostojnosti, od Milanovića i Karamarka gurnut u područje donošenja logične odluke o koaliranju s jednom opcijom, nakon gromoglasnog upozorenja iz Crkve, odlučio se za svoje prirodno stanište – HDZ. Dan poslije postignutog, ali nepotpisanog sporazuma o dualnoj koaliciji sa SDP-om, za čiji su potpis tražili time-out (konzultacije s Crkvom i HDZ-om), bez ikakvih pregovora, na kojima su jako inzistirali prije potpisa sa SDP-om, otrčali su predsjednici Republike i uvjerili je kako imaju 78 potpisa za mandatara (59 HDZ-ovih, 15 Mostovih, 2 manjinska i 2 Bandićeve stranke kojoj je u zagrebačkoj skupštini isti dan HDZ dao podršku neodrživom budžetu iako ga je napadao do tada), iako mandatara nisu pokazali. Puna majčinskog razumijevanja, predsjednica im je dala još 24 sata da nađu mandatara. Na scenu su stupile kanadske veze matere Crkve, koja je preko kanala bivšeg ministra obrane s kanadskim državljanstvom, pokojnog Gojka Šuška, iz sehare izvukla financijskog menadžera u farmaceutskoj industriji. Menadžer izraelske farmaceutske tvrtke koja je kupila Plivu koji jedva govori hrvatski. Ne zvuči li malo bizarno? Poput njemačkih grofova koje je Bismarck nakon Berlinskog kongresa postavio za grčkog, bugarskog i rumunjskog kralja koji, naravno, jezike naroda svojih kraljevskih posjeda nisu govorili.

Odabir potpuno nepoznatog kemičara sa završenim tečajem MBA za nestranačkog (to je navodno jako principijelno) mandatara vlade, čija su iskustva u Hrvatskoj djetinjstvo i pubertet te kratkotrajno šefovanje Plivom u vlasništvu izraelske tvrtke Teva, logičan je završetak lude avanture pod nazivom Most. Avantura je zamišljena manje dramatično, s maksimumom od 6 -7 saborskih zastupnika koji bi iz debele hladovine konstruktivne opozicije sebi četiri godine gradili vjerodostojnost. No, nisu računali na, od medija isforsiranu, zasićenost bipolarizmom političke scene koja ih je iznjedrila u arbitra postizborne kombinatorike, za zadatak kome nisu bili dorasli. Crkveno krijumčarenje inženjera kemije s tečajem mikroekonomije za ekonomskog maga koji će nacionalnu privredu vratiti na put razvoja moglo je proći baš u tako konsteliranom, u međuvremenu za 4 izabrana zastupnika smanjenom konzistoriju Mostovih zastupnika. Nije ni čudo da su mu podršku dali iz notorne Udruge poslodavaca, dok su malo mudriji politički mačci, poput Radimira Čačića koji jeste i makroekonomski potkovan, izrazili debelu rezervu. Nadalje, potpun nedostatak političkog iskustva i poznavanja zemlje, uz Karamarka kao šefa Sabora ili prvog potpredsjednika Vlade, ovome čovjeku ne jamči svijetlu premijersku budućnost. Što li natjera, pitaju se razumom obdareni u Hrvata, dobro plaćenog top menadžera izraelske tvrtke, da se poduhvati ovog posla, mandatara vlade, de facto i de iure, koalicije koalicija, u ovakvoj konstelaciji i s mizernom, u odnosu na menadžersku, plaćom premijera. Ne treba zaboraviti da partneri u koaliciji i njihovim koalicijama moraju ispuniti i personalna obećanja uhljebljivanja političkih aktivista i stranačkih dužnosnika kao i socijalnih transfera svih mogućih vrsta.

Pod radarom HDZ-a radikalna desnica je bila gotovo od samog početka višestranačja i time u dobroj mjeri marginalizirana već nakon izbora 1995. Istu su politiku nastavili i njegovi nasljednici na čelu stranke, Ivo Sanader i Tomislav Karamarko. Osim kratkotrajnog uzleta, i to zbog slavonsko-baranjskog regionalizma, HDSSB-a i jednog mandata HSP-a, radikalne desne i nacionalističke snage nisu postigle zapaženije rezultate u posljednjih dvadeset godina

Izbori za nacionalne manjine

Osam zastupnika biraju pripadnici nacionalnih manjina koji to pravo žele ostvariti, čime gube pravo glasanja i za stranačke liste. Od osam, tri su Srbina, po jedan Talijan i Mađar, te po jedan zastupnik za češku i slovačku te albansku, bošnjačku, crnogorsku, makedonsku i slovenačku manjinu i jedan za čak 12 ostalih, Preambulom Ustava priznatih manjina (Bugari, Turci, Jevreji, Poljaci, Romi, Austrijanci, Nijemci, Rusini, Ukrajinci, Rusi, Rumunji i Vlasi). Inače problem učešća manjinaca, posebno Bošnjaka, Makedonaca, Crnogoraca, Slovenaca i Albanaca, na stranačkim listama, što znači i u političkom životu i dalje nije riješen. Tek se stidljivo, tu i tamo pojave neka imena za koja se može zaključiti da pripadaju tim korpusima, no kako su nisko pozicionirani na listama, u pravilu ne prolaze, a to se onda odražava u izvršnoj vlasti, diplomaciji, vojsci i sličnim službama. Zato, za barem kakvu artikulaciju svojih integracijskih težnji ostaje im nedorečen, koruptivnim i manipulativnim shemama podložan sistem biranja manjinskih zastupnika u posebnoj izbornoj jedinici, koji se do sada, osim u slučaju znatno brojnijih Srba i političkim dealovima njihovih lidera s vlastima u posljednja tri mandata, nije pokazao posebno uspješnim.

Manji broj pripadnika nacionalnih manjina odabire da glasa u XII. jedinici za zastupnike svoje manjine ili grupe manjina. To pokazuje i određenu ravnodušnost prema tom institutu, posebno kod pripadnika manjina koji imaju

jednog zastupnika za njih više i koji se, osim donekle u slučaju Srba, nije pokazao efikasnim. Kako ne postoji izlazni cenzus, neki saborski tako izabrani zastupnici ne dobiju više od 200 glasova, dok je na stranačkim listama prosječan broj glasova koje treba dobiti prosječan zastupnik da bi zasjeo u saborske klupe negdje oko 16 hiljada. Rezultati ovih izbora to su potvrdili, osim u slučaju srpske nacionalne manjine koja je i znatno brojnija. Međutim, mandat zastupnika nacionalnih manjina je jednakovrijedan onome osvojenom u "redovnoj" izbornoj jedinici, pa u neizvjesnoj konstelaciji snaga, postaje vrlo zanimljiv za koaliranje ili podršku za postizanje većine. U prevladavajućoj percepciji javnosti, zbog ove prakse, manjinski saborski zastupnici zapravo su politički trgovci, bez stvarne političke težine i utjecaja, što dodatno degradira ionako neuvjerljiv i do sada nedovoljno opravdan položaj tog instituta, posebno kod zastupnika grupe manjina, gdje po pravilu izabran biva zastupnik najbrojnije manjine koji, u pravilu ne zastupa interese niti svoje, a kamoli ostalih manjina koje predstavlja. Otuda se javila i inicijacija rasprave o prekvalifikaciji zastupnika u predstavnike nacionalnih manjina koji bi mogli sudjelovati u radu samo na onim zakonima koji se tiču položaja nacionalnih manjina. To bi dodatno isključilo 8 posto građana iz zakonodavnog, a onda i izvršnog procesa u Hrvatskoj i marginaliziralo ih još više. Naime, jedan od ciljeva ovakvog izbora pripadnika manjina je i njihovo sudjelovanje iako u zakonodavnom procesu i na simboličkoj razini jer stranke i koalicije (uz izuzetak Srba i Italijana u Istri)

Bilo bi uputno da nakon 12 godina, bošnjački član Savjeta ne bude ni na koji način vezan uz političku stranku ili koaliciju, bilo kao član bošnjačke organizacije koja je istakla kandidata na ovim izborima, bilo kao član neke političke stranke ili član neke bošnjačke organizacije koji je bio kandidat na nekoj od lista na ovim izborima

Ermina Lekaj Prljaskaj i Kolinda Grabar-Kitarović

nemaju manjinske kandidate na svojim listama, što naravno, nije problem samo tih stranaka, već i nevoljkosti pripadnika manjina da se politički angažiraju.

Osam bošnjačkih, tri albanska i jedan slovenski kandidat natjecali su se za zastupnika albanske, bošnjačke, crnogorske, makedonske i slovenačke nacionalne manjine. Slovenci su prvi puta istakli svoju kandidatkinju, prvotnih pet albanskih svedeno je, međusobnim dogovorima na tri, a Bošnjaci su ponovo izašli s velikim brojem kandidata, od čega čak četiri stranačka. Mirsad Srebreniković, inače zagrebački zastupnik s liste Milana Bandića (!) iz SDA Hrvatske koja tek posljednjih par mjeseci radi na obnovi i širenju ogranaka, reklamirao se uz posudbu tuđih političkih ideja. Kandidirao se zastupnik Nedžad Hodžić iz Bošnjačke demokratske stranke u rasulu, što je bilo vidljivo i iz njegovog nelektoriranog izbornog letka, Alija Avdić iz nove Stranke Bošnjaka Hrvatske, stranke nezadovoljnika iz Hodžićeve stranke, iz Sisačko-moslavačke županije koja joj je jedina izborna baza i Alen Džomba, vrlo mlad kandidat koalicije Čačić-Josipović. Tu su još i Senad Pršić, kandidat Bošnjačke nacionalne zajednice Hrvatske iz Istarske županije, za kojeg nije bilo sigurno uživa li povjerenje ostalih županijskih ogranaka udruženja kao i tri kandidata grupe građana.

Dva albanska kandidata su iz dvije grupe udruženja Albanaca i jedan je kandidat Grupe građana. Najozbiljnija je kandidatkinja više albanskih udruženja bila je Ermina Lekaj Prljaskaj koja je na prošlim izborima za samo 72 glasa zaostala za Nedžadom Hodžićem i konačna je pobjednica. Birački popisi nisu usklađeni s popisom stanovništva, posebno kod Bošnjaka, u posljednje vrijeme najviše njihovom krivicom jer tvrdoglavo ne žele potrošiti pola sata na unos promjene u biračkom spisku, čime stječu pravo na glasanje u XII. izbornoj jedinici. Albanski su spiskovi usklađeniji i to je imalo određen utjecaj na rezultate. Napokon, veći se broj Bošnjaka odlučio glasati za stranačke liste u 10. izbornih jedinica zbog neizvjesnog rezultata. Naime, pozitivna diskriminacija u aktivnom biračkom pravu pripadnika nacionalnih manjina nije nikada prihvaćena, pa pripadnici manjina mogu samo birati hoće li glasati za manjinskog zastupnika u XII. izbornoj jedinici ili za liste stranaka i koalicija u svojoj teritorijalnoj izbornoj jedinici.

Bošnjaci potpuno isključeni iz političkog života

Zbog atmosfere izborne neizvjesnosti, samo 17 posto građana, pripadnika nacionalnih manjina odlučilo se glasati u XII. izbornoj jedinici za zastupnike manjina. U slučaju nekih manjina poput albanske to je rezultiralo s manje od 1000 glasova dovoljnih za saborski mandat, dok je Milanović preferencijalnim

glasanjem sakupio skoro 50000. U grupi pet ex jugoslavenskih manjina (bez Srba), Bošnjaci su prvi puta ostali bez zastupnika jer je izbore dobila albanska kandidatkinja Ermina Lekaj Prljaskaj. Čak osam bošnjačkih kandidata podijelilo je međusobno ionako malen broj glasova, prva dvojica s po manje od 800, i time otvorilo put albanskom predstavniku da prvi puta zastupa, prije svega Albance (koji su u većem broju izašli na manjinske izbore), ali i ostale manjine iz te grupe, što su dva dosadašnja bošnjačka radila uglavnom loše, a prvi i incidentno. Zbog toga dosadašnji zastupnik Hodžić nije mogao pobijediti, a SDA-ov Srebreniković se ionako doživljava kao politički trgovac, par excellence. Treba uzeti u obzir i da Islamska zajednica nije podržala nikoga niti dala ikakvu uputu članstvu, zbog čega je njezin prvi čovjek sada pod salvom napada gubitnika. Da je kojim slučajem IZ dala podršku, napadali bi je zbog toga. Pobjedom albanskog kandidata, Bošnjaci kao druga po brojnosti nacionalna manjina u Hrvatskoj gube jedinog saborskog zastupnika i time bivaju potpuno isključeni iz političkog života. Ovo i zbog činjenice da neki Bošnjaci, kandidati na listama nekih stranaka i koalicija u 10 izbornih jedinica nisu ni imali realne šanse da budu izabrani. Taj bi šok mogao dovesti do promjene paradigme i uozbiljenja bošnjačkog političkog nastupa na sljedećim parlamentarnim izborima. U oči upada i činjenica da tri bošnjačke stranke nisu kandidirale svoje liste ili kandidate na nekim koalicijskim listama niti na jednoj drugoj izbornoj jedinici, pa se postavlja pitanje postoje li te stranke samo radi tog jednog saborskog mandata koji im ne donosi niti mjesto u vladi, čak i ako podrže pobjedničku koaliciju, niti ikakav utjecaj na donošenje odluka i zakona.

Ovime su Bošnjaci ostali i bez predstavnika u Savjetu za nacionalne manjine koji odlučuje o raspodjeli budžetskih sredstava za financiranje programa i projekata udruženja nacionalnih manjina. Bošnjaci će imati svoga predstavila u Savjetu, iako to nije striktno određeno, no kao drugoj po brojnosti nacionalnoj manjini to se pravo podrazumijeva, po dosadašnjoj praksi. Stoga, a nakon loših iskustava s političarima kao članovima Savjeta po funkciji, bilo bi uputno da nakon 12 godina, bošnjački član Savjeta ne bude ni na koji način vezan uz političku stranku ili koaliciju, bilo kao član bošnjačke organizacije koja je istakla kandidata na ovim izborima, bilo kao član neke političke stranke ili član neke bošnjačke organizacije koji je bio kandidat na nekoj od lista na ovim izborima. Potrebno je da posjeduje značajno iskustvo u vođenju bošnjačkog udruženja i ostvarivanju prava na financiranje iz budžeta, sa znanjem o načinu podnošenja i ostvarivanja odobrenih programa.

Dosadašnji zastupnik Hodžić nije mogao pobijediti, a SDA-ov Srebreniković se ionako doživljava kao politički trgovac, par excellence. Treba uzeti u obzir i da Islamska zajednica nije podržala nikoga niti dala ikakvu uputu članstvu, zbog čega je njezin prvi čovjek sada pod salvom napada gubitnika. Da je kojim slučajem IZ dala podršku, napadali bi je zbog toga. Pobjedom albanskog kandidata, Bošnjaci kao druga po brojnosti nacionalna manjina u Hrvatskoj gube jedinog saborskog zastupnika i time bivaju potpuno isključeni iz političkog života

Učešće Bošnjaka u političkom životu i državnim organima ovime je prestalo biti makar i simbolično jer Bošnjaka nije bilo na stranačkim i koalicijskim listama, a njihovo učešće je premalo pri zapošljavanju u državnim organima, čak i prema odredbama Ustavnog zakona, što zaziva konačno i stav zvaničnog Sarajeva. Za razliku od Hrvatske, u Srbiji, na primjer, Bošnjaci obnašaju i vicepremijerske i ministarske funkcije. Iz ozbiljnih krugova predstavnika nacionalnih manjina čuje se zabrinutost zbog vrlo restriktivnog odnosa Most-a prema manjinskom saborskom zastupanju i budžetskom financiranju programa i projekata udruga nacionalnih manjina, te uloge vijeća nacionalnih manjina na nivou lokalne i regionalne samouprave. Ambicije potpuno nepotrebnog, čisto kozmetičkog, public relation smanjenja broja saborskih zastupnika zasigurno su tome usmjereni. Ovakve premise udružene sa retuđmaniziranim HDZ-om mogu samo pobuditi zebnju pripadnika, posebno bivših "neautohtonih" manjina, kako ih je imenovao Tuđman, naplavina jugoslavenske prošlosti. Hoće li potpora predstavnika nacionalnih manjina, formira li se vlada na čelu sa "croatia speaking" mandatarom, biti garantom čuvanja stečenih prava, ostaje za vidjeti. S obzirom na dosadašnje domete bošnjačkih zastupnika u Saboru, možda je i bolje da nema Bošnjaka u idućem, vjerojatno zahtjevnom periodu očuvanja prava nacionalnih manjina. Naime, za tu borbu treba imati političke zrelosti.

Gubitnik Milanović

Može se s gotovo potpunom sigurnošću reći kako je gubitnik ovog izbornog ciklusa Zoran Milanović. On bi se možda trebao zapitati zašto je pristao na pritisak za izbore već 8. novembra kada su dobri makroekonomski pokazatelji, uključivši i rast potrošnje na malo bili vidljivi već početkom decembra? Da je sačekao, manje samouvjereno, možda bi ipak on bio novi mandatar. Samo s izbornim legitimitetom.

Na koncu, treba postaviti pitanje - Zašto su se svi zalagali za postizanje vladajuće većine, po bilo koju cijenu? Zašto ne prijevremeni izbori? Ovo je demokracija i treba se navikavati i na ovakve scenarije koji nisu nepoznati u puno razvijenijim sistemima s duljom tradicijom. Demokracija košta jer pruža mogućnost političke uključenosti kao uvjeta za društvo koje može funkcionirati i razvijati se. Maksimalni trošak od 120 miliona kuna nije strašan (1 promil budžeta, odnosno 0,36 promila BDP-a) i nije neprihvatljiv za postizanje stabilne vlasti, provođenje nužnih reformi lokalne i regionalne samouprave, pravosuđa, monetarne i fiskalne politike koji bi donijeli ekonomske efekte nekoliko redova veličine iznad tog troška. ■

Akademsko očinstvo i zajedničke niti ljubavi prema Bosni

U sjećanje na prof. dr. Muniba Maglajlića (Banja Luka, 1945. – Sarajevo, 2015.)

Piše: Sead Šemsović
Fotografija: Velija Hasanbegović

Oni što svjetiljku nose,
ne hodaju putevima utrtim!

Odlazak jednog redovnog profesora uvijek znači i slabljenje akademske zajednice, ali odlazak čovjeka koji je bio prvo ime u više disciplina mnogo je veći gubitak ne samo za akademsku već i za šire nacionalnu zajednicu. Odlaskom dragog profesora Bošnjaci ispraćaju prvo ime svoje usmene književnosti, historičara književnosti, teoretičara usmene književnosti, antologičara, bibliografa, leksikografa, redovnog profesora Filozofskog fakulteta, jednog od utemeljitelja i dugogodišnjeg predsjednika Bošnjačke zajednice kulture "Preporod"

Brojni su rastanci s dragim ljudima tokom jednog životnog vijeka. Među svim rastancima posebno se izdvajaju oni u kojima se opraštamo od svojih očeva i majki: bioloških, akademskih, znanstvenih i duhovnih. Svaki od tih odlazaka ostavlja prostor koji niko drugi ne može popuniti.

Biti akademskim i znanstvenim ocem može svaka akademski zrela osoba, i znanstvenik i znanstvenica, ali pritom, brojne su kategorije ostvarivanja ovoga očinstva. Akademsko očinstvo može biti sasvim formalno – puko potpisivanje mentorstva, zatim neobjektivno, usporavajuće, tendenciozno, polovično, konsultacijsko, nepotpuno, necjelovito itd., ali tek spajanjem akademskog, znanstvenog i etičkog može se ostvariti punina akademskoga očinstva. Ukoliko tek jedan od ovih dijelova nedostaje, ovo se očinstvo neće ostvariti.

Akademsko-znanstveni otac mora biti, kako bi to rekao rahmetli profesor, "na visini zadatka". Ukoliko ne postoji učiteljeva svjesnost važnosti vlastite funkcije i obavezujućeg svesrdnog davanja sebe, novorođeni će znanstvenik biti nejak. Zato je na prvom mjestu praćenje i usmjeravanje mladih ljudi ka njihovom postupnom razvoju, zatim profesorska pažnja koja im treba dati podstrek za dalji put i koja mora biti usklađena s njihovim, a ne profesorskim potrebama za uspjehom, i u konačnici, kod akademsko-znanstvenog oca ne smije izostati očigledna radost kandidatovim uspjehom. Ako se ne radujemo uspjehu učenika, ali iskreno radujemo, naše sazrijevanje u ličnost nismo proveli do kraja.

Kako nas je Gospodar preko posljednjeg Vijesnika, a.s., obavijestio, iza čovjeka ostaju: zadužbina/vakuf, njegova djela i njegova djeca, koja mole za svoga oca. Budući da sve što postoji u jednom, mora postojati i u drugim sistemima čovjekovoga postojanja, zadužbina znanstvenika su njegove knjige, djela su njegova usmena kazivanja na predavanjima, kongresima i sijelima, a njegova djeca

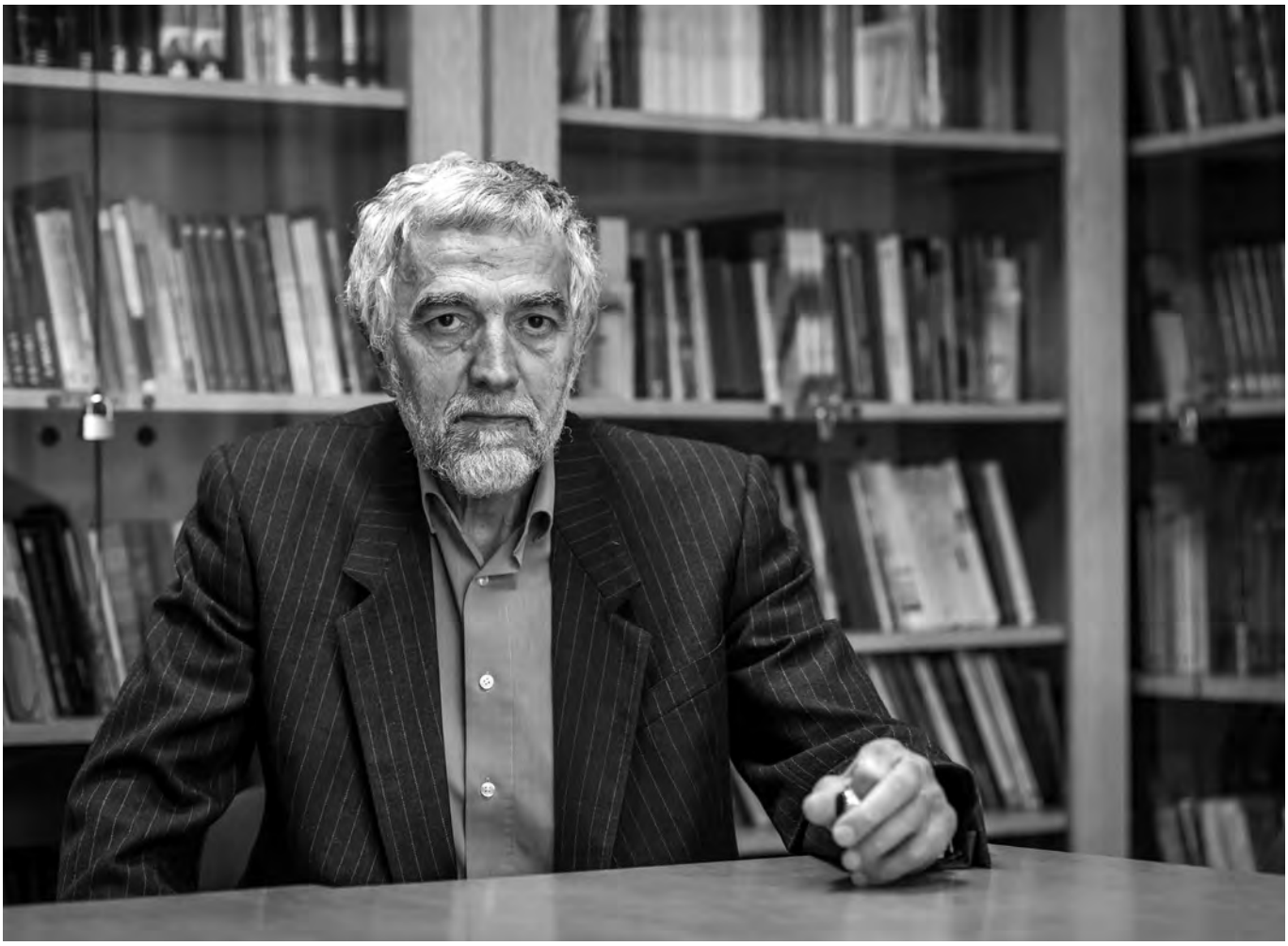

su izrasli ili poluizrasli pojedinci, čije sjećanje na akademsko-znanstvenog oca je svojevrsna dova.

Odlazak jednog redovnog profesora uvijek znači i slabljenje akademske zajednice, ali odlazak čovjeka koji je bio prvo ime u više disciplina mnogo je veći gubitak ne samo za akademsku već i za šire nacionalnu zajednicu. Odlaskom dragog profesora Bošnjaci ispraćaju prvo ime svoje usmene književnosti, historičara književnosti, teoretičara usmene književnosti, antologičara, bibliografa, leksikografa, redovnog profesora Filozofskog fakulteta, jednog od utemeljitelja i dugogodišnjeg predsjednika Bošnjačke zajednice kulture "Preporod", kulturnog radnika, urednika brojih izdanja Instituta za književnost, BZK "Preporoda", Filozofskog fakulteta u Sarajevu te Fondacije "Mula Sadra". Prvi magistarski rad na našem prostoru o sevdalinci bio je profesorov, prva doktorska disertacija o bošnjačkoj baladi, bila je profesorova. Brojnim angažmanima u kulturi ostavio je neizbrisiv trag o kome će se tek govoriti u nekim budućim vremenima.

U 2015. navršilo se osamnaest punih godina poznavanja i druženja s profesorom. To jedno osamnaestogodišnje, punoljetno druženje ukrašeno je brojim događajima: odbranom diplomskog, magistarskog i u konačnici doktorskog rada. Između ta tri svečana događaja proteže se cijela paleta malih slika: svi stolovi velike sale Preporoda prekriveni papirima, na svakom od njih po jedna pjesma, njih preko četiri stotine i profesor koji ih danima reda, jer nije važno samo koje će pjesme biti u antologiji, već i kakav će im biti redoslijed; šetamo starom Podgoricom i ulicom jedemo sladoled – u nepoznatom mjestu to sebi smijemo dopustiti; svaka od promocija nekog od kola *Bošnjačke književnosti u 100 knjiga* ili nečega drugog, nova je slika: u Tuzli – velika sala, u Bihaću – gradska biblioteka, u Zvorniku – skupština Grada, na Kula Gradu – Kaimi-babino turbe, u nekom selu pokraj Tuzle – mala džamija i desetak džematlija, na svakom od tih mjesta, u svakoj prilici – on "na visini zadatka".

> **Studije i ogledi uvijek su bili vezani za Bosnu. Svaka tema, bilo rukopisna ili objavljena zbirka, bila je propitivana iz pozicije statusa i prezentacije Bosne. Kao veliki zaljubljenik u Bosnu svoja je zanimanja s usmene književnosti širio na neke ključne historijske događaje ili na neke zanimljive pojave**

Profesorov znanstveni i kulturni rad teško je ukratko predstaviti, a dosada najcjelovitija bibliografija radova, koju je sačinila njegova prva saradnica u Institutu za bošnjačke studije pri BZK "Preporod" i trenutno najveći bošnjački bibliograf, Isma Kamberović, iznosi preko tri stotine i šezdeset jedinica. Imopozanta brojka, koja uključuje pet autorskih knjiga:

1. *Bibliografija radova o narodnoj književnosti*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1979.

2. *Od zbilje do pjesme – ogledi o usmenom pjesništvu*, Glas, Banjaluka 1983.

3. *Muslimanska usmena balada*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1985.

4. *Usmeno pjesništvo od stvaralaca do sakupljača*, Univerzal, Tuzla 1989.

5. *Usmena lirska pjesma, balada i romansa*, Institut za književnost & Svjetlost, Sarajevo 1991.

I još su dva rukopisa pripremljena za objavljivanje: velika studija *Bošnjačka usmena balada* i *Od zbilje pjesnika do zbilje pjesme*, zbirka od 12 studija o bošnjačkoj usmenoj književnosti.

Pored pobrojanih, tu je još i dvadesetak priređenih i isto toliko uredničkih oblikovanih monografskih publikacija, te desetine studija, ogleda, prikaza, osvrta i reagovanja. Među antologijama neprevaziđena je *101 sevdalinka* koja i danas u svijetu funkcionira kao referentna tačka bavljenja sevdalinkom, i nakon nje *Usmena lirika Bošnjaka* kao jedina antologija svih važnijih pjesničkih vrsta bošnjačke usmene lirike. Među monografskim publikacijama koje su prošle njegov, kako bi on rekao, "uredni-čki zahvat", najveći je broj zbornika radova iz struke:

- *Književno djelo Muse Ćazima Ćatića* (zbornik radova), Sarajevo 1979.

- *RAD 27. Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije: Banja Vrućica – Teslić*, Sarajevo 1982.

- *Folklor Bosne i Hercegovine* (zbornik radova), Sarajevo 1991.

- *Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku*, Sarajevo 1992.

- *Andrić i Bošnjaci* (zbornik radova), Tuzla 2000.

- *Naučni skup Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar 2003.

- *Vijećanje bošnjačkih prvaka u Tuzli 1831. godine* (zbornik radova), Tuzla 2007.

- *Radovi Filozofskog fakulteta*, broj XIII (2004) i *Radovi Filozofskog fakulteta*, dvobroj XIV-XV (2010).

- *Spomenica 60. godišnjice Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo 2010.

Studije i ogledi uvijek su bili vezani za Bosnu. Svaka tema, bilo rukopisna ili objavljena zbirka, bila je propitivana iz pozicije statusa i prezentacije Bosne. Kao veliki zaljubljenik u Bosnu svoja je zanimanja sa usmene književnosti širio na neke ključne historijske događaje ili na neke zanimljive pojave. Tu svoju znatiželju u otkrivanju šta sve Bosna jeste usmjeravao je na odnos epskog junaka i njegovog historijskog pretka, na bosansko srednjovjekovno kraljevstvo, na kulturološko preplitanje orijentalno-islamske i slavenske kultrune tradicije u životu i usmenoj književnosti Bošnjaka. Kvalitetnim uvidom u periodiku austrougarskog razdoblja oduševljavao se velikanima koji su svoj intelektualni potencijal uožili u obrazovanje mladih, kakvi su bili Edhem Mulabdić i Hamdija Mulić, a kritički promatrao radove velikih barodva, Safvet-bega Bašagića i Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka. Sa takvom je strašću i govorio i pisao o njima.

Stao je čvrsto, i perom i djelom, u odbranu profesora Muhsina Rizvića kada je 1983. godine krenula organizirana nacionalistička hajka protiv njega. Svaki antibosanski napad dočekivao je krajišnički oštro. Jedan od takvih primjera jeste i Povelja o bosanskom jeziku. Profesor je u ideji odbrane bosanskoga jezika od stalnih negiranja, kojima smo svjedoci i danas, okupio pod kapom Bošnjačke zajednice kulture "Preporod", kao krovne nacionalne institucije tog vremena, 60 bošnjačkih intelektualaca

Iako su na margini ove impozantne bibliografije, pažnju privlače i dodatno osvjetljavaju profesorov lik radovi tipa: "Bez Bosne nema ništa: posljednji razgovor sa Salihom Alićem" iz 1989. ili "Mevlevije u Bosni" 1990. godine, "Neka književna svjedočenja o Kosačama" iz 2005., "Lik Husein-bega Gradaščevića u drami Pavla Krstinića *Bratski inat"* iz 2006. godine. Iako svi ovi radovi govore o različitim fenomenima u različitim

historijskim trenucima, svi imaju zajedničku nit – ljubav prema Bosni.

Ta se nit proteže čak i kroz njegove polemike i reagovanja. Branio je struku kritizirajući loše antologijske izbore, branio znakove identiteta podižući glas protiv nemilosrdne preprodaje bosanskih ćilima, rukopisa, sehara i sličnih umjetnina. Pored ovih napisa, svaku je priliku koristio da usmeno prenese znanje o vrijednosti kulturne baštine Bosne, kao vrijednostima koje trebaju čuvati svi njezini narodi.

Kada pogledamo njegovo ukupno znanstveno djelo, sami naslovi nam otkrivaju njegovo usredsređenje: *sarajevska balada (Morići), banjalučka balada (potponica Bisernaza), stolačka balada o Mehmed-agi Šehiću*, *lokalna obilježja u baladi, lokalna obilježja u sevdalinci, epski junak – od historijske ličnosti do epskog junaka*, uvijek Bosna u književnosti i književnost u Bosni.

Dvije važne stvari je često naglašavao: *briga o čovjeku* i *vježbati kičmu*. O tome nije samo govorio, to je svakodnevno pokazivao vlastitim djelovanjem. Dva sjećanja u njegovoj bibliografiji privlače pažnju – o Mehmedu Mujezinoviću i o Muhamedu Hadžijahiću, dvojici najzaslužnijih čuvara bošnjačke i bosanskohercegovačke baštine iz druge polovine 20. vijeka. Stao je čvrsto, i perom i djelom, u odbranu profesora Muhsina Rizvića kada je 1983. godine krenula organizirana nacionalistička hajka protiv njega. Svaki antibosanski napad dočekivao je krajišnički oštro. Jedan od takvih primjera jeste i *Povelja o bosanskom jeziku*. Profesor je u ideji odbrane bosanskoga jezika od stalnih negiranja, kojima smo svjedoci i danas, okupio pod kapom Bošnjačke zajednice kulture "Preporod", kao krovne nacionalne institucije tog vremena, 60 bošnjačkih intelektualaca visokoga ranga u tom trenutku, i oni, 21.3.2002. godine, svojim potpisom staju iza ove *Povelje*.

Kao veliki bibliofil izvanredno je poznavao stara bosanskohercegovačka izdanja, kao i one rijetke knjige koje su se ticale Bosne, a bile objavljene negdje izvan njezinih granica. U privatnoj su se biblioteci nalazile brojne kopije najznačajnijih rukopisnih zbirki bošnjačke usmene književnosti i izdanja rijetkih zbirki. Kako bi koji kandidat stasavao, bilo za magistarsku ili doktorsku radnju, tako bi on poneki rukopis ili neku zbirku izvlačio i davao za temu. Tako da je do danas nekoliko njegovih kandidata ili magistriralo ili doktoriralo na građi iz njegove sehare.

Sa svojim je kandidatom prolazio svaku pojedinačnu rečenicu akademske zadaće i svaku rečenicu zasebno pretresao po više puta. Do posljednjeg atoma snage, i svoje i svoga kandidata. Na tome smo mu svi neizmjerno zahvalni

Sa svojim je kandidatom prolazio svaku pojedinačnu rečenicu akademske zadaće i svaku rečenicu zasebno pretresao po više puta. Do posljednjeg atoma snage, i svoje i svoga kandidata. Na tome smo mu svi neizmjerno zahvalni. Naučio nas je da rečenicu klešemo u kamenu. Da se u svakoj rečenici mora, kako je govorio "održati visoki napon" i da se ne smije "osjetiti pad napona". U takvim je situacijama od nas tražio "sretnije rješenje".

Osamnaest godina druženja, sedamdeset godina života, preko četrdeset godina znanstvenog rada, teško je ukratko predstaviti. Nadam se da sam bio na "visini zadatka".

Neka je Božiji rahmet i magfiret njegovoj duši. ■

Govor na Komemoraciji prof. dr. Munibu Maglajliću, održanoj 21.10.2015. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu

Intervju: **prof. dr. Sanjin Kodrić**,
profesor na Odsjeku za književnosti
naroda Bosne i Hercegovine
Filozofskog fakulteta Univerziteta
u Sarajevu i predsjednik
Matičnog odbora BZK "Preporod"

Razgovarao: **Sead Begović**

Nijedan narod ne negira samog sebe, pa zašto bi to činili Bošnjaci!

Bosna i Hercegovina nije moguća niti smije biti bez Hrvata i Srba, kao i svih drugih njezinih naroda i građana – ona je domovina svih onih koji je prihvataju kao svoju, ali Bosna i Hercegovina nemoguća je i bez Bošnjaka, pa Bošnjaci najzad trebaju prestati i s marginaliziranjem te poništavanjem sebe samih. A čini mi se da to upravo rade između ostalog i onda kad ne mare dovoljno ni za svoj jezik, ni za svoju književnost, ni za bilo koji drugi oblik svoje povijesti i kulture, koju na ovaj ili onaj način bespoštedno prepuštaju obezličavanju, urušavanju i nestanku

Pođimo od poprilično razvedenog naslova Vaše karizmatične knjige, velebne monografije *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*. Po Emilu Staigeru i stilstičkoj kritici, lirski stil, dakle poetsko i poezija, jest sjećanje. Prijeti li to Bošnjacima književno tematski zaborav i minorizacija s obzirom na, kako kažete, prošlost i kulturno pamćenje?

Uvijek je, naravno, nezahvalno donositi sveobuhvatne, apsolutne ili apodiktične sudove. Pa ipak, ako se barem pokuša generalizirati pitanje prošlosti i pamćenja u bošnjačkoj književnosti i kulturi, odnosno kod Bošnjaka uopće, onda bi se s velikom uvjerljivošću moglo tvrditi da su Bošnjaci na neki način narod zaborava, dok je njihova književnost, posebno novija, sasvim suprotno – književnost sjećanja. U pitanju je svojevrstan paradoks, no ovakvo što ima i svoje realno objašnjenje.

Bošnjačka povijest, jednako kao i savremenost, kompleksna je i traumatična. Počev od srednjeg vijeka pa nadalje, sve do danas, Bošnjaci su uvijek na nekoj vrsti početka, uvijek u stanju novog otpočinjanja nečega drugog, a uz zaborav onog prethodnog. Već naši daleki, srednjovjekovni starenici, odnosno "dobri Bošnjani" ili bosanski krstjani, u složenoj povijesti Bosne bivali su, po svemu sudeći, u prilikama da moraju krenuti otpočetka, zaboravljajući nužno ono ranije. Pritom, naravno, mislim na zahtjeve koji su dolazili s tadašnjeg kako crkvenog Zapada, tako i crkvenog Istoka, a koji su bosanske "šizmatike" i "heretike" trebali odvojiti od njihove "bosanske vjere" ili Crkve bosanske. Religijska konverzija, pogotovo nasilna, neizbježno znači zaborav onog prethodnog, i tu se, čini mi se, vjerovatno na neki način začeo i onaj zaborav koji karakterizira Bošnjake danas, postavši u međuvremenu, tokom povijesti i njezinih izazova, i neka njihova zajednička, kolektivna "karakterološka" crta.

Ovakvo što samo se još intenzivira s kasnijim prihvatanjem islama kod Bošnjaka, mada Bošnjaci islam nisu prihvatili putem nasilne islamizacije, pa čak ni tek kao religiju strane vladajuće elite, već očito kao vlastiti duhovni put, kako to pokazuje naučno i dalje intrigantni fenomen širokog usvajanja islama upravo u Bosni. Bošnjacima-muslimanima njihova srednjovjekovna, krstjanska prošlost postajala je sve manje bliska, pa vremenom razvijaju u najmanju ruku ambivalentan odnos prema vlastitoj predmuslimanskoj prošlosti – u početku vlastita mezarja nastavljaju na krstjanske nekropole stećaka, a potom sve više zaboravljaju svoje srednjovjekovne korijene, a groblja njihovih predaka postepeno im postaju "kaurska", tuđa. Doduše, veza Bošnjaka s Bosnom jeste trajna i neupitna. Tek primjera radi, većina bošnjačkih književnih i drugih autora koji su tokom osmanske uprave u Bosni svoja djela pisali na orijentalno-islamskim jezicima svojim imenima dodavali su i oznake svojeg porijekla, poput odrednice "Bosnewi" ili drugih odrednica izvedenih iz imena njihovih rodnih gradova i sl.

No, istinska povijest zaborava kod Bošnjaka započinje od kraja 19. st. pa nadalje. S osmansko-austrougarskom smjenom u Bosni 1878. godine Bošnjaci takorekuć preko noći iz konteksta orijentalno-islamske kulture i civilizacije, unutar koje su se prethodno razvijali i oblikovali tokom nešto više od četiri stoljeća, dospijevaju u zapadno-evropski kulturalno-civilizacijski kontekst, koji im je u međuvremenu postao stran i dalek, mada su i Bošnjaci upravo stari evropski narod, a ne povijesni relikt Osmanskog carstva. Tad započinje teška i izazovna tranzicija ili, bolje rečeno, repatrijacija Bošnjaka u evropski Zapad, s različitim pokušajima povezivanja njihove neposredne orijentalno-islamske tradicije i zapadno-evropske modernosti, pa tako i novi procesi zaboravljanja, ali i procesi usvajanja novih kulturalnih obrazaca. Uz ovo, 19. st. jeste i vrijeme nacionalnih ideja na Slavenskom jugu, pa tako i u Bosni, što je, pak, proces u kojem današnji Bošnjaci bivaju i predmetom "nacionaliziranja", odnosno nastojanja privlačenja ili na hrvatsku ili na srpsku

> **Bošnjaci danas nemaju nikakvog, čak ni formalnog, a nekamoli suštinskog razloga da i sami ponavljaju tuđe a prevaziđene, devetnaestostoljetne, nacional-romantičarske identitetske naracije, te da na toj osnovi osjećaju bilo kakvu nelagodu u vezi sa svojim nacionalnim identitetom, u vezi s imenovanjem svojeg jezika, svoje književnosti, kulture ili historije itd.**

nacionalnu stranu, uz istovremeni proces svođenja tradicionalnog narodnog imena "Bošnjak" tek na bosanske muslimane, dok se bosanski katolici i bosanski pravoslavci identificiraju s hrvatskim, odnosno srpskim nacionalnim određenjem. To se dešava osnovom romantičarskih nacionalnih koncepcija, a koje je npr. u srpskoj kulturi još 1836. godine artikulirao Vuk St. Karadžić u svojem članku *Srbi svi i svuda*, a prema kojem su svi govornici štokavskog narječja zapravo Srbi, dok su Bošnjaci, odnosno bosanski muslimani, tek "Srbi turskog zakona" ili "Srbi muhamedovci".

I u jednom dijelu hrvatske kulture postojale su u povijesti slične ideje, ali, naravno, potpuno drugačije orijentacije, kako je to prije svega slučaj kod Ante Starčevića, koji u svojem političkom radu *Iztočno pitanje* iz 1899. godine promovira također široko poznatu tezu o bosanskim muslimanima kao "hrvatskom cvijeću" i rasno "najčišćem" dijelu hrvatskog naroda. Sve ovo, počev od traume i drame evropeizacije postosmanske Bosne pa do romantičarskih nacionalnih projekata na Slavenskom jugu, u naročito stanje kolektivne zbunjenosti dovodi bošnjačku zajednicu s kraja 19. i početka 20. st.

To zorno pokazuje i knjiga *O "nacionaliziranju" Muslimana*, koju je svojevremeno priredio Alija Isaković. A i sami Bošnjaci u nekim slučajevima bit će, također, zagovornici njihova svrstavanja pod hrvatsko ili srpsko nacionalno ime, čak kod pojedinih zastupnika ovakvih ideja i pod jednu i pod drugu nacionalnu odrednicu u različitim trenucima, mada će isto tako biti prisutni i sasvim suprotni primjeri, tj. primjeri bošnjačkog insistiranja isključivo na vlastitom, bošnjačkom etno-nacionalnom identitetu, što se u nekim slučajevima dešava čak i kod onih koju su u nekim drugim trenucima pozivali na prihvatanje hrvatskog i/ili srpskog nacionalnog imena među bosanskim muslimanima.

Iako ovdje umnogome sažimam i donekle pojednostavljujem jedan uistinu vrlo složen povijesni problem, jasno je da krajem 19. i početkom 20. st. Bošnjaci traumatično žaluju za "starim vaktom" i dramatično strahuju pred "novim vremenom", da u svemu ovom traže neki svoj novi *axis mundi* i da u tome nerijetko lutaju različitim putevima te da, pri svemu ovom, upravo *zaboravljaju* i tako postaju ono što mi se barem čini da jesu – narod zaborava. To je onaj trenutak kad Bošnjaci gube svoje narodno ime, potom ime svojeg jezika, svijest o sebi i svojoj povijesti, tradiciji itd., pri čemu je zanimljiva upravo reakcija na zvanično ukidanje naziva "bosanski jezik" u austrougarskoj Bosni i Hercegovini 1907. godine – tad, naime, na stranicama onovremenih novinskih listova i časopisa Bošnjaci pišu upravo o tome kako je njihov jezik i dalje bosanski i kako ga stoga neće zaboraviti ni pod drugim, nametnutim imenom ili imenima, a što se, nažalost, ipak desilo i s imenom jezika Bošnjaka – "bosanski jezik", kao i uostalom i s njihovim narodnim imenom – "Bošnjak". Svoje narodno ime bošnjačka zajednica gotovo u potpunosti će zaboraviti tokom narednih desetljeća osim u uskim, intelektualnim krugovima, čak do te mjere da i danas pojedini Bošnjaci misle da su i njihovo nacionalno ime te ime njihova jezika možda ipak "izmišljeni".

Tome će u prilog ići i niz kasnijih zbivanja u povijesti Bošnjaka, počev od vremena između dvaju svjetskih ratova, tj. vremena Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije, pa sve do nove, socijalističke, federativne jugoslavenske države, u kojoj su Bošnjaci sad i dokraja zvanično bili nepostojeći narod, narod koji se trebao "opredijeliti", sve to do početka sedamdesetih godina 20. st. i konačnog političkog priznavanja vjerskog kao nacionalnog imena, tj. imena "Musliman". Iako je ovo zakašnjelo priznanje "muslimanske" nacije predstavljalo krupan i nesumnjivo važan pomak na putu bošnjačke afirmacije "od tradicije do identiteta", kako bi to kazao naslov baš u ovo vrijeme važne knjige Muhameda Hadžijahića, i samo ovo nacionalno "muslimanstvo" bit će također svojevrstan prilog bošnjačkoj povijesti zaborava, a kako to npr. pokazuje i dalje dominantna prisutnost ovog, "muslimanskog" nacionalnog imena u kolokvijalnoj praksi čak i među samim Bošnjacima.

Bošnjaci su, dakle, postali narod zaborava prije svega u društvenoj i političkoj povijesti, a tome je posebno doprinijelo to što tokom cjelokupnog ovog vremena, sve do najnovijeg trenutka, Bošnjaci nisu imali izgrađene vlastite ustanove poput drugih, a kroz koje bi mogli artikulirati kako sebe same, tako i vlastitu sliku svijeta, pri čemu, naravno, ne mislim na bilo kakve antagonističke, konfliktne i isključujuće predstave o sebi i drugima, nego tek na sasvim prirodno i svugdje drugo potpuno uobičajeno prisutno vlastito (samo)razumijevanje. To je najvjerovatnije jedan od temeljnih razloga zbog čega je u povijesti bošnjačke kulture u ovom smislu jednu od ključnih uloga imala, pa i dalje ima upravo književnost Bošnjaka: dok su Bošnjaci kao narod zaboravljali, njihova književnost bila je književnost sjećanja. Ovo, pak, ne znači da ni bošnjačka književnost nije prolazila sve traume i drame zajednice za koju je prirodom stvari neraskidivo vezana, već hoću kazati da se sve ovo u bošnjačkoj književnosti realiziralo na bitno drugačiji, pa i sasvim suprotan način. To je, između ostalog, i zato jer je književnost Bošnjaka, posebno upravo od kraja 19. i početka 20. st. pa nadalje, dugo vremena bila ne samo jedan od ključnih diskursa bošnjačke kulture uopće već nerijetko i jedan od rijetkih prostora slobode.

Bošnjacima-muslimanima njihova srednjovjekovna, krstjanska prošlost postajala je sve manje bliska, pa vremenom razvijaju u najmanju ruku ambivalentan odnos prema vlastitoj predmuslimanskoj prošlosti – u početku vlastita mezarja nastavljaju na krstjanske nekropole stećaka, a potom sve više zaboravljaju svoje srednjovjekovne korijene, a groblja njihovih predaka postepeno im postaju "kaurska", tuđa. Doduše, veza Bošnjaka s Bosnom jeste trajna i neupitna

Onda kad su Bošnjaci zaboravljali, ili dospjeli u stanje da zaboravljaju svoju tradiciju i identitet, ovu tradiciju i ovaj identitet čuvala je i pamtila te ka savremenosti i budućnosti prenosila i u skladu s izazovima vremena transformirala upravo prije svega književnost, koja je kod Bošnjaka zato nerijetko bila i neka vrsta "alternativne historije" ili zamjenskog historijskog iskustva svijeta onda kad druge historiografije Bošnjaci nisu imali, baš kao i slika njihova jezika onda kad su jezik zvali drugim, nevlastitim imenom i u tom smislu barem zvanično prešućivali sami sebe. Slučaj je to, na različite načine, s književnim djelom svih značajnih bošnjačkih književnih autora ovog dugog vremena, od Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i Safvet-bega Bašagića, preko Muse Ćazima Ćatića, Hamze Hume i Ahmeda Muradbegovića ili Hasana Kikića i Zije Dizdarevića, pa sve do Skendera Kulenovića, Meše Selimovića i Derviša Sušića, odnosno kasnije Alije Isakovića, Nedžada Ibrišimovića ili Abdulaha Sidrana, kao i kod Tvrtka Kulenovića, Irfana Horozovića, Dževada Karahasana, ili još novijih pisaca poput Hadžema Hajdarevića, Zilhada Ključanina ili Asmira Kujovića i brojnih drugih iz različitih vremena.

Bošnjaci su postali narod zaborava prije svega u društvenoj i političkoj povijesti, a tome je posebno doprinijelo to što tokom cjelokupnog ovog vremena, sve do najnovijeg trenutka, Bošnjaci nisu imali izgrađene vlastite ustanove poput drugih, a kroz koje bi mogli artikulirati kako sebe same, tako i vlastitu sliku svijeta

U tom smislu, a da napokon preciznije odgovorim na Vaše izrazito važno, možda i temeljno pitanje, koje je stoga i zahtijevalo širu elaboraciju: Iako vjerujem da su Bošnjaci narod zaborava prije svega u društvenom i političkom domenu, i iako su Bošnjaci i dalje u oskudici s ustanovama kroz koje se mogu stvarno samorazumijevati i autoartikulirati, vjerujem isto tako da kultura Bošnjaka i dalje ima značajan vlastiti memorijski kapacitet, pa tako i bošnjačka književnost, mada književnost nipošto niti i u kojem slučaju ne svodim na tek puku "ilustraciju" ili "propedeutiku" nacionalnog

identiteta. Pritom, uza sve ograde s obzirom na znatno širu prirodu i funkcije kako kulture uopće, tako i same književnosti, smatram da je ključna sadržina svakog naroda upravo njegova kultura, uključujući i njegovu književnost, pa se otud nadam da će Bošnjaci upravo kroz kulturu i književnost kao vrlo važan njezin dio uspješnije proći i kroz ovo naše vrijeme, a koje je vrijeme opet neke nove naše krize i opet nekih novih naših početaka.

Treba li stoga to "pamćenje" trajno književno i kulturalno verificirati zbog tradicionalno jačih komparativnih struja s drugih južnoslavenskih prostora? Naime, sada više ne bi trebala postojati bojazan od pretapanja u druge kulture i književnosti.

Razlozi koje sam upravo u najkraćem predstavio povodom Vašeg prethodnog pitanja za posljedicu imaju između svega ostalog i osobenu "poroznost" bošnjačkog nacionalnog identiteta, prije svega njegovu "nestabilnost", pa i na neki način "nedovršenost", kako to i danas nažalost pokazuje svojevrsna nesigurnost i nedosljednost u nacionalnom samoimenovanju Bošnjaka, odnosno njihova besmislena dvojba između vlastitog bošnjaštva i nacionalnog "muslimanstva", baš kao i u osnovi vještačka dvojba između nacionalnog bošnjaštva i nadnacionalnog bosanstva. Bošnjaci danas nemaju nikakvog, čak ni formalnog, a nekamoli suštinskog razloga da i sami ponavljaju tuđe a prevaziđene, devetnaestostoljetne, nacional-romantičarske identitetske naracije, te da na toj osnovi osjećaju bilo kakvu nelagodu u vezi sa svojim nacionalnim identitetom, u vezi s imenovanjem svojeg jezika, svoje književnosti, kulture ili historije itd., odnosno svega onog što i oni imaju poput svih drugih naroda. Ne bi, dakle, trebalo imati razloga za nelagodu s vlastitom, bošnjačkom identitetskom autoartikulacijom bilo koje vrste, pa se Bošnjaci ne bi trebali plašiti da će ih npr. neko proglasiti nacionalistima samo zbog toga što se određuju kao to što jesu, odnosno kao Bošnjaci, bez obzira na to što se upravo takvo što često danas dešava. Jer, nijedan narod ne negira samog sebe, pa zašto bi to činili Bošnjaci!

Uza sve ovo, a uprkos različitim iskustvima iz povijesti, Bošnjaci danas ne trebaju osjećati bojazan koju spominjete, a zapravo svojevrsnu identitetsku strepnju u svojim odnosima sa susjednim narodima, prije svega s Hrvatima i Srbima, a onda i sa svima drugima. Uz potrebno sigurnije situiranje u vlastitom identitetu, Bošnjaci kao ravnopravni partneri trebaju danas biti još šire otvoreni i ka Hrvatima i ka Srbima na svim poljima, pa tako i onda kad su u pitanju književnost te kultura uopće.

Onda kad se Bošnjaci osjete sigurniji u svojem identitetu, ili kad im se taj identitet ne bude osporavao izvana ili iznutra, njihovi odnosi i odnosi njihove književnosti i kulture sa susjednim te drugim narodima i kulturama bit će još otvoreniji, a umjesto na razlikama više će se insistirati na sličnostima. Bošnjacima nije potrebna devetnaestostoljetna romantičarska nacionalna ideja, već prirodna i zdrava samosvijest koja će ih, rasterećene kompleksa i strahova, voditi u multikulturalno i interkulturalno šarenilo savremenog svijeta, sve to naravno pod uvjetom da u tom svijetu Bošnjaci budu prihvaćeni jednako otvoreno i srdačno, bez predrasuda i prastarih, ovještalih ideoloških ili ma kakvih drugih negativnih agendi.

Postoji već tradicionalno "klanje" oko "svrstavanja" Ive Andrića i Meše Selimovića u *ovu* ili *onu* književnost u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji. Kako Vi gledate na ove pojave i šta s tim u vezi mislite o tome kako bi se Bošnjaci, odnosno u širem smislu svi Bosanci i Hercegovci, trebali odnositi prema pitanju čiji su pisci npr. Petar Kočić i Jovan Dučić?

Tradicionalno "klanje" oko "svrstavanja" koja spominjete još jedan je od relikata davnih, romantičarskih nacionalnih naracija, a koje nerijetko rezultiraju naročitim razbaštinjenjem upravo Bosne.

Meni je lično krajnje bliska i izrazito važna ideja interliterarnosti, odnosno koncept složenih i višestrukih međuknjiževnih odnosa i veza, bez strogih i neprelazivih granica između pojedinih književnosti, a koji podrazumijeva i mogućnost postojanja dvo- ili višepripadnih autora, tj. autora koji istovremeno po različitim osnovama i na različite načine participiraju u dvije ili više književnosti, a čije je djelo otud interliterarno. Klasičan primjer u tom smislu upravo ste Vi, dragi Seade. Za mene ste kao pisac, a još više po svojem djelu i njegovoj književnokomunikacijskoj poziciji, najmanje dvopripadan, vidno interliteraran pisac. Vaše književno djelo pripada najmanje hrvatskoj i bošnjačkoj književnosti, i to su ona dva temeljna književna konteksta u kojima je Vaš književni rad potrebno i moguće posmatrati, i to kako zasebno, unutar svakog od njih, tako i, čak još više, uzajamno, razumijevajući upravo Vaše istovremeno učešće u dvjema posebnim književnosti, u njihovim jezicima, književnim tradicijama, povijesnorazvojnim procesima i pojavama, vrijednosnim sistemima, kanonskim okvirima itd., itd. To je i bošnjačka, i bosanska, i južnoslavenska književnopovijesna realnost, svojevrsna prednost u krajnjoj liniji, i takvo što treba posebno uvažavati, pa sam se upravo i zato, iz ovakve svoje književnohistorijske te književnoteorijske svijesti, ali i po nekom svojem ljudskom osjećanju, još prije petnaestak godina, na samim počecima svojeg akademskog rada, založio među prvima u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini za cjelovitije uvažavanje koncepta interliterarnosti u našim razumijevanjima i proučavanjima književnosti. Time nijedna književnost neće ništa izgubiti, može samo dobiti, pa i potvrditi se kao zasebna književnost spram drugih, njoj na neki način bliskih književnosti, jer tek u odnosima sličnosti i veza uočavaju

> **Mi danas npr. i nemamo institut koji bi se bavio književnošću uopće, a nekamoli bošnjačkom ili bosanskohercegovačkom književnom poviješću. To su tek neke od otežavajućih okolnosti na projektu pisanja *Historije novije bošnjačke književnosti*, ali i izazov s kojim se, Bogu hvala, s radošću i vedrinom nosim**

se i osobenosti te posebnosti, bez da jedno poništava drugo.

No, "klanja" koja s razlogom apostrofirate nešto su posve drugačije. Andrić jeste, naravno, interliterarni pisac, ali će on u našim shvatanjima književnosti funkcionirati tako samo onda ako ga ne ograničite i ne insistirate na njegovoj isključivoj pripadnosti npr. srpskoj književnosti, što je, nažalost, često slučaj. Tad se negira činjenica da je Andrić izvorno zapravo bosanskohercegovački, ali i hrvatski književni autor, kao i u konačnici jugoslavenski, i da su sve to neizbrisivi istovremeni konteksti njegova književnog djela, ono bez čega je u osnovi suspektna svaka književnohistorijska interpretacija koja barem donekle ne računa na ovakvo što. Zato ova "svrstavanja" pisaca književnonaučno imaju smisla ne da bismo se sukobljavali oko toga koji je pisac čiji, ne, dakle, u paradigmi "moj ili tvoj", već prvenstveno tek onda kad je riječ o odgovarajućim književnohistorijskim kontekstualiziranjima piščeva književnog rada. Jer, Andrić na različite načine funkcionira u uvijek specifičnim književnopovijesnim okvirima različitih književnosti – na jedan način u bosanskohercegovačkoj, na drugi način u hrvatskoj, a na treći način u srpskoj književnoj povijesti.

Slično je, naravno, i s Mešom Selimovićem, odnosno Petrom Kočićem i Jovanom Dučićem. Kočićevo ili Dučićevo mjesto u srpskoj književnosti potpuno je, naravno, neosporno, ali je jednako prirodno i jednako neosporno i njihovo mjesto u bosanskohercegovačkoj književnosti, kao i u srpskoj književnosti u Bosni i Hercegovini. O Kočiću i Dučiću kad je riječ, nema, dakle, razloga izostavljati ih iz okvira bosanskohercegovačkog književnog stvaranja, jer i bosanskohercegovačka književnost književnopovijesna je realnost kao i nacionalne književnosti u Bosni i Hercegovini te nacionalne književnosti u širem južnoslavenskom kontekstu. U pitanju je tek jedan drugačiji, nadnacionalni književni okvir, koji ne negira pojedinačne nacionalne književnosti, ali ne bi se smio ni sam negirati s njihove strane.

Tu je, napokon, i odgovor na dio Vašeg pitanja o Meši Selimoviću. U književnopovijesnim razumijevanjima, a ona jedina imaju svoje realno utemeljenje, insistiranje na "svrstavanju" Meše Selimovića isključivo u okvire srpske književnosti gubi svaki smisao ako se uvaži upravo književnopovijesna činjenica da su izvorni književni konteksti Selimovićeva književnog rada upravo konteksti bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti. Selimovićevo književno djelo kao pojava u cijelosti korespondira upravo s pojavama bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti i njihovim povijesnorazvojnim procesima, čak i u onom, za Bošnjake sasvim razumljivo mučnom segmentu Selimovićeva "opredjeljivanja" ili "nacionaliziranja" u okvire srpske književnosti, jer i ovi procesi "nacionaliziranja" bosanskih muslimana, pa tako i bošnjačkih pisaca integralan su dio povijesti Bošnjaka uopće. Ne znam kako se književnonaučno može obrazložiti pojava Selimovića u srpskoj književnosti osim daljnjim kontinuiranjem nekih od vukovskih i sličnih devetnaestostoljetnih ideja, a koje, po svemu sudeći, jasno odzvanjaju u tezi o hegemonom karakteru srpske književnosti Jovana Deretića, na temelju koje ovaj historičar književnosti u srpsku književnu povijest uključuje između svega ostalog čak i bošnjačko alhamijado

PROF. DR. SANJIN KODRIĆ profesor je bošnjačke književnosti i teorije književnosti na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, gdje je i šef Odsjeka za književnosti naroda Bosne i Hercegovine, kao i voditelj Centra za naučnoistraživački rad i stručne aktivnosti.

Uz gostovanja i predavačke angažmane na više univerziteta u Bosni i Hercegovini i inostranstvu, gdje je predavao na osnovnim, magistarskim i doktorskim studijima, te različite druge domaće i međunarodne naučne, akademske i profesionalne aktivnosti, član je i Redakcije za izdavačku djelatnost te Redakcije časopisa *Radovi* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, član Uredništva časopisa Instituta za bosanski jezik i književnost u Tuzli *Bosnistika plus* te saradnik Instituta za bošnjačke studije pri BZK «Preporod», gdje je i član Redakcije edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*. Predsjednik je Matičnog odbora BZK "Preporod", jedan od osnivača i zamjenik predsjednika Slavističkog komiteta u Bosni i Hercegovini, gdje je i rukovodilac Odjeljenja za književnost i kulturalne studije te urednik u Redakciji biblioteke *Bosnistika* i urednik kongresnih zbornika *Bosanskohercegovački slavistički kongres*, kao i član rukovodstva Bosanskog filološkog društva, gdje je urednik za oblast književnosti u Redakciji časopisa *Pismo* i urednik konferencijskih zbornika *Sarajevski filološki susreti*. Također, između ostalog, član je i Komisije za komparativno proučavanje slavenskih književnosti pri Međunarodnom komitetu slavista, kao i inostrani član uredništava časopisa *Philological Studies*, *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe*, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, *Slawistyka* i *Univerzitetska misao*.

Posebno se bavi novijom bošnjačkom i bosanskohercegovačkom književnošću (19. i 20. st.), naročito u vezi s pitanjima kulturalnog pamćenja, interkulturalnosti i interliterarnosti, kao i teorijom historije književnosti. Pored *Historije novije bošnjačke književnosti*, koju trenutno piše, te niza uređenih i/ili priređenih izdanja, autor je triju naučnih knjiga – *Književna prošlost i poetika kulture (Teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi)* (2010), *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti* (2012) i *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)* (2016, u pripremi za štampu), kao i više od sedamdeset naučnih i stručnih radova. Učesnik je ili voditelj dvadesetak naučnoistraživačkih projekata u Bosni i Hercegovini i inostranstvu, a organizirao je ili učestvovao u organizaciji većeg broja međunarodnih naučnih skupova, među kojima su i najznačajniji filološko-slavističko-bosnistički skupovi u Bosni i Hercegovini – *Sarajevski filološki susreti* (decembar 2010, decembar 2012, maj 2014) te *Bosanskohercegovački slavistički kongres* (maj 2011, maj 2015).

književno stvaranje, pa čak i književni rad bosanskih franjevaca.

Imali smo dva slučaja u 2015. godini, nepovezana i s različitih društveno-političkih polazišta, ali paradigmatična onda kada govorimo o općoj pojavi osporavanja ili negiranja bošnjačke književnosti. Prvi se dogodio u Skupštini Kantona Sarajevo, kada je preispitivana "podobnost" Envera Čolakovića, a drugi je amaterski istup stanovitog Seada Zubanovića i njegovi "nalazi" o Meši Selimoviću. Tko može arbitrirati u nacionalnoj književnosti – strukovnjaci, političari, mediji, ne daj Bože svatko tko to zaželi, ili svi "đuture"?

Jako ste dobro uočili paradigmatski karakter dvaju slučajeva koje spominjete, a ja bih ih pritom okarakterizirao i kao svojevrsne ideološke skandale, a potom i kao skandale neznanja.

Enver Čolaković jedan je od posebno značajnih autora bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, naročito u vremenu između dvaju svjetskih ratova, dok je nakon Drugog svjetskog rata svoje književno djelo ostvario izvan javnosti književnog života, kao praktično zabranjeni pisac, i to stoga što je u poslijeratnom periodu bio označen kao ideološki nepodoban zbog svojeg književnog rada tokom NDH i kratkotrajne pozicije NDH-ovskog atašea za kulturu u Mađarskoj potkraj rata, slično slučaju još jednog broja bošnjačkih autora iz međuratnog vremena. Da budem dokraja jasan: NDH bila je i ostala kvislinška, fašistička tvorba, i oko toga ne smije biti čak ni pokušaja bilo kakvih relativizacija, a nekamoli pokušaja rehabilitacije.

No, Enver Čolaković nije bio pisac koji je svojim djelom podržavao ustaški režim, naprotiv on je i taj režim i fašističke zločine uopće jasno i nedvojbeno osuđivao, a kako to eksplicitno pokazuje npr. njegova posthumno objavljena *Knjiga majci*, dok ostatak njegova književnog opusa također ne sadrži čak ni najmanju naznaku simpatiziranja s ustaško-fašističkim zločinačkim projektom, a pogotovo ne njegovo veličanje i sl. Uostalom, čak ni u dokraja rigidnom jugoslavenskom ideološkom kontekstu neposredno nakon Drugog svjetskog rata Enver Čolaković nije suđen niti osuđen ni zbog svojeg izvanknjiževnog djelovanja, a posebno ne zbog svojeg književnog djela – da je postojala bilo kakva osnova za ovakvo što, jasno je da bi je poratni režim iskoristio bez i najmanje dvojbe.

A kako se desilo to da je tokom Drugog svjetskog rata Enver Čolaković ostao ne na "drugoj strani rata", "u ustašama", već u Sarajevu pod okupacijom NDH, potpuno je drugo i vrlo složeno pitanje, a koje ima veze i s onim procesom "nacionaliziranja" bosanskih muslimana o kojem je bilo ranije riječi, odnosno uopće s tragičnim povijesnim nesnalaženjem i teškim zabludama jednog dijela bošnjačke zajednice i njezine inteligencije u burnim i kompleksnim društveno-političkim zbivanjima u prvoj polovini 20. st. Kao i dio naroda kojem je pripadao, i Čolaković je u tom smislu neka vrsta žrtve tuđih povijesnih uobrazilja, a što se, samo na drugi način, nastavilo iza Drugog svjetskog rata, kad Čolaković ne na osnovu činjenica već na osnovu ideološke nepodobnosti postaje zabranjeni pisac, mada njegovo književno djelo jasno svjedoči o njegovoj osudi fašističkih zločina i antifašističkom stavu. Iz nakaradnog nasljedovanja ovih

"PREPOROD" JE PRAVO BOŠNJAKA U KULTURI, ALI I NJIHOVA OBAVEZA

Odnos vlasti (financiranje) prema BZK "Preporod", koji je još uvijek, nadamo se, temeljna bošnjačka kulturna institucija, pao je na najniže grane od njegove Obnoviteljske skupštine prije 25 godina, čiju ste godišnjicu proslavili ovih dana svečanom akademijom u Sarajevu i naučnim skupom u Mostaru. Ima li, s obzirom na poražavajući odnos vlasti, BZK "Preporod" budućnost i kako je Vi vidite kao predsjednik Matičnog odbora BZK "Preporod"?

Budžetske uštede u vrijeme finansijske krize, a koje najčešće prvo pogađaju upravo oblast kulture, za posljedicu imaju to da BZK "Preporod" jeste posljednjih godina u teškom finansijskom položaju, a sredstva za njegov rad i djelovanje smanjena su višestruko, čak toliko da je u pitanje došla i realizacija nekih od ključnih "Preporodovih" projekata. Samo kao primjer u tom smislu navodim ediciju *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*, koja je svojevremeno ocijenjena kao najveći izdavački poduhvat u povijesti Bošnjaka, a što je nesumnjivo tačno. Jedan od kapitalnih "Preporodovih" projekata koji je "na čekanju" jeste i projekt izrade *Bošnjačke enciklopedije*, koji je također svojevremeno zasnovan u Institutu za bošnjačke studije pri BZK "Preporod", a čija je realizacija već duže vrijeme u potpunosti obustavljena isključivo zbog nedostatka finansijskih sredstava. Takvih projekata i ideja ima čitav niz, a svi oni trebali bi nastaviti onu važnu prisutnost "Preporoda" u široko shvaćenoj kulturi Bošnjaka koju je u svoje vrijeme predstavljala npr. pojava *Pravopisa bosanskoga jezika* prof. dr. Senahida Halilovića ili pojava *Historije Bošnjaka* prof. dr. Mustafe Imamovića, a što su tek neki od fundamentalnih ili velikih projekata koje je "Preporod" realizirao onda kad je imao koliko-toliko odgovarajuću pažnju i podršku. To su inače projekti koje teško da će iko drugi realizirati ako ih ne realizira "Preporod".

"Preporod" kod Bošnjaka jeste i morao bi ostati ono što su npr. Matica hrvatska i Matica srpska u hrvatskoj, odnosno srpskoj kulturi, tim prije što je njegova tradicija duža od jednog stoljeća, kad je 1903. godine osnovan pod imenom društva "Gajret", čiji je i pravni sljednik. Iako smo 25. godišnjicu obnove rada "Preporoda" obilježili skromno, mada i dalje dostojanstveno, to je bila dobra prilika da se skrene pažnja na sam "Preporod" i njegov značaj. Tako su se i vršioci nekih od najviših funkcija u Bosni i Hercegovini s uvažavanjem "Preporoda" izjasnili o potrebi veće i konkretnije podrške BZK "Preporod". Lično se hoću nadati ovoj podršci, ona bi bila primjerena statusu i projektima "Preporoda" i ispravila bi dosadašnju pogubnu praksu, a istovremeno zajedno s predsjednikom BZK "Preporod" i ostatkom njegova rukovodstva zalažem se i u pravcu revitalizacije ideje "Preporoda" kao vakufa u kulturi, tim prije što je institucija vakufa stoljećima bila temelj razvoja našeg društva, uključujući i kulturu. Uprkos svim teškim izazovima i brojnim nedaćama, vjerujem, dakle, u budućnost "Preporoda", utoliko više što vjerujem naročito u lično zalaganje svakog od nas koji "Preporodu" možemo doprinijeti na ma koji način, jer, u konačnici, "Preporod" je i pravo Bošnjaka u kulturi, ali i njihova obaveza.

rigidnih ideoloških stereotipa jednog, sad već prošlog vremena i, prije svega, iz neznanja o tome ko je stvarno bio Enver Čolaković te kakvo je uistinu njegovo književno djelo, odnosno iz neznanja uopće, i to takvog neznanja koje se nije htjelo barem elementarno obavijestiti o stvarnim činjenicama, desio se i nedavni skandal propitivanja Čolakovićeve ideološke podobnosti koji ste spomenuli.

Vrlo sličnu ideološku krajnost, samo u suprotnom smjeru, predstavlja pokušaj osporavanja ne samo izvanknjiževne ličnosti Meše Selimovića već i njegova književnog djela u knjižici *Ko je bio Meša Selimović*. I ovdje treba biti sasvim jasan: Ono što nam se nudi pod naslovom *Ko je bio Meša Selimović* nije niti može biti književnohistorijska ili kulturnohistorijska studija, i u tom smislu ni na koji način nije, naravno, naučno relevantno za razumijevanje ni književnog djela Meše Selimovića ni njegova mjesta u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti. Kao i u skandaloznom slučaju u vezi s Enverom Čolakovićem, i ovdje je u pitanju isto tako i sasvim očito neznanje, odnosno također i ideološki, ali i skandal neznanja, pri čemu se i ovdje između svega ostalog pokazuje potpuno nerazumijevanje kako same književnosti, tako i širih književnopovijesnih te uopće povijesnih činjenica. Jer, upravo Meša Selimović jedan je od najznačajnijih pisaca bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće, jedna od njihovih temeljnih vrijednosti, odnosno jedan od onih autora koji nas je u književnom i kulturnom smislu legitimirao svojim djelom tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. st. Štaviše, onda kad je 1966. godine objavljen Selimovićev roman *Derviš i smrt*, bilo je to vrlo važno upozorenje da, uprkos javnom, zvaničnom nepriznavanju postojanja zasebne književnosti bosanskih muslimana, ipak postoji ova književnost, i to kao estetski visoko relevantna književna praksa, te da ta književnost nije zasebna prije svega po svojem imenu ili želji za imenom, već po svojem karakteru i tradiciji na kojoj počiva. Uprkos kasnijem "nacionaliziranju" u srpski književni kanon, taj karakter i tu tradiciju najbolje je pokazao upravo Selimović u romanu *Derviš i smrt*, zajedno s Makom Dizdarom u

pjesničkoj zbirci *Kameni spavač* te Dervišom Sušićem u pripovjedačkoj knjizi *Pobune* iz iste, za bošnjačku književnost pritom prekretno važne 1966. godine.

A time se odgovor na posljednji dio Vašeg pitanja nameće sam po sebi: S obzirom na to da je književnost tek jedan od diskursa kulture, dakle s obzirom na to da je ona kao takva sastavni dio cjeline života, svoje lične stavove i mišljenja o književnosti mogu, naravno, imati i trebalo bi da imaju svi oni koji čitaju književnost, pa i oni koji je uopće ne čitaju ili je ne razumiju, a njihovi stavovi i mišljenja određeni su tek onim što je njihova vlastita čitalačka ili nečitalačka perspektiva, i samo su u tom, ličnom okviru relevantni. No, naučno-stručno relevantna viđenja književnosti može davati isključivo nauka i struka, odnosno onda kad je riječ o književnopovijesnim pitanjima, prvenstveni autoritet u ovim smislu ima, naravno, historija književnosti. Ona ne zavisi ili barem ne bi smjela zavisiti od ličnih preferencija bilo koje vrste, pogotovo ne ideoloških ili političkih, a njezina polazišta jesu i moraju biti tek književnopovijesne činjenice.

Ispunjava li se, pogotovo u ovom kontekstu, napokon praznina u nedostatku cjelovite historije bošnjačke književnosti? U *Beharu* smo objavili i neke od početnih stranica Vaše, inače prve *Historije novije bošnjačke književnosti*, pa kako se odvija Vaš rad na ovom projektu i kako ste ga zamisli?

Baš zbog prije svega višedesetljetnih ideoloških razloga, Bošnjaci ni do danas nemaju cjelovit historijski pregled svoje književnosti, a ne postoji ni cjelovit historijski pregled ukupnosti književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini.

Kako sam to i ranije spominjao, sve do sedamdesetih godina 20. st. i književnost Bosne i Hercegovine i književnost Bošnjaka bile su zvanično "nepostojeće", štaviše ova potonja nije postojala čak ni pod "muslimanskim" imenom, što je uostalom bio slučaj i s "Muslimanima", odnosno s Bošnjacima kao narodom. U takvim prilikama, i nije bilo moguće napisati historiju bilo bosanskohercegovačke, bilo bošnjačke književnosti, mada su počev od ovog vremena pa nadalje neke od fundamentalnih priloga proučavanju bošnjačke književnosti ostvarili autori kakvi su prije svih Muhsin Rizvić, odnosno Midhat Begić i Enes Duraković, kao i Đenana Buturović ili Munib Maglajlić, Abdurahman Nametak ili Muhamed Huković, Elbisa Ustamujić, Fahrudin Rizvanbegović ili Gordana Muzaferija i niz drugih, uključujući i npr. Josipa i Zdenka Lešića, Radovana Vučkovića, Dejana Đurčkovića, Dragomira Gajevića i ostale, sve do naše aktuelne književnonaučne generacije. Njihovi uvidi i istraživanja danas čine mogućim ili barem olakšavaju pisanje historije bošnjačke književnosti, posebno novije, a što je književnohistorijski pojam koji se odnosi na pojavu bošnjačkog književnog stvaranja od kraja 19. st. pa nadalje, sve do savremenog književnog trenutka. Pa ipak, to je i dalje golem, izrazito zahtjevan zadatak, jer bošnjačka književna prošlost i dalje je uglavnom slabo istražena, a uvijek postoji i potreba novog, savremenijeg razumijevanja niza književnih procesa i pojava iz prošlosti. U nekim sretnijim okolnostima, ove i ovakve projekte ne bi radili pojedinci, ili ih ne bi radili sami, bez ikakve institucionalne podrške, već bi iza njih stajali čitavi instituti, no mi danas npr. i nemamo institut koji bi se bavio književnošću uopće, a nekamoli bošnjačkom ili bosanskohercegovačkom književnom poviješću. To su tek neke od otežavajućih okolnosti na projektu pisanja *Historije novije bošnjačke književnosti*, ali i izazov s kojim se, Bogu hvala, s radošću i vedrinom nosim.

Pri svemu ovom, rad na *Historiji novije bošnjačke književnosti* smatram dokraja naučno utemeljenim i potrebnim, ali i nužnim u smislu i danas, nažalost, neophodne afirmacije bošnjačke književnosti kao takve, a koja se, naime, i dalje očigledno relativizira odveć često, pa i sasvim izravno negira, čak i više nego npr. bosanski jezik, tim prije što je bosanski jezik već u značajnoj mjeri normiran i opisan svojim pravopisom, gramatikom i rječnicima, a bošnjačka književnost još uvijek nema ni svoj najelementarniji cjelovit književnohistorijski pregled. Štaviše, iako se bošnjačkom književnošću istraživački bavi još jedan, istina manji broj mojih kolegica i kolega s različitih univerziteta u Bosni i Hercegovini, i iako se pisci bošnjačke književnosti izučavaju na pojedinim bosanskohercegovačkim studijima književnosti, s ovim u vezi moram istaknuti i to da se bošnjačka književnost kao zaseban nastavni predmet izučava samo na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, gdje se nalazi i jedina katedra ove vrste u Bosni i Hercegovini. Izvan Bosne i Hercegovine stanje je još gore, najblaže rečeno, pa tako u inostranstvu postoji također samo jedna katedra za bošnjačku književnost, i to tek u začetku, a to je ona na Univerzitetu u Novom Pazaru, dok je osim u vrlo rijetkim slučajevima bošnjačka, pa i bosanskohercegovačka književnost uglavnom nepoznanica u međunarodnim slavističkim okvirima, pogotovo onda kad govorimo o starijim piscima i književnim pojavama, a uz izuzetak Meše Selimovića, eventualno Maka Dizdara i možda još ponekog pisca tek su nešto poznatija nekolika savremena, danas aktuelna autora poput npr. Dževada Karahasana i sl. Između ostalog i zato, samu *Historiju* ne pišem kao svoje dosadašnje knjige – ona, naravno, jeste autorski potpuno moja, ali je i mnogo više od tek autorske naučne knjige, pa je pišem i iz osjećaja duga prema jednoj književnosti i kulturi.

Ono što nam se nudi pod naslovom *Ko je bio Meša Selimović* nije niti može biti književnohistorijska ili kulturnohistorijska studija, i u tom smislu ni na koji način nije, naravno, naučno relevantno za razumijevanje ni književnog djela Meše Selimovića ni njegova mjesta u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti. Kao i u skandaloznom slučaju u vezi s Enverom Čolakovićem, i ovdje je u pitanju isto tako i sasvim očito neznanje

Prošlo je više od dva desetljeća u naporu da se očuva bosanski jezik kao bitna

Moram istaknuti i to da se bošnjačka književnost kao zaseban nastavni predmet izučava samo na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, gdje se nalazi i jedina katedra ove vrste u Bosni i Hercegovini. Izvan Bosne i Hercegovine stanje je još gore

odrednica kolektivnog identiteta Bosne i Bošnjaka, u kojemu je jezik najviše vrednovan simbol. Zašto je, zapravo, bosanski jezik nepravedno prešućivan i na politički perfidan način negiran, a što traje do današnjeg dana?

Bosanski jezik nije ni u kojem slučaju izmišljen, on je, naravno, povijesna činjenica kao i svi drugi jezici na Slavenskom jugu, o čemu postoje brojni pisani tragovi, odnosni jasni dokazi njegova povijesnog kontinuiteta, uključujući i kontinuitet imenovanja jezika – ovih dokaza i pokazatelja toliko je i toliko se često spominju da mi je degutantno ponavljati ih. Poznato je, također, da negiranje i zaborav bosanskog jezika kao takvog započinje s razvojem nacionalnih ideja među južnoslavenskim narodima i njihovim različitim velikonacionalnim narativima i pretenzijama, a što je posebno izraženo nakon 1907. godine, kad se u austrougarskoj Bosni i Hercegovini zvanično ukida naziv "bosanski jezik", baš pod utjecajem ovih devetnaestostoljetnih nacionalizama, o čemu sam nešto detaljnije govorio u ranijim dijelovima ovog našeg razgovora.

Stvari su i inače sasvim jasne i višestruko elaborirane, između ostalog i u posljednje vrijeme, kad se dešava i novi val osporavanja bosanskog jezika kao takvog ili, preciznije, doslovno novi napad na bosanski jezik. Pritom, bosanski jezik u aktuelnom trenutku negira se između svega ostalog i na dva krajnje neprihvatljiva načina: jedan je kršenje najelementarnijih ljudskih prava i doslovno nasilje nad djecom iz povratničkih porodica u bosanskohercegovačkom entitetu Republici Srpskoj, kojima se uskraćuje pravo na maternji jezik u obrazovnom sistemu, što je "praktična" strana negiranja bosanskog jezika, a drugi je izvjesna odluka Odbora za standardizaciju srpskog jezika pri Srpskoj akademiji nauka i umetnosti o "nepostojanju" bosanskog jezika i floskula o "bošnjačkom" jeziku, što je "akademska" strana negiranja bosanskog jezika kao takvog. Ova dva pristupa najuže su povezana: prvi "na terenu", u životnoj realnosti, realizira jednu očitu nacionalističku ideju, a drugi mu "naučno", u teorijskoj praksi, pruža potporu i opravdanje. Uz ovo, prvi za cilj ima između ostalog i to da spriječi ili oteža povratak Bošnjaka u Republiku Srpsku, da se ona najzad označi kao "srpska zemlja", a drugi da se i dalje radi na negiranju bilo kojih vlastitih jezika srednjojužnoslavenskih naroda izuzev srpskog po sistemu "srpski jezik i srpski jezici", a gdje su tzv. "srpski jezici" zapravo i bosanski, tj. "bošnjački", i hrvatski, kao i crnogorski jezik, no koji se, međutim, tako proglašavaju "političkim", tj. "lažnim" jezicima, za razliku od srpskog kao jedinog "pravog", "izvornog" jezika naroda o kojima je ovdje riječ, kako to doslovno pokušava tvrditi jedan srpski lingvist. U pitanju je, naravno, tzv. lingvistički nacionalizam, koji u ovom slučaju svoju ključnu elaboraciju ima još u spomenutom članku Vuka St. Karadžića *Srbi svi i svuda* iz 1836. godine.

Bosna i Hercegovina mogla bi biti i prostor jezičkog približavanja, prostor pomirenja suprotnosti i njihova neutraliziranja, ali se umjesto toga negiranjem drugog i drugačijeg očito želi suprotno. U ovakvom kontekstu, bosanski jezik, jednako kao i bošnjačku književnost te druge oblike bošnjačke i bosanskohercegovačke kulture, potrebno je i dalje afirmirati, a naročito je potrebno potaknuti njihovo cjelovito institucionalno priznavanje te njihovo istraživanje, i to prije svega kroz institucionalne projekte, pri čemu je potrebno raditi na razvijanju ne nacionalističkog već zdravog, prirodnog odnosa kako prema vlastitom nacionalnom identitetu, tako i prema drugima, izvan vlastite zajednice, bez negiranja ili bilo koje druge vrste osporavanja ili ugrožavanja drugog, ali i bez negiranja i nipodaštavanja samog sebe. Bosna i Hercegovina nije moguća niti smije biti bez Hrvata i Srba, kao i svih drugih njezinih naroda i građana – ona je domovina svih onih koji je prihvataju kao svoju, ali Bosna i Hercegovina nemoguća je i bez Bošnjaka, pa Bošnjaci najzad trebaju prestati i s marginaliziranjem te poništavanjem sebe samih. A čini mi se da to upravo rade između ostalog i onda kad ne mare dovoljno ni za svoj jezik, ni za svoju književnost, ni za bilo koji drugi oblik svoje povijesti i kulture, koju na ovaj ili onaj način bespoštedno prepuštaju obezličavanju, urušavanju i nestanku. ■

GENOCID U SREBRENICI

Međunarodna konferencija

Sarajevo, 12. – 13. maj 2015.

Organizator: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka

Bez sjećanja neće se prevazići zlo

U julu 2015. godine navršava se 20 godina od genocida u Srebrenici. Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, kao naučnoistraživačka ustanova Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, bavi se historijskim pamćenjem i nastoji, u okviru svojih naučnih oblasti, tematizirati pitanje genocida i stav islama spram pojmova: pomirenje i oprost. Međunarodna naučna konferencija "Genocid u Srebrenici: ka trajnom sjećanju" pod pokroviteljstvom Reisu-l-uleme Huseina ef. Kavazovića je ukazala na važnost memorijalizacije genocida i kolektivnog sjećanja. Izlagači su bili domaći ali i strani eksperti kao i odabrani učesnici koji su se bavili ratom i genocidom u Bosni i Hercegovini. Dodatna vrijednost ove konferencije je što imamo naučnike koji se bave memorijalizacijom Holokausta kao i zločinima u Ruandi i Hrvatskoj. Time je ova konferencija ponudila i komparativni pristup. Planirane sesije su sagledale genocid nad Bošnjacima iz različitih perspektiva: sociološke, pravne, političke i historijske. Ovu konferenciju pratila je i dragocjena izložba Muhameda Mujkića čije fotografije prikazuju masovne grobnice u cijeloj Bosni i Hercegovini i svjedoče sistemsko istrebljenje Bošnjaka. Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka je razmatrao uručivanje priznanja Hasanu Nuhanoviću koji je mnogostruki svjedok genocida i neumoran borac za istinu i pravdu. Autor je knjige "Pod zastavom Ujedinjenih nacija: međunarodna zajednica i genocid u Srebrenici." Prema njemu, najbolji poklon bi bio da Institut preuzme reprint njegove knjige na engleskom jeziku. Knjiga je bila izložena na konferenciji, pa su učesnici imali priliku da sa sobom ponesu i jedno od najjačih svjedočenja genocida u Srebrenici. Dalekosežni značaj konferencije prepoznala je i medijska kuća Al Jazeera Balkans koja je bila glavni medijski pokrovitelj na čemu im se zahvaljujemo. Zahvaljujemo se, također, Fondaciji Konrad Adenauer, Kantonu Sarajevo na čelu sa premijerom mr. Dinom Konakovićem, načelniku Općine Centar dr. Nedžadu Ajnadžiću, načelniku Općine Stari Grad mr. Ibrahimu Hadžibajriću kao i načelniku Općine Novi Grad mr. Semiru Efendiću. Obilježavanje genocida u Srebrenici služi kao upozorenje za buduće generacije jer bez sjećanja neće se prevazići zlo niti će se naučiti lekcije za budućnost.

Dr. Dževada Šuško,
direktorica Instituta za islamsku tradiciju Bošnjaka

Naglasci izlaganja učesnika na konferenciji "Genocid u Srebrenici: Ka trajnom sjećanju"

Prijevod s engleskog: Sena Kulenović
Izabrao: Hikmet Karčić

".....čak i da je konvencionalna vojska bosanskih Srba (BSA) bila poražena, vojne vođe su predviđale da bi se bosanski Srbi upustili u dugi i skupi gerilski rat. Ponovno je vijetnamsko iskustvo SAD-a iskorišteno kao glavna analogija. Na primjer, general pukovnik McCaffrey je već 1992. godine smatrao da je Bosna spremna za gerilski rat ukoliko SAD interveniraju i naglašavao da bi se mogla pretvoriti u doslovno nesavladiv problem koji bi s njegovog stajališta bio mnogo veći nego što je to Vijetnam ikada bio. Kao što je rekao Kongresu: "Kao što sam već spomenuo, njihova obrambena filozofija u bivšoj Jugoslaviji preuzeta je od gerilskog ratovanja Giapa i Maoa. Pa je tako zemlja protkana tajnim vojnim skloništima, municijom, bunkerima, disperziranim borbenim područjima... Imam prilično iskustva u pokušajima da zadržimo otvorene ceste i linije komunikacije protiv gerilskih snaga. Taj planinski teren, šumska područja i naoružanje koje se koristi bili bi mnogo gori nego što su takve situacije". General Galvin je sa svoje strane predviđao da čak i ako se konvencionalne borbe zaustave "našli bi se u mukotrpnom neregularnom ratu... možda čak desetljećima". Dapače, 1993. godine admiral David Jeremiah, podpredsjednik Združenog stožera (JCS) je čak smatrao da je rat već "gerilsko ratovanje protiv lako naoružanih partizana koji se kreću po unutrašnjosti zemlje", što je potpuno pogrešno tumačenje karaktera rata u kojem su regularne oružane snage činile operativni stožer vojske bosanskih Srba bez kojeg političko vodstvo bosanskih Srba ne bi moglo provoditi svoju politiku.

Pored toga, vojska je, također, izvukla na površinu analogiju temeljenu na svojoj upitnoj verziji doživljaja Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji kako bi obeshrabrila vojnu intervenciju, tvrdeći da Nijemci nisu mogli pokoriti tu zemlju. Prema pomoćniku Državnog tajnika za europske i kanadske poslove (listopad 1991.-travanj 1993.) Thomasu

Nilesu: "kadgod smo s kolegama iz Pentagona neformalno razgovarali o vojnom angažmanu u Jugoslaviji, oni bi izvukli Drugi svjetski rat i legendu o tome da su Titovi partizani zaustavili 21. njemačku diviziju tijekom rata". Prema Nilesu, pouka za Pentagon je bila da će "bilo koja vanjska vojna sila koja se pošalje u Bosnu biti uništena od strane lokalnih stanovništva" i da je namjera Pentagona bila "dokazivati zašto je za nas bilo bespredmetno misliti o bilo kakvom vojnom angažmanu".

Dr. Norman Cigar

Ako se primjene na srpski slučaj, ova dva uvida govore o sljedećem: nedavno je počinjena teška nepravda koja se može identificirati kao zločini počinjeni od strane nekih Srba, u ime svih Srba i protiv ne-srpskog stanovništva. Ako odemo korak dalje, identificiram Srbiju pod Miloševićev populistički kriminalni režim, a njegova nedjela kao kolektivne zločine. Populistički kriminalni režim je tip režima koji se upušta u masovna zvjerstva oslanjajući se na potporu većine svojih podanika ili, preciznije, na potporu onih podanika koji pripadaju skupini u čije ime režim vlada. Temeljna kvaliteta ovog odnosa nije represija, već prije svega populistička integracija koja uključuje visoku razinu ideološkog i praktičnog slaganja oko zločina. Takvi zločini mogu biti kategorizirani kao kolektivni zločini. Proširujući definiciju Linde Radzik, kolektivni zločin je čin počinjen od strane značajnog broja članova skupine, u ime svih članova te skupine, s potporom većine članova skupine, a protiv pojedinaca koji su izdvojeni kao meta na temelju pripadnosti drugoj skupini.

Što se dogodilo u Srbiji nakon promjene režima 2000. godine? Posebno, koji je režim sjećanja Srbija izabrala? U tom smislu pokušao sam pokazati da je glavni kulturni stav prema određenom zločinu pod srbijanskim populističkim režimom bilo poricanje istine. To je poricanje nastavilo oblikovati dominantnu srbijansku kulturu nakon što se režim promijenio, premda u drugim oblicima. Tako da zapravo možemo govoriti o dvije usko povezane kulture poricanja. Pod populističkim kriminalnim režimom, kultura poricanja se sastoji od emocionalnih, kognitivnih i bihevioralnih obrazaca preko kojih većina "običnih ljudi" podržava režim. Drugo, u tranzicijskom kontekstu, ova kultura pokazuje dominantno

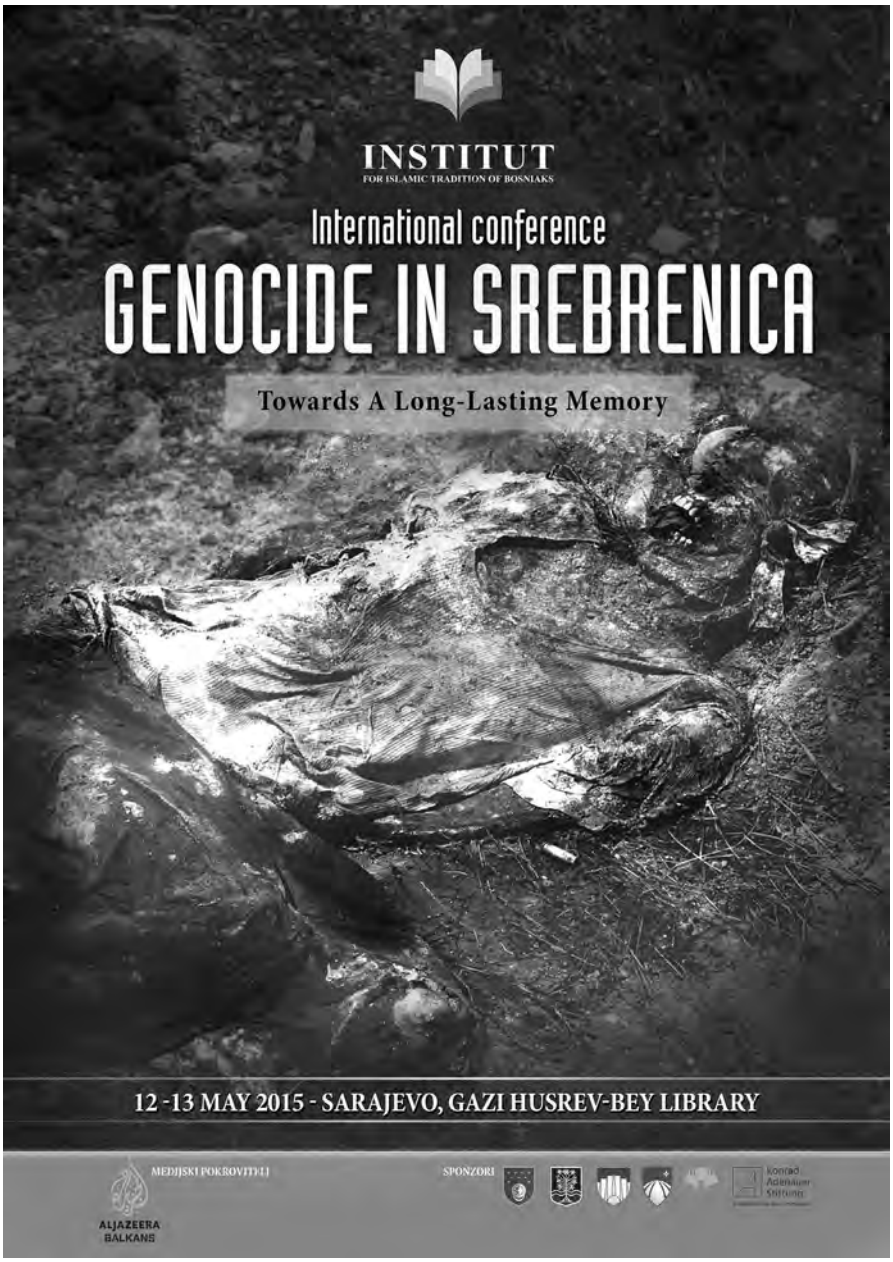

ponašanje određene skupine prema prošlom režimu, počinjenim zločinima i njihovim posljedicama. Glavni kulturni obrazac se sada sastoji od empirijski utvrdivog odbijanja većine da se suoči s temeljnim činjenicama nedavne prošlosti. I opet, uključuje različite modalitete emocija, evaluacije i ponašanja koji pobijaju istinu o prošlim nedjelima. Ova je kultura stvar izbora. U u ovom normativnom sustavu nema ništa "organski", "duboko tradicionalno" ili "autentično". Sve je to konstruirano pod starim režimom, i nakon promjene održavano na životu političkim i kulturnim nastojanjima današnjih elita. Na kraju je otvoreno prihvaćeno od većine stanovništva. Što je posljedica ovog izbora?

Prof. dr. Nenad Dimitrijević

Ako muzejski eksponati, memorijalna mjesta i nastavni programi (a i izvori kao što su udžbenici, poglavlja u knjigama, članci, video) nisu povijesno točni i oslobođeni propagande, onda su doslovno beskorisni. I ne samo beskorisni već potencijalno zapaljivi. Na kraju, samo njihovo postojanje može biti, i često jeste, kontraproduktivno.

Citat iz *Knjige o smijehu i zaboravu* Milana Kundere, koji otvara poglavlje, je istovremeno podsjetnik da široka javnost prečesto olako prelazi preko tragedija iz nedavne povijesti i uglavnom ih zaboravlja dok se nove i stravične tragedije i događaji odvijaju širom globusa, ali

i imperativni zov naspram kritičke potrebe da se promišljeno i neumorno radi na uspostavljanju dugoročnog sjećanja na tragedije kao što je ona počinjena u Srebrenici 1995. godine. Samo ako pažljivo i mudro iznađemo načine i sredstva da uspostavimo dugoročno sjećanje, moći će uopće postojati nada da će tragedija Srebrenice biti zapamćena u dalekoj budućnosti i tako neće, kao što se to često događa, postati jedna od onih tragedija koje su prevladane novim događajima do točke u kojoj "svi dopuštaju da sve bude zaboravljeno".

Prof. dr. Samuel Totten

U svom opisu pada Srebrenice, srednja sestra se sjeća vrištanja i plakanja. Prisjetila se žeđi koju je osjećala i svoje potrage za vodom. Također je opisala napore svoje majke da zaštiti nju i njene sestre. U jednom pokušaju da nađe vodu, otišla je do obližnje kuće. Kuća nije bila daleko od kompleksa UN-a. Česma je bila u blizini. Na putu prema česmi, iza kuće, vidjela je obezglavljene leševe. Duboko je uzdahnula dok se prisjećala scene. Otrčala je natrag svojoj obitelji i zaboravila na vodu. Ništa nije pila sve dok ih nisu odvezli iz Srebrenice. Mlađa sestra se sjeća da je čekala na vodu, ali je nikada nije dobila. Nije znala što je njena srednja sestra vidjela ili kako se osjećala. Detaljno je opisala kako su morali spavati na betonu, ne znajući da li će preživjeti noć. Ona se također prisjetila kako su obitelji razdvojene. Najstarija sestra nije bila u blizini kada je njena obitelj otišla u Srebrenicu-Potočare, danas memorijalni centar. Ona je bila sa svojim mužem i njegovom obitelji. Opisala je posljednji put kada je vidjela muža. On joj je mahnuo i rekao da čuva njihovo dijete. To su bile njegove posljednje riječi i posljednji put da ga je vidjela.

Sve tri sestre govorile su o svojem iskustvu preživljavanja kao o velikoj patnji o kojoj nije lako govoriti ili je opisati. Tijekom svojih intervjua, sve tri su se usmjerile na strah i želju za životom ne znajući da li će preživjeti. Ponavljale su kako im je teško pričati o prošlosti zato što je ona odredila njihovu sadašnjost i budućnost. Spomenule su da iako zakonski postupci važni, osobne priče su od iznimne važnosti. Istaknule su da se osobne priče mogu razumjeti i bez razumijevanja zakonskih postupaka. Naglasile su važnost da se čuju njihovi glasovi i da se suoči s prošlošću. Najstarija sestra je tiho rekla da joj je, kada je prvi put pred kamerama podijelila svoju priču sa strancem, to dalo osjećaj olakšanja. Olakšanje koje je osjetila bilo je u tome što je imala dovoljno snage da se sjeti i ispriča, bez obzira na to što je sjećanje bilo bolno ili što su joj nedostajale riječi da sve opiše. Najmlađa sestra je zaključila da se preživljavanje genocida ne može opisati ili objasniti, ali da ako podijeli svoju priču to joj budi nadu da će netko saslušati i naučiti nešto iz toga. Holistički pristup intervjuiranju sestara, osigurava slušatelju holističku sliku genocida, zločina koji je sustavno planiran da uništi cijelu ili dio skupine ljudi. Zločin čije ime izaziva jezu kod onih koji znaju što riječ "genocid" stvarno znači.

Elmina Kulašić

Beograd je uspješno zaštitio dijelove dokaza koji bi mogli razotkriti njegovo upletenost u rat u BiH prije Međunarodnog suda pravde (ICJ). Presuda Međunarodnog suda pravde u tužbi za genocid iz veljače 2007. godine razriješila je Srbiju od kriminalne odgovornosti za genocid u BiH. Sudci Međunarodnog suda pravde nisu čak ni tražili zaštićene dijelove dokumenata SDC-a iz Beograda. Zaštićeni dijelovi SDC-a objelodanjeni su 2011. godine u slučaju Perišić na Međunarodnom sudu za ratne zločine (ICTY), ali je general Perišić ipak oslobođen. Time što su propustili da se, iz bilo kojeg razloga, detaljno usredotoče na sadržaj SDC sastanaka, mnoge činjenice o ulozi Beograda u ratu u BiH nisu u potpunosti ili uopće istraženi, a kriminalna odgovornost onih koji su prisustvovali SDC sastancima uključujući i Perišića, nikada na pravi način preispitana kao dokaz na sudu. BiH ima vremena do 2017. godine da pokrene reviziju ICJ presude prema vrlo strogim sudskim kriterijima, kao što su pronalaženje novih dokaza. Za BiH je važno da iskoristi sve postojeće pravne lijekove, ne samo da bi se postigla sudska pravda već i da bi se javnosti razotkrilo još više dokaza što bi doprinijelo boljem razumijevanju povijesti.

Dr. Nena Tromp

Poslijeratna memorijalna groblja prozvana su "mjestima savjesti" gdje se moć međunarodne demokracije nameće traumatiziranom stanovništvu kako bi se jedni s drugima upustili u tolerantan dijalog i prihvatili istine i dostojanstvo žrtava "neprijatelja". Cijeli projekt memorijalizacije koji je smišljen kako bi se osigurali mir i pomirenje podjednako u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, temelji se na "jednakosti patnje" tranzicijske pravde u kojoj nametnuta krivnja služi kako bi se civilizirali "kvaritelji" – traumatizirane zajednice - i kako bi njihove identitete, povijesti i sjećanja zadržali unutar granica demokratske čovječnosti i uljudnosti. Neoliberalni pluralitet istine sugerira da se "kvaritelji" upuštaju u misije istraživanja činjenica i govorenja istine kako bi stvorili "zajedničke istine" s "drugim", iako su društveni odgovori na takve inicijative tranzicijske pravde zaključani u različite pojmove o žrtvi, osporavanoj odgovornosti i selektivnom sjećanju kako izravni rezultat međunarodnih sociopolitičkih uvjeravanja.

Dr. Sandra Cvikić & Dr. Dražen Živić

Pravna disciplina sama po sebi nije sredstvo koje će osigurati dugoročno sjećanje. Jezik prava na sudovima slijedi optužnicu u svrhu utvrđivanja odgovornosti i, prema tome, može biti vrlo uvjetovan. Kolektivno sjećanje posljedica je interakcije brojnih narativa, a jedan od njih su presude međunarodnih i domaćih sudova koje se u konačnici pomiruju. Usprkos tome, zakon igra važnu ulogu u načinu na koji se sjećamo i kako oblikujemo svijet nakon masovnih zvjerstava. Slijedeći put Rafaela Lemkina, jedan od načina na koji možemo odati poštovanje i sjećati se žrtava masovnih zvjerstava je da budemo posvećeni prevenciji masovnih zvjerstava u budućnosti. Zaključak ovog istraživanja je da se međunarodni pravni okvir nalazi u trenutku koji zahtjeva i daje smjernice za prevenciju i kaznu zločina genocida. Ipak, učinkovitost implementacije i primjena međunarodnih obveza u velikoj mjeri ovisi o političkoj volji i sudskoj stručnosti. Dok su domaći sudovi pred izazovom primjene međunarodnog prava , međunarodni bi sudovi morali biti svjesni svoje uloge unutar međunarodnog pravnog sustava. Prihvaćanje preventivne dimenzije Članka II(b) Konvencije o genocidu omogućava izravni pravni poticaj mehanizmu ranog upozorenja koji proizlazi iz same Konvencije o genocidu. Ovaj mehanizam, međutim, pretpostavlja suvremeno razumijevanje Konvencije o genocidu kao pravnog dokumenta koji unatoč svom nepromjenjivom karakteru ima kapacitet da postane živi dokument kroz sudski aktivizam međunarodnih kriminalnih sudova.

Alexander Lily Kather

22. Mi želimo misliti da su međunarodni i nacionalni sudovi oslobođeni političkog pritiska, i većinom oni to i jesu. Ali postoje jasni, drukčiji primjeri.

a. Najvredniji dijelovi doslovnih zapisa sa sastanaka Vrhovnog savjeta odbrane tijekom perioda od 9 godina kojima su prisustvovali Milošević i druge srpske i crnogorske vođe i iskazivali potporu bosanskim Srbima u vrijeme Srebrenice bili su zacrnjeni od pogleda javnosti prema nepotrebnom dogovoru između gđe del Ponte i srbijanske vlade koji je služio samo interesima Srbije. Isti zacrnjeni dokumenti poslužili su Međunarodnom sudu pravde (ICJ) čiju presudu su mnogi u Bosni smatrali strašnim promašajem i nepravdom. Ipak Međunarodni sud pravde nije zahtijevao da vidi zacrnjene odlomke.

b. Miloševićevim tužiteljima je određena zemlja naredila da ne traže transkripte uhvaćenih telefonskih razgovora između Miloševića i Mladića u vrijeme Žepe. Gđa del Ponte udovoljila je naređenju. Nije dano nikakvo objašnjenje (barem ne meni), a jedan od mogućih razloga je da ma koliko taj materijal bio od koristi za sudski proces bilo bi neugodno i "nekorisno" da se sazna koliko je "Zapad" zapravo znao o tome što se događalo u Srebrenici i Žepi u to vrijeme.

c. Izvadak iz zloglasnog videa Škorpiona koji prikazuje ubijanje šest mladića iz Srebrenice od strane jedinice koja je odgovarala Srbiji pušten je na Miloševićevom suđenju. Ona je uvjerila mnoge u Srbiji da prihvate da se masakr u Srebrenici doista dogodio i da nije bio tek bosanska propaganda. Međutim, nije mi bilo dozvoljeno da dalje istražujem po zapovjednom lancu jedinice sve do viših dužnosnika u Srbiji koji su morali instruirati jedinicu i znati što ona radi. Srpski tužitelj Vukčević koji nije imao drugog izbora nego pokrenuti krivični postupak u Srbiji protiv onih koji su prikazani u filmu, također nije uspio ispitati one na višim položajima. Rekao mi je da nije bilo dovoljno dokaza u zemlji u kojoj bi svi vojni i politički dokumenti trebali biti dostupni na zahtjev tužitelja!

d. Slična, mnogo općenitija, ali ozbiljna pogreška zabilježena je u srbijanskom propustu da uopće istraži opći plan za premještanje tijela ljudi s Kosova, ubijenih u sukobu, iz njihovih grobova na Kosovu u mjesta u Srbiji. To ne bi bilo otkriveno da jedan transportni kamion nije slučajno nađen u Dunavu i da nije po svom jezivom teretu razotkrio što je u tijeku. General Obrad Stevanović koji je bio s Miloševićem u sobi kada je smišljen plan "nema tijela, nema zločina", uopće nije bio podvrgnut istrazi kao ni ostali s njegovim činom.

Sir Geoffery Nice

Analiza tema te produkcija i recepcija filmova o užasima od 1992.-1995., koje su snimili Bosanci, Srbi i stranci, pokazala se obećavajućim pravcem istraživanja. Razgovarali smo o pitanjima kao što su: prikaz srpskog prezira prema bosanskim Srbima portretiranim u filmu Srđana Dragojevića LEPA SELA, LEPO GORE (1996.), iznimno popularnom filmu i u Srbiji i u Bosni, ubojstvo žene američkog diplomata od strane muslimanskog fundamentaliste/teroriste što je ponuđeno kao objašnjenje zašto je služio kao srpski plaćenik u SPASITELJU Predraga Antonijevića (1998.), i identifikaciji Bosanaca s francuskim anti-nacističkim partizanima u Bernard-Henri Levyijevoj BOSNI (1994.). Ali tek smo počeli kopati po površini bogate mreže podataka. Još nismo istražili intelektualno i ekonomsko porijeklo filmova, njihovu recepciju i mjerljivu popularnost, stvaranje filmova koji su sami po sebi politički i društveni događaji, različite načine na koje je film kao tekst bio u interakciji sa svojim kontekstom, mjesto filma u različitim razgovorima ili poljima unutar sektora bosanske kulturne zajednice, obrasce u "restovima"[1] ili u sličnim scenarijima koji su odbijeni, ili razloge zbog kojih je film pridobio ili izgubio publiku tijekom vremena.

Dr. John Weiss

"Načini kojima se manipuliše javnim mnijenjem, kao što smo mogli videti, su najrazličitiji. Oni su izraženi preko onih najvidljivijih kao što su pisani i elektronski mediji, ali postoje i oni mnogo suptilniji koji se odnose na kreiranje stereotipa putem sistema obrazovanja, školskih udžbenika, izdavačke delatnosti ili javnog angažmana intelektualnih i političkih elita. Kako je pre više od pola veka pisao Mircea Eliade u svom delu "Mit i stvarnost", stereotipi koji elite balkanskih naroda kreiraju o "sebi" i "drugima" gotovo su identični i oni formiraju određene tipove mišljenja i stereotipa o drugim narodima ali i o sebi samima. Takvi stereotipi insistiraju na kolektivizmu i oni su uvek negacija kritičkog sagledavanja stvarnosti. Oni insistiraju na "filozofiji palanke", na palanačkom duhu koji se protivi svemu što je moderno i nosilac je nacionalizma i narcizma. Kritičko sagledavanje stvarnosti inicira promene ili barem opominje i upozorava. Zato je ono od elita gušeno, od onih vodećih elita koje poslednjih decenija nisu pokazivale jedno odvažno i hrabro lice već naprotiv samo jedan privid, jednu nakaznu ljušturu. Kada u isti šinjel decenijama stavljate i Miloševića i ratove i Ćosića i poricanje i mitove i Koštunicu i Tadića i antimodernizam i kvazi-intelektualce, iz tog šinjela neminovno proizlazi jedan privid stvarnosti. Tako se pojavljuje "pena reči" koja je paradigma slike vodećih elita društva u kojima se sve izgovara i zato reči gube težinu. U srpskom društvu uvek se javljao nedostatak alternative, prave alternative koja na ispravan način artikuliše javno mnjenje."

Bojan Perović

Vlasti u Beogradu su od početka oštro reagirale na informacije o umiješanosti u srebreničku dramu i diskriminaciju Bošnjaka izbjeglih u Srbiju. Jugoslavenski savezni sekretarijat za informiranje oglasio se 2. novembra saopštenjem za javnost, kojim je, kao potpuno neosnovanim, negirao tvrdnje "da je Vojska Jugoslavije direktno ili indirektno učestvovala u operacijama oslobođanja muslimanskog vojnog uporišta Srebrenice, u julu ove godine", ocjenjujući ih kao namjeru da se "izvrši pritisak na srpsku stranu u toku mirovnog procesa i pregovora u Dejtonu, jer ni jedan pripadnik Vojske Jugoslavije nije učestvovao u borbama oko Srebrenice, a na teritoriji SR Jugoslavije ne postoje logori za muslimanske zarobljenike". List "DEM" u članku pod naslovom "Srbi koji srpski lebac jedu" objavljuje: "Džihad ratnici su ipak uspeli da pređu na tle SRJ. U grupama, u više navrata ove godine, iz Srebrenice i Žepe je prešlo njih više stotina. Potražili su spas kod svojih žrtava. SR Jugoslavija je prihvatila i ugostila ubice. Jedna poveća grupa, oko 360 vojno sposobnih muškaraca muslimana, nalazi se u opštini Čajetina. Smešteni su u barakama, ali u veoma solidnim uslovima". "Politika ekspres" 8. novembra 1995. piše da su u Braneškom polju smešteni muslimani - "pobegli od zuluma svojih vođa iz Srebrenice i Žepe", navodeći da je njima tamo dobro, za razliku od stanja u kome se nalaze srpske izbjeglice: "Treba otići pa videti Srbe kao kosture i dobro uhranjene muslimanske izbeglice". Prema navodima "Naše borbe" od 21. novembra, početkom tog mjeseca u selu Kaćevo kod Prijepolja otkrivena je grupa od pet Bošnjaka, izbjeglih iz Žepe kojima se "nakon privođenja u prijepoljski SUP, izgubio se svaki trag". ■

Dr. Safet Bandžović

[1] Op.prev. Ostatak snimljenog filmskog materijala koji nije korišten u finalnoj verziji

Velija Hasanbegović

Potočarske sjene

Riječ je o fotografijama koje su nastale u protekle tri godine, u Srebrenici i Memorijalnom centru u Potočarima. Autor je kroz četrdesetak fotografija prikazao posljedice genocida koji su prije dvadeset godina počinile srpske snage nad Bošnjacima tada zaštićene zone Srebrenica. "Potočarske sjene" otkrivaju svu bol kroz koji je prošao narod Podrinja nakon preživljenog genocida.

Velija Hasanbegović je umjetnik s izrazito istančanim osjećajima, podjednako posvećen izboru teme i njenoj realizaciji. U njegovim radovima umjetnost se prikazuje kao gotovo savršena sinteza estetike i etike.

Velija Hasanbegović rođen je 1976. u Foči. Odrastao je u Višegradu, kojeg napušta 1992. godine nakon što je kao šesnaestogodišnjak s bratom i ocem preživio strijeljanje na obali jezera Perućac. Osamnaest godina poslije, 2010. godine smogao je snage i vratio se na isto mjesto. Nastala je potresna foto priča "Drina/Perućac" kao svjedočantvo o zločinu i ljudskim naporima da se pronađu žrtve na dnu jezera Perućac i sahrane na dostojanstven, ljudski način.

Njegove fotografske priče uvijek sadržavaju snažna upozorenja o tome da živimo u vremenu u kome je revolucionarno djelo ostati čovjekom. Hasanbegović je radio kao oficijelni fotograf Festivala MESS, a suradnik je i Sarajevskog ratnog teatra (SARTR). Izlagao je samostalno i učestvovao u zajedničkim izložbama u BiH i u svijetu. Član je Udruženja likovnih umjetnika BiH (ULUPUBiH).

Živi i radi u Sarajevu gdje trenutno obavlja dužnost urednika fotografije u časopisu STAV. ■

BOW
BOW
CELO

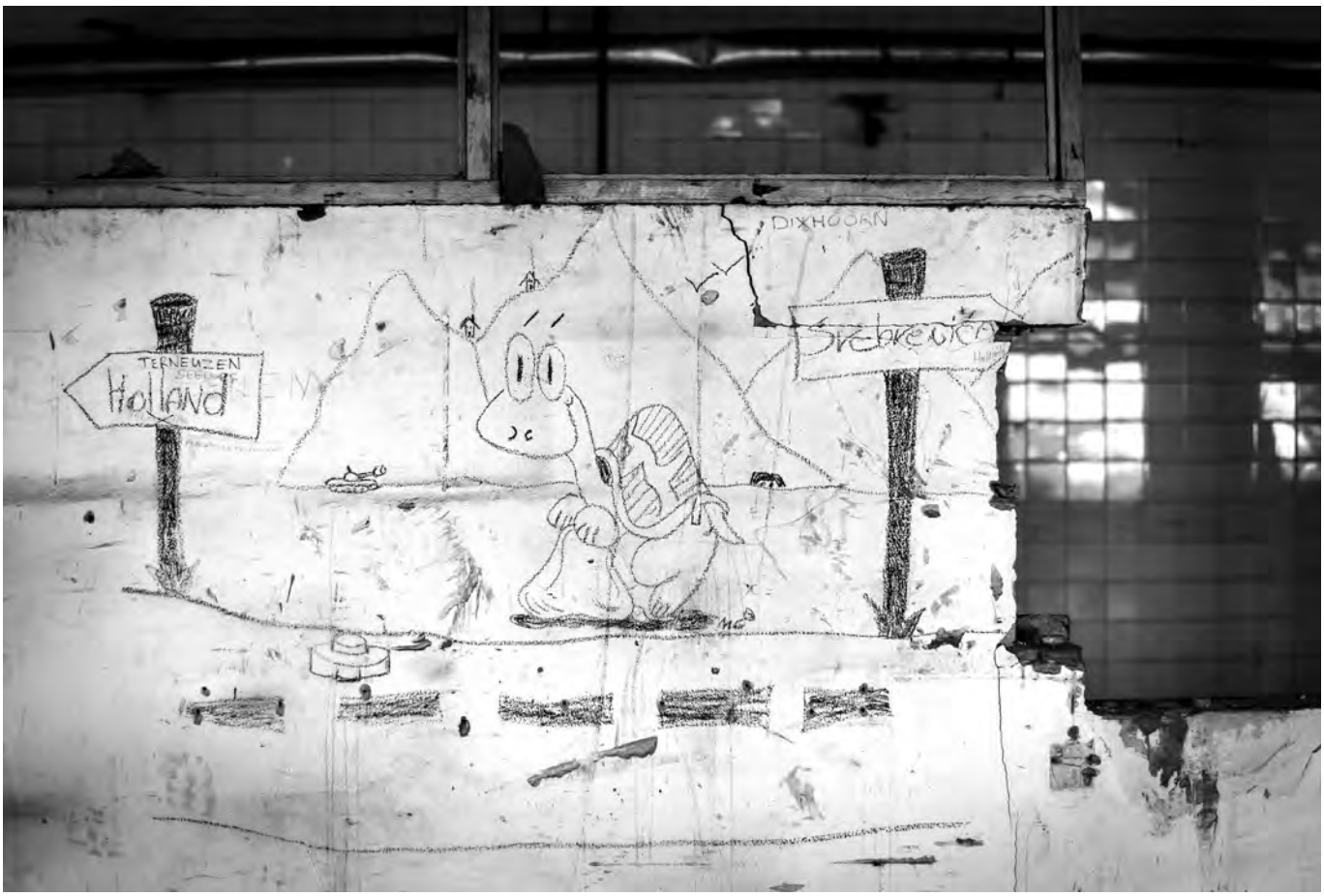
DIXHOORN
TERNEUZEN
Holland
Srebrenica

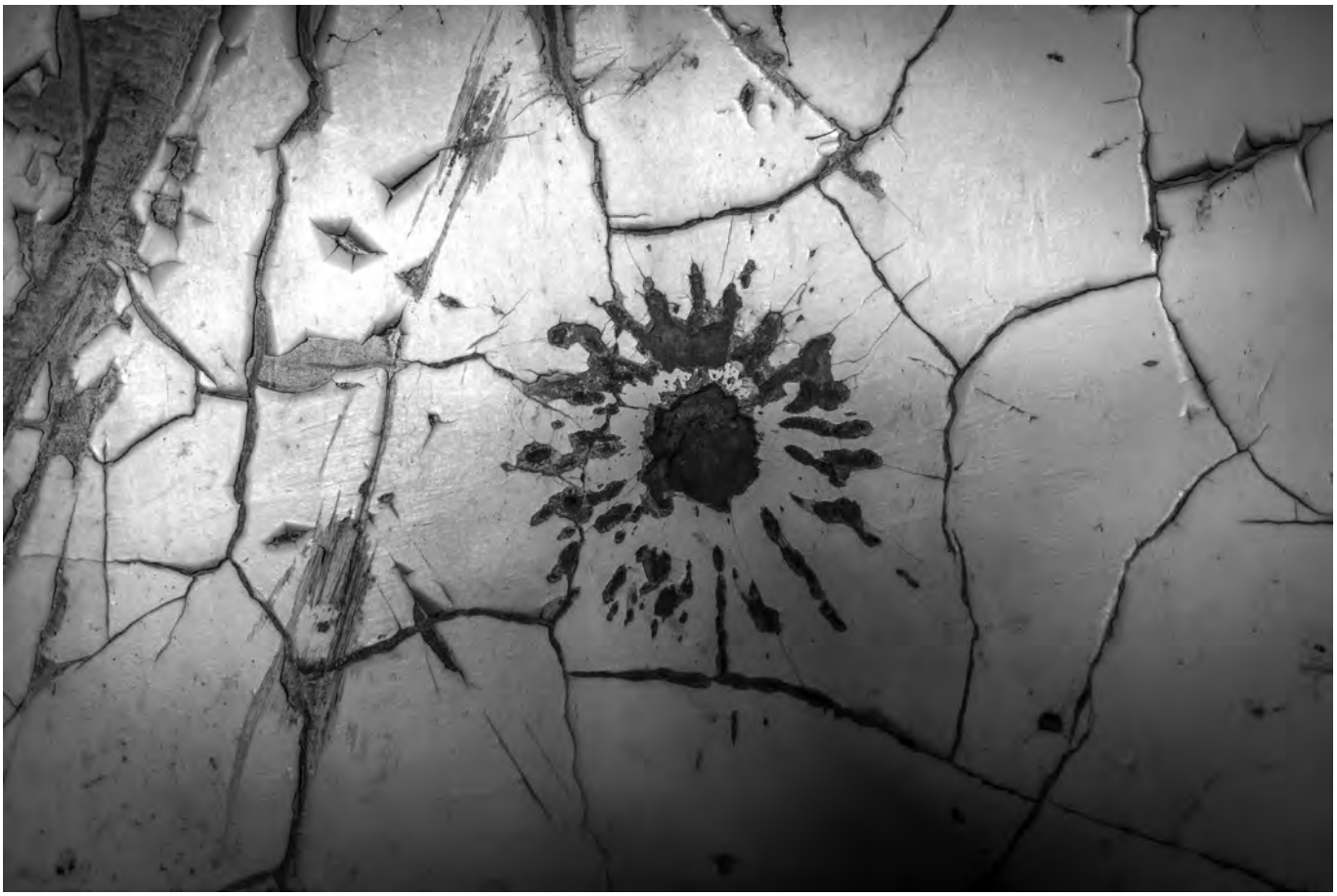

ST.
VLAKNO
HOSTALIT
PVC PRAH
BNF

PARCELA
M 10

الفاتحة
I-NE RECITE ZA
ONE KOJI JU KA
ALLAHOVOM
PUTU POGINULI

Njegovo vrijeme nije za nama, već ispred nas

Behaudin Selmanović Selman (Pljevlja, 1915. – Sarajevo, 1972.)

Piše: **Saida Mustajbegović**

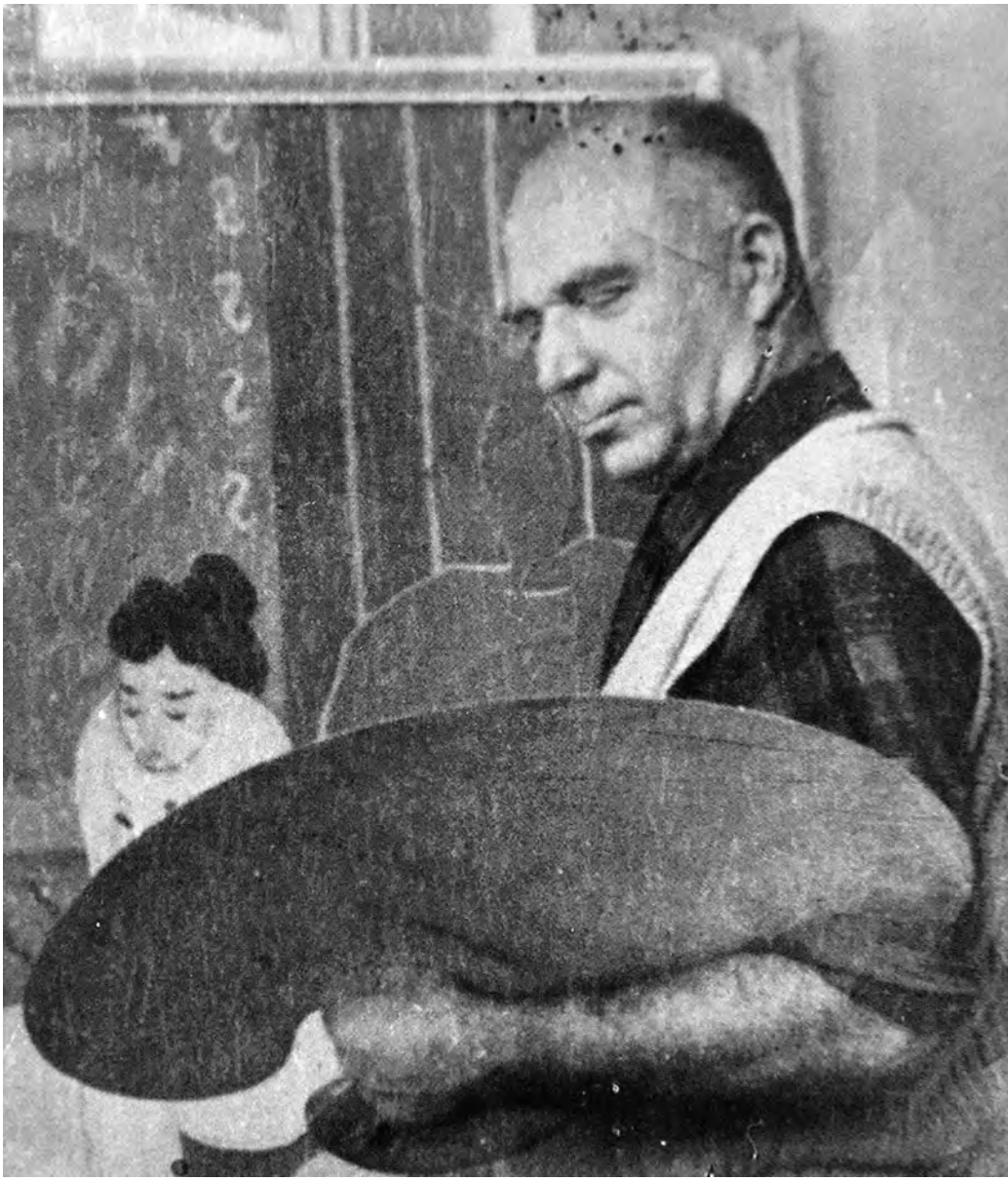

Historičari umjetnosti, četiri decenije nakon njegove smrti slažu se u jednom: spada u najznačajnije i najintrigantnije umjetnike u historiji bosanskohercegovačke likovne umjetnosti. Neki čak tvrde da je jedan od tri najznačajnija slikara u Bosni i Hercegovini. Rijetki tekstovi o majstoru plošnog slikarstva također svjedoče o umjetnikovoj samozatajnosti i tišini koju je ispunio eksplozijom boja i ornamentima. Upravo se zato na njegovim platnima čuvaju renesansa i barok ovdašnje umjetnosti koja je bila "na" ili "u" predmetima svakodnevno korištenim u bosanskim kućama (tkanje, vez, drvorez itd.)

Jednog od najvećih bosanskohercegovačkih i bošnjačkih slikara Behaudina Selmanovića Selmana (Pljevlja, 1915. – Sarajevo, 1972.) do nedavno je pratila zabrinjavajuća tišina. Iako jedan od rijetkih ljudi s akademskom naobrazbom, formalni status umjetnika od države dobio je dvije godine pred smrt. Tokom života je imao svega dvije samostalne izložbe. Stoga ni ne čudi što je malo onih koji će, spominjući slikare intimiste koji su obilježili sedamdesete godine prošlog vijeka, spomenuti i njega. Affan Ramić 1973. godine, na posthumnoj izložbi Behaudina Selmanovića na *Slovu Gorčina*, između ostalog, kazao je: "Behaudin je bio fasadno opor i razgovorno škrt i tvrd, ali je zaista bio izgubljen, čudesno i divno izgubljen u svojoj opsesiji, svojoj umjetnosti, suzdržanoj, rafiniranoj paleti, svome traženju neobičnog neba, istočnjačke forme ibrika, njegovog bakrenog zvuka i šare na zidu obične stambene sobe."

Prvi naučni skup o ovom iznimnom umjetniku, održan je 16. novembra ove godine, u organizaciji Bošnjačkog instituta – Fondacija Adil Zulfikarpašić u Sarajevu, pod nazivom *Hommage slikaru Behaudinu Selmanoviću povodom stogodišnjice rođenja.* U okviru skupa bila je postavljena izložba Selmanovih djela iz kolekcije Abdulmedžida Selmanovića (Selmanovog bratića). U pripremi postavke na četrdesetak slika radio je restaurator Sanjin Lugić. Zahvaljujući višegodišnjoj saradnji s Umjetničkom galerijom imao je priliku upoznati dio Selmanovićevog opusa. Uprkos činjenici da je znao urbane legende o bojama koje je pravio Selmanović, Lugić je bio iznenađen njihovim intenzitetom i svježinom nakon čišćenja. Iznenadilo ga je da na njima nema krakelura (sitna mreža pukotina u boji) karakterističnih za slike stare pola stoljeća. "Kod njega je ujednačen nanos boje. Na vrlo malo slika postoji tekstura kista koja je vidljiva. Znači, umjetnik mirno rješava površinu u odnosu i u kontrastu i u susretu sa susjednom površinom, na što mi emocijom reagiramo", kazao je restaurator Lugić.

TRAGOM VEDRINE BOJE

Selmanović je bio samozatajan - tih i plah istovremeno. Slikar Edo Numankadić, u dokumentarcu *Blistava jednostavnost Behaudina Selmanovića,* koju je svojevremeno Ivan Kordić uradio za TVSA, prisjetio se njegovih posjeta ovom velikanu u radnom prostoru. Opisao je Selmanovića kao jednog velikog usamljenika, ali i profesionalca, koji se svojoj umjetnosti u potpunosti predavao. Drugujući s Edom Numankadićem, često mu je znao govoriti da je velika zabluda "ova tamna gama prisutna na paletama slikara starije i mlađe generacije. Tako joj uporno daju patetičnu dimenziju tragičnog i tamnog vilajeta." A on je u Bosni vidio toplinu pejzaža, kitnjasto šarenilo bosanskih

Orijent je Selmanović nosio u krvi; bio je dio njegove svakidašnjice. Gledao ga je s levhi ispisanih vizuelno upečatljivim arapskim pismom, sa istočnjačkih ćilima i serdžada, sa vezova bogato ukrašenih zlatom, sa starih knjiga u raskošnom povezu – sa niza, zapravo skromnih ostataka nekadašnje moći i ugleda, koje je njegova osiromašena porodica sačuvala u znak sjećanja na feudalnu prošlost

bašči, nostalgiju narodne poezije. Edo Numankadić objašnjava da je Selman pred smrt, dobio neki časopis iz Pariza, u kojem su bile Matissove reprodukcije, prokomentirao ih je: "Meni kažu da sam *matissovac,* a pogledaj... Ne shvataju da je Matiss išao na Magrib da otkrije svjetlost, da otkrije boju. A ja to sve nosim u sebi".

Škrt na riječima, puštao je vedrinu tišine da govori kroz eksploziju boje. Za njega je sam proces slikanja bio gotovo religiozni ritual. Živio je tiho, a tu višeslojnu nečujnost - koja danas posmatrača hipnotizira - prenosio je na platno prikazujući stvarnost koja ga je okruživala. Uz brata Šefkiju i njegovu porodicu, u svoj intimni svijet stvaralaštva puštao je malobrojne prijatelje. Savremenicima je govorio da kada počne slikati uzme abdest. Prije sto godina rođen je u Pljevljima, koja je napustio u mladosti, a živio je uglavnom u Sarajevu. Svijest o značaju njegovog školovanja i imovinski skromne porodice najbolje oslikava podatak da su sebi uskraćivali hljeba da bi njemu poslali novac. Behaudin Selmanović bio je poseban jer je na svojim platnima uspio spojiti elemente zapadne umjetnosti (poput francuskih umjetnika Matisaa i Cézanna) i istočne (poput minijature iz perzijske umjetnosti). Za života, kritičari su njegovu umjetnost zvali dekorativnom, ne ulazeći u njenu višeslojnost ispod preciznih namaza – što najviše otkrivaju njegove skice. Danas ga prosto zovu vrsnim intimistom i objašnjavaju da su se takvi umjetnici ranije nalazili na marginama.

Historičari umjetnosti, četiri decenije nakon njegove smrti slažu se u jednom: spada u najznačajnije i najintrigantnije umjetnike u historiji bosanskohercegovačke likovne umjetnosti. Neki čak tvrde da je jedan od tri najznačajnija slikara u Bosni i Hercegovini. Rijetki tekstovi o majstoru plošnog slikarstva također svjedoče o umjetnikovoj samozatajnosti i tišini koju je ispunio eksplozijom boja i ornamentima. Upravo se zato na njegovim platnima čuvaju renesansa i barok ovdašnje umjetnosti koja je bila "na" ili "u" predmetima svakodnevno korištenim u bosanskim kućama (tkanje, vez, drvorez itd.).

SLIKARSKE ŠKOLE

Priča o Selmanu uvijek krene uz opasku da je bio potomak čuvene pljevaljske begovske porodice Selmanovića. Oni koji su ga imali priliku poznavati upravo tom činjenicom objašnjavaju njegovu ekstrovertnost. Zbog porijekla i ambijenta u kojem je rastao, nepoznanica je gdje je mogao vidjeti prve slike u životu. Međutim zabilježeno je prvo pokazivanje njegovog rada: uradak mu

je prvi put izložen 1937. godine u izlogu radnje Ljubislava Đuričića u Sarajevu (objavljen je tekst "Mladi umjetnik slikar" *Jugoslovenskom listu)*. Na nagovor brata Šefkije, Selman je upisao zagrebačku Likovnu akademiju tokom Drugog svjetskog rata. Iste godine otišao je na studij u Zagrebu. Na zagrebačkoj akademiji prošao je tri slikarske škole: po dva semestra kod profesora Krste Hegedušića i Joze Kljakovića i četiri semestra kod profesora Marina Tartaglie na specijalki. Treba istaći da je u Zagreb otišao s namjerom da upiše arhitektonski fakultet. Prijemni je ispit ipak polagao i na Likovnoj akademiji. Nakon unutarnjih dilema ipak se odlučio za studij arhitekture. Ubrzo nakon početka studija, sreo je profesora koji ga je na Likovnoj akademiji testirao i upitao ga: "Zar si kukavica, pa se nećeš posvetiti slikarstvu?" S obzirom da je bio religiozan, Selman se obratio i tadašnjoj muslimanskoj ulemi za savjet. 18. oktobra 1937. godine upisao se na Državnu akademiju u Zagrebu, a već 19. oktobra podružnica Napredkove zadruge odobrila mu je najveću jednokratnu potporu za visokoškolce u iznosu od tadašnjih 200 dinara. Ove crtice iz umjetnikova života godinama je sakupljala historičarka umjetnosti Meliha Husedžinović, i objavljene su u okviru teksta za predgovor u katalogu Retrospektiva Behaudina Selmanovića 1986. godine. Iz teksta se saznaje da je Husedžinovićka u potrazi za odgovorima o Selmanoviću slijedila svaki trag. Činila je to godinama. Pregledala je čak i medicinsku dokumentaciju iz koje je saznala da je tokom boravka u Turskoj, da bi izučavao orijentalnu umjetnost, bio hospitaliziran zbog problema s kožom (umro je od posljedica melanoma kože).

On je u Bosni vidio toplinu pejzaža, kitnjasto šarenilo bosanskih bašči, nostalgiju narodne poezije. Edo Numankadić objašnjava da je Selman pred smrt dobio neki časopis iz Pariza, u kojem su bile Matissove reprodukcije, prokomentirao ih je: "Meni kažu da sam matissovac, a pogledaj... Ne shvataju da je Matiss išao na Magrib da otkrije svjetlost, da otkrije boju. A ja to sve nosim u sebi"

Selmanović se nakon završenog studija vratio u Sarajevo, a 1945. godine u zakup je od Gazi Husrev-begove medrese dobio atelje u Titovoj ulici na broju 35 u kojoj je prije njega bio Petar Tiješić, a u istom potkrovlju do 1947. bio je i atelje Romana Petrovića i Ive Šeremeta. Selmanović je jedan od umjetnika koji su u Sarajevo donijeli iskustva jedne vrhunske evropske akademije te je počeo u tom smislu i tražiti svoj identitet. Njegov prijatelj slikar Edo Numankadić kaže: "To je bilo mukotrpno jer je on duboko osjećao svoje naslijeđe ovog regiona i islamske kulture. Bio je vrlo religiozan čovjek koji je pripadao onoj čuvenoj porodici Selmanovića iz Pljevalja, begovskoj familiji".

Azra Begić, u tekstu o slikaru u katalogu izložbe Umjetnost Bosne i Hercegovine 1945.-1974. Umjetnička galerija BiH (novembar 1974.) napisala je: "Orijent je Selmanović nosio u krvi; bio je dio njegove svakidašnjice. Gledao ga je s levhi ispisanih vizuelno upečatljivim arapskim pismom, s istočnjačkih ćilima i serdžada, s vezova bogato ukrašenih zlatom, sa starih knjiga u raskošnom povezu – s niza, zapravo skromnih ostataka nekadašnje moći i ugleda, koje je njegova osiromašena porodica sačuvala u znak sjećanja na feudalnu prošlost".

POVLAČENJE IZ JAVNOSTI

Po povratku sa studija zaposlio se kao nastavnik u ženskoj gimnaziji gdje je radio dvije i pol godine. Zatim se odlučio povući i time odreći sigurnog izvora egzistencije. Nejasni su razlozi ovog njegovog postupka.

Historičarka umjetnosti Meliha Husedžinović godinama pripremajući veliku retrospektivnu izložbu pronašla je nastavni plan i program u Selmanovim stvarima koje je zadržao iz vremena rada u školi. S obzirom na to da su dijelovi bili podvučeni, pretpostavila je da se Selman s njima nije slagao. "Ne znam zašto je prestao. Teško je to razlučiti. Nešto se nije slagao s Ismetom Mujezinovićem koji je bio voditelj svega toga", objasnio je Selmanov bratić Adbulmedžid Selmanović za sarajevski magazin *Stav* uoči izložbe. Historičari umjetnosti ističu da, dok je radio, ovaj umjetnik nije slikao. Jedan od osnivača Udruženja likovnih umjetnika BiH, od 1945. do 1949. godine nije izlagao ni na jednoj izložbi. Nakon četvorogodišnje stanke poslao je radove na žiriranje za VII. izložbu ULU BiH. Dva rada, sa 16 djela drugih autora, bivaju odbijena. To je uticalo da se Selmanović još više zatvori.

"Bez aluzija i asocijacija, istovremeno i moderno i uraslo u tradiciju, prepoznatljivo i osobeno po nekoj svojoj specifičnoj 'animi', Selmanovo djelo govori i o nijemoj ozbiljnosti čovjeka koji je okušao patnju, ali i o njegovom svojevrsnom hedonizmu. Ukratko, u ovom djelu je više neba nego pakla, a on koji je oko sebe skoro izgradio tvrđavu šutnje, koji je iza sebe nije ostavio nikakav intervju ili izjavu, on je to svoje djelo, svoju najveću dragocjenost predao svojoj sredini, uvjeren da na taj čin povjerenja ona neće odgovoriti otporom, prezirom ili zaboravom", napisala je Meliha Husedžinović u predgovoru izložbe.

Prvu samostalnu izložbu organizirao je tek 1966. godine (izložio je 10 ulja i 20 crteža). Nije imao novaca ni za katalog. Tek tada počinju da mu stižu priznanja od kritike, a dobija i *Dvadesetsedmojulsku nagradu SR Bosne i Hercegovine*. Tada mu je čestitku poslao profesor sa zagrebačke Akademije čuveni Marino Tartaglia s porukom da se "ne uspava na lovorikama". Selmanović je od 1. juna 1968. dobio status samostalnog umjetnika, ali penzionirao se već 1969. godine.

Za preostalih nekoliko godina života uspio je da napravi još jednu samostalnu izložbu u Sarajevu 1971. godine na kojoj je izložio 38 slika. Svoje slike nije datirao, potpisivao ih je kao "Selman",

"Njegov stvaralački opus trebao bi da se nađe na listi zaštićenih nacionalnih spomenika pokretne kulturne baštine BiH, kao jedinstven primjer čiste likovnosti i slobodnog i studioznog umjetničkog istraživanja i izražavanja u vrijeme dominacije socijalnog realizma i zadanih normi i sadržaja nametnutih od strane vladajućih struktura", napisala je u tekstu povodom stogodišnjice rođenja Selmanovića, historičarka umjetnosti Bošnjačkog instituta u Sarajevu Merima Memić

a godine nastanka utvrđene su uglavnom po bojama i podacima o datumu ulaska slika u javne ili privatne kolekcije. I zanimljivo, uljane boje uglavnom je pravio sam. Nekad je to trajalo i po deset godina, ali zato su uglavnom njegova djela u dobrom stanju.

Jedan od motiva na Selmanovim slikama jeste lonac u kojem je umjetnik, prema kazivanju rođaka Adbulmedžida, uništio mnoge slike. Neke od njih ne bi mu se dopale. "Mnogo je slika nestalo u tom loncu", kazao je Selmanov bratić. Prisjetio se da je njegov amidža boje, koje je pravio, upoređivao s najkvalitetnijim bojama tog vremena. Jedan od načina pravljenja boje bio je tzv. francuski – pokretom osmice na mermernoj ploči (u pigmente u prahu stavljao je laneno i makovo ulje). Jedan od važnih faktora u ovom procesu jeste činjenica da je ulje sazrijevalo na suncu, zato kasnije nije oksidiralo na platnu, a da bi ga pročistio stavljao je u njega aktivni kreč. "Jedne prilike u nekoj francuskoj knjizi nađemo da je osnova boje mladi sir. Onda smo naručili iz Nahoreva, dobro se sjećam, mlijeko od neke Paše. Onda smo ga kuhali i pravili mladi sir, kojem smo dodavali jaja i pravili boju," prisjetio se Adbulmedžid.

Njegova osama utjecala je i na njegovu umjetnost. Slikao je ono što se nalazilo oko njega, ali i svoja sjećanja. "Prvo što je on zapamtio bili su ćilimi, mahrame, peškiri i druga raznorazna tkanja. Smatrao je da je tu iskon umjetnosti njegovog naroda. Znao je da ništa u tom ornamentu nema slučajno - ni boja ni motiv", objasnio je Adbulmedžid i dodao da je njegov amidža oslikao papir s motivima tkanja koja su bila u svakodnevnoj upotrebi, a onda bi ga postavio iza objekta kao pozadinu onog što je slikao.

"Nije imao novca. Znate kako je kada nemate i od drugog išćete za kafu. Mada brat nije štedio kada je imao i mogao", posvjedočio je Adbulmedžid. Objasnio je da je njegov otac bio zanatlija. A u taj vakat na privatnike se nije blagonaklono gledalo. Bio je jedne prilike tri mjeseca u zatvoru jer je novinar iz komšiluka objavio u *Oslobođenju* da je popravio kuću. No, istina je bila da nije mogao drugačije naplatiti vlastiti rad pa je zauzvrat dobio majstorluk na popravci objekta u kojem je na Bjelavama živjela porodica Selmanović. Tada se već Behaudinov intimni život sveo na kuću i atelje gdje je na prozoru pisalo: Nulla dies *sine* linea - Ni *jedan dan bez* linije. I zaista se pridržao toga. "Crtao je na kartonima, na koricama blokova i sveski, a ja bih to sklanjao i čuvao. Kada je shvatio da ja to sakupljam, počeo je cijepati ono što mu se nije sviđalo", kazao je Abdulmedžid i dodao: "Nije on imao nikakvih sentimentalnosti, a ni ljubavi u to vrijeme. Mislim da je i to zbog osamljivanja koje je pak bilo posljedica nedostatka materijalnih sredstava".

ČUVANJE OD ZABORAVA

U četiri godine traganja organizatori izložbe retrospektive pronašli su oko 125 slika od kojih sedam nije izloženo zbog slabijeg kvaliteta i do nekih, čiji su vlasnici u Minhenu, nisu uspjeli doći, ali i nekih drugih čiji vlasnici nisu bili spremni da ih ustupe za tu izložbu. Prijatelju profesoru Vjekoslavu Jaku, Selmanović je pred kraj života spominjao da misli da je u životu naslikao 150 slika. Nepoznanica je da li je pod tim mislio i na one koje je preslikao. Selmanovićeva izoliranost bila je ishodište za njegov tematski najbrojniji ciklus - mrtvu prirodu. "Slikarski dijalog on je vodio na jedan gotovo pobožan način tragajući za značenjem beznačajnog i ljepotom običnog na predmetima kakav su flaše, vaze sa cvijećem, zdjele

sa voćem, trbušasti ćupovi sa jednim ili dvije drške, jabuke, kruške vezeni peškiri, ibrici i džezve“, napisala je Meliha Husedžinović.

“Tekst iz *Oslobođenja* (29. 11. 1949.) svjedoči o ondašnjim umjetničkim kriterijima koji su poslužili kao paradigma u žiriranju pristiglih radova, a to je ‘dosljedno provođenje linije naše partije na umjetničkom planu’. Taj trenutak potrebno je uzeti u obzir jer je obilježavao duh novog vremena. Riječ je o zvaničnom početku destabilizacije odnosa na relaciji umjetnik – država“, napisao je Irfan Hošić u tekstu *Genije partiji u inat* objavljenom u magazinu *Dani* 2011. godine. Podsjetio je autor na činjenicu da je država bila mecena umjetnosti tako da je u suštini Selmanovićevo umjetničko opredjeljenje značilo istovremeno i život u oskudici. To se promijenilo neposredno pred slikarevu ranu smrt. Sida Marjanović iz UNESCO-u priređivala je izložbu jugoslovenskog slikarstva. Napravila je izbor radova koji su predstavljali Bosnu i Hercegovinu. Uvrstila je Selmana u deset najvećih jugoslavenskih slikara. Tada je i dobio nacionalnu penziju.

Nepravedno bi bilo napisati da struka u zadnjim decenijama nije čuvala Selmana od kolektivnog zaborava, od čega nerijetko patimo. Umjetnici i oni koji je vole, nalazili su povoda da se sjete ovog velikog slikara posthumno. Iako je za života Selman imao dvije izložbe, posthumno su organizirane postavke 1973. godine u Stocu, 1974. i 1975. u Tuzli i 1979. godine u Banjoj Luci, a djela su mu se našla i na 78 grupnih međunarodnih i domaćih izložbi. Velika retrospektiva od 125 eksponata napravljena je 1986. godine u Umjetničkoj galeriji BiH, koja danas posjeduje dvadesetak Selmanovih djela, uključujući i crteže. Pet njegovih slika iz kolekcije Umjetničke galerije BiH, 2008. godine postavljeno je u galeriji Carlama Depot. Tada su umjetnici podsjetili na legat (63 eksponata), koji je ostavio prije četiri decenije Gradu Sarajevu a nikada nije preuzet. Njegov bratić objašnjava: “U znak zahvalnosti izrazio je želju da mu se da neki prostor u kojem bi smjestio slike koje je posjedovao i na taj način poklonio ih gradu u kojem je proveo najveći dio života.“

Behaudin Selmanović bio je poseban jer je na svojim platnima uspio spojiti elemente zapadne umjetnosti (poput francuskih umjetnika Matisaa i Cézanna) i istočne (poput minijature iz perzijske umjetnosti). Za života, kritičari su njegovu umjetnost zvali dekorativnom, ne ulazeći u njenu višeslojnost ispod preciznih namaza – što najviše otkrivaju njegove skice. Danas ga prosto zovu vrsnim intimistom i objašnjavaju da su se takvi umjetnici ranije nalazili na marginama

Nakon smrti, slikarev amanet porodica je pokušavala izvršiti decenijama. U prvo vrijeme brat Šefkija a potom i njegov sin Abdulmedžid. Nikada gradske vlasti nisu imale sluha za značaj njegovog djela, tako da nikad nije obezbjeđen prostor u kojem bi djela bila izložena. Upravo želja da svoj rad ostavi svom narodu govori da je bio svjestan značaja i posebnosti onog što je napravio.

“Njegov stvaralački opus trebao bi da se nađe na listi zaštićenih nacionalnih spomenika pokretne kulturne baštine BiH, kao jedinstven primjer čiste likovnosti i slobodnog i studioznog umjetničkog istraživanja i izražavanja u vrijeme dominacije socijalnog realizma i zadanih normi i sadržaja nametnutih od strane vladajućih struktura“, napisala je u tekstu povodom stogodišnjice rođenja Selmanovića, historičarka umjetnosti Bošnjačkog instituta u Sarajevu Merima Memić.

Podsjetila je da je Selmanović ostao dosljedan sam sebi uprkos činjenici da ga je likovna kritika u BiH nazivala “dekadentnim slikarem“, a njegova djela okarakterisala kao modernistički kič. “Njegovo djelo je izvanredan primjer saživljavanja raznorodnosti u jednoj kompaktnoj i harmoničnoj sintezi osnovnih likovnih elemenata, kao što su linija i boja“, istakla je Memićka.

Selmanovi savremenici kažu da je volio jutro. Tada je i radio većinu pejzaža. Druga djela slikao je uglavnom prije izlaska sunca kako bi izbjegao sjene. Fascinantna je njegova ljubav prema Hercegovini – Počitelju i Stocu. “Govorio je da Hercegovina ima samo tri boje – vode, neba i kamena“, prisjetio se Alija Rizvanbegović. Selman je boravio u Alijinoj kući u Begovini u Stocu, a Alija u Sarajevu kao student stanovao u kući Selmanovića. “Boja kamena u Stocu bila je ista kao i boja kamena u Pljevljima, kakve se sjećao“, objašnjava Abdulmedžid.

Zanimljiv je podatak da autor koji je bio potpuno na margini ima čast da čak dva njegova djela daruju Josipu Brozu Titu. Dobijao je pozitivne kritike uglavnom mimo granica Bosne i Hercegovine tokom kolektivnih izložbi. Tek u godinama kada je dobio pozitivne kritike u Zagrebu pa onda i Beogradu njegovi sarajevski kritičari promijenili su stav.

Azra Begić u predgovoru u katalogu izložbe “Umjetnost Bosne i Hercegovine 1945.-1974., napisala je: “Selmanovićeno vrijeme nije za nama, već ispred nas: njegov garant je urođena čovjekova potreba za ljepotom koja što je dublje potisnemo, to sigurnije, eruptivnije i pobjedonosnije izbija na površinu.“ ■

Izložba "Behaudin Selmanović 1915. – 2015."

Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića
Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine

Mahrame, 1964., ulje na platnu, 81 x 60

Bijela kuća u Stocu, 1969., ulje na platnu, 80,5 x 100

Voće u crvenom, oko 1967.-8., ulje na platnu, 65 x 81,5

Mrtva priroda, oko 1959., ulje na platnu, 54,5 x 65,5

Autoportret s jabukama, oko 1959., ulje na platnu, 92 x 73

Autoportret, 1963., ulje na platnu, 61 x 50 cm

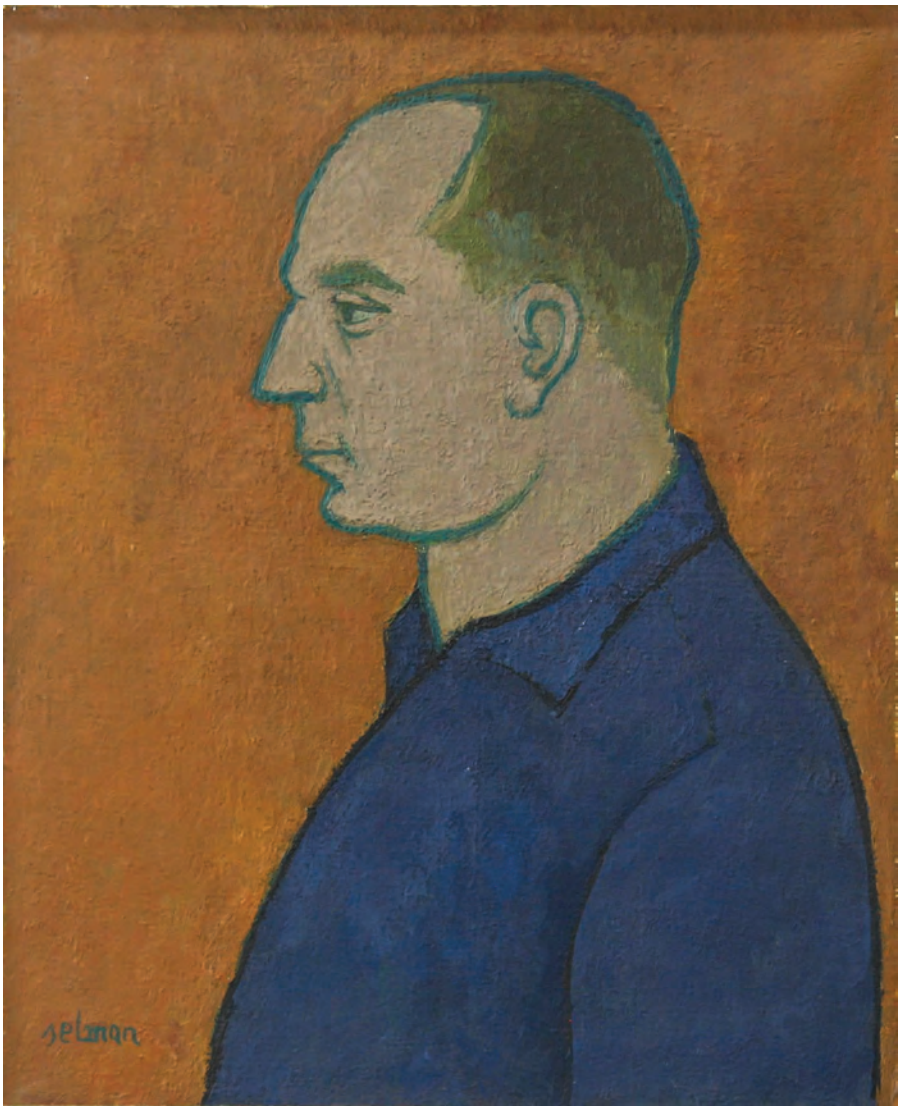

Mrtva priroda s glavicama luka, 1961., ulje na platnu, 72,5 x 92

Sarajke, 1967., ulje na platnu, 146 x 114,5

Mangala, 1967., ulje na platnu, 100 x 80,5

Jesen, prije 1957., ulje na platnu, 73,5 x 60

Drvene kašike, 1963., ulje na platnu, 49,5 x 65,5 cm

Kruške, 1955., ulje na platnu, 58 x 57

Fotografije: Dragana Antonić

100 godina od raspuštanja **BOSANSKOG SABORA**

Skoro sva zasjedanja, kojih je bilo ukupno četiri, karakterizirala je nacionalistička obojenost istupa srpskih i hrvatskih zastupnika, koji su u svakoj prilici isticali svoje zahtjeve nad Bosnom i Hercegovinom. Sve to, a posebno sarajevski atentat na austrijskog prestolonasljednika Franza Ferdinanda i njegovu ženu Sofiju, 28. juna 1914. godine, uticali su da Car 6. februara 1915. godine raspusti sabor

Piše: Hamza Ridžal

Od Kongresa velikih sila u Berlinu, 13. jula 1878. godine, Bosna i Hercegovina bila je pod okupacijom Austro-Ugarske, koja je imala privremeni karakter uz formalno zadržavanje sultanovog suvereniteta. Austro-Ugarska je 1908. godine, suprotno odredbama Berlinskog kongresa, i formalno anektirala Bosnu i Hercegovinu. Od proglašenja aneksije, koja je opravdavana potrebom donošenja ustava i demokratizacijom političkog života uvođenjem Sabora, do izdavanja ustava za Bosnu i Hercegovinu prošlo je više od petnaest mjeseci.

Krajem 1909. godine Austro-Ugarska je završavala posljednje pripreme za uvođenje Ustava u Bosni i Hercegovini. Već početkom 1910. godine, 20. februara, službeno je proglašen Zemaljski štatut (Bosanski ustav). Svečanosti proglašenja Zemaljskog štatuta u Sarajevu prisustvovali su svi članovi Vlade, viši činovnici i predstavnici civilnih i vojnih vlasti, poglavari svih vjerskih zajednica, predstavnici gradskih općina, autonomnih oblasti i korporacija i drugi ugledni građani. Svečano proglašenje obavio je tadašnji zemaljski poglavar Marijan Varešanin, koji je u kraćem govoru saopćio skupu nastale promjene, a zatim je pročitao carevo rješenje o uvođenju ustava. Novi ustavni poredak u Bosni i Hercegovini bio je reguliran sa šest zakona koji su predstavljali cjelinu: (1) Zemaljski ustav, (2) Izborni red, (3) Saborski poslovni red, (4) Zakon o društvima za Bosnu i Hercegovinu, (5) Zakon o skupljanju za Bosnu i Hercegovinu, (6) Zakon o kotarskim vijećima.

Bosanski ustav donio je vrlo male promjene u upravi Bosne i Hercegovine, jer su njegove kompetencije bile ograničene. Vrhovna je upravna vlast i dalje ostala u rukama Zajedničkog ministra finansija u Beču i njegove agencije, činovničke Zemaljske vlade u Sarajevu. Od svega, ipak, najvažnija je činjenica da je ovim Ustavom Bosna i Hercegovina dobila Sabor. "Bosanski sabor je bio neka vrsta parlamentarnog tijela mada sa veoma ograničenim legislativnim zakonskim pravima. Sabor je bio sastavljen kombinacijom socijalnog, nacionalnog i virilističkog kurijalnog sistema, veoma složenog karaktera", piše u tekstu *Molba graničnih uglednika Bosanskom saboru iz 1914. godine* prof. Mina Kujović, viša stručna saradnica u Arhivu Bosne i Hercegovine. Statut je svim zemaljskim pripadnicima garantirao jednakost pred zakonom. Iako je Ustav bio prilično ograničen i nije domaćim ljudima i institucijama davao mnogo ovlaštenja, već je vrhovna uprava ostala u rukama Zajedničkog ministarstva finansija u Beču, neosporan

je njegov značaj, jer je njime označen početak ustavnog poretka u našoj zemlji.

Nadležnosti Sabora

Prve saborske izbore Zemaljska vlada raspisala je od 18. do 28. maja 1910. godine. Odaziv birača bio je ogroman, čak i u seoskoj kuriji od koje se to najmanje očekivalo. Od ukupno upisanih birača glasalo je: muslimana 83%, pravoslavaca 85%, dok je najmanji odziv bio među katoličkim stanovništvom, samo 61%. U Sabor su izabrana 72 poslanika i 20 virilnih članova. Zemaljska vlada predložila je da se na 25.000 stanovnika bira jedan poslanik. Popis iz aprila 1895. godine govorio je da je u Bosni i Hercegovini tada ukupno bilo 1.568.092 stanovnika, od čega 548.632 muslimana, 673.246 pravoslavca te 334.142 katolika. U sabor su, na osnovu ovih brojki, birana 72 zastupnika, tako da je katolicima pripadalo 16, muslimanima 24, pravoslavcima 31, dok je Jevrejima pripao samo jedan mandat. Aktivno biračko pravo imali su svi bosanskohercegovački pripadnici muškog spola koji su na dan izbora navršili 24 godine, koji su samovlasni i koji u zemlji žive barem jednu godinu. Jedino su žene veleposjednice, ukoliko plaćaju 140 kruna zemljarine, imale aktivno biračko pravo u veleposjedničkoj kuriji. U Sabor su izabrane brojne znamenite ličnosti iz društvenog i kulturnog života Bosne i Hercegovine: Ali-beg Firdus, Safvet-beg Bašagić, Petar Kočić, Vojislav Šola, Nikola Mandić, Ljubo Simić, Ivan Šarić... Pored njih, stalne članove Sabora sačinjavale su ličnosti iz religijskog života Bosne i Hercegovine: reisul-ulema, direktor vakufsko-mearifetske uprave, sarajevski, mostarski i po imenovanju najstariji muftija, četiri mitropolita i predsjednik Pravoslavne zajednice, nadbiskup i dva provincijala franjevačkog reda te sefardski rabin.

Saboru je, po Ustavu, pripadalo pravo da Zemaljskoj vladi u Sarajevu upućuje peticije, da imenuje komisije, da podiže žalbe, predlaže rezolucije, podiže žalbe protiv Vlade. Članom 31 Bosanskog ustava bilo je utvrđeno da Sabor i njegovi članovi nemaju nikakve nadležnosti u ustavnoj vlasti. Vlada je, prema tome, bila potpuno nezavisna od Sabora u području svoga djelovanja.

U nadležnosti Bosanskog sabora bili su budžet, zaključivanje zajmova, otuđivanje i opterećivanje zemaljskog imanja, krivično pravosuđe, krivična policija, građansko pravo, javne knjige, trgovačko i mjenično pravo, pravo udruživanja i skupljanja, štampa, zdravstvo, privreda, nastava, religijske institucije, agrarni pravni odnosi, podizanje gospodarskih zavoda, mjere za unapređenje poljoprivrede i melioracije, šume i zaštita šuma, porezi, reforma katastra, podizanje i preinačavanje kaznionica, građenje željeznica, izdržavanje cesta, kupališta i lječilišta, sastav općina i ispitivanje i odobravanje zaključnih računa izvršenja budžeta. Tokom prve i jedine posjete Bosni i Hercegovini, car Josip Franjo I imenovao je za predsjednika prve saborske sjednice Ali-bega Firdusa, a za potpredsjednike Vojislava Šolu i dr. Nikolu Mandića. Kako je Ali-beg Firdus bio bolestan, predsjedničku dužnost tokom cijelog prvog zasjedanja obavljao je Vojislav Šola. Kasnije će za predsjednika Sabora biti imenovan Safvet-beg Bašagić. Otvaranje Sabora bilo je popraćeno neuspjelim pokušajem ubistva generala Marjana Varešanina na Carevoj ćupriji, prilikom povratka s otvaranja. Atentator, srpski omladinac Bogdan Žerajić, po kojem je do devedesetih nosio ime most na kojem je izvršio atentat, ubio se kako bi onemogućio istragu.

Jezičko pitanje

U početku rada Sabora svi poslanici nastupali su, bez obzira na to kojoj su političkoj stranci i konfesiji pripadali, uglavnom zajednički prema Zemaljskoj vladi i složno radili. Poslanici su bili saglasni u vezi s ukidanjem zabrane održavanja analfabetskih kurseva, zahtjevima da se

Godine 1911., zbog sve većih razilaženja između konfrontiranih struja u Saboru, nije se postigao dogovor oko usvajanja budžeta. Članovi Predsjedništva Sabora, dr. Safvet-beg Bašagić i dr. Nikola Mandić, sastali su se s baronom Benkom i obećali da će provladina muslimansko-hrvatska koalicija usvojiti budžet. Ovo je, ujedno, bio prvi slučaj stvaranja koalicije između Bošnjaka i Hrvata u Bosanskom saboru

ne postavljaju mađarski natpisi na željeznici, zahtjevima da se ukine njemački jezik u unutrašnjem saobraćaju, da se donese novi zakon o šumskim globama koji je značajno olakšao položaj seljaštva, kao i na drugim pitanjima. Stenografski izvještaji sa sjednica Bosanskog sabora svjedoče da je njegova funkcija bila slična funkciji savremenog parlamenta. Sukobi u Saboru počeli su prilikom rasprave o Nacrtu zakona o poštanskoj štedionici krajem 1910. i početkom 1911. godine, a pokretanje jezičkog i agrarnog pitanja u Saboru prekinulo je definitivno sporazumni rad i dovelo do pregrupiranja i traženja saveznika među političkim grupama te do nastojanja Zemaljske vlade da stvori radnu većinu, sastavljenu od poslanika iz sve tri vjersko-nacionalne grupe.

U knjizi *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910.-1914.)* Dževad Juzbašić navodi da u Ustavu nije bilo nikakvih odredbi o pismu, niti se u njemu spominjao naziv jezika kojim je govorilo stanovništvo Bosne i Hercegovine. Uvođenje ustavnih institucija dovelo je do proširenja stvarne administracijske upotrebe narodnog jezika i značilo je početak nove etape u rješavanju jezičkog pitanja, koje je egzistiralo ne samo kao nacionalni i politički, već i kao socijalni problem. U ljeto 1910. godine, u prvoj godini rada Sabora, pokrenuto je ovo pitanje. U istupanjima pojedinih poslanika, piše Juzbašić, došla je do izražaja socijalna komponenta ovog problema. Podvrgnuto je kritici ophođenje osoblja zemaljskih željeznica koje se

putnicima obraćalo prvo na njemačkom pa onda na narodnom jeziku, zatim je kritizirano davanje prvenstva natpisima na njemačkom te zapostavljanje ćirilice. Većina uposlenika nije ni poznavala jezik domaćeg stanovništva.

Stoga je, u skladu s prijedlozima Budžetskog odbora, Sabor na XXIII sjednici usvojio rezoluciju kojom poziva Zemaljsku vladu da "srpski ili hrvatski" jezik uvede kao zvanični jezik željezničkog personala u komunikaciji s putnicima, te da natpise na željeznici postave najprije na srpskom ili hrvatskom, na latinici i ćirilici, i da se isprave pojedini pogrešno napisani nazivi imena i mjesta. Vlada je, po odobrenju Zajedničkog ministarstva finansija, odgovorila da će narodni jezik postepeno uvesti kao unutrašnji zvanični jezik. Rješavanje jezičkog pitanja bilo je važno jer je moglo utjecati kako na zapošljavanje domaćih ljudi, tako i na njihovo napredovanje u službi.

Godine 1911., zbog sve većih razilaženja između konfrontiranih struja u Saboru, nije se postigao dogovor oko usvajanja budžeta. Članovi Predsjedništva Sabora, dr. Safvet-beg Bašagić i dr. Nikola Mandić, sastali su se s baronom Benkom i obećali da će provladina muslimansko-hrvatska koalicija usvojiti budžet. Ovo je, ujedno, bio prvi slučaj stvaranja koalicije između Bošnjaka i Hrvata u Bosanskom saboru. Na sjednici održanoj 13. i 14. januara postignut je kompromis o usvajanju budžeta, a podržali su ga i neki srpski poslanici koji su se bojali raspuštanja Sabora i raspisivanja novih izbora. "Sedmodnevna saborska rasprava o zakonu o poštanskoj štedionici (od 24. januara do 1. februara 1911.), u čijem je centru bilo pitanje zakonodavnih kompetencija Sabora u odnosu na naredbodavnu vlast krune, završila se tako što je muslimansko-hrvatska većina izišla u susret Vladi i usvojila podneseni zakonski prijedlog nakon burnih protesta i opstrukcije srpskih poslanika. Ovaj poraz je Srpskom poslaničkom klubu pao tim teže jer je on pretendovao na vodeću ulogu i hegemoniju u Saboru", objašnjava Juzbašić.

Krize zbog agrarnih i jezičkih pitanja

Najznačajnija pitanja u Saboru bila su agrarno i pitanje zemljoposjeda općenito, koje je obilježilo prvo i dijelom četvrto zasjedanje, te jezičko pitanje kao ključni dio nacionalnog pitanja, a kroz oba su se prelamali nacionalni odnosi u ovom predstavničkom tijelu. Bosansko-hercegovački zemaljski sabor postao je mjesto vrlo čestih rasprava o agrarnom pitanju. Nastala je podjela, pri čemu su tri glavne grupe bile formirane po vjersko-nacionalnom ključu, dok je četvrti učesnik bila Zemaljska vlada putem njenih predstavnika na saborskim zasjedanjima. Ipak, mora se istaknuti da je glavna borba vođena između bošnjačkih i srpskih poslanika, jer su zemljoposjednici uglavnom bili muslimani, a zakupci/kmetovi većinom pravoslavni.

Na prvom zasjedanju iznosili su se argumenti za opravdanost željenog načina rješavanja agrarnog pitanja, postavljala terminološka i suštinska pitanja povezana s agrarnim pitanjem – šta obuhvata agrarno pitanje, da li je obrađivač čiflučke zemlje kmet ili zakupac, kojeg su porijekla pravoslavni i muslimani u Bosni i Hercegovini i koja je od ovih grupa starija u Bosni i koja, posljedično, ima više prava na zemlju, da li je odnos između zemljoposjednika i obrađivača privatnopravnog ili javnopravnog karaktera, koji su motivi vodili austrougarsku upravu da pristupi eksternoj kolonizaciji – da unaprijedi poljoprivredu ili oslabi srpsku etničku kompaktnost na određenim prostorima u Bosni i Hercegovini – i neka druga pitanja povezana s agrarom. (...) Nakon toga izbija kriza zbog jezičkog pitanja, kao jednog od najvažnijih potpitanja nacionalnog pitanja. U unutrašnjim političkim odnosima jezičko pitanje se i u saborskom periodu odnosilo na definiranje naziva jezika i korištenje pisma, a ne na suštinu samog jezika. I pored različitog pristupa nacionalno-političkih grupa u Saboru nazivu jezika, konačno je 1912. godine postignut sporazum o jezičkom pitanju nakon popuštanja Hrvata, koji su prihvatili da se jezik zvanično nazove srpsko-hrvatski. Ostao je problem kako s Vladom riješiti jezičko pitanje koje od tada dobiva primarno socijalnu i ekonomsku dimenziju", piše doc. dr. Edin Radušić u monografiji *Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine*. Sve je to utjecalo na konfesionalnu diferencijaciju poslanika u Saboru, koji su sve češće zanemarivali interese građana Bosne i Hercegovine zarad insistiranja na interesima vlastite etničke ili konfesionalne grupe.

Stenografski izvještaji sa sjednica Bosanskog sabora svjedoče da je njegova funkcija bila slična funkciji savremenog parlamenta. Sukobi u Saboru počeli su prilikom rasprave o Nacrtu zakona o poštanskoj štedionici krajem 1910. i početkom 1911. godine, a pokretanje jezičkog i agrarnog pitanja u Saboru prekinulo je definitivno sporazumni rad i dovelo do pregrupiranja i traženja saveznika među političkim grupama

"Skoro sva zasjedanja, kojih je bilo ukupno četiri, karakterizirala je nacionalistička obojenost istupa srpskih i hrvatskih zastupnika, koji su u svakoj prilici isticali svoje zahtjeve nad Bosnom i Hercegovinom. Sve to, a posebno sarajevski atentat na austrijskog prestolonasljednika Franza Ferdinanda i njegovu ženu Sofiju, 28. juna 1914. godine, uticali su da Car već 6. februara 1915. godine raspusti sabor. Prethodno su van snage stavljene najbitnije odredbe bosanskog Ustava iz 1910. godine. "U međuvremenu počeo je Prvi svjetski rat", objašnjava Kujović. Tako je raspušten Bosanski sabor s kojim je Bosna i Hercegovina ušla u razdoblje parlamentarizma. Godine 1915. došao je kraj instituciji koja je označila početak novog razdoblja u političkom životu Bosne i Hercegovine. ■

Ljubušak Hasan, zatim Stipan pa fra Lovro Ljubušak

(Stara književnost i gramatika kao čuvari identiteta)

Fra Lovro Šitović pisao je u 18. vijeku, u onom razdoblju 'turskog perioda' u kojem su se već diferencirala tri književna toka, nejednako prisutna i često ona kulturna toka koja i nisu tako lahka za identifikaciju. Tri sastavnice bosanskog bića danas se, naglašeno, sve više vraćaju svojim provenijencijama u kojima se vide razlikovne komponente i to hrvatska katoličkoj, srpska pravoslavnoj, bošnjačka islamskoj

Piše: **Remzija Hadžiefendić-Parić**

Uvod

Stara oko 300 godina, jedna latinska gramatika[1] iz 1713. jednog bosanskog franjevca, koji je *veći dio života proveo u Dalmaciji*[2]*, u Splitu i u Šibeniku, gdje je bio i nastavnik na bogoslovskoj školi*, kako je zabilježila profesorica Sarajevskog univerziteta Herta Kuna još 1974. godine, izazvala je veliko zanimanje nakon ponovnog štampanja, tj. reprintnog izdanja iz godine 2001. To je *Grammatica latino-illyrica,* po riječima I. Pranjkovića *važnija* gramatika latinskog jezika (Vijenac, br. 406), ili - kako pak navode Pavao Knezović i Šime Demo - *najuspjelije, najutjecajnije i najvažnije djelo fra Lovre Šitovića* (2005)

Reprintno izdanje stare gramatike potaknulo izučavanja

Gramatika je nakon prvog izdanja u Mlecima godine 1713. imala još dva, oba nakon autorove smrti (jedno 1742. i drugo 1781.), a nakon prvog reprintnog izdanja 2001. (Klobuk-Mostar) doživjela je ubrzo još jedno 2005. (Zagreb-Sarajevo), što nije česta pojava u izdavaštvu, i tako odškrinula radoznalom oku vrata u autorov život, ovijen tajnovitošću legende i privlačnošću mita, kako se to obično događa na mjestima s nedostatkom pouzdanog podatka izgubljenog ili zatrtog kroz burno vrijeme, i sa ličnostima koje su nekako neobičnijim putevima života izazivale posebno zanimanje. Ali, donijela je i niz lingvističkih radova iz ozbiljnih pera, nova saznanja o jeziku i metajeziku *Gramatike*, njenom prototekstu i metatekstu, kao i o drugim fra Lovrinim štampanim radovima[3] nedostupnim cjelovito, bilo da je riječ o književnim ili molitvenim. Donijela je i naučni skup o *tihom pregaocu* Lovri i njegovom dobu (Šibenik – Skradin 2008). Izlaganja s tog šibenskog znanstvenog skupa objavljena su 2009. u Zborniku o Lovri Šitoviću.[4] Ponovno objavljenje stare latinsko-ilirske gramatike donijelo je i punu zahvalu građana autorovog rodnog grada i prijatelja bosanskih franjevaca u vidu trajnog sjećanja: spomenik omiljenom fra Lovri u samom centru Ljubuškog, čijim se imenom (kao mjestom svojega porijekla[5]) - naporedo s redovničkim - potpisao na koricama svoje *Gramatike* i 'dosljedno', kako se u literaturi o njemu često ističe, uz svoja ostala štampana djela.

Hasan

Kažu da *od svih franjevaca Bosne argentine fra Lovro ima, vjerovatno, najinteresantniju biografiju.*[6] Rođen je potkraj XVI. stoljeća *u muslimanskoj porodici*[7]

---

1 Preciznije: *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris iuventuti Illyricae studiose accommodata a patre f. Laurentio de Gliubuschi*, Venetiis M.DCCIII.

2 Lovrin suvremenik fra N. Gojak je povodom Lovrine smrti zabilježio da ga *žali svekolika Dalmacia zato što ne ima grada di nie pripovida i dobro činio,* u: P. Knezović, Š. Demo, Pogovor *Grammatica /v. napomenu 1/*, Zagreb, MLADE udruga za istraživanje i poučavanje kulturno-povijesne građe; Zagreb: Ogranak Matice hrvatske; Ljubuški: Sarajevo: Synopsis, 2005, str. 301

3 Izd. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2009.

4 U *Zborniku o Lovri Šitoviću* (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009.) radove su objavili: Radoslav Katičić, Radoslav Dodig, Hrvatin Gabrijel Jurišić, Diana Stolac, Ljiljana Kolenić, Šime Demo, Anastazija Vlastelić, Pavao Knezović i dr.

5 Vlado Pavičić, *Fra Laurentius de Gliubischi*: *Alendar(ović), Sitović ili Šitović,* Rad. Zavoda povijesti znanosti HAZU Zadru, sv. 50, 2008, str. 194

6 Herta Kuna, *Neke osobine jezika Lovre Sitovića,* Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961, str. 125. To navodi i većina istraživača – u različitom obimu i s različitim detaljima.

7 Kuna navodi sljedeće: *Njegov preobražaj od muslimana do franjevca odigrao se na sljedeći način. Za vrijeme rata Dalamtinac Šimun Talajić zarobio je njegova oca, koji onda dade sina za taoca...*, isto, str. 125
Hivzija Hasandedić, u popisu muslimanskih prezimena Ljubušaka nađenih u raznim ispravama i po sjećanju samih Ljubušaka, navodi prezime Šitović, i u fusnoti dodaje: *Šitovića Hasana, dijete nekog bega iz Ljubuškog, zarobili su vrgorski kršćani i preveli na kršćanstvo. On je kasnije postao franjevac i istaknuti pisac fra Lovro Šitović* i

i zvao se Hasan. To navode mnogi istraživači ne mogavši odoljeti zanimljivosti *egzotičnog*[8], bizarnog podatka iz sudbine jednog ljubuškog dječaka koji će *još kao dijete dopasti u ruke bosanskim franjevcima* (Kuna 1974:126) vjerovatno zato će to biti *sudbonosno* i presudno utjecati na dječakov potonji život (napuštanje porodice)[9], usmjeriti mu vrstu školovanja[10] (harambaša Šimun Talajić, zvani Delija, odvodi Hasana u zaostroški franjevački samostan gvardijanu fra Tomi Radatoviću, a ovaj ga *povjeri* fra Iliji Mamiću, *tadašnjem samostanskom učitelju mladeži*[11] put obrazovanja (*opće je suglasje da se to dogodilo u Italiji i da je okončano najkasnije do 1708.*[12], vjerovatno Bolonja)[13] i sam njegov rad (bosanski franjevac, jedini s brkovima – kako kao kuriozitet navodi u nekim potonjim zabilješkama, učitelj latinskog i filozofije, omiljen propovjednik, odgojitelj, misionar, pisac, znanstvenik).

Stjepan i 'Stipanuša'

Popularna, *Gramatika* je nazivana "Stipanuša" - po autorovom imenu Stipan, dobijenom nakon krštenja. Zanimljivo je da gramatika nije dobila ime po kasnijem, redovničkom imenu Lovro, primljenom po Stjepanovom/Stipanovom zaređenju, a kojim se autor i potpisivao na svojim štampanim djelima i drugdje (npr. za vrijeme obavljanja 'profesionalnih' dužnosti, usp. vlastoriučni fra Lovrin potpis bosančicom, što ga je pronašao Pavičić a gdje stoji: *Ja fra Lovro Šitović iz Ljubuškog...*)[14]. Tu bi se moglo možda govoriti o nekoj vrsti spontanog izraza bliskosti s 'učenim' *odgojiteljem*, profesorom *bogoslovja*, profesorom mladih *sjemeništaraca* i njegovim nesumnjivo dobro prihvaćenim udžbenikom latinskog jezika objašnjenog mladićima na njima razumljivom i bliskom maternjem jeziku, *naški*. Vezu autora i narodskog ikavskog naziva "Stipanuša" za dugo nezaobilazni školski udžbenik kroz 18. stoljeće u Hrvatskoj, njegovu *Gramatiku* korištenu *gotovo do sredine 19. bez obzira na kasnije gramatike latinskog jezika koje su postojale na području Hrvatske,*[15] zasigurno nalazimo u fra Lovrinom krštenom 'ikaviziranom' imenu Stipan, a ne 'jekaviziranom' Stjepan, što je oblik krštenog imena koji mnogi istraživači i životopisci po inerciji, čini se, navode. O tome je prvi precizan podatak, izgleda, iznio V. Pavičić, tim prije što ni sam, kako je rekao, nije našao pisani trag za ono tvrdnju koju je naveo Lovrin 'životopisiac' A. Crnica.

Naime, u bilješkama Lovrinih biografa, pa i u A. Crnice, Hasan je dobio ime *Stjepan* nakon kršetenja 1699., u 17. godini života. Za taj podatak, koji se po pravilu preuzima od navedenog Crnice (iz 1939, str. 45), Pavičić piše sljedeće: *Na žalost, u sačuvanim zaostroškim maticama toga vremena nisam pronašao upis ovog krštenja* (Pavičić 2008:194). Malo potom, Pavičić navodi i ovo: *Da bi izbjegao moguće neugodnosti, Delija je Hasana odveo u zaostroški samostan, gdje ga je istinama kršćanske vjere poučio i nakon toga krstio fra Ilija Mamić, na, kako rekoh, Kalandoru, 2. 2. 1699. u 17. godini žiota i nadjenuo mu ime Stipan"* (str. 196). Pavičić navodi i podatak *najstarijeg životopisca* Vladimirovića iz 1770., *a čiji je životopis,* kako kaže, *i sačuvan,* da je Hasanovo krštenje fra Ilija obavio 1694., što se Pavičiću čini *nejasno zašto*. Kad bi to bilo tačno, fra Lovro bi bio rođen 4 godine ranije, 1677., a ne 1682. Godinu 1699. navode autori Pogovora *Gramatike* preštampane 2005. Knezović i Demo (2005:302) i mnogi drugi, no meni se ovdje čini zanimljiviji 'kolaterarni' Pavičićev podatak da je riječ upravo o *Stipanu*, a ne Stjepanu, kako se, vjerovatno po inerciji, navodi u većini radova. Ikavska varijanta 'pučkog' naziva ("Stipanuša") za Lovrinu *Gramatiku* mogla se, čak i da je riječ o imenu Stjepan, tumačiti pripadnošću ikavskim idioma onih kojima je "Stipanuša" i bila namijenjena, a koji su se njome zasigurno i služili, barem većina njih.

navodi, kao izvor: V. Vrčić, Odjeci, *150 godina rada imotske župe* 1717, -2-VIII 1967, str. 24č. Isti, Vrgorska krajina, str. 31. (H. Hasandedić, 1999, str.117). Ovaj Hasandedićev navod komentirao je V. Pavičić: *Njegovi se životopisci* / Lovrini/ *u osnovnim crtama slažu s ovakvim tijekom preobrazbe muslimana Hasana u kršćanina Stipana, osim Hivzije Hasandedića, koji pribjegava klasičnoj manipulaciji i, lažno se pozivajući na V. Vrčića, tvrdi da je Hasan bio dijete nekog ljubuškog bega, kojeg su (samoga Hasana!) zarobili vrgorski kršćani i preveli na kršćanstvo, sugerirajući time nešto sasvim suprotno – prisilu u toj konverziji! To se čak 'ne usuđuje' tvrditi niti Konjhodžić, koji, spominjući fra Lovru pod prezimenom Sitović, samo tvrdi da je kao talac boravio u samostanu, a ne u Talajića kući i obitelji.* Pavičić, *Fra..., str.* 196, napomena 14. U knjizi *Muslimanska baština Bošnjaka II* (Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 1999) nalazimo, u napomeni 58, isti navod H. Hasandedića (*Šitović Hasan, dijete nekog bega iz Ljubuškog, zarobili su...*). Rusmir Mahmutćehajić (*Tajna Hasanaginice,* Buybook, Sarajevo, 2010) na str. 149, u fusnoti 30, također navodi taj podatak u *priči o Hasanu Šitoviću,* koja je *dio borbi na područjima s obje strane granice.*

[8] Vlado Pavičić, *Fra..., str.* 193

[9] Bit će zabilježeno i to da *momčić Hasan dođe u kršćansko mjesto i u kršćansku obitelj u kojoj je naučio čitati i pisati, moliti i pjevati pobožne pjesme.* Ako se zna da je svako muslimansko dijete, pogotovo porijekla koje je imao Hasan, bilo obavezno učiti 'pred hodžom', tj. pohađati mejtef, dakle učiti arapsko pismo, moglo bi se pretpostaviti da je i dječak Hasan, sin bega ili kapetana ili nekog očito imućnijeg Ljubušaka, što su pretpostavke koje se navode u različitim izvorima koji su mi bili dostupni, u godinama koje bi mogao imati u to vrijeme, kako već navode razne knjige i razni autori, znao držati pero u ruci. Ili je Hasan, kad se našao izvan očeve kuće, bio isuviše mali za mjetef ili se ovdje misli na latinicu.

[10] U biografskim podacima bilježi se da je dječak bio darovit, uzorna vladanja i učenja, pa kad je izrazio želju da postane redovnik, starješinstvo provincije primi ga u novcijat (P. Knezović, Š. Demo, *Pogovor...,* 301-2). Istraživači često naglašavaju i da je dječakova želja bila pobjeći preko Trebižata, napustiti roditeljski dom i pokrstiti se.

[11] Usp. P. Knezović, Š. Demo, *Pogovor..., str.* 302

[12] Usp.: V. Pavičić, *Fra...,* str. 196

[13] *...a nema dvojbe da je još 1707. bio na studijama u Italiji* – pišu: P. Knezović, Š. Demo (*Pogovor...,* str. 302) pozivajući se na Antu Crnicu i njegov rad iz 1937. Usput, od nekadašnjeg lektora sh./hs. jezika iz Dubrovnika, gosp. Hajdarevića, dobila sam svojevremeno obavijest, mislim da je bilo 1993., da je svjedočio propadanju brojnih arapskih i turskih rukopisa u Bolonji, u vlažnim knjižnim spremištima grada.

[14] Usp. V. Pavičić, *Fra...,* str. 201

[15] Anastazija Vlastelić, *Sročnost u hrvatskom jeziku u Gramatici gra Lovre Šitovića Ljubušaka*, internet, https://bib.irb.hr/datoteka/339672.Vlastelic_za_prof._Lukezic.doc, str. 5

Ljubuški i Ljubušak

Imenom Lovro autor će se potpisati u svojoj *Gramatici*, u izdanju objavljenom za života, kako će biti potpisana i ona dva posthumna, koja su djelimično drugačija, kao i uz kasnija štampana djela. Ime Lovro dobit će dvije godine nakon imena *Sipan*, kada postane redovnik i obuče franjevački habit. Ime je pratilo ime Lovrinog rodnog mjesta u potpisu mnogih djela, na latinskom ali i na maternjem, npr.: *...a patre f. Laurentio de Gliubuschi, ...otacz f. Lovro Gliubusckoga, ...po otczu fr. Louri iz Gliubuskoga, ...Ja fra Lovro Šitović* (Pavičić 2008:194). Tu mjesnu pripadnost Pavičić objašnjava utjecajem franjevačke literature, prethodnika i franjevačkih suvremenika (i navodi primjer: sv. Ante Padovanski sl.), no taj 'topos zavičajnosti' nalazimo i u tradiciji mnogih drugih bosanskih autora koji su stvarali na drugim svjetskim jezicima (npr. Sabit Užičanin, Jusuf Sarajlija, Fevzija Mostarac i sl., pa i u imenima drugih dvaju znamenitih Ljubušaka - Kapetanovića).

Sitović i Šitović

Do nedavno, čini se, fra Lovro nije imao ni pouzdano prezime. Stariji lingvisti i istraživači pisali su uglavnom o Lovri Sitoviću (npr. Kuna 1961, 1974, Ravlić 1973, Lovrenović 1989.), a prezime Šitović uz fra Lovru se po pravilu javlja u literaturi novijeg datuma.[16]

Prezime Šitović prvi se put javlja uz fra Lovru davno, u bilješci njegovog suvremenika fra Nikole Gojaka. Kako je fra Gojak pisao bosančicom, nema dvojbe oko toga da je fra Lovrino prezime Šitović (bosančica grafeme *s* i *š* jasno razlikuje)[17]. Temom prezimena bosanskog franjevca posebno su se bavili Pavao Knezović u radu *Šitović ili Sitović?* (1996) i Vlado Pavičić u radu *Fra Laurentius de Gliubischi: Alandar(ović), Sitović ili Šitović?* (2008). Pavičić je proučavao matične knjige zaostroškog i makarskog samostana, pronašao upise prezimena Šitović, a čak i vlastoručni upis samog fra Lovre, koji sam sebe imenuje na taj način u izvještajima o nekim redovničkim službama. Prezime pak Alender i Alenderović, o kojem se pisalo kao fra Lovrinom izvornom prezimenu, ostaje čini se za sada na razini teze.

Godina rođenja

Do nedavno bila je čini se nepouzdana i godina fra Lovrina rođenja. Herta Kuna u studiji *Neke osobine jezika fra Lovre Sitovića* precizno navodi: *Godinu njegova rođenja ne pominje nijedan autor, ali se zna da je umro 1729. u Splitu, prema navodima Vukovarskog nekrologa* (Kuna 1974:125). No, prihvaćen je podatak koji navodi Jurišić (1999:51, nav. po V. Pavičić 2008) da je fra Lovro umro *28. veljače 1729. u 47. godini žiota.* Ako bi to bio pouzdan podatak, fra Lovro bi bio rođen 1682., kako je i 'službeno' zabilježeno na ploči njegovog spomenika u Ljubuškom. No, u literaturi je zabilježen i ovaj neobičan podatak: *Stari mrtvar obitelji zaostroške spominje da je fra Lovro umro na rečeni nadnevak, ali s oko 64 godine starosti?!* Pavičić, koji i navodi ovaj podatak iz dostupnih mu zaostroških knjiga, u napomeni to obrazlaže, zaključujući nedoumice koje bi mogle na temelju podatka - ako je pouzdan - iz Starog mrtvara proizaći: *Dakle, prema tome bi bio rođen 1665. u punom jeku Kandijskoga rata. Mislim da taj broj godina u trenutku smrti nije točan, jer bi u tome slučaju Hasan i sam djelatno sudjelovao u ratnim okršajima Morejskoga rata, e ne kao dječak bio taocem za oca koji se otputio skupiti otkupninu*[18]. (Pavičić 2008:195)

Sažimanjem velikog orijentalno-islamskog civilizacijskog kruga, koji je na balkanske zemlje proširila Osmanska imperija kao u rubne dijelove administrativne i civilizacijske moći, Bošnjaci su ostali izvan jedinstvenog kulturno-civilizacijskog kruga u kome su stoljećima živjeli. ...Bošnjacima se dugo i sistematski nametao kompleks zbog stvaralačkog uključivanja u tokove orijentalno-islamske kulture

Split ili Šibenik?

Ni mjesto smrti bosanskog franjevca čini se nije bilo pouzdano. Raniji istaživači navodili su da je to Split, kao što eksplicite navodi i H. Kuna u ranije citiranom radu (*umro je u Splitu, a rukopisi su mu u Makarskoj)*[19] ili su pak mjesto smrti ispuštali - kao npr. u *Zborniku stihova i proza XVIII stoljeća* (Matica hrvatska, Zagreb 1973). Šibenik[20] kao mjesto fra Lovrinovog rođenja stoji na spomeniku u Ljubuškom. Tako je, po pravilu, i u radovima većine suvremenih istraživača.

Pisma, dilce i dvije *knjižice*

No, pouzdan je podatak da je fra Lovro sastavio jedno djelo koje je izazvalo veliko zanimanje zadnjih petnaestak godina. To je pominjana *Grammatica Latino-Illyrica*, objavljena u Mlecima 1713., pa 1742. i 1781. godine. U njoj su date osnove gramatike latinskog jezika s tekstovima na latinskom preuzetim iz starije gramatike Manoela/Emmanoela Alvaresa (prvi put objavljena 1572. a i sama u hrvatskim vjerskim školama korištena kao udžbenik), s dijelovima prevedenim na *naški* budući da je i namijenjena 'domaćim' učenicima. Pouzdan je i podatak da je fra Lovro, osim te *Gramatike*, napisao *Pisnu od pakla*, vjersko-poučnu pjesmu ispjevanu u desetercima a govori o mukama paklenim za one koji se ne pokaju i ne 'obrate' (Mleci 1727) i *dvije knjižice*[21]: *Nauk krstjanski* i *Promišljanja i molitve, koje se čine i govore čineći put križa*. *Gramatika* je, uz *Pisma*, zasigurno najznačajniji Lovrin spis za proučavanje jezika, na njima su se temeljila i sada se temelje istraživanja mnogih lingvista, pogotovo

---

16 U *Zborniku stihova i proze XVIII. stoljeća*, gdje se navodi prozni predgovor i 2. poglavlje *Pisme od pakla*, kao *poeme bez pjesničke vrijednosti*, stoji: Lovro Šitović (izd. Matica hrvatska i Zora, Zagreb 1973).

17 Usp. V. Pavičić, *Fra...,* str. 200.

18 H. Kuna navodi: *Za vrijeme bečkog rata* (isticanje RHP) *Dalmatinac Šimun Talajić zarobio je njegova oca...*, u: *Neke...,* str. 125.

19 Hrta Kuna, *Neki...*, 126

20 Većina navodi da je umro u Šibeniku (usp. Diana Stolac, *Gramatika Lovre Šitovića u kontekstu hrvatske gramatologije*, u: Zbornik o Lovri Šitoviću..., str. 129. Vezano za podatke o životu i djelu fra Lovre Šitovića autorica u napomeni 1 upućuje na Nikić, 2001a.

21 Herta Kuna, *Neke...,* str. 126

nakon njenog reprintnog izdanja, kad je postala dostupna istraživačima, lingvistima prije svega. Kuna napominje i ove podatke: *Ni Gramatiku ni Nauk krstjanski nisam našla u prvom izdanju; jedino što mi je stajalo na raspolaganju bila je Gramatika iz 1780. i Nauk iz 1762.* Nekadašnja profesorica Sarajevskog univerziteta navodi da su *Nauk* i *Promišljanja i molitve,* zapravo *knjižice* štampane poslije fra Lovrine smrti u Budimu 1734., *manje vjerodostojni svjedoci, s obzirom da više nije bilo učešća pisca u konačnom redigovanju teksta* (str. 126). Kuna navodi da biblioteka franjevačkog samostana u Makarskoj, gdje je fra Lovro bio i propovjednik a jedno vrijeme predavao filozofiju i latinski jezik mladićima koji su se spremali za redovništvo te im sastavio svoju poznatu *Gramatiku*, posjeduje, osim ovih navedenih djela, i *veći broj njegovih neobjavljenih rukopisa* (Kuna 1961:126). Te rukopise Kuna nije istraživala, a do *Promišljanja i molitvi* nije mogla ni doći, kako sama navodi[22] (str. 126).

Jezik Ljubuškog i okoline

H. Kuna, koja se među prvima bavila jezikom *Gramatike* i dvaju drugih značajnijih djela fra Lovre Ljubušaka (*Pisma od pakla* i *Nauk krstjanski*), primjećuje razliku između njega i većine ostalih franjevaca, *koji su dobrim dijelom porijeklom iz Bosne* (Kuna 1961: 126).

Kao Hercegovac, iz zapadnog njenog dijela, u svojem će jeziku *odražavati karakteristike njegova govora, upravo govora Ljubuškog i njegove okoline, iako nisu isključena ni manja ili veća odstupanja pod utjecajem jezika tadanje franjevačke literature i literature dalmatinskih štokavskih pisaca.* (str. 126)

Uzor: Emmanuel Alvarus/Alvares

Gramatika bosanskog franjevca sastavljena je prema jednom drugom obaveznom udžbeniku isusovačkih škola XVI stoljeća – kao predlošku - gramatici latinskog jezika portugalskog isusovca

[22] *To je, inače, spis vrlo malog formata u kome su štampane molitve koje se govore za vrijeme križnog puta, a kako se upravo u njegovo doba razvio pravi kult tog religioznog obreda, knjižice te vrste bile su u stalnoj upotrebi i zbog toga izložene vrlo brzom propadanju, pa se rijetko koja i mogla sačuvati do danas.* (Kuna, *Neke...,* 126)

Jezički identitet Bosne su u prošlosti gradili različiti jezici i različita pisma ('pismena'). Višepismenost i višejezičnost, s aspekta dijahronije, važne su komponente slojevitog bosanskog jezičkog identiteta. To je uvjetovano i geografskim položajem Bosne

Emmanuela Alvarusa / Emanuela Alvaresa (*De institutione grammatica libri tres*, iz 1572. g.), gramatici koja je i sama doživjela mnoga izdanja, prerade i kompilacije u nekoliko stoljeća. Podatak o *prototekstu* svoje *Gramatike,* 'dilašca' – kako sam kaže - Šitović je naveo već u naslovu, na koricama knjige.

Riječi *lipo u nafc iezik iztomacene*

U *Hrestomatiji starije bosanske književnosti* (Biblioteka Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1974) Herta Kuna, koja je među prvima pisala i o autoru i o fra Lovrinoj *Gramatici* (...) piše i o drugim bosanskim franjevcima[23] ostavljajući i podatak o metajeziku *Gramatike.* Naime, u opisu latinskog jezika, dijelova na latinskom, Sitović je davao i tumačenja, komentare i navodio primjere i na jeziku bliskom 'mladićima' *Bosne Argentine*, odnosno jeziku poznatom učenicima kojima je i bila namijenjena.

U tekstu *Gramatike* to je najčešće signalizirao zamjenicom 'naš' ili prilogom 'naški'[24], npr. *Doli nifge nach che /... / lipo* ***u nafc iezik iztomacene*** *po zlameniu gniihouu* (str. 13); *imafe ovako* ***nafcki*** *izrechi imenuiuchim...* (str. 15); *Nominativus,* ***nafcki*** *imenviuchi...* (str. 15); *morefe* ***nafcki*** *iztomaciti* (str. 16); *aliti recenie* ***nafcki*** (str. 16); *V* ***nafc iezik*** *doifto mnoghkrat confundife aliti fmiffafe i uadrafe* ***nafcki...***. (str. 17); *premdafe* ***nafchki*** *obarchu u paffivo...* (str. 218), itd. Šitović se u prvom od triju predgovora (nosi naslov: *Pripogliubglenomu sctioczu*), može se reći epitekstom, važnom dijelu *Gramatike* koji nije i njen nerazdvojni dio, iznosi svoje mišljenje da *mnozi narodi to iest Franczezi, Spagnoli, Italianczi, Nimczi...* lakše nauče gramatiku (latinskog) *iergo oni ftampaiu grammatike u fuoie vulaftite iezike iftomacene* a *mi neimamo grammatikah u* ***nafc iezik*** *iftomacenih*, dodajući i ovo: *i premda ieffu koijgodi naucitegli grammatike iftomacili declinatione imenah i conjugatione verbah* ***haruaftski***[25].

Čuvar identiteta

Jezički identitet (pojedinca i kolektiva) složena je pojava i u prošlosti, ne samo u ono vrijeme kad se jezik uzimao kao sastavnica nerazdvojnog (romantičarskog) jedinstva: jezik – nacija – država. Važna je komponenta etničkog (nacionalnog) i kulturnog identiteta. Mogu ga graditi, naravno, i jezički varijeteti u statusu govora, narječja, dijalekta, jezika. Npr. jednom Ljubušaku bitna je sastavnica jezičkog identiteta štokavsko narječje i ijekavskog i ikavskog izgovora, jer mu je, u regionalnojezičkom identitetu bitan podatak da je štokavac i ikavac, a tek potom to da je govornik standardnog bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i to štokavac i ijekavac, što je sastavnica njegovog nacionalnog identiteta.

Jezički identitet Bosne su u prošlosti gradili različiti jezici i različita pisma ('pismena'). Višepismenost i višejezičnost, s aspekta dijahronije, važne su komponente slojevitog bosanskog jezičkog identiteta. To je uvjetovano i geografskim položajem Bosne.

Nalazeći se u položaju krajnje zemlje istoka izložene prema zapadu i krajnje zemlje zapada okrenute ka istoku, kako piše Mak Dizdar, *Bosna je oduvijek bila*

[23] *Tako iz bosanskog franjevačkog miljea potječe i Juraj Dragišić (Georgius Benignus de Salviatis), jedan od najvećih imena evropskog humanizma i latiniteta. Pobjegavši iz Srebrenice pred Turcima 1463. u Dubrovnik, studirao je potom na najvišim evropskim sveučilištima...* (Ivan Lovrenović, *Labirint i pamćenje, kulturnohistorijski esej o Bosni,* Oslobođenje, Biblioteka Posebnih izdanja, Sarajevo, 1989, str. 117)

[24] *U Gramatici ima srpskohrvatskih objašnjenja, što je novina koju autor obrazlaže nastojanjem da olakša učenje, pozivajući se pri tom na inostranu praksu*, Herta Kuna, *Hrestomatija stare bosanske književnosti,* Biblioteka kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1974, str. 174.

[25] Tj. *...i premda su neki 'naučitelji' gramatike istumačili deklinaciju imena i konjugaciju glagola hrvatski...* (*Gramatika,* str. 4)

raskrsnica raznih interesa i razmeđe raznovrsnih uticaja. Takva njena situacija odrazila se u njenoj staroj pismenosti, književnosti i pismenosti. /.../ Po oskudnim spomenicima koji su sačuvani do danas poslije viševjekovnog njihovog uništavanja potvrđeno je prisustvo četiri pisma kojima su se služili stanovnici bosansko-humskog područja: grčkog, latinskog, glagoljice i ćirilice.[26]

Fra Lovro Šitović pisao je nekoliko stoljeća kasnije, u XVIII vijeku, u onom razdoblju 'turskog perioda' u kojem su se već diferencirala tri književna toka, nejednako prisutna i često ona kulturna toka koja i nisu tako lahka za identifikaciju. Tri sastavnice bosanskog bića danas se, naglašeno, sve više vraćaju svojim provenijencijama u kojima se vide razlikovne komponente, i to hrvatska katoličkoj, srpska pravoslavnoj, bošnjačka islamskoj. Posmatranje kulture Bosne štokavskog narječja (mislim prije svega na onu urbanu) vodi ka zaključku da i nema bitnih razlikovnih elemenata osim vjerskih i onih koji, sljedstveno, iz vjere proizilaze.

U *Hrestomatiji starije bosanske književnosti* (1974, knjiga I, u ediciji Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine) Kuna ističe da se, kako kaže, u *tzv. turskom periodu mogu identificirati tri paralelna književna toka* napominjući da *pri tom još ne može biti govora o nacionalnim književnostima* (str. 7). Naime, nacionalna svijest još nije formirana i tek će kasnije *svaka od ovih književnih tradicija da se na svojstven način uklopi u nacionalnu književnost, s tim što ni tada neće prestati da traje i važi njena historijska definiranost bosanskohercegovačkim podnebljem /.../* (str. 8).

Kako je poznato, Bosna je bila patarenska zemlja i sve do početka XV v. na vladarskom dvoru bio je gotovo značajniji utjecaj patarenskog 'djeda' nego katoličke crkve i njenih predstavnika, s obzirom da su odnosi s Rimom bili najčešće zategnuti. Ipak, Rim je pokušao već početkom XIV v. da na ovo tlo ubaci katoličke redovnike koji bi djelovali u ovakvim posebno teškim uslovima. To su bili dominikanci i franjevci, ali su samo franjevci uspjeli da prežive sve unutrašnje sukobe, pa i protjerivanje katoličkog biskupa, te da se snađu i opstanu i u okviru Turske, poslije gubljenja državne samostalnosti, pa čak da se izbore i za beneficirani status. (Herta Kuna, 1974:107)

Izdavački projekti

U Hrvatskoj postoje recentni izdavački projekti vezani za povijest lingvistike i preštampavanje naučnih djela i knjiga velikog kulturnopovijesnog značaja koja tako postaju dostupnija naučnoj i stručnoj javnosti i njenom (pre)vrednovanju, ali pristupačna i široj čitalačkoj publici. U biblioteci Pretisci Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu od 2002. objavljeno je nekoliko reprinta starih gramatika i pravopisnih priručnika s korisnim pogovorima. Nakon jednog takvog ponovnog štampanja *Gramatike* bosanskog franjevca Lovre Ljubušaka (izd. Mlada udruga za istraživanje i proučavanje kulturno-povijesne građe; Zagreb: Ogranak Matice hrvatske; Ljubuški; Sarajevo: Synopsis, 2005. – Knjižnica Hereditas; lib. 1) održan je naučni simpozij Lovro Šitović i njegovo doba, objavljen *Zbornik radova o Lovri Šitoviću* i dr. U tom kontekstu recentnih projekata treba sagledati i međunarodni skup Jezik u Bosni i Hercegovini od Matije Divkovića do danas, održan 2012. u Rektoratu Sveučilišta u Zagrebu.

I Bošnjacima, koji su u prošlosti proživljavali i preživljavali najrazličitije faze (od svojatanja do potpunog negiranja), kao i njihov jezik (zaboravljajući da je njihovo pravo nazvati svoj jezik imenom kojim sami žele, kao što je nacionalnost osjećanje za koje ni jedan narod ne treba tražiti nečije odobrenje), potreban je uspješan odabir i preštampavanje djela 'kulturnog nasljeđa', kojim će dalje afirmirati vlastite nacionalne vrijednosti i vrijednosti svoje domovine, na način stjecanja znanja o sebi, ali i o onima s kojima žive oslobađajući se kompleksa niže vrijednosti, a uz razvoj sustava vrednovanja tekovina vlastitog korpusa u usporedbi s drugima u domovini i šire oslobađati se kompleksa o samodovoljnosti.

Posebno bih nagasila ono što je Esad Duraković u više navrata isticao, vezano za istraživanje književnosti na orijentalnim jezicima (arapskom, turskom i perzijskom), kao i istraživanje te baštine uopće: *Sažimanjem velikog orijentalno-islamskog civilizacijskog kruga, koji je na balkanske zemlje proširila Osmanska imperija kao u rubne dijelove administrativne i civilizacijske moći, Bošnjaci su ostali izvan jedinstvenog kulturno-civulizacijskog kruga u kome su stoljećima živjeli. ...Bošnjacima se dugo i sistematski nametao kompleks zbog stvaralačkog uključivanja u tokove orijentalno-islamske kulture...*[27] Usuđujem se reći, slažući se sa Esadom Durakovićem, da - *ostane li bošnjačka književna baština nedokučiva u višestoljetnoj povijesti i u nepoznatim jezicima,*[28] kao i bogata naučna baština bošnjačkih učenjaka na orijentalnim jezicima (budući da je u vrijeme osmanske dominacije u Bosni izučavan niz disciplina orijentalnoislamske kulture: retorika, stilistka, gramatika, pravo, logika, filozofija i dr.), - i književnost i nauka ostat će tek *kratka epizoda koja nije u stanju posvjedotočiti o povijesti duha jednog naroda koji je dugo prije te epizode postojao kao djelotvoran povijesni i kulturno-civilizacijski faktor.*[29] Potrebno je preštampavanje značajnih djela na način Pretiska kako bi postali dostupni naučnoj i stručnoj javnosti kao i široj čitalačkoj publici jer je *izučavanje bošnjačke baštine na orijentalnim jezicima, u vertikali dugoj nekoliko stoljeća, sudbinski značajno za znanstveno validnu historiju bošnjačke književnosti.*[30] Dodala bih: i kulture. U tom smislu važno je omogućiti sličan pristup glosama i metaglosama, komentarima i metakomentarima, formama kompendija i metakompendija, dvojezičkih i dr. rječnika, gramatika te djela koja pripadaju bosanskoj alhamijado književnosti.

Da se ne bi događalo utapanje u neku drugu populaciju u nedostatku samopoznavanja, uspješan odabir nasljeđa koji će ostvariti i afirmaciju vlastitih nacionalnih vrijednosti, što je način oslobađanja kompleksa niže vrijednosti i stjecanja samopouzdanja znanjem o sebi i onima s kojima živimo, a što je i zašita od (moguće) asimilacije, potrebno je razvijati pozitivnu povijesnu svijest i pamćenje. ■

---

[26] Mak Dizdar, *Stari bosanski tekstovi*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Svjetlost, Sarajevo 1971, str. 11

[27] Esad Duraković, *Prolegomena za historiju književnosti orijentalno-islamskog kruga*, Connectum, 2005, str. 39

[28] Isto, str. 39

[29] Isto, str. 39

[30] Isto, str. 39

BEHAR

ekonomski podlistak

godina II / 2015. / broj 4

Uvodnik

Glas razuma

Piše: **Faris Nanić**, urednik ekonomskog podlistka

U DOBA VELIKIH EKONOMSKIH KRIZA koje su gotovo u pravilu uvijek izazvane spekulacijama u financijskom sektoru, ljudi se u strahu i neizvjesnosti utječu jednostavnim rješenjima, kolektivnih obrazaca ponašanja. Političke grupacije na uzdrmanoj sceni sve se više radikaliziraju, nude gotova i brza rješenja, nalaze kolektivne krivce za loše stanje i promiču diktaturu kao model rješenja. Nijemci imaju sintagmu das Patentrezept koja je prispodobiva svim političkim pokretima totalitarnih tendencija i ponašanja koji olako obećavaju jednostavna i brza rješenja za sigurnost i ekonomsko blagostanje. Kako je, unatoč svim "inovativnim" rješenjima iz arsenala financijskih i monetarnih institucija, ekonomska kriza i dalje sve teža i neizvjesnija i sve više pogađa i razvijeni dio svijeta, zasada desni radikalniji politički pokreti, od kojih neki sudjeluju u vlasti (poput mađarskog Jobbika), osim patent recepata iz skraćenih kurseva političke ekonomije, počinju nalaziti i krivce, odnosno grupacije koje trebaju preuzeti krivicu za sve veću ekonomsku, socijalnu i moralnu krizu te sve veću nesigurnost. Za tu su svrhu idealno poslužile izbjeglice iz Sirije, Iraka i Afganistana te ekonomske izbjeglice iz drugih zemalja koje se trenutno ne nalaze u ratnom stanju. Narativi mađarske i vlada zemalja tzv. Višegradske skupine u dobroj mjeri korespondiraju sa stavovima ekstremno desnih političkih snaga i ciljano preplašenog demosa u uljuđenijem djelu Evrope u koji, po tretmanu izbjeglica i ponašanju u krizi koja to zapravo i nije, spada Hrvatska. Taj narativ je vrlo jednostavan. Svodi se na proizvodnju straha od masovnog dolaska desetaka, pa čak i stotina milijuna "kulturno drugačijih" čija je isključiva namjera nakačiti se na socijalne fondove Evropske unije i ostalih zapadnoevropskih zemalja, ne raditi, množiti se i otimati plodove rada evropskih stanovnika te, čak i nasiljem, mijenjati njihov način života. Jedan polupismeni političar, član seljačke stranke tvrdi kako je riječ o seobi naroda sa ciljem osvajanja Evrope, a drugi isto toliko pismen iz Domoljubne koalicije ne može sakriti svoje rasističke predrasude prema azijskim muslimanima, kulturno drukčijim. Kao da je to problem.

No, kako je nedavno objavio jedan od najuglednijih makroekonomista sa područja bivše Jugoslavije, Slovenac Jože Mencinger, strahovi od troškova velikog vala izbjeglica koji navodno mogu ugroziti evropsku ekonomiju nemaju nikakvog ekonomskog temelja, a 60 milijardi eura, koliko kroz politiku "kvantitativnog olakšanja", radi stimuliranja novog rasta, svaki mjesec emitira Evropska centralna banka, bilo bi dovoljno za uzdržavanje tri milijuna izbjeglica u iduće tri godine, ako bi ih u Evropu, odnosno primarno zemlje Evropske unije uopće toliko došlo. Prema nekim scenarijima, u Evropu bi u idućih nekoliko godina moglo doći najviše tri milijuna "migranata". Kada se niti jednog od njih ne bi zaposlilo, oni bi EU godišnje stajali 22 milijarde eura, što je 1,69 promila evropskog BDP-a, naveo je Mencinger za ljubljanski "Dnevnik". Ukupni BDP zemalja Evropske unije iznosi preko 13 tisuća milijardi eura. Ukupni dosadašnji transferi iz "kvanitativnog otpuštanja", nažalost primarno ponovno u financijski sektor, iznose preko 1100 milijardi eura. Po Mencingerovoj ocjeni, te 22 milijarde bile bi malen trošak za ukupnu evropsku ekonomiju. Ne zaboravimo da samo zemlje EU imaju preko 500 milijuna stanovnika, pa je doseljenje još tri milijuna nezamjetno. Ključna teza slovenskog ekonomista je ona koju smo i na stranicama ovoga podlistka naglašavali u nekoliko navrata. Ako bi se umjesto u banke i financijske ustanove financijski stimulusi ECB-a usmjerili u kredite za poduzeća, a malim dijelom i u financiranje dolaska migranata, to bi pozitivno utjecalo na porast potrošnje i rast BDP-a. Nije li upravo to imala na umu Angela Merkel kada je sirijske i iračke izbjeglice pozvala u Njemačku? Znakovito je da je taj poziv došao ubrzo nakon objave njemačkog demografskog instituta o utjecaju starenja i odumiranja njemačkog stanovništva na njemačku ekonomiju u samo jednoj generaciji. Financiranje dolaska i radne integracije izbjeglica sustavom jedinstvenih socijalnih transfera koji bi važio za sve otklonilo bi rasprave o kvotama za migrante kojima se sada suprotstavljaju zemlje Višegradske skupine, ocijenio je Mencinger. Evropu ne ugrožavaju izbjeglice, već bodljikava žica, poentirao je ugledni slovenski ekonomist. ■

U Evropu bi u idućih nekoliko godina moglo doći najviše tri milijuna "migranata". Kada se niti jednog od njih ne bi zaposlilo oni bi EU godišnje stajali 22 milijarde eura, što je 1,69 promila evropskog BDP-a. Ukupni BDP zemalja Evropske unije iznosi preko 13 tisuća milijardi eura. 22 milijarde bile bi malen trošak za ukupnu evropsku ekonomiju. Ne zaboravimo da samo zemlje EU imaju preko 500 milijuna stanovnika, pa je doseljenje još tri milijuna nezamjetno. Ako bi se umjesto u banke i financijske ustanove financijski stimulusi ECB-a usmjerili u kredite za poduzeća, a malim dijelom i u financiranje dolaska migranata, to bi pozitivno utjecalo na porast potrošnje i rast BDP-a

Šansa ekonomskog razvoja

Jugoistočna Evropa kao međunarodni centar obrazovanja

Pišu: **Amer Bukvić i Elma Agić-Šabeta**

Pozicioniranje Jugoistočne Evrope kao centra za međunarodno obrazovanje može biti korisno za razvoj cjelokupnog društva kako u obrazovanju tako i u ekonomiji. Sa većim brojem studenata koji raspolažu visoko kvalitetnim obrazovanjem, znanjem i vještinama, stvorit će se pretpostavke da ti studenti sa stečenim znanjem u konačnici podrže razvoj matičnih država. Osim toga, ulaganje u promociju Jugoistočne Evrope kao međunarodnog obrazovnog centra je imperativ, budući da će se na taj način poboljšati nacionalni obrazovni sistemi u regiji općenito

Trenutno stanje i iskustva

Dosadašnja iskustva i najnoviji trendovi u visokom obrazovanju ukazuju na to da bi Jugoistočna Evropa mogla postati međunarodni centar za obrazovanje stranih studenata. Naime, iskustvo je pokazalo da je nivo obrazovanja na univerzitetima u Jugoistočnoj Evropi zavidan. Studenti koji imaju zadovoljavajući prosjek ocjena, te neophodno znanje stranih jezika, sa stečenom diplomom nemaju prepreke prilikom nastavka studija na master i doktorskim programima širom Evrope, uključujući i rigorozne studijske programe u Americi, Njemačkoj ili Velikoj Britaniji. Pri tome nema razlike da li se radi o nastavku studja na privatnim ili državnim univerzitetima. Najvažnije je zadovoljiti parametre zahtjeva za upis na specifičan studijski program. Naravno, određeni studijski programi imaju prednost prilikom upisa, ali generalno, studenti koji imaju završen studij postižu i dobre rezultate prilikom odlaska u inostranstvo. Nažalost, najčešća prepreka za nastavak studija u inostranstvu su troškovi. Također, postoje evropski univerziteti koji imaju limit za primanje studenata izvan Evropske Unije, što je u nekim slučajevima ograničavajući faktor za upis, te je proces vrlo zahtjevan i omogućava upis samo najboljim studentima.

U proteklih par godina vidljiv je trend povećanja broja stranih studenata na univerzitetima u Jugoistočnoj Evropi a posebno u Sarajevu. Brojni su razlozi koji su tome doprinijeli. Osim državnog univerziteta, u Sarajevu su prisutni i međunarodni privatni i državni univerziteti, koji pružaju zadovoljavajući nivo kvaliteta, te nastavu na engleskom jeziku. Također, neki fakulteti na Sarajevskom univerzitetu nude nastavu i na engleskom jeziku. Privatni i državni međunarodni univerziteti često nude dvostruke diplome, koje su automatski priznate u Bosni i Hercegovini, Italiji, Velikoj Britaniji, Turskoj i drugim zemljama. Na Sarajevskom univerzitetu trenutno postoje uspostavljeni zajednički studijski programi sa Griffit College u Dublinu, Univerzitetom u Beču, Bologna Univerzitetom, Univerzitetom Bolton, La Sapienza Univerzitetom u Rimu, Univerzitetom u Beogradu, Univerzitetom u Ljubljani te Univerzitetom u Zagrebu. Ove činjenice privukle su strane studente, čiji broj iz godine u godinu raste. Tako je u 2014. godini u BiH boravilo 4.500 stranih studenata, od kojih su 3.900 studenti iz Turske.

Naknade za studij na sarajevskim privatnim i državnim fakuletima na engleskom jeziku kreću se između 1.000 i 5.000 eura godišnje, zavisno od programskog studija i fakulteta. Dok su ove naknade prilično visoke za prosječnu bosansku porodicu, iste su vrlo konkurentne u odnosu na troškove studiranja u regiji ili u drugim dijelovima Evrope. Na primjer, naknade za školovanje na međunarodnim univerzitetima među članicama Evropske Unije kreću se između 2.000 i 20.000 eura, dok u Velikoj Britaniji školarina vodećih univerziteta često doseže i do 35.000 eura godišnje.

Priliv mozgova vs. odliv mozgova

Dobro je poznata činjenica da je procenat mladih ljudi sa područja Jugoistočne Evrope, koji bi, ukoliko bi imali priliku, rado napustili matičnu državu izrazito visok, i po tom kriteriju

Naknade za studij na sarajevskim privatnim i državnim fakuletima na engleskom jeziku kreću se između 1.000 i 5.000 eura godišnje, zavisno od programskog studija i fakulteta. Dok su ove naknade prilično visoke za prosječnu bosansku porodicu, iste su vrlo konkurentne u odnosu na troškove studiranja u regiji ili u drugim dijelovima Evrope. Na primjer, naknade za školovanje na međunarodnim univerzitetima među članicama Evropske Unije kreću se između 2.000 i 20.000 eura, dok u Velikoj Britaniji školarina vodećih univerziteta često doseže i do 35.000 eura godišnje

Bosna i Hercegovina je nažalost jedna od vodećih zemalja u regiji. Svjedoci smo rastućeg trenda odlaska mladih obrazovanih ljudi, sa akcentom na inžinjere visokih tehnologija, te medicinske stručnjake i medicinsko osoblje u razvijene zemlje Evropske Unije. Neizmjerni su troškovi ulaganja u obrazovanje jednog doktora ili inžinjera, od osnovne škole do fakultetskog obrazovanja. Odlazak jednog mladog obrazovanog čovjeka na rad van, na primjer Bosne i Hercegovine, predstavlja veliki gubitak. Prvi gubitak je finansijske prirode tj. podneseni troškovi, koji su rezultat ulaganja građana i države. Drugi gubitak je manji broj dostupnih ljudi lokalnim firmama za dalji razvoj, jer odlaze upravo najkvalitetniji mladi kadrovi. Posljedice ovog procesa su dugoročne i nesagledive.

Rat u bivšoj Jugoslaviji uzrokovao je ogroman odliv ljudi, pa kao rezultat imamo da npr. Bosanci i Hercegovci, između ostalog, zauzimaju i zavidne pozicije na univerzitetima širom svijeta. Mnogi od njih bi vrlo rado učestvovali u razvoju zemlje, povremenim ili stalnim radnim angažmanom na fakultetima. Međutim, trenutni način odabira kadrova na univerzitetima, te ograničena finansijska sredstva njihov angažman značajno limitiraju i onemogućavaju. Stoga je neophodno dalje raditi na strategiji privlačenja 100.000 stranih studenata na univerzitete u regiji. Privlačenjem stranih studenata ostvarile bi se mnogobrojne koristi za ekonomski i društveni napredak. Na primjer privlačenjem novih 20.000 stranih studenata u Sarajevo ostvario bi se direktni finansijski efekat koji uključuje studijske naknade i troškove, koji u prosjeku iznose 4.000 eura godišnje, u zavisnosti od studijskog programa, te univerziteta. Pored studijskih troškova, minimalni troškovi stanovanja i prehrane na godišnjem nivou iznose 4.000 eura, čime bi godišnji prihod od stranih studenata iznosio 160 miliona eura. Kada se na ovo dodaju i ostali potencijalni prihodi, poput posjeta porodice i prijatelja Bosni i Hercegovini, troškovi zabave i odmora, direktni prihodi od stranih studenata rastu na 250 miliona eura. Povećanim prihodima univerziteta stvorila bi se nova radna mjesta u segmentu obrazovanja, privukao angažman dijaspore, te podigao nivo kvaliteta obrazovanja. Rastom prihoda na univerzitetima porastao bi i budžet za istraživanja i razvoj i uspostavu istraživačkih centara, koji su trenutno na niskom stepenu razvoja. Naime, iznosi koji se trenutno izdvajaju za akademska istraživanja i razvoj su minimalni, a ostali uslovi na univerzitetima su takvi da akademsko osoblje nije podstaknuto da radi akademska istraživanja.

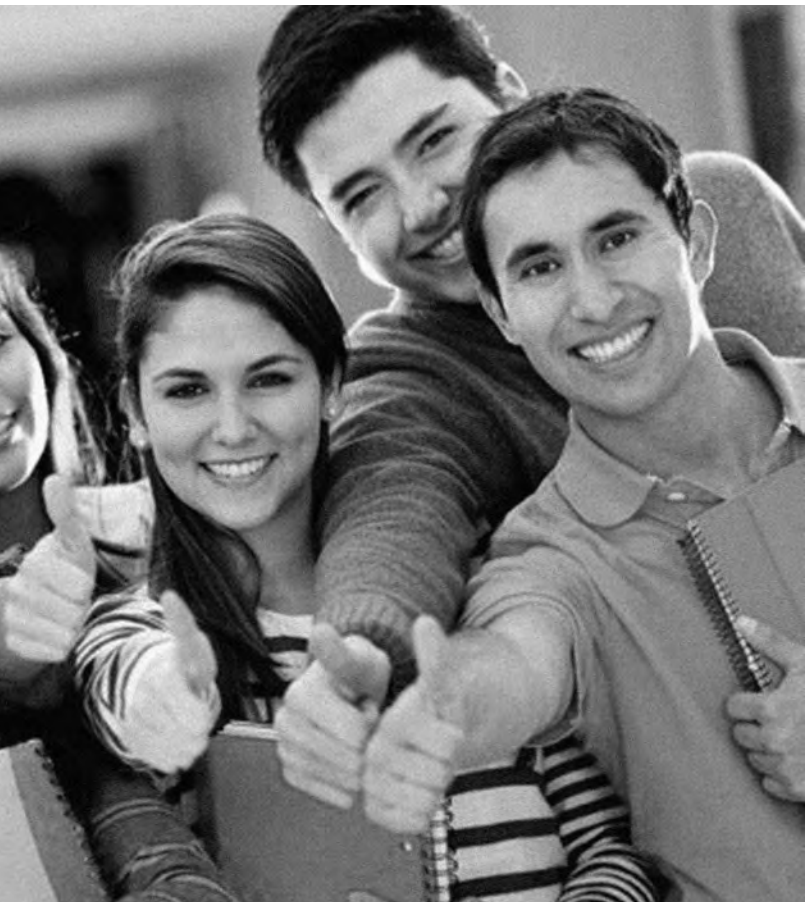

Također je važno imati na umu da će pozicioniranje Jugoistočne Evrope kao centra za međunarodno obrazovanje biti korisno za razvoj cjelokupnog društva kako u obrazovanju tako i u ekonomiji. Sa većim brojem studenata koji raspolažu visoko kvalitetnim obrazovanjem, znanjem i vještinama, stvorit će se pretpostavke da ti studenti sa stečenim znanjem u konačnici podrže razvoj matičnih država. Osim toga, ulaganje u promociju Jugoistočne Evrope kao međunarodnog obrazovnog centra je imperativ, budući da će se na taj način poboljšati nacionalni obrazovni sistemi u regiji općenito. Jugoistočna Evropa ima jedinstvenu priliku da privuče studente sa Bliskog istoka i na taj način unaprijedi ekonomiju. Geopolitički uslovi na Bliskom istoku uzrokovali su potrebu, a u mnogim slučajevima i nužnost za obrazovanjem van granica domovine. S druge strane, studentima sa Bliskog istoka nudi se znatno jeftinije kvalitetno obrazovanje.

Strateška geografska lokacija Jugoistočne Evrope i njena blizina sa Evropom i Bliskim istokom je još jedan faktor koji će pomoći da regija postane centar za međunarodno obrazovanje. Nadalje, ovo područje je vrlo vibrantno za život sa atraktivnim lokacijama za turiste. Ova živost privlači i međunarodne studente i iskusne profesore i predavače. Bogatstvo kvalitetnih profesora i predavača treba da omogući domaćim i međunarodnim univerzitetima u regiji da nastave postizanje visokih akademskih standarda i, na kraju, kvaliteta tih međunarodnih programa će ustoličiti Jugoistočnu Evropu kao međunarodno obrazovno središte.

Da bi Jugoistočna Evropa postala centar za obrazovanje stranih studenata potrebno je primijeniti iskustva zemalja koje su imale poseban uspjeh u ovom segmentu, te prilagoditi procedure i regulative u segmentu visokog obrazovanja. Poseban segment predstavlja marketing raspoloživih visokoškolskih resursa u ciljanim zemljama. Međutim, kao što je vidljivo iz primjera Sarajeva, osnovni preduslovi postoje i nisu potrebna velika ulaganja da bi došlo do ostvarenja ovog velikog i značajnog cilja. ■

Pravila rasta

Blagostanje nacije ostvaruje se na mikrorazini

Piše: **Ante Gavranović**
ante.gavranovic1@zg.t-com.hr

U nas već godinama postoji zabluda kako sve ovisi o makroekonomskom ozračju i makroekonomskim učincima. Nažalost, pojmovi poput produktivnosti, rentabilnosti, efikasnosti poslovanja izostaju. Treba li tome biti tako? Blagostanje i bogatstvo nacije se ostvaruje na mikroekonomskoj razini gospodarstva, koja počiva na sofisticiranosti pojedinih kompanija i na kvaliteti mikroekonomskog gospodarskog i poslovnog okruženja u kojem se te nacionalne tvrtke natječu

"NAJVEĆI DIO RASPRAVA oko konkurentnosti i gospodarskoga razvoja još je uvijek pretežito usmjeren na makroekonomske pokazatelje, te političke, zakonodavne i socijalne okolnosti koje označavaju uspješnu ili neuspješnu ekonomiju. Shvaćeno je da zdrav porezni sustav i monetarna politika, uvjerljiv i pouzdan sustav zakonodavstva, stabilnost demokratskih institucija i progres u socijalnim okvirima pridonose zdravoj ekonomiji. Te okolnosti su neophodne, ali nisu dovoljne. One, istina, omogućavaju da se ostvari blagostanje, ali ga same po sebi ne stvaraju. Blagostanje i bogatstvo nacije se ostvaruje na mikroekonomskoj razini gospodarstva, koja počiva na sofisticiranosti pojedinih kompanija i na kvaliteti mikroekonomskog gospodarskog i poslovnog okruženja u kojem se te nacionalne tvrtke natječu. Bez unapređivanja tih mikroekonomskih postavki, makroekonomija, političke, zakonodavne i socijalne reforme neće uroditi potpunim plodom". Ovim je uvodnim obrazloženjem jedan od gurua suvremene ekonomske misli, Michael. E. Porter, započeo svoj traktat o mjestu i ulozi mikorekonomije kao temelju blagostanja nacije, i to u dijelu Izvješća Svjetskog gospodarskog foruma koje govori o Indeksu poslovne konkurentnosti.

Svi dosadašnji pokušaji da se sačini prvi ozbiljniji benchmarking hrvatskoga gospodarstva u spomenutom smjeru, nažalost, nisu dali rezultata, iako je u Izvješću Nacionalnoga vijeća za konkurentnost, koje je dalo realnu ocjenu stanja u dominantnim dijelovima hrvatskoga gospodarstva, upravo u skladu s Porterovom tezom, upozoreno: jačanje produktivnosti i opće konkurentnosti mora postati vodeća misao vodilja za stvaraoce i provoditelje ekonomske politike. Rezultati mjerenja konkurentske snage Hrvatske pokazuju da u ovom trenutku ozbiljno zaostajemo u većini ključnih područja konkurentnosti za razvijenim tranzicijskim zemljama. Upravo ta činjenica najočitije ukazuje na problem: Hrvatskoj je potrebna sveobuhvatna politika ozbiljnih reformi i promjena, usmjerenih prije svega prema podizanju konkurentnosti. Ipak, temeljno je pitanje: zašto je Hrvatska danas tako loše pozicionirana, posebno u odnosu na sada daleko uspješnije tranzicijske zemlje?

Gdje leže temeljni razlozi zaostajanja?

Neosporno je da na konkurentnost neke zemlje utječu mnogi, izravni i indirektni čimbenici, ali presudno je da konkurentnija postanu poduzeća, kao nositelji gospodarskoga rasta i razvoja. Upravo stoga je u prvom nacionalnom Izvješću o konkurentnosti poduzeće stavljeno u središte pozornosti čime je učinjen odmak od makroekonomskoga poimanja gospodarske politike prema jačanju indikatora i značenja mikroekonomije. No, takav pristup još nije naišao na širu društvenu podršku. Svakako, konkurentnost ima posebno mjesto u radu i djelovanju malih i srednjih poduzeća, na kojima, zapravo, počiva snaga svake nacionalne ekonomije. Zajedno s razmišljanjima o povećanju hrvatskoga izvoza, na vidjelo dolazi istina: hrvatska nema jasnu razvojnu, a posebno "zapinje" kad je riječ o industrijskoj politici. Kako je sadašnja razina izvoza u 95 posto slučajeva vezana za određene industrijske proizvode, prije svega proizvode prerađivačke industrije, teško je povjerovati da se tu može brzo učiniti osjetniji pomak. Stručnjaci s pravom pitaju: kako da se povećava sastojak toga dijela u BDP-u kad imamo na djelu jasan proces trajne deindustrijalizacije hrvatskog gospodarskog bića? Temeljno pitanje koje se u takvim uvjetima nameće jest: ZAŠTO? Mali uvid u strukturu hrvatske industrije pokazuje da smo u tijeku posljednjih dvadesetak godina izgubili snažne poluge industrijskog razvoja, pa time i smanjili ulogu industrije u stvaranju BDP-a. Ili, u prerađivačkoj industriji Hrvatska je izgubila od 1990. godine na ovamo više radnih mjesta no što ih danas uopće ima u tom dijelu proizvodnje.

Strategija industrijalizacije jest svjesni utjecaj države i društva na dugoročni opći i sektorski razvoj industrije. Pritom je osnovni cilj povećanje proizvodnosti rada i učinkovitosti te njezine međunarodne konkurentnosti. Tu definiciju kao da smo zaboravili, jer se najveći dio kretanja u našem industrijskom sektoru kreće obrnutim pravcem. Proizvodnost rada postižemo smanjivanjem broja radnika, a ne uvećanom proizvodnjom; konkurentnost nam ne raste dovoljno brzo, što pokazuje ranglista konkurentnosti Svjetskog gospodarskog foruma gdje, istina, u relativnim odnosima poboljšavamo pozicije, ali još uvijek nedovoljno u odnosu na stvarne mogućnosti.

U posljednje vrijeme kao da smo se osvijestili i sagledali da se bez udjela industrije u BDP-u na razini 25-30 posto teško mogu postizavati makroekonomski ciljevi, koji polaze od relativno visokih stopa rasta BDP-a. No, da bismo održavali takve visoke stope potrebni su i snažniji društveni napori, prije svega konkretna podrška razvojnim ciljevima i izvoznoj orijentiranosti cijeloga gospodarstva, što sada nije slučaj. Pompozno najavljena Izvozna ofenziva Hrvatske, istina, polazi od promjena u načinu pristupa, ali i ukupnog mentalnoga sklopa, koji je vjerojatno i najveća prepreka

približavanju svjetskim trendovima. Treba, naime, shvatiti da se nova industrijalizacija ne može provoditi sa starom tehnologijom, zaostalom opremom i starim idejama.

Zaostajemo u svim segmentima konkurentnosti

Da bi se industrija neke zemlje mogla zaista izrazito izvozno orijentirati. tj. da postane istinski međunarodno konkurentna, potrebna joj je i međunarodno konkurentna ekonomska politika. Drugim riječima, potrebno je stvoriti povoljno gospodarsko-poduzetničko okruženje i uvjete slične onima koji vladaju u gospodarstvima konkurentskih zemalja. Ovdje se ne misli samo na relativno stabilne uvjete privređivanja – pri čemu kod nas prevladava mišljenje da smo to postigli na području cijena, tečaja i inflacije – već na ukupnu pravnu i poslovnu sigurnost svih subjekata na tržištu. Podaci, a i brojne kritike međunarodnih institucija, sve do zainteresiranih ulagača, pokazuju da već godinama upravo na toj sigurnosti gubimo bitku za nove investicije.

Hrvatska danas ozbiljno zaostaje u svim segmentima konkurentnosti, kako u poslovnom i javnom sektoru, tako i na području obrazovanja i tehnologije. Ozbiljni strukturni problemi gospodarstva, ali i društva u cjelini, objektivno ne omogućavaju nužno potrebne promjene. Štoviše, sve mjere gospodarske i socijalne politike donose se parcijalno; rizici poduzetništva izvan poslovnog sektora preveliki su, a tri temeljne poluge adekvatnije poduzetničke klime – DIJALOG, KONSENZUS i PROMJENA SVIJESTI – zanemarene su kategorije u ponašanju. Kao jedan od bitnih razloga takvom stanju naši istaknuti privrednici, vide u nedovoljnoj komunikaciji na relaciji Poslovni sektor-Vlada. Nema trajnog, konzistentnog i sadržajnog dijaloga, već se on – ako se i ostvari – svodi na protokolarne susrete ili skupove, u kojima opet nema dijaloga. Poduzetnici, međutim, smatraju da je Hrvatskoj i te kako potreban takav dijalog, jer se samo pomoću njega može postići konsenzus zasnovan na jasnim prioritetima, zajedničkim gospodarskim ciljevima i jasnoj viziji što zaista želimo postići.

Sve veće gospodarsko i političko preplitanje u mnogim zemljama svijeta dovelo je do većeg rasta i konkurencije koja poboljšava mogućnosti obrazovanja, jača socijalnu infrastrukturu i smanjuje siromaštvo. Unatoč tome, mir, sloboda i pravda su ugroženi. Neravnomjerna raspodjela dobiti u svijetu dodatni je razlog sve veće političke i socijalne napetosti. Trenutna financijska i gospodarska kriza može se prevladati samo uvođenjem pravila za financijska tržišta na međunarodnoj razini. Za to je potrebno zajedničko zalaganje za održivi poslovni razvoj. Potreban nam je međunarodni konsenzus koji omogućava blagostanje, socijalnu pravdu i održivi poslovni razvoj na temeljima zajedničkih načela i vrijednosti. Pri tome pozitivni učinci globalizacije ne smiju ni u kriznim vremenima biti ugroženi nacionalnim ili regionalnim protekcionizmom. Dobrobit zajednice, demokracija i nepovredivost ljudskog dostojanstva temelji su na kojima je zasnovan takav konsenzus – uzimajući u obzir kulturne i društvene specifičnosti. Da bismo postigli te zacrtane ciljeve potrebno je pridržavati se određenih smjernica i, kroz konkretnu praksu, nastojati provesti ih u djelo.

Deset pravila

Okviri pravne države

Funkcionalan, pouzdan i demokratski legitiman pravni sustav temelj je učinkovitom i održivom poslovanju. On stvara preduvjete za učinkovito gospodarstvo, učinkovitu državnu upravu koja je u službi građana kao i za poštovanje načela rada dobre vlade. Preko regulatornih elemenata i dosljednog nadzora kontrolira se poštovanje, a kažnjava se kršenje pravila. Sve to nije samo sebi cilj. Pravila su potrebna kako bi, zbog gospodarstva zasnovanog na konkurenciji, decentralizirano ponašanje u konkurenciji imalo za posljedicu društveno politički korisne rezultate.

Vlasništvo i zapošljavanje

Učinkovita gospodarska struktura okrenuta prema održivosti mora biti utemeljena na privatnom vlasništvu koje pravo raspolaganja dobrima stavlja u ruke privatnih poduzetnika i kućanstava. Privatno vlasništvo pruža odlučujući poticaj ostvarenju prihoda kroz rad i predstavlja temelj inovativnog poduzetništva. Samo je gospodarsko uređenje zasnovano na privatnom vlasništvu u stanju osigurati sigurno zaposlenje. Na toj osnovi mogu nastati vlastita odgovornost i inicijativa bez kojih su nezamislivi učinkovito korištenje vlastitih potencijala, obrazovanje, inovacije, rast i blagostanje. Privatno vlasništvo je karakteristika uređenja utemeljenog na konkurenciji u kome mnoštvo malih i srednjih poduzetnika svojim osobnim vlasništvom odgovara za svoje poslovne aktivnosti. Imovina nosi sa sobom i društvenu obvezu. Korištenje imovine mora istovremeno služiti na dobrobiti zajednice. To osigurava odmjereno, održivo poduzetničko ponašanje i sprječava jednostrano i kratkoročno stremljenje isključivo prema ostvarenju prihoda.

Konkurencija kao osnova

Uređenje zasnovano na konkurenciji i slobodnom formiranju cijena na svjetskoj razini omogućava optimalnu raspodjelu sredstava kojih nema dovoljno. Učinkovita konkurencija predstavlja motor održivog poslovanja. Ona potiče učinkovitost i napredak, jača odgovorno ponašanje i sprječava nastanak poduzeća koja imaju preveliku moć na tržištu. Za uređenje zasnovano na konkurenciji potrebna su nacionalna i međunarodna otvorena tržišta kao i kontrola tržišne zastupljenosti i koncentracije na tržištu koju provode država i zajednice država. Konkurencija je zasnovana na principu učinkovitosti i istih mogućnosti za sve.

Primjena principa odgovornosti

Sloboda konkurencije uvjetuje primjenu načela odgovornosti kako bi se učinkovitost u konkurenciji povezala s odgovornošću svakog pojedinačnog sudionika. Šanse za dobit stimuliraju konkurenciju. Osobna odgovornost za gubitak ograničava neodgovorno i pretjerano riskantno poslovanje.

Stabilnost gospodarskih okvira

Uređenje zasnovano na tržišnom gospodarstvu zahtijeva dugoročnu ekonomsku politiku i što je moguće veću makro-ekonomsku stabilnost. To posebno važi za nacionalna i međunarodna financijska tržišta. Investicije i dugoročne potrošačke odluke podrazumijevaju postojanje povjerenja u stabilne okvirne uvjete. U to pripada i izbjegavanje protekcionističkih mjera kao i financijske politike koja je okrenuta samo kratkoročnim nacionalnim ekonomskim ciljevima i kratkoročnom rastu.

Država stavlja na raspolaganje javna dobra

U uređenju zasnovanom na tržišnom gospodarstvu država mora staviti na raspolaganje javna dobra ukoliko tržište nije u stanju ili je nedovoljno u stanju ta dobra staviti na raspolaganje. Učinkovita infrastruktura, osnovne obrazovne mogućnosti i pristup sveobuhvatnom zdravstvenom osiguranju područja su u čijem organiziranju država mora sudjelovati. Država u posebnoj mjeri mora sudjelovati u zbrinjavanju socijalno ugroženih slojeva, iako utjecaj države mora biti ograničen.

Solidarnost i socijalna sigurnost

Gospodarski rast olakšava borbu protiv siromaštva. Tržišno gospodarstvo ne može spriječiti nastanak razlika u ostvarenju prihoda i slabiji uspjeh dijelova stanovništva. U tržišnom gospodarstvu stoga su potrebni sustavi socijalne sigurnosti koji imaju široko djelovanje i ne krše pravila tržišnog gospodarstva, zatim mehanizmi regionalnog ujednačavanja razlika kao i poreski sustav zasnovan na prihodima kako bi se osigurao socijalni mir i omogućilo odgovarajuće sudjelovanje širokih slojeva stanovništva u gospodarskom i društvenom razvoju.

Stimulativni porez

Za financiranje državnih troškova potreban je u tržišnom gospodarstvu stimulativni sustav davanja. Porezi ne smiju biti takvi da umanjuju poticaj za postizanje boljih rezultata ili da vode prema pogrešnoj raspodjeli sredstava.

Održivost

Svaki gospodarski sustav mora biti mjerljiv po svojim dugoročnim rezultatima. Održivost je u ekološkom, socijalnom i fiskalnom smislu jedan od najznačajnijih kriterija uspjeha i predstavlja izraz pravednog odnosa prema svim generacijama. Pravno uređenje zasnovano na odgovornosti i jamstvu jača održivost. Posebno aktivna politika zaštite klimatskih uvjeta predstavlja ekonomsku i moralnu obvezu osiguranja prirodne osnove za život budućih generacija.

Politika otvorenih tržišta

Nacionalni individualizam ne predstavlja rješenje krize već je upravo suprotno: takvo ponašanje može samo pogoršati učinke ekonomske krize na svjetskom nivou. Odlučujuća je koordinirana politika otvorenih tržišta kao i poštovanje fer pravila. U borbi protiv protekcionizma i ekonomskog nacionalizma moraju se jačati relevantne međunarodne institucije.

Ovih deset pravila na neki način određuju ponašanje zemlje koja teži socijalno –ekonomskoj strukturi društva i svakako su preduvjet za uspješnost globalnog gospodarskog uređenja zasnovanog na socijalnom tržišnom gospodarstvu. Konsenzus i odlučnost političkih, gospodarskih i društvenih aktera da rade na ujednačavanju interesa u nacionalnim i međunarodnim okvirima predstavljaju preduvjet za ostvarenje "blagostanja za sve".

U očekivanju (nekih) pomaka

Svjesni vrlo složene privredne situacije i ukupne financijske nemoći, građani ipak očekuju barem neku naznaku napretka i viziju prema boljoj sutrašnjici. Cijeloj naciji jednostavno treba dašak optimizma da se istrgne iz ralja depresije i učmalosti u koju je posljednjih godina zapala. To očekuju s pravom i umirovljenički krugovi. Ukupno stanje u društvu, obilježeno psihozom nesigurnosti ljudi za vlastitu egzistenciju, nameće, naime, potpuno drukčiji diskurs o pogledima na sva buduća kretanja. Središnje je pitanje kako vratiti povjerenje i vjerodostojnost našim političarima. To nije vezano samo za mnogobrojne afere i korupciju, koje potresaju temelje društva, već je više odraz određene kritike na nemoć društvene elite da ponudi realne izlaze iz društvenog i privrednog ćorsokaka u koji smo upali. Očito poslovni moral, profesionalizam, pojačan osjećaj odgovornosti i određena doza vjerodostojnosti, ne samo dužnosnika, nego svih onih koji utječu na kreiranje i ostvarivanje ekonomske politike predstavljaju elemente koji su ovom društvu više nego neophodni. To je veoma teško postići u uvjetima kad i dalje uporno izostaje meritorna rasprava o gospodarstvu, a u okviru toga o zapošljavanju, problemu nezaposlenosti, ino-zaduženju, unutarnjem dugu i puzajućoj nelikvidnosti, manjkavom i nedovoljnom izvozu – da spomenemo samo rak-rane hrvatske stvarnosti.

Političari i stranke najmanje se bave onim što stvara novu vrijednost: proizvodnjom i razmišljanjima kako vratiti samopouzdanje i vjeru u istinski boljitak. Čudi li stoga da su na svim listama vjerodostojnosti politika i političari uvjerljivo na posljednjem mjestu?

Učinkovitost, transparentnost i odgovornost

Što sada činiti? Treba li baciti koplje u trnje? Samo jačanje privrede i svijesti da treba razvijati domaću proizvodnju te na tome graditi školski, zdravstveni i umirovljenički sustav, može biti pretpostavka za izvlačenje Hrvatske iz učmalosti i depresije. To je, međutim, problem koji se ne može rješavati za okruglim stolovima ili akademskim raspravama nego isključivo novim zapošljavanjem, povećanim izvozom, osmišljenom politikom ukupnog, a napose ruralnog odnosno regionalnog razvoja, novom paradigmom u razvoju turizma i drugih usluga. Ukratko, jačanjem poslovne aktivnosti cijeloga društva i racionalnim upravljanjem postojećim resursima.

Stoga se na svim društvenim razinama moramo zalagati da svi budući dužnosnici budu kompetentni u potrazi za novim rješenjima, da se u Saboru bore za opcije koje idu takvim tragom. Moramo vjerovati da će se novoizabrani zastupnici boriti da iz općeg dobra proistekne i dobro za njih, umjesto da se jagme isključivo za vlastito uhljebljenje. Međutim, na političkoj i široj društvenoj pozornici godinama susrećemo bahatost u ponašanju, naglašenu samouvjerenost bez pokrića, izrazitu nekompetentnost pojedinih aktera koji donose odluke. Takav odnos, razumljivo, izaziva stalno negodovanje građana, zaposlenika i nezaposlenih, koji ga prepoznaju gotovo na svakom koraku. U tom smislu sve su učestaliji 'zvižduci protesta' običnih građana. Njima je dosta jalovih pokušaja političara da svoju nemoć i neznanje umotaju u što ljepši omot. Sve glasniji 'prosvjedi' samo su znak upozorenja i općeg nezadovoljstva kojim se traži sposobnost, kompetentnost i kredibilitet ljudi koji upravljaju ovom zemljom. Pod pritiskom složenog stanja na domaćem i svjetskim tržištima, konačno se sada – barem se tome nadamo - usmjeravamo na učinkovitost, transparentnost i odgovornost. Samo na tim načelima Hrvatska ima realne šanse da sada, kao punopravan član EU, u tu zajednicu unese naše kvalitete i pruži realan doprinos ukupnom boljitku. To je, konačno, novi izazov na koji smo dugo čekali, a sada je na nama da dokažemo svoje stvarne mogućnosti i ostvarimo poneka očekivanja. Svjesni vrlo složene privredne situacije i financijske nemoći, građani ipak očekuju barem neku naznaku napretka i viziju prema boljoj sutrašnjici. Cijeloj naciji jednostavno treba dašak optimizma da se istrgne iz ralja depresije i učmalosti u koju je posljednjih godina zapala. Najveći dio društvenih snaga naglašeno teži za promjenama, za pomakom i za vjerom u bolju budućnost.. ■

U posljednje vrijeme kao da smo se osvijestili i sagledali da se bez udjela industrije u BDP-u na razini 25-30 posto teško mogu postizavati makroekonomski ciljevi, koji polaze od relativno visokih stopa rasta BDP-a. No, da bismo održavali takve visoke stope potrebni su i snažniji društveni napori, prije svega konkretna podrška razvojnim ciljevima i izvoznoj orijentiranosti cijeloga gospodarstva, što sada nije slučaj

Predsjednik Hrvatskog društva ekonomista, profesor LJUBO JURČIĆ za "Behar" govori o prednostima nacionalne valute, novcu, kamati i tečaju, potrebi industrijske politike...

Transformacija ekonomije

Razvojem svjetskog monetarnog tržišta, možete u Švicarskoj uzeti kredit po 1 ili 2 posto i ovdje ga prodavati po 4 ili više posto i zarađivati na kamati. Trgovca novcem ne zanima što ta kamata nije realna za Hrvatsku. On je motiviran profitom od razlike u kamatama, a deviznom klauzulom štiti se od gubitka na promjeni tečaja. Njegovo ponašanje je normalo, ali nije normalna država koja dopušta da tuđa valuta obavlja funkciju novca u njenom gospodarstvu. Ljudi se, u uvjetima gdje bi kamata trebala biti 8 posto, zadužuju po 4 posto. U tom slučaju kamata gubi svoje glavno svojstvo da je regulator, katalizator i stabilizator ekonomske aktivnosti. Tu ulogu mora imati nacionalni novac

Razgovarao: **Faris Nanić**

U pregovorima oko formiranja vladajuće većine aktualizirano je i pitanje ukidanja devizne klauzule, odnosno generalno pitanje odnosa prema nacionalnoj i nadnacionalnoj valuti. Zašto se zalažete za ostajanje Hrvatske pri nacionalnoj valuti?

Današnji svijet, industrijska društva odnosno civilizacija razvila su se dominantno na dvije stvari. Prva je suverena država. To znači da je država ona koja na svom teritoriju organizira svoj narod na najoptimalniji način. Razvoja nema bez organiziranog djelovanja. Odnosno, mikroekonomski se to kaže – kada se država organizira javlja se sinergijski efekt usklađenog djelovanja društva. Kada je u Engleskoj sredinom 19. stoljeća započela izgradnja željeznice, svaki je poduzetnik započeo izgradnju svoje pruge. Nakon nekog vremena se postavilo pitanje zašto da svatko gradi svoje tračnice kada jedne tračnice može koristiti veći broj željezničkih kompanija. Tako je nastao pojam infrastrukture u industrijskom društvu. Izgrađivalo se javno dobro ili infrastuktura koja je služila svima. U povijesti su različite civilizacije infrastrukturu dovodile do određene razine. U rimsko doba država je gradila ceste. Do današnje razine krenulo se nakon Vestfalskog mirovnog sporazuma, prihvaćanjem principa nemiješanja u unutrašnje stvari drugih država koje su suverene i koje mogu izgrađivati svoju ekonomiju i društvo. Drugo, kada su se počeli razvijati kapitalizam i robna proizvodnja i kada pojedinac nije više morao proizvoditi sve što mu je trebalo za život nego je proizvode i usluge mogao razmijenjivati s drugima, što je dovelo do specijalizacije i intenzivne razmjene, u tim uvjetima pojavljuje se novac kao razmjensko sredstvo. Novac je mazivo gospodarstva, ali i regulator gospodarske aktivnosti. Suvremeni novac postaje najjači instrument ekonomske politike. Jedno vrijeme, kroz najveći dio povijesti, novac je imao unutrašnju vrijednost kao vrijednost. On je bio roba koju su skoro svi prihvaćali, primjerice: srebro, zlato, krzno kune, cigarete čak i droga u zatvorima. Time se, de facto, razmijenjivala roba za robu. Međutim, velika inovacija koja se dogodila prije tristotinjak godina je da se počeo prihvaćati novac koji nema unutrašnju vrijednost. Tada on postaje najjači instrument ekonomske politike. Današnji razvijeni svijet se, dakle, razvio na suverenoj državi i vlastitom novcu (bez njegove unutarnje vrijednosti) kao dvije glavne komponente. Koja je vrijednost vlastitog novca? Ona dolazi iz vrijednosti

ekonomije. Zašto se u bivšoj Jugoslaviji tražila njemačka marka? Zato što je njemačka ponuda kvalitetnih roba bila ogromna. Svi su željeli njemačku robu, a da bi došli do njemačke robe, prije toga ste morali nabaviti njemačku marku. Japan je do početka 60-ih godina prošlog stoljeća bio slabija ekonomija od Jugoslavije. No, japanski je jen tih godina počeo dobivati na vrijednosti i za njim je povećana potražnja zato što su Japanci razvili svoju industriju, pa je svijet počeo tražiti japanske automobile, brodove i elektorniku, a njih ste, na koncu, morali platiti japanskom proizvođaču japanskim jenima. Želim reći da snaga novca proizlazi iz snage gospodarstva. Što je cijena novca? Cijena novca je kamata, a ona ovisi o izvornoj cijeni novca iz Narodne banke (eskontna stopa), na koju se dodaju rizici povrata posuđenog novca. Kada imate vlastiti novac, cijena toga novca, kamata oslikava u kakvom je stanju vaše gospodarstvo. Ako imate velike deficite, nezaposlenost i dugove, rizici da će poduzeća bankrotirati, ljudi ostati bez posla, su veliki, dužnik neće biti u stanju vratiti novac i vjerovnik taj rizik uključuje u kamatu. Kada je Hrvatska krajem i neposredno poslije rata počela dobivati kredite iz inozemstva, kamata je bila između 15 i 18 posto, makar je cijena novca u Evropi bila između dva i tri posto. Razlika je bila premija rizika povrata. Nadalje, cijena novca proizlazi i iz uvjeta u kojima gospodarstvo raste. Ako u Hrvatskoj imate velike deficite, dugove i nezaposlenost, rizici poslovanja će biti veliki, pa će kamata rasti do 6 ili 7 posto. U Švicarskoj, puna zaposlenost spušta kamatu kako bi se razvile nove industrije. Razvojem svjetskog monetarnog tržišta, vi možete u Švicarskoj uzeti kredit po 1 ili 2 posto i ovdje ga prodavati po 4 ili više posto i zarađivati na kamati. Trgovca novcem ne zanima što ta kamata nije realna za Hrvatsku. On je motiviran profitom od razlike u kamatama, a deviznom klauzulom štiti se od gubitka na promjeni tečaja. Njegovo ponašanje je normalo, ali nije normalna država koja dopušta da tuđa valuta obavlja funkciju novca u njenom gospodarstvu. Ljudi se, u uvjetima gdje bi kamata trebala biti 8 posto, zadužuju po 4 posto. U tom slučaju kamata gubi svoje glavno svojstvo da je regulator, katalizator i stabilizator ekonomske aktivnosti. Tu ulogu mora imati nacionalni novac. Da su se ljudi zaduživali u kunama za kredite za stanove, možda se 50 posto njih ne bi mogli zadužiti jer je kamata visoka. I ne bi došli u situaciju s kreditima s valutnom klauzulom u švicarskim francima. Stan je nasušna potreba, ali se to onda radi na drugi način. Prije svega treba postojati stambena politika, kao dio socijalne, urbanizacijske i razvojne politike. U skladu s tom politikom, Hrvatska narodna banka može omogućiti kredit uz 1 posto kamate komercijalnim bankama, a poslovna banka isključivo namjenski, za kupnju stana odobrava kredit uz dva posto kamate. Slično se može organizirati i za strateške djelatnosti, itd... Znači, da rezimiramo, snagu novca određuje stanje gospodarstva, a kamata pokazuje u kakvom je stanju to gospodarstvo u narednom srednjoročnom razdoblju. Međutim, bitno je da se ne može povećavati količina novca u opticaju bez povećanja robnih fondova i proizvodnje. Znači, kada narodna banka nekim svojim instrumentom poveća novčanu masu, ne za spekulacije, ne za uvoz, nego za, recimo, izgradnju stanova ili dodatnu proizvodnju, ona će imati imovinu koja pokriva taj dodatni novac u opticaju, vi čuvate robne i novčane fondove u ravnoteži i nema financijskog balona. Ono što su SAD napravile prije krize je stvaranje tipičnog balona, odnosno situacija kada se novac znatno brže uvećavao od realne imovine. Do bankrota je došlo kada se shvatilo da su financijski papiri višestruko veći od realne imovine.

Ako prodate neko poduzeće i za njeg dobijete 500 milijuna dolara, vi taj novac niste zaradili, već su ga zaradili vaši preci. Vi ste zapravo smanjili nacionalnu imovinu za tih 500 milijuna. Tih 500 milijuna trebate pretvoriti u novu imovinu koja stvara dohodak. Ako ih date u tekuću potrošnju, vi ste fiksnu, dugotrajnu imovinu potrošili i načinili zločin prema nacionalnoj ekonomiji i budućim generacijama. Vi ste smanjili vrijednost nacionalne imovine. To se u narodu kaže "unučad zapila djedovinu"

Štetnost stranog novca

Kada hoćete povećavati ekonomiju, izgraditi infrastrukturu, kuće ili proizvodnu imovinu, nemate problem da emitirate vlastiti novac koji će se pokriti proizvodnjom, realnom imovinom. Ako imate strani novac, njegova kamata je štetna, jer nije regulator. Riječ je o prevari zato što u Hrvatskoj ili Bosni ne možete imati kamatu od 4 posto jer ona proizlazi iz realne snage gospodarstva. Nadalje, imate konvertibilnost u kojoj vi u Hrvatskoj možete kupiti devize koje dolaze iz zaduženja, a ne od izvoza roba i usluga, što je greška politike. Naše devizne rezerve to i nisu. Prave rezerve su one iz ostvarenog suficita platne bilance. Pojednostavljeno, izvezete roba i usluga u vrijednosti 100, a uvezete u vrijednosti 90, imate višak od 10 i taj višak vam je rezerva. Kao u Bibliji. Kada je bilo sedam debelih godina u Egiptu, viškove pšenice su stavljali u rezervu i trošili ih tokom sedam mršavih godina. Kod nas u izvozu nije bilo debelih godina. Naše devizne rezerve ne potječu iz viška izvoza nad uvozom, već od posudbe privatnih banaka i poduzeća u inozemstvu koje su onda dio tako posuđenog novca stavljale u obavezne rezerve Narodne banke, a ostatak plasirale u kredite ili u potrošnju. Po definiciji, one su dug prema inozemstvu. Da bi novac bio najjači instrument ekonomske politike mora biti domaći, odnosno proizlaziti iz efikasnosti domaćeg gospodarstva i povratno povećavati tu efikasnost. Želim naglasiti da novac ima dvojaku ulogu. U jednoj ulozi on omogućava lakšu trgovinu i trgovci ga zbog toga vole i vole njegovu stabilnost i osobito njegovu vrijednost, ako za njega mogu kupovati sve više roba. Novac je za trgovce i bankare najpoželjnija roba. Za državu novac je najjači instrument ekonomske politike. Zbog različitih ciljeva države (tj. društva) i trgovaca i bankara, postoji nevidljivi rat između njih. Trgovci i bankari iz vlastitog interesa nastoje smanjiti utjecaj države na novčarsku politiku. Cilj države je iskoristiti monetarnu politiku za ostvarivanje veće proizvodnje, zaposlenosti i nacionalnog dohotka, a ovih drugih, isključivo za povećanje vlastitog profita (što je legitimno).

Ovo što je napravila Evropa s novcem, rade SAD i Japan. Da bi podigli ekonomsku aktivnost, na ovaj ili onaj način, emitirali su 1100 milijardi eura. Mislite li da se za taj iznos podigla evropska proizvodnja? Nije. Za emitiranih 1100 milijardi eura,

dići će se proizvodnja za možda 300 milijardi. Međutim, to nije problem. Da su tih 1100 milijardi uzeli od Japana ili SAD, kod njih se zadužili u jenima ili dolarima, a njihova se proizvodnja digne za 300 milijardi, morali bi 800 milijardi toga duga vratiti iz stare proizvodnje. Kada su sami sebi dali novac, kome su dužni? Nikome, odnosno sami sebi, a digli su proizvodnju za 300 milijardi. Kada Hrvatska posudi 100 milijuna, mora vratiti 105 milijuna. Tih 105 milijuna duga nije podiglo proizvodnju za više od 30, dok bi morala imati povećanje za više od 105 kako bi ih mogla vratiti strancima. Mi posudimo novac, ne iskoristimo ga produktivno. Kada gledate bilancu, na prvi pogled izgleda dobro jer se digla proizvodnja za 30 milijuna iz posuđenih 100, ali ste dužni 75. Da ste sami sebe financirali, poremetili bi se unutrašnji odnosi kroz rast kamate i cijena, ali ne bi imali grčki scenarij. Današnje države, u slučaju EU na razini Evropske komisije, s velikom monetarnom suverenošću, novac koriste kao glavni instrument razvoja. Hrvatska se ne može izvući iz ove situacije ako ne zadrži vlastiti novac i ne iskoristi ga za razvoj gospodarstva. Ulazak u eurozonu ne donosi dobro u ovim uvjetima.

Japanski javni dug je oko 300 posto BDP-a, ali oni su dužni sami sebi, pa nemaju problem. Grci imaju problem jer nemaju vlastiti novac. Oni bi, u suprotnom, bili dužni, proizvela bi se određena inflacija, ali bi se stvarnost pokazala. Ne bi bilo potrebe da dolazi netko iz Bruxellesa i kaže im kako su loši ili lijenčine. Oni bi stvarno stanje svoje privrede vidjeli svakodnevno, u dućanu. Žele li raditi, mogu i zaraditi, ali ne više po shemi da za jedan euro primjerice, plaćaju 10 nego 20 drahmi. To je taj regulator. U domaćim odnosima regulator je kamata na vlastiti novac, a u međunarodnim tečaj.

Relativne cijene

Ako idete na zaduživanje kod sebe, izazivate mogućnost inflacije ili hiperinflacije. Kako se protiv toga boriti? Ekonomska povijest nas uči Vajmarskoj hiperinflaciji 20-ih godina prošlog stoljeća u Njemačkoj. Imali smo i bliži problem Jugoslavije čiji je raspad izazvan financijski generiranom ekonomskom krizom.

Čitava ekonomija funkcionira na relativnim cijenama, cijene inputa i cijene konačnog proizvoda. Hrvatska je, kao i ostale zemlje Balkana, mala zemlja. Visoko smo globalizirani i povratka otuda više nema. Uvozimo automobile, računare, opremu, kućanske aparate... Dakle, cijena se formira preko cijene strane valute. U Evropi, recimo litra mlijeka košta 30 eurocenti, odnosno oko 2,5 kune. Mi možemo mlijeko proizvoditi u Hrvatskoj, imamo sve uvjete i resurse. No, troškovno, mijeko se u Hrvatskoj ne može proizvesti ispod 3,5 kune. Kako možete zadržati i sačuvati svoju proizvodnju mlijeka? Tako da za tu razliku date subvenciju ili da aprecirate euro, sa 7,5 na 10 kuna. Može li prosječna plaća u našoj mljekari biti 3000 kuna ako je prodajna cijena mlijeka 2,5 kune? Ne može. Da bi prosječna plaća iznosila 3500 kuna, pojednostavljeno, i prodajna cijena mlijeka mora biti najmanje 3500 kuna. Drugi primjer, može li radnik u pizzeriji u Norveškoj imati plaću 2000 eura ako jedna pizza prosječno košta 7 eura? Ne može. Pizza u Norveškoj prosječno košta 40 eura da bi radnik imao plaću 2000 eura mjesečno. Ne možete vi iz pizze od 7 eura zaraditi plaću od 2000. U Toscani najjeftinije vino košta 7 eura. Isto vino u Bosni i Hercegovini košta 5 maraka, 2,5 eura. Može li hercegovački proizvođač vina imati plaću 7000 eura kao talijanski, ako mu je cijena toliko manja? Mi stariji se sjećamo da je hotelska soba prije uvođenja eura koštala 120 maraka. Nakon uvođenja eura ista prosječna hotelska soba košta 120 eura, odnosno 240 maraka. Hrvatsko gospodarstvo guši činjenica da ima relativne cijene koje ga iscrpljuju. Regulacija relativnih cijena je zadatak fiskalne i monetarne politike. Hrvatska je krajem 1993. godine ekonomskim programom stabilizacije napravila dobrih stvari, ali s određivanjem niske razine tečaja domaće valute i, kratko nakon toga, njenom revalvacijom napravila je više štete hrvatskoj proizvodnji od samog rata. To je nezabilježeno u ekonomskoj povijesti, da zemlja u ratu revalvira, povećava vrijednost svoje valute. To bi značilo da se, u prethodnom razdoblju, vrijednost proizvodnje, konkurentnosti i izvoza toliko povećala da dobro dođe revalvacija. A Hrvatska je bila u ratu. Tako određen tečaj je pojeftinio uvoznu, a poskupio domaću robu i tako je otvoren proces uništavanja hrvatske proizvodnje. Danas treba zaustaviti taj proces, tj. organizirati obrnuti proces, napraviti tranziciju od zaduživanja, uvoza i potrošnje ka povećanju domaće proizvodnje, investicija i izvoza. U tranziciji treba postići promjenu relativnih cijena u korist domaće proizvodnje i izvoza. Naravno da će ta tranzicija izazvati u prvoj fazi inflaciju, ali inflaciju u korist konkurentnosti domaćih proizvoda u odnosu na uvozne, u korist povećanja domaće proizvodnje, zaposlenosti i izvoza. Odnos cijena inputa i outputa (relativne cijene) treba omogućiti profitabilnu proizvodnju i punu zaposlenost. Odnos uvoznih i izvoznih cijena treba osiguravati ravnotežu između izvoza i uvoza. Glavni operativni cilj hrvatske ekonomske politike je uspostavljenje relativnih cijena koje osiguravaju Hrvatskoj stabilnost, visok standard i razvoj. Taj proces zahtijeva visoka i široka znanja iz ekonomije, politike i vezanih područja a ne "politikansku" politiku. Evropa je to, a prije svih Njemačka, učinila neprimjetno kada je uvela euro, regulirajući odnose cijena inputa i outputa kako bi proizvodnju učinila isplativom. Porastom plaća radnika porasla je i cijena proizvoda, ali u omjeru isplativosti rada i konačnog proizvoda. Mi sada imamo relativne cijene po kojima se ne isplati raditi i proizvoditi i moramo napraviti tranziciju koja će povećati cijene, ali se na makroplanu politika treba voditi tako da rast plaća bude 1-2 posto veći od rasta cijena.

Kako ćete postići da rast plaća u privatnom sektoru prati rast cijena?

Veća cijena proizvoda znači veći ukupni prihod. U tom povećanom ukupnom prihodu nalazi se mjesta za povećanje plaće. Tu imate i ulogu tečaja. Naše djevojke koje rade dodatne poslove za 3000 kuna mjesečne plaće jer je cijena njihovih proizvoda za strane proizvođače određena i fiksna, recimo 10 eura za hlače,

Cijena novca je kamata, a ona ovisi o izvornoj cijeni novca iz Narodne banke (eskontna stopa), na koju se dodaju rizici povrata posuđenog novca. Kada imate vlastiti novac, cijena toga novca, kamata oslikava u kakvom je stanju vaše gospodarstvo. Ako imate velike deficite, nezaposlenost i dugove, rizici da će poduzeća bankrotirati, ljudi ostati bez posla, su veliki, dužnik neće biti u stanju vratiti novac i vjerovnik taj rizik uključuje u kamatu

što je 75 kuna i 20 eura za sako što je 150 kuna. Ako promijenite tečaj eura na 10 kuna, onda će ista radnica za 10 eura dobiti 100 kuna, a za 20 eura dvjesto. Njoj plaća raste. U toj promjeni tečaja, strancu možete dati dio tog efekta kroz nižu cijenu u eurima i time privući dodatni posao. U prosjeku, cijene proizvoda će rasti manjim intenzitetom. No, za ove mjere trebate znati strukturu ukupnog gospodarstva, proizvodnih kapaciteta.

Ako deprecirate kunu prema euru, onda, s obzirom na deviznu klauzulu u kreditnim ugovorima, imate problem otplate kredita.

Nemamo. Uvjet je uklanjanje devizne klauzule.

Možete li retroaktivno uklanjati deviznu klauzulu iz postojećih kreditnih ugovora?

Da,da. Zato morate imati politički dogovor, konsenzus. Moj je prijedlog sljedeći. Ovi koji štite deviznu klauzulu su kao najveći zagovarači tržišne ekonomije. Kralj na tržištu je cijena. Uvođenjem devizne klauzule i fiksiranog tečaja vi ste blokirali mehanizam cijena. Taj mehanizam trebate otkočiti da bi tržište funkcioniralo i to oslobađanjem tečaja i kamate da bi mogli vršiti svoje funkcije. Oslobađanje tečaja podrazumijeva uklanjanje devizne klauzule. Vrlo se precizno može izračunati troškove devizne klauzule. Oni postoje i dalje će postojati, ako se ne riješi problem. Intervalutarnim promjenama na svjetskim tržištima pogađaju naše korisnike kredita, a da oni s tim nemaju nikakve veze. U slučaju kredita s klauzulom u švicarskim francima, niti su se uzimali franci, niti se što za njih kupovalo. Ljudi su se zadužili u kunama, promijenio se tečaj franka u odnosu na euro i to se prelilo na otplatu kredita. Ima li to ikakve veze s njihovim realnim ponašanjem? Nema. Čak je i ceteris paribus klauzula primjenjiva u ovom slučaju, ali naše pravo očito nije na toj razini. Treba specificirati troškove devizne klauzule koji su nastali dosada, znači troškove tečajnih razlika. Dogovorimo se da uklanjamo deviznu klauzulu i na koji ćemo način pokriti te troškove, odnosno koliko pokriva država, koliko komercijalne banke, a koliko korisnici kredita. Taj se iznos stavi u poseban fond. Na kraju godine banka radi bilancu prihoda i troškova od kredita vezanih na neku stranu valutu i konstatira gubitak od recimo 100 kuna. Dogovor je da će se tih 100 kuna rapodijeliti sa po 40 na državu i banku i 20 na korisnike kredita. Taj se iznos stavi u fond. To se potraživanje isplaćuje u potpunosti u nekom duljem periodu, 15 do 30 godina. Kada ljudi o ovome složenom problemu govore, gledaju samo prvi korak. Ne gledaju čitav sustav koji počiva na funkcioniranju privrede i građana. Sve je sada blokirano deviznom klauzulom, tečajem, kamatama i porezima. Kada se priča o reformama govori se o promjeni kamatne stope na gore ili dolje, a ovdje se radi o promjeni funkcioniranja fiskalnog i monetarnog sustava koji su potpuno blokirani. Dizanje ili spuštanje poreza PDV-a ili drugih poreza je fine tuning, ali treba izgraditi sustav koji funkcionira. U javnim financijama, država mora preći na financiranje s domaćeg tržišta. Očito je sada svima da hrvatska država trpi od devizne klauzule. Moramo riješiti deviznu klauzulu. Blokada tečaja švicarskog franka kao rješenje je katastrofa. Tečaj franka ili bilo koje valute prema kuni se određuje kao odnos produktivnosti dviju ekonomija koja se mjeri kroz odnose razmjene. Tečaj nije realan ako je konstantno uvoz veći od izvoza.

Nisu li intervalutarni tečajevi od ukidanja konvertibilnosti dolara u zlato 1971. postali i spekulantski?

Jesu. Zato imate devizne rezerve. No, tečaj ne možete određivati na temelju posuđenih, već deviza zarađenih izvozom. Mi nemamo deviza u Hrvatskoj napretek, kako neki tvrde. Te su devize mahom došle iz kredita. Stoga sam uvijek predlagao, stavljajte na tržište devize zarađene izvozom, a ove koje dolaze kreditima i prodajom imovine morate sterilizirati. Za devize od prodaje imovine koje stavite na tržište dajete informaciju da ih niste zaradili. Te devize pripadaju vašim precima i vašim unucima. Ako prodate neko poduzeće i za njeg dobijete 500 milijuna dolara, vi taj novac niste zaradili, već su ga zaradili vaši preci. Vi ste zapravo smanjili nacionalnu imovinu za tih 500 milijuna. Tih 500 milijuna trebate pretvoriti u novu imovinu koja stvara dohodak. Ako ih date u tekuću potrošnju, vi ste fiksnu, dugotrajnu imovinu potrošili i načinili zločin prema nacionalnoj ekonomiji i budućim generacijama. Vi ste smanjili vrijednost nacionalne imovine. To se u narodu kaže "unučad zapila djedovinu". Cilj je dobrim upravljanjem povećati nacionalnu imovinu. Vi možete prodati neko nacionalno poduzeće, jer njima navodno ne znate dobro upravljati, ali treba pretvoriti taj prihod u drugu imovinu kojom ćete znati upravljati. Da završim, čvrsta valuta, devizna klauzula i čvrst devizni tečaj odgovaraju trgovcima tom robom, novcem, znači bankarima. S osobnog ili privatnog gledišta to se čini razumnim. Grci recimo ne žele štednju u drahmi, već u euru jer je euro čvrst. No, ne znaju da zbog toga gube instrument kojim bi mogli uravnotežiti svoje ekonomske odnose sa svijetom i sačuvati svoj posao i plaću i kroz odnos cijena drahme i eura vidjeti koliko su oni efikasni u odnosu na svijet. Efikasnost države ovisi o efikasnosti i pameti politike. Kada su uvidjeli da pametne politike nema, okreću se euru. Bankari kao i svi drugi poslovni ljudi žele imati sigurnu robu. Međutim, mi ne govorimo o funkciji novca kao robe, već o funkciji novca kao ekonomskog instrumenta. Onog instrumenta koji koči kada se krećete nizbrdo ili dodaje snagu kada se krećete uzbrdo. Naša situacija s deviznom klauzulom i tečajem podsjeća na plivača koji pliva sa zavezanim nogama.

Nemamo li sličan problem kao i Grci? Mi vjerujemo euru, kao što smo vjerovali njemačkoj marci, odnosno njemačkoj privredi, a ne svojoj. Štedimo podosta u euru.

Da, ali ta štednja mora biti zarađena. Hrvatska je štednja zarađena u kunama. Ne znam kako se pretvorila u eursku. Naravno, znam kako, ali govorim načelno. Marke koje sam ja od svog

tetka koji je radio u Njemačkoj kupovao bile su zarađene. Kada vama banka pretvori štednju u kunama u eure, a te eure nema ili ih pokrije kreditom, postavlja se pitanje tko je dozvolio hrvatskoj komercijalnoj banci da proizvodi eure, franke i dolare. Njih proizvode Nijemci, Švicarci i Amerikanci. To je zapravo kukavičje jaje, podmetnuto iz spekulativnih razloga da se izvuče bogatstvo iz zemlje. To nije urota, nego jednostavno plod glupe politike koju su iskoristili vješti momci. Kod kupovine Hrvatskih autocesta, postavljam pitanje ministrima ima li taj kupac tri milijarde eura na računu. Naravno, nema. Što će se dogoditi? Kupac ima potvrdu svoje vlade i ček centralne banke na temelju kojeg će otvoriti depozit u komercijalnoj banci koja ćemu odobriti kredit i on će za šupalj papir kupiti Hrvatske autoceste, realnu imovinu. A ja kažem, a zašto mi to sebi ne učinimo.

Što je s kunskom pasivom banaka?

Ona je u funkciji razvoja gospodarstva. Ali postoji devizna klauzula. Kada gledate odnos štednje i kredita, to vam je negdje 1:1. Iz toga slijedi da stranci nisu puno što donijeli u Hrvatsku. Samo što bankari sebe dodatno čuvaju deviznom klauzulom. Sada se tek vidi koliki problem imamo jer su banke u stranom vlasništvu. Recimo, u Bosni i Hercegovini imate par banaka koje drže po 30% plasmana. U knjigama svojih majki to ne čini niti 2 posto. Te banke su u poziciji da tamošnjem ministru kažu da će se povući ako ne pristaje na uvjete. Njihovo povlačenje ne bi bila neka osobita šteta za njihovu majku, a Bosna bi "legla".

Ali ima i Centralnu banku koja radi kao valutno vijeće.

Da, ali temeljni je problem političke naravi. No, ponašanje Varufakisa i grčkih vlasti bilo je bezobrazno prema narodu. Ako je vlada ušla čvrsto u pregovore s Trojkom, trebao je imati plan prebacivanja na nacionalnu valutu.

Navodno je imao, ali mu Tsipras nije dozvolio, ustrašen prijetnjama.

Nije. Ovo je bila strategija vlade. Ne možete tako tvrdo ići u pregovore s Evropom koju morate moliti i, ukoliko ona ne pristane na vaše uvjete, nemati rezervnu varijantu prelaza na drahmu. Kada se raspadala Jugoslavija, Slovenci su unaprijed imali pripremljen tolar, a mi smo nakon toga uveli hrvatski dinar. Pero Jurković i Ante Čičin-Šain su sve pripremili. Znalo se da ide rat i ocjepljenje. Koncept je bio pripremljen. Lako je izvoditi show, ali morate imati pripremljen financijski mehanizam i strukturu zamjene i uvođenja nacionalne valute. Grci to nisu imali. Sumarno, Grčka ne može vratiti dugove. Po meni, najbolji plan za Grčku je izlazak iz eura na "prijateljski" način, najmanje na deset godina i ostanak u EU. Napraviti plan restrukturiranja grčkog gospodarstva uz pomoć Evropske unije, i kad Grčka dođe u razvoju do nivoa da joj povratak u euro neće šteti, ponovo usvojiti euro. Ovdje se ne radi toliko o politici "integriranja" u EU nego o politici "kooperiranja" , tj suradnje, među zemljama članicama s ciljem izgradnje zajedničke Evrope. Nažalost, danas je dominantna politika "integriranja" što je veliki problem daljnjeg razvoja EU. Ukratko, u postojećoj situaciji, a vjerojatno nikad, realno, Grčka ne može vratiti ni jedan euro svog duga.

Oslobađanje tečaja podrazumijeva uklanjanje devizne klauzule. Vrlo se precizno može izračunati troškove devizne klauzule. Oni postoje i dalje će postojati, ako se ne riješi problem. Intervalutarnim promjenama na svjetskim tržištima pogađaju naše korisnike kredita, a da oni s tim nemaju nikakve veze. U slučaju kredita s klauzulom u švicarskim francima, niti su se uzimali franci, niti se što za njih kupovalo. Ljudi su se zadužili u kunama, promijenio se tečaj franka u odnosu na euro i to se prelilo na otplatu kredita. Ima li to ikakve veze s njihovim realnim ponašanjem? Nema. Čak je i ceteris paribus klauzula primjenjiva u ovom slučaju, ali naše pravo očito nije na toj razini

To je neotplativ dug. To bi i kreditori trebali shvatiti.

Shvaćaju, ali gledaju kako da izvuku maksimum. Kada je prethodna vlada započela pregovore, tražila je otpis 40% duga, na što su bankari bili spremni jer im je maksimum otpisa bio 60%.

Nešto slično rezultatima Londonske konferencije o njemačkom dugu iz 1953. kada je Njemačkoj otpisano preko 50% duga.

Radi budućnosti, u ovakvim situacijama se obično dugovi prije ili kasnije otpisuju. Ono što sam rekao - kako je metodom quantitative easening pušteno 1100 milijardi eura. Postoje drugi instrumenti kojima držite inflaciju pod kontrolom, da se sustav ne raspadne. Nijemci imaju traumu od Vajmarske hiperinflacije i neće povući niti jedan potez koji bi mogao dovesti do inflacije. Oni to slikovito opisuju tako da na jednoj strani tiskarskog stroja za novac gurate prazan papir, a na drugoj izađe Hitler. Na stranu fašizam kao najveće zlo u ljudskoj povijesti, no činjenica je da su kao narod podnijeli najveću žrtvu. Zemlja je krajem rata bila spaljena, milijuni mrtvih, ranjenih,.. Zbog toga neće dozvoliti inflaciju koja bi mogla ličiti na Vajmarsku. Što oni rade? Kažu: Radit ćemo 10 posto više za 10 posto manju plaću i riješit ćemo dug. Isto tako razmišljaju i Japanci. Kinezi imaju traumu velikih sukoba i žrtava unutar granica zemlje, nacionalnih, političkih i ideoloških, i neće dopustiti razmahivanje demokracije zapadnog tipa koja može dovesti do sličnih sukoba. Pri tomu su spremni represijom žrtvovati tisuću da bi izbjegli milijune žrtava. Radit će 20 posto više da drže inflaciju ispod 5 posto. Svaki narod ima svoju genetiku i svoje traume.

Spomenuli ste quantitaive easening, način na koji se proizvodi novac koji nije primarna emisija, već otkup obveznica država članica EU. Ne stvara li i to plodno tlo za hiperinflaciju?

Ne. EU ima problem deflacije i imat će ga i nakon ovog quantitative easeninga. Inflacija je porast svih cijena. No, kako imamo sve globalnije tržište, kada jedan proizvođač poveća cijenu, a drugi ne, onaj prvi gubi tržište. Time se inflacija kontrolira. No, Hrvatska mora prvo urediti relativne cijene, pri čemu će doći do relativnog porasta cijena, ali uz porast plaća. Kada se napravi taj skok iz jedne pozicije u sljedeću, proizvest će neku vrstu inflacije, ali će se nakon toga cijene stabilizirati. Uvijek je bit realni dohodak. Ako cijene rastu 6-7 posto, a dohodak raste za 2-3 posto više, na makronivou nema s time problema, s time što će neke društvene grupe pretrpjeti više, a neke manje, dok će neke zaraditi. Međutim, ta se transformacija mora provesti. Vi možete otpustiti 100 ljudi u nekom poduzeću i zatvoriti ga. No, politika niti u razvijenim kapitalističkim zemljama to ne dozvoljava dok se u nekom drugom poduzeću ne zaposli 101 radnik. Čak i američki FED ima za jedan od ciljeva

smanjenje nezaposlenosti. Kada su tada tek imenovanog direktora FED-a Bena Bernanke-a pitali za usmjerenje politike, odgovorio je – smanjenje nezaposlenosti. Danas SAD koje su najliberalnija zemlja na svijetu imaju nezaposlenost manju od 5%, ali ne slučajno, već zato što je to bila svjesna mjera politike. Osnovni ciljevi ekonomske politike su domaća proizvodnja i zaposlenost. Kada imate visoku zaposlenost riješili ste 90 posto socijalnih problema. S visokom nezaposlenošću, bavite se samo socijalom i uvijek ste na gubitku.

Dakle, utjecaj na porast domaće potražnje je bit politike. No, ako ste povećali dohodak i cijene na domaćem tržištu, što je s izvoznim cijenama i konkurentnošću?

Istog časa kada riješite relativne cijene, uvozna roba i usluga postaje skuplja, a domaća jefinija. Kod nas je do prije par godina jefiniji bio paradajz iz Nizozemske od našeg i to zbog tečaja. Ove primjere dajem jer proizvodnja paradajza ili luka ne ovisi puno o primjeni tehnologije, već je to više dar prirode.

Četiri usklađene ekonomske politike

Vi, osim monetarne, naglašavate ulogu i drugih politika.

Fiskalna politika je druga temeljna politika. Nadalje, kako sam već naglasio, količina novca u opticaju mora odgovarati vrijednosti roba. Veća količina novca znači i veću količinu roba i usluga. Da biste to postigli morate imati industrijsku politiku koja se bavi resursima, tehnologijom i strukturom gospodarstva. Morate imati procjene potencijala u resursima, što nedostaje da se oni stave u punu funkciju, proizvodni asortiman, tržište, tehnologija. Svaka ozbiljna zemlja to ima, dok smo mi prihvatili mantru da će te odnose riješiti tržište. Tržište određuje koji je proizvod efikasniji, no iza toga stoji čitava državna infrastruktura, sistem obrazovanja, institucije, financiranje, procedure i standardi, koji omogućuje nacionalnim poduzetnicima da kreiraju proizvod koji će dati na tržište i takmičiti se s drugima. Proizvod ne nastaje preko noći. Nove tehnologije se razvijaju deset do dvadeset godina, novi proizvod do pet godina. Za to je potrebna institucionalna infrastruktura koju kreira država. Dakle, vi možete promijeniti cijenu novca, tečaj, ali ako nemate tvornicu, ljude, organizaciju, tehnologiju, ništa vam te mjere ne znače. Govorimo o usklađenju monetarne, fiskalne, industrijske i regionalne politike. Regionalna politika je važna zato što se svaka djelatnost fizički smješta u neki dio zemlje, u neku regiju. Za smještaj proizvodnje tamo morate imati cestu, vodu, energiju. Pored toga, morate imati i razvijenu socijalnu infrastrukturu. No, ako ćete u nekoj regiji razvijati drvnu industriju, onda tamo morate imati i drvotehničku školu, institut, špeditera, bankara koji poznaju specifičnosti te industrije, dizajnere. Mi smo prije, uz tvornice planirali i radili tu prateću i neophodnu infrastrukturu, pa u Sisku imate Metalurški fakultet i institut jer je tamo bila željezara. Danas bi htjeli da određeni proizvod nastane u Vukovaru, a tamo nema skoro ništa, osim naše emocije prema tome gradu. Kada se paušalno govori da će se sniziti poreze nekoj siromašnoj regiji u Hrvatskoj, kao poticaj, ja pitam - a na što? Nema dohotka jer nema proizvodnje koje nema jer nema infrastrukture ni tehnologije. Drugim riječima, instrumenti monetarne i fiskalne politike neće dati rezultata bez industrije. Hrvatska liči na automobil koji ima karoseriju, ali nema motor ili, u najboljem slučaju, ima tek neke dijelove motora koji čak nisu ni povezani i ne može se pokrenuti.

Kod kupovine Hrvatskih autocesta, postavljam pitanje ministrima, ima li taj kupac tri milijarde eura na računu. Naravno, nema. Što će se dogoditi? Kupac ima potvrdu svoje vlade i ček centralne banke na temelju kojeg će otvoriti depozit u komercijalnoj banci koja ćemu odobriti kredit i on će za šupalj papir kupiti Hrvatske autoceste, realnu imovinu. A ja kažem, a zašto mi to sebi ne učinimo

Kako financirati industrijski i razvoj institucionalne infrastrukture?

Nemate s time problema. Ako Hrvatska sada ima proračun od 120 milijardi kuna, niti jednu kunu više ne smije uložiti u beton. U ceste smo uložili 30-ak milijardi. Ja sam prije izbora 2007. izradio strategiju zbog koje su me napadali kako mislim javnim novcem zaustaviti krizu i napraviti transformaciju. Rekli su mi da nema novaca. Ja sam im odgovorio deficitarnim financiranjem, pod uvjetom da proizvodnja godišnje, nakon dvije godine provođenja politike, raste po stopi oko 7 posto. Kada sam za jednu veliku stranku radio strategiju prije deset godina, javni dug Hrvatske je bio oko 30 posto BDP-a. Moj je plan bio da javni dug povećamo za 20 posto, što bi bilo oko 60 milijardi kuna. Danas je javni dug 90 posto BDP-a, oko 290 milijardi, a većinu smo potrošili na pokriće gubitaka, a ne za transformaciju i razvoj gospodarstva. Zamislite što se može napraviti sa 60 milijardi kuna. No, za tih 60 milijardi morate imati podlogu u industrijskoj i regionalnoj politici, odnosno znati što ćete i gdje raditi. Čak ne morate ni sve iskoristiti. Ako vi krenete i napravite nešto privući ćete privatni kapital i ulagače. Tako čitav svijet radi. Uzmite primjer Iphone-a. Sva ključna, inovacijska rješenja u Iphone-u, čini mi se, ima ih 6 ili 7 koji ga čine onim što jest, nastala su u razvojnim institucijama koje je financirala američka država. Za rješenje touchscreena je potrošeno oko 4 milijarde dolara. Steve Jobbs je prvi prepoznao kako ta rješenja aplicirati i ugraditi ih u potrošački proizvod. Kada je to prepoznato država je omogućila narudžbu Apple-u da podigne svoju proizvodnju na narudžbi iz SAD, poveća ukupni prihod i stekne snagu da osvoji svijet. S tako stečenom snagom ta kompanija je i osvojila svijet. To je bila nevidljiva uloga američke države. Država je izabrala Steve-a Jobbsa, ali u konkurenciji s drugima. Puno je projekata i propalo, samo što mi te ne vidimo. Svaki projekt ne mora uspjeti. Ovaj je uspio. Sjetimo se IBM-a 60-ih i 70-ih godina koji je tada bio globalna kompanija. Gdje je danas? Zatim je došao Microsoft, a danas je primat preuzeo Apple. Imate i primjer Nokia-e u Finskoj. Ona je bljesnula, ali zbog nedostatka novog vala izgradnje institucionalne infrastrukture, nisu se uspjeli održati. Drugo iskustvo je ono Nizozemske. Kao mala zemlja, skoro 50 posto teritorija je otela moru i nama jeftino prodaje poljoprivredne proizvode. U čemu je problem. Mi imamo resurse, problem je u nedostatku institucionalne infrastrukture. Što ima Nizozemska – pijesak. Ali koliko su uložili u brane, nasipe, regulacije voda. Zato je znanost bitna. Pogledajmo Englesku. Zanemarimo Napoleona i proučimo Hitlerove planove. Engleska je otočna zemlja. Osim bombardiranja Luftwaffe, Hitler je Englesku želio iscrpiti na najefikasniji način – podmornicama, odnosno onemogućavanjem opskrbe iz kolonijalnih posjeda. Engleska je trebala biti poražena glađu, a ne bombardiranjima.

Kako Engleska reagira? Izrađuje projekt samodostatne prehrane, odnosno prehrane engleskog stanovništva s engleskog teritorija i to u uvjetima dotadašnjeg pokrića potreba sa 70 posto iz uvoza. Kada razmišljamo o našoj krizi trebali bi poći od zamisli da smo izolirani. Možemo li preživjeti hraneći se sa svojih njiva. Mi možemo proizvesti hrane za 20 milijuna ljudi. Kada bi svaki Zemljanin trošio kao prosječan Amerikanac ili Evropljanin (odjeće, hrane, energije) trebali bi tri zemaljske kugle. Ovako možemo živjeti zato što jedna milijarda razvijenih živi na taj način, a 6,5 milijardi na znatno nižoj razini potrošnje. Kada se vratimo na Hrvatsku, imamo dovoljno teritorija, prirodnih resursa i energije da zbog toga ovdje komotno može živjeti 20 milijuna ljudi. Što trebamo napraviti da to ostvarimo? Odnosno, kako formirati monetarnu, fiskalnu, industrijsku i regionalnu politiku da postignemo taj cilj. Gubimo se u nebitnim sitnicama, ali nemamo u vidu osnovni cilj ekonomije – bolji standard građana koji dolazi iz resursa, prirodnih i ljudskih. Da bi prirodne resurse s ljudima pretvorili u koristan proizvod ili uslugu treba posjedovati dostignuća monetarne, fiskalne, industrijske i regionalne politike. Danas kažu – spustit ćemo PDV na 23 posto. Možete spustiti koliko hoćete, ali nemate mehanizam koji će reagirati na takvu mjeru. Ili promjenu tečaja. Nemate sustav.

Gubimo se u sitnicama, a nemamo cilj

Govorimo o 20 milijuna ljudi u Hrvatskoj. Ali mi na 56000 kvadratnih kilometara površine imamo jedva 4 milijuna stanovnika. Vaše kolege demografi upozoravaju da imamo praznu zemlju. Što s tom činjenicom? Neki predlažu uvoz radne snage.

Uvoz radne snage je privremena mjera, poput infuzije. No, tako ne možete živjeti. Za to trebate imati imigracijsku politiku koju mi nemamo. Na godišnjem savjetovanju ekonomista u Opatiji izlaganje sam započeo s demografijom. Zato sam pozvao kolegu Akrapa, kao što sam prije deset godina zvao akademkinju, profesoricu Alicu Wertheimer Baletić i tada smo tvrdili da je demografija problem. Međutim, tada su se poduzetnici, građevinari isčuđavali o čemu mi to pričamo. Prije izlaganja kolege Akrapa koje je bilo slično intonirano kao i prije deset godina, ja sam u uvodnom izlaganju prikazao demografsku sliku svijeta i iznio prijedlog da Hrvatskoj trebaju prije svih, demografske investicije. Proučava li itko u Hrvatskoj danas to područje? Bivši direktor Ekonomskog instituta Drago Vojnić prije trideset godina je pisao o demografskim investicijama. Danas kod nas problem nije beton. Našim se cestama nema tko voziti. Prije par godina je tadašnji ministar obrazovanja izjavljivao kako je politika da sva djeca školu pohađaju u jednosmjenskoj nastavi. Nije primijetio da se svake godine upisuje 15000 djece manje u osnovnu školu i za desetak godina ćete imati prazne škole, taman za jednosmjensku nastavu. Političari zaboravljaju da državu čine teritorij i stanovništvo. Što će ti teritorij bez stanovništva. Bitna je fleksibilnost da pređemo iz jednog stadija, iz jedne dimenzije u drugu, iz jedne politike u drugu. Da zaključimo, prvi ciljevi ekonomije ostaju domaća proizvodnja i zaposlenost, a drugi su vanjska i unutrašnja stabilnost. Unutrašnju stabilnost čine cijene i budžetski deficit. Ali se kaže da na dugi rok cijene i budžetski deficit moraju biti stabilni, a u kratkom roku fleksibilni radi prilagođavanja i tranzicije iz jedne u drugu dimenziju. Kada se dođe u prelazno razdoblje iz jedne dimenzije u drugu, onda se gleda da domaće cijene i deficit budu kratkoročno fleksibilni, da omoguće da iz situacije visoke nezaposlenosti, male produktivnosti i velikih dugova pređemo u stabiliziran stadij. Naravno da će u tome biti efekta na cijene, tečaj i tako dalje, ali to je cijena prelaza u dimenziju stabilnosti. Vi imate i vanjsku stabilnost, ravnotežu koju određuje razina vanjskog duga i obveza i morate iskoristiti tečajnu politiku jer je to osnovni instrument koji regulira odnos uvoza i izvoza, odnosno vanjski dug. Naš dug od 50 milijardi eura je rezultat nerealno visokog tečaja kune. Svjestan sam da je proteklih dvadeset godina takve politike učinilo svoje. Moramo osmisliti politiku kako što bezbolnije vratiti tečaj kune u realne okvire. No, on će postati realan kada Hrvatska ne bude imala velik vanjski dug. Jer vanjski je dug nakupljena razlika između postojećeg i realnog tečaja. Tečaj je stabilan, ali nerealan i davi hrvatsku ekonomiju. Održanje statusa quo, kako neki predlažu, neće dati rezultata. Ljudi će otići iz zemlje, posla je sve manje, kuca siromaštvo na vrata. Ovdje treba pametna politika, Nisam ja niti protiv Narodne banke, niti protiv drugih. Svima samo postavljam pitanje kako doći do situacije smanjenog vanjskog duga, a da građani ostvaruju 20 tisuća eura per capita. Da bi se to ostvarilo treba ostvariti dodanu vrijednost po radniku 50 tisuća jer se dohodak raspodjeljuje i po djeci i starijima koji ne rade. Znači, koji su to resursi i koje djelatnosti da se kreiraju proizvodi koji vode tome cilju. Dakle, s jedne strane proizvodimo s dodanom vrijednosti, a da bi izašli na svjetsko tržište mora cijena mlijeka, stolice ili računala, ovisi što proizvodimo, uz istu ili sličnu tehnologiju i produktivnost i približno istu kvalitetu biti takva da se mogu pokriti troškovi. To se nekada proučavalo na Ekonomskom istitutu u Zagrebu, a kada je došla "tržišna ekonomija" rekli su da će nevidljiva ruka tržišta sve regulirati i ne tebamo ništa proučavati. Ovih je posljednjih dvadeset godina hrvatska politika prekinula veze s hrvatskom znanošću i ekonomski ju uništila jer nije osjećala potrebu za njenim uslugama. Dovedeni smo u poziciju da radimo sami za sebe. Mi sada na fakultetima proizvodimo biznismene i trgovce. Ovo nije ekonomski, već u suštini trgovački fakultet, ne krivnjom fakulteta već politike. U razvijenim zemljama imate čitavu vojsku ljudi koja prati ekonomiju, tehnologiju i kada dođe do krize, imaju pripremljena rješenja. Mi se samo možemo sukobljavati oko načina prenošenja tereta krize, odnosno hoće li veći teret podnijeti rad ili kapital i to određuje politički sustav.

No, neki kažu da je rad u Hrvatskoj svakako skup.

Među najjeftinijima u Evropi je rad u Hrvatskoj. Neefikasan je sustav. Naš radnik koji nema posla ili radi za plaću za 3000 kuna u Evropi radi, s istim znanjem i iskustvom za 7000 kuna. Nije problem u radniku nego u našem neefikasnom sustavu. Te tvrdnje promovira kapital kako bi zadržao svoju poziciju da

Nove tehnologije se razvijaju deset do dvadeset godina, novi proizvod do pet godina. Za to je potrebna institucionalna infrastruktura koju kreira država. Dakle, vi možete promijeniti cijenu novca, tečaj, ali ako nemate tvornicu, ljude, organizaciju, tehnologiju, ništa vam te mjere ne znače. Govorimo o usklađenju monetarne, fiskalne, industrijske i regionalne politike

troškove krize koje je on prouzročio još više prebaci na teret radnika. Ovo ne znači da sam protiv kapitala. Ja sam samo za to da odnos rada i kapitala bude takav da je kapital zadovoljan, ali i da je radnik zadovoljan. Tu imate problem stranog kapitala. On dođe u zemlju i, što je normalno, profitira što je više moguće, ali kada dođe kriza samo se povuče. Svoje studente učim da je potrebno imati odgovarajuć omjer rada i kapitala da imate društvenu efikasnost. Kod raspodjele je pitanje tko će više od dodane vrijednosti uzeti. U kontekstu krize iz 2008. godine, kada pogledate statistiku, tehnologija je povećala dodanu vrijednost, a udio plaća u toj vrijednosti pao je sa skoro 70 na 60 posto. Tko će kupovati veću proizvodnju ako plaće nisu veće? Danas imamo situaciju da se bogatstvo koncentrira u sve manjem broju ruku i to guši ekonomiju. Vrlo jednostavno, ako bogat čovjek i može imati 10 tisuća košulja ili odijela, ne može pojesti hrane za 10 tisuća ljudi. Danas je imovina jednog milijardera veća od imovine 10 tisuća ljudi. Da deset tisuća ljudi jede i deset puta manje, stvara puno veću potražnju nego ovaj mali, ma koliko rastrošan sloj bogataša. To je dovelo do krize, ta neravnomjerna raspodjela dohotka kao rezultat pohlepe.

Oxfam je nedavno objavio procjenu da jedan posto stanovništva svijeta ima koliko i ostalih 99. Svjedočimo refeudalizaciji društvenih odnosa, povratku u neprirodnu podjelu.

Tako su i prijašnje civilizacije nestajale. Ako ne zbog prirodnih katastrofa, onda zbog pohlepe i neravnomjerne raspodjele dohotka i bogatstva. Nismo ništa drukčiji od civilizacija koje su trajale tisućama godina, poput Egipta i Rima, stotinama godina, poput Osmanske ili Habsburške. Kako vrijeme sve brže teče, tako i civilizacije sve kraće traju. Da se vratimo znanju i znanosti i zašto se izučavaju. Kada gledate razvijene zemlje, Njemačku recimo, SAD ili Japan. Oni proučavaju Svemir, dubine mora, vrste života kako bi otkrili tajnu funkcioniranja i upravljanja svijetom. Netko tako stečeno znanje upotrijebi samo za vlastitu korist, pa uništi civilizaciju. No, dugoročno održivo društvo je ono koje ravnomjerno raspodijeli takvo znanje i za opću dobrobit. Zato razvijene zemlje ulažu u znanost. Tu nema diskriminacije. U SAD je najveći broj otkrića i inovacija došao od ljudi koji nisu rođeni u Americi. Oni selektiraju ljude jer znaju da tu leži snaga zemlje. Nijemci se slično ponašaju. Mi jednostavno nemamo politiku koja to prepoznaje. Iako se i u postojećim uvjetima puno može napraviti za dvije do tri godine. Ne zato što smo jako pametni, nego zato što imamo dobro okruženje. Hvalimo se rastom prihoda od turizma. Međutim, on raste od 2009. Evropski turizam je rastao po stopi od 5 posto godišnje i to na 500 milijuna putnika. Tako i kod nas raste po istoj stopi. Znači, radili mi ili ne, dio tog povećanja se nama prelijeva jer nas posjeti deset od tih 500 milijuna. Zamislite da imamo politiku koja bi za cilj postavila privlačenje još dva milijuna posjetitelja. S obzirom na naše kapacitete i potencijale trebalo bi napraviti analizu njihovih želja i potreba te onda napraviti promociju. To je rast od 20 posto, a rast od 5 posto je rezultat općeg porasta u Evropi. Također, raste nam izvoz, po statističkim pokazateljima. Globalna vrijednost izvoza 2010. bila je negdje 16 tisuća milijardi dolara, a četiri godine kasnije porasla je na 23 tisuće milijardi, zahvaljujući tehnologiji, logistici. Danas možete kupiti robu u bilo kojem dijelu svijeta. Tehnologija je smanjila svijet i udaljenosti i robe se traže. Trgovci traže robu i u Hrvatskoj i nama izvoz raste. No, zamislite da je Hrvatska postavila cilj i

Moj je plan bio da javni dug povećamo za 20 posto, što bi bilo oko 60 milijardi kuna. Danas je javni dug 90 posto BDP-a, oko 290 milijardi, a većinu smo potrošili na pokriće gubitaka a ne za transformaciju i razvoj gospodarstva. Zamislite što se može napraviti sa 60 milijardi kuna. No, za tih 60 milijardi morate imati podlogu u industrijskoj i regionalnoj politici, odnosno znati što ćete i gdje raditi. Čak ne morate ni sve iskoristiti. Ako vi krenete i napravite nešto privući ćete privatni kapital i ulagače. Tako čitav svijet radi

napravila analizu kako od tih 23 tisuće milijardi uzeti 0,1 posto. Možemo li mi proizvesti robe u tom iznosu i koje. Možemo jer neke proizvodimo i izvozimo. Pitanje je zašto ih ne izvozimo u znatno većim količinama, a odgovor je zato što nemamo strategiju. Okruženje je dobro i mi kao mala zemlja sa 44 milijarde eura BDP-a u odnosu na evropskih 15 ili svjetskih 60 tisuća milijardi, možemo dići naš BDP i na 100 milijardi i nitko to ne bi ni primijetio, a kamoli osjetio. Nemamo nikakvih objektivnih prepreka, niti s resursima. Jedini nam je problem sustav, odnosno politika. Gubimo se u sitnicama, a nemamo cilj. Kako iz materijala i ljudi koje imamo na raspolaganju učiniti da bolje živimo? Imamo tehnologiju i znanje. Jedino nemamo politiku koja to može organizirati.

Hrvatska je visokozadužena i visokoeurizirana ekonomija. Kakva treba biti?

Treba postaviti ciljeve. Kao što sam rekao, jedan je cilj dići BDP per capita sa 10 na 20 tisuća eura. Ali da biste to ostvarili trebate imati strategiju, proceduru i sagledati prepreke. Prva je ova koju ste spomenuli – eurizacija i javni dug. Javni dug nam, nakon Bugara, raste najbrže u Evropi. Samo što je bugarski javni dug 30 posto BDP-a, a naš se penje prema 90. Javni dug dolazi iz deficita. Deficit u Hrvatskoj čine dvije stvari: kamata i drugi mirovinski stup jer smo iz prvog mirovinskog stupa uzeli 5 milijardi godišnje i ta se razlika plaća iz Proračuna. Moj je prijedlog da drugi mirovinski stup koji je sakupio 70 milijardi i dalje tim sredstvima raspolaže, ali da se onih 5 milijardi narednih godina uplaćuje u prvi mirovinski stup. Znači, imate 5 milijardi manji proračunski deficit. Drugo, da se krediti koje smo ranije uzeli uz 4 do 6 posto kamate na vanjskom tržištu zamijene domaćim, kunskim kreditima, uz kamatu ne veću od dva posto. Dakle, da postojeće kamate od prosječno pet posto koje plaćamo 12,5 milijardi zamijenimo s domaćim kreditima uz dva posto. Komercijalne banke će zaraditi jedan posto, što je za njih dobro jer se sve zemlje financiraju jeftinim kreditima s kamatnom stopom blizu nule. Time štedimo dodatnih 5 do 6 milijardi. S te dvije transakcije, bez suza i znoja, anuliramo deficit. Kada nemate deficit, javni dug ne raste. To je ta fiskalna transformacija. Da bi se to omogućilo, s tim se mjerama mora uskladiti politika Narodne banke. Narodna banka mora stvoriti uvjete da se hrvatska država zaduži na domaćem tržištu, uz kamatu od 2 posto. Naravno, mi imamo devizne kredite, ali čemu služe devizne rezerve? Za stabilnost kune, ali i za stabilnost

države. Mi možemo sa 4 do 6 miljardi eura od 13 milijardi deviznih rezervi otplatiti državni vanjski dug i pretvoriti ga u kune, a ostat će nam do 9 mlijardi eura dovoljnih rezervi za stabilnost kune. Time stvarate bazu da riješite omču oko vrata državi kakvu ima Grčka. Ove su mjere kombinacija fiskalne i monetarne politike. Nakon toga dolazi strategija razvoja. Strateški razvoj države će se financirati novcem banaka iz depozita HNB, uz isto tako 2 posto kamate. Morate voditi selektivnu politiku kako bi riješili problem. Vi imate specifične probleme koji zahtijevaju specifičnu politiku dok ih ne riješite. Osim stanogradnje koju smo već spomenuli, imate i pitanje industrijske i poljoprivredne strategije i infrastrukture. Govori se o investicijama. Vi imate hotele koji su de facto prazni od listopada do travnja. Moj je prijedlog da se, kada se vrati pet milijardi u prvi mirovinski stup, jedna milijarda podijeli vaučera umirovljenicima da provedu pet dana u nekom od hotela izvan sezone. Time oko 20 tisuća sezonskih pretvorite u stalno zaposlene radnike. Takvi stalno zaposleni dobijaju stabilnost i oni povećavaju potrošnju. Uz promjenu tečaja i efikasnost proizvodnje, ta se potrošnja može skrenuti u hrvatske proizvode. Bitno je ulagati u poboljšanja tehnologije, za što postoje i evropski fondovi. Nadalje, trebamo promijeniti subvencijsku politiku koja sada pokriva gubitke, dok je cilj subvencija razvoj efikasne proizvodnje. Ako vi subvencijama pokrivate gubitke u brodogradnji, onda nemate za subvencije brodograditeljima da naprave bolje, efikasnije brodove. U strategiji koju sam radio 2007. planirao sam provesti promjene u četiri godine. Prve godine bi 80 posto subvencija išlo za pokriće gubitaka, 20 posto za razvoj. Druge godine, odnos bi bio 60:40, dok bi četvrte iznosio 20:80, što bi bilo i Evropi prihvatljivo jer i druge zemlje EU do tog iznosa subvencijama pokrivaju gubitke u brodogradnji koje ne možete izbjeći. Mi smo, umjesto transformacije proveli privatizaciju brodogradilišta. Nisam protiv privatnih brodogradilišta. No, mi smo privatizacijom dobili manufakture, a ta su brodogradilišta bila kompleksna industrija. Na raspolaganju nam stoji velik broj mjera, ali moramo znati kako sustav funkcionira i u kojem se okruženju nalazi. Znači, odgovor na Vaše pitanje je: prvo maknuti opasnost od blokade Hrvatske zbog zaduživanja u inozemstvu. Prije deset godina moja je prva politika bila industrijska, a danas je prva monetarna i javne finacije. Znači trebate redom provesti monetarnu, fiskalnu, industrijsku i regionalnu politiku, za što su dovoljne četiri godine.

Bankarska pohlepa i kriza

Je li se nama dogodilo što se u dobroj mjeri dogodilo nekim razvijenim ekonomijama, poremećaj odnosa realnog i financijskog sektora? Do koje se mjere financijski sektor spekulativnim shemama i deregulacijom odvojio od realnog, počeo živjeti nekim svojim životom i prestao mu biti servisom?

To se dešava oduvijek, od postanka papirnatog novca i početka tržišne, kapitalističke ekonomije. U prosjeku imate veće ili manje krize svakih osam godina. Sve su krize došle iz bankarskog sektora. Bankarska pohlepa dovodi do proizvodnje znatno veće količine novca nego što je potrebno, što na kraju proizvede krizu. Stvara se nesrazmjer realnog i financijskog sektora koji dovodi do krize. Imate paradoks da političare birate da vode državu, a najjače instrumente kontroliraju oni koji nemaju nikakav legitimitet. To je trenutni odnos moći u našoj civilizaciji koji je izvor stalne krize. U SAD su odlazili ljudi koji su cijenili slobodu i ne žele imati državu nad glavom. Nijemci su do Ustavnog suda proveli postupak legalnosti kreiranja novca. Amerikanci su prije petneastak godina dodatno deregulirali financijski sektor, do egzotičnih derivata i klađenja. Tako da nakon proizvodnog, menadžerskog, financijskog i spekulantskog, danas govorimo o kasino kapitalizmu. Deregulacija je dovedena do apsurda, zaboravlja se da su to sve izvedenice novca, a novac mora pratiti proizvodnju roba, usluga i imovine. Povijesno, nakon novca koji je pokrivao robnu proizvodnju, došle su dionice koje su pokrivale imovinu poduzeća, čime se dalje uravnoteženo razvijao financijski sektor. Država za svoju infrastrukturu izdaje obveznice. Infrastruktura se po izgradnji koristi i obveznice se otplaćuju. No, to su bili prvi koraci kreiranja novčanih surogata. Time su se otvorila vrata spekulaciji. Na primjer, ako dionica jednog poduzeća poraste iz spekulativnih razloga, iako se nije povećala imovina tog poduzeća, što ljudi koji trguju na burzi ne znaju, kreće potražnja za sve skupljim dionicama koje se mogu uvijek prodati i na njima zaraditi velike profite, nema regulacije, vrijednost poduzeća je ostala ista, a na financijskom tržištu umjesto stvarnih 100 vrijedi 200 i tako se počinju stvarati baloni. Iako to zovu slobodnim tržištem, riječ je o pljački zato što se u te sheme uvuku tisuće ljudi koji, privučeni visokim profitima, prodaju realnu imovinu, ulažu je u papire na burzi i stanove kupuju na kredit do sloma. U SAD su mirovinski fondovi su izgubili ogromna sredstva jer su ulagali u "sigurnu" Lehman brothers investicijsku banku.

Nešto poput krize tulipana u Nizozemskoj u 17. stoljeću.

Zapravo isto. To je prva takva kriza. Ljudi su kupovali priznanice za gomolje tulipana koji su se navodno sadili. Izdano je puno više priznanica nego li je bilo tulipana. Cijena priznanice je dosegla cijenu solidne kuće u Amsterdamu. Drugi problem su insiderske informacije, da netko zna pravo stanje stvari, a većina ostalih koji imaju isti papir nema istu, pravu informaciju. Zato je zabranjena interna, insider informacija. Kada smo radili privatizaciju, neki su najviše zaradili na asimetričnim informacijama koje javnost nije imala. Tako su ljudi kupovali dionice, branitelji i stradalnici rata kuponskom privatizacijom. Počeli su ih obilaziti torbari i davati im informacije o bezvrijednosti dionica poduzeća čije su dionice nabavili, pa su ih ovi prodavali za 10 posto nominalne vrijednosti jer su im torbari tvrdili da ne vrijede niti pet. Namjerno se prikazivalo loše poslovanje da se snizi cijena dionica koje su se onda otkupljivale u bescijenje. Taj proces je provođen bez nadzornih institucija. ■

Jeftina nafta – skupa voda

SAUDIJSKA ARABIJA ĆE POVEĆATI CIJENU VODE za velike potrošače, javili su lokalni mediji, sugerirajući da je vlada započela smanjivanjee subvencija zbog niskih cijena nafte. Cijena za industrijske, vladine i velike korporativne potrošače će porasti sa 4 na 9 saudijskih rijala (oko 16 kuna) po kubičnom metru od 16. decembra, izvijestio je list El Watan, a članak je objavljen i na stranicama Ministarstva za vodu i struju. Povećanje cijena neće, barem zasada, utjecati na građane koji uživaju, u mnogim zemljama nezamislive, socijalne beneficije. Cijena nafte je na izrazito niskim razinama od prošle godine zbog čega je Saudijska Arabija suočena s godišnjim budžetskij deficitom 100 milijardi dolara. Vlada se susteže od politički osjetljivih rezova u vrlo bogatim socijalnim davanjima svojim državljanima, čime se kupovao socijalni mir u zemlji gdje su osnovna građanska prava izrazito restringirana. Slično se događa i u drugim naftom bogatim zemljama Zaljeva. Cijena nafte je niska i zbog nepristanka

Foto: Hina

Saudijske Arabije da smanji dnevne proizvodne kvote kako bi dodatno vršila pritisak na Iran koji smatra rivalom i udovoljla američkim zahtjevima koji niskom cijenom nafte pritišću prihode ruskog budžeta.

Island osudio bankare

ICELAND MAGAZINE javio je da su u oktobru na Vrhovnom sudu Islanda i okružnom sudu u Reykjavíku izrečene zatvorske kazne trojici menadžera iz banke Landsbankinn i dvojici iz banke Kaupþing, kao i jednom investitoru. Magazin navodi da je s posljednjim presudama zbog svoje uloge u financijskoj krizi i kolapsu bankarskog sektora osuđeno 26 bankara ili investitora na ukupno 76 godina zatvora. Alternativni američki mediji hvale Island, ističući da u SAD nije podignuta niti jedna optužnica protiv bankara zbog financijskih malverzacija koje su svijet odvele u Veliku recesiju. "Mi smo bili dovoljno mudri da ne pratimo tradicionalnu i prevladavajuću ortodoksiju zapadnog financijskog svijeta u posljednjih 30 godina. Uveli smo kontrolu valuta, dopustili smo bankama da propadnu, pružili smo podršku ljudima i nismo uveli mjere štednje kakve vidite u ostatku Europe", rekao je svojedobno islandski predsjednik Olafur Ragnar Grimmson u odgovoru na pitanje kako se Island oporavio od krize.

Foto: Getty image/Guluver images

Bitcoin treba tretirati kao klasičan novac

Foto: Bitcoin.org

BITCOIN I OSTALE VIRTUALNE VALUTE trebaju se razmijenjivati bez oporezivanja, odlučio je 22. oktobra Sud Evropske unije koje treba tretirati kao i klasičan novac. Virtualne valute našle su se u središtu pažnje svjetske javnosti nakon što je krajem novembra 2013. godine vrijednost jednog bitcoina premašila 1000 američkih dolara. Snažan rast bitcoina, koji je početkom 2013. vrijedio samo 13 dolara, potaknut je spekulacijama da bi ova virtualna valuta u budućnosti mogla postati globalno sredstvo plaćanja. Cijenu na preko 1000 dolara lansirala je snažna potražnja za ovom valutom u Kini, nakon što je vodeća kineska tražilica Baidu prihvatila bitcoin kao sredstvo plaćanja za pojedine usluge. I prije pojave bitcoina javljale su se ideje i pokušaji stvaranja virtualne valute, ali niti jedna nije u toj mjeri zaživjela. U novembru 2008. godine objavljen je rad pod nazivom "Bitcoin: Peer-to-Peer elektronski gotovinski sistem" autora Satoshi Nakamota. Već u januaru iduće godine Bitcoin sistem je zaživio te je stvorena prva platforma za stvaranje Bitcoina.

Slovenska kompanija Cashila prva je u svijetu dobila bankarsku licencu za konverziju digitalne valute bitcoin u eure. Licencu je izdala češka centralna banka i odnosi se na 28 zemalja Evropske unije, kao i za Island, Lihtenštajn, Norvešku, Švicarsku, Monako i San Marino. Slovenska start-up kompanija Cashila prva je u svijetu dobila bankarsku licencu za konverziju digitalne valute bitcoin u eure. Uz pomoć bitcoina, Cashila namjerava uvesti konkurenciju SWIFT sistemu, izvijestila je 11. novembra Radio-televizija Slovenija. Najveći dio novca u svijetu postoji samo u elektronskom obliku na bankovnim računima, gotovina čini samo nekoliko procenata. Financijski tokovi bi u tom smislu mogli putovati vrlo brzo, navode iz te firme. Navode da fizički poštanski paket od Ljubljane do Istanbula stigne brže nego transfer sa slovenskog bankovnog računa u Tursku. Između njih su globalni sistem SWIFT za međubankarsku financijsku komunikaciju, različito radno vrijeme institucija, različite metode za provjeru identiteta i sprečavanje pranja novca, kao i povezani troškovi. Dva Slovenca, Tim Mitja Žagar i Jani Valjavec tvrde da su pronašli način značajnog smanjenja troškova i trajanja međunarodnih doznaka, pomoću digitalne valute bitcoin. Uslugu još razvijaju.

multimonolog

Piše: **Senad Nanić**

POZIV U DŽIHAD

Pojava radikalizma u pojedinim krugovima muslimana, naročito na Zapadu, može se promatrati kao proces akulturacije Islama. Muslimanska društva više ne proizvode globalno utjecajne obrasce kulturnog i civilizacijskog života kao što je to bilo nekada, već u mnogim aspektima preuzimaju obrasce zapadnog načina života

Kur'an je cjelovit tekst za kojeg muslimani vjeruju da je doslovce Božja riječ. Ona je sveobuhvatna i konačna i kao takva stvara kontekst. Vaditi kratke izvatke izvan tog konteksta nije dopustivo. Ljudi se, naprosto, ne smiju navući na određeni izrijek i krivo ga protumačiti.

Oni koji takve izvatke iz Kur'ana tumače kao poziv ljudima na napade, u velikom su grijehu. Kontekst Kur'ana jasno je određen brojnim navodima u kojima je čovjeku zabranjena primjena sile prema nenaoružanim ljudima, prema civilima, dakle, a prema naoružanima izvan borbe. Oružana borba dozvoljena je samo kada si u stanju obrane. Pa i u tom slučaju, zabranjeno je bilo kakvo nasilje prema zarobljenicima. Nemaš pravo maltretirati zarobljenika jer on pred tobom stoji bespomoćan. Možeš ga zadržavati, ispitivati, razmjenjivati ga za svoje ljude, ali ne smiješ mu nauditi. Praksa Muhammeda Božjeg poslanika bila je oslobađanje zarobljenika uz obavezu njihovog rada za javno dobro, primjerice, opismenjavanje ljudi. To je hrabrost, jer pokazuje vjeru u ljude.

Ono što danas zovemo pravom naroda na samoobranu, džihad, dakle, svoje prvo ostvarenje dobiva još u medinskoj državi Božjeg poslanika u 7. stoljeću. Ta je tema u Kur'anu razrađena, jer je Muhammed stvarao državu istodobno misiji Božjeg poslanstva. U tom smislu stabilizirao se termin džihada kojeg radikali, potpuno pogrešno zvani "džihadistima", danas zloupotrebljavaju u posve suprotnom značenju. Džihad, naime, znači stremljenje, borba za Božje dobro, napor na Božjem putu. Poslanik je, nakon jedne obrambene bitke, rekao svojim drugovima da iz malog džihada u tom trenutku započinju veliki džihad, a to je borba sa samim sobom, odnosno, protiv slabosti samog sebe. Koliko je samo udaljena ova suvremena zloupotreba pojma džihada od njegovog pravog značenja.

Pojava radikalizma u pojedinim krugovima muslimana, naročito na Zapadu, može se promatrati kao proces akulturacije Islama. Muslimanska društva više ne proizvode globalno utjecajne obrasce kulturnog i civilizacijskog života kao što je to bilo nekada, već u mnogim aspektima preuzimaju obrasce zapadnog načina života. Njihovo kulturno nasljeđe više ne nameće trendove u umjetnosti, znanosti, državništvu, industriji čak ni popularnoj kulturi. Moć se koncentrirala na Zapadu. Za razliku od danas potpuno osiromašenog Egipta ili ratom potpuno uništenih Iraka i Sirije, moćne zemlje Zaljeva, Emirati, Katar, Kuvajt, pa i Saudijska Arabija, nisu tradicionalno izvorište islamske kulture i civilizacije i zadnjih pedeset godina svog ekonomskog skoka nisu imali vremena ovladati svim suvremenim, pa ni tradicionalnim civilizacijskim vještinama.

Oni jesu bogati, ali ako se tim bogatstvom kojeg donosi nafta ne mogu istodobno osloboditi ovisnosti o plasmanu te nafte koju drži moćni zapadni naftni lobi, onda je to uvjetno bogatstvo. A ne mogu se osloboditi jer nisu ovladali suvremenim znanstvenim i industrijskim dostignućima. Pobune li se, hipotetski, vladari i elite naftnih zemalja protiv zapadne moći, narod će im za tri dana biti gladan. Ili uništen ratom, kao u Iraku i Libiji. I to je zatvoreni krug. Jedino je Sirija bila ekonomski samodovoljna u području energetike, poljoprivrede i vodoprivrede.

Eskalacija ratova i terorističkih aktivnosti ne može se razmatrati izvan globalnog konteksta, a on ukazuje na to da urušavajuća američka prije svega financijska elita izvozom rata pokušava očuvati svoju globalno dominantnu poziciju. Ako iniciraš lokalne ratove u kojima ne vrijede zakoni o javnoj nabavi, onda su u tom poslu profiti jako veliki onima koji tim ratovima upravljaju. Nekad relativno bogate i uspješne arapske i muslimanske zemlje poput Sirije, Libije, Afganistana i Iraka, opustošene su zapadnim vojnim intervencijama koje su programski proizvele mudžahedine i talibane. Kako u tim društvima vlada glad, nesigurnost, neimaština i besperspektivnost, lako je među izgubljenim, većinom mladim ljudima regrutirati ekstremiste. Oni, bez ikakve mogućnosti suvislog izbora, prihvaćaju bilo koju varijantu koja jamči preživljavanje i uključuju se u razne vojne formacije.

Isključivi, ekstremistički i nasilni pokreti u potpunosti su antiislamski jer negiraju temeljne islamske vrijednosti kao što je, prije svega, pravo na život nenaoružanog čovjeka izvan borbe, pravo na život zarobljenika i, dakako, civila. To je potpuno antiislamsko ponašanje i to vrijeđa druge muslimane. Umorilo nas je da se stalno moramo pravdati za te luđake. Ne mare oni što Kur'an jasno uči čovjeka kojim se vrlinama mora prikloniti, kada terorizam nema ni ideju, niti ideologiju. Terorizam je samo oblik rata.

Povijest Islama već 1400 godina u brojnim primjerima pokazuje toleranciju i podržavanje različitih kultura, stvarajući uvjete univerzalnim vrijednostima. Nije li upravo građanska kultura, koja se u arapskim zemljama razvijala u klasičnom dobu Islama između 8. i 13. stoljeća, potaknula u velikom dijelu razvoj renesanse na Zapadu?

Kad je o društvenom upravljanju riječ, Kur'an, naglašavam, propisuje izbore, odnosno, obavezu da društvom upravljaju najsposobniji koji se moraju savjetovati sa svojom društvenom zajednicom i postići suglasnost. Monarhizam, a naročito razni oblici diktature u muslimanskim zemljama, također su oblik negiranja temeljnih kur'anskih poruka o društvenom uređenju. ■

/Tekst je integralni oblik objavljenog razgovora s Globusom *u kojem su neki bitni naglasci izostavljeni, pa su preostali objavljeni dijelovi donekle* dekontekstualizirani./

Među četiri zida

Bila jednom u Bosni jedna fina muslimanska porodica. Poštovalo se tu što se poštovati treba, Bog i roditelji, pa onda namaz, ramazan, komšiluk, a štedilo se potajno (neki će reći hinjski) za hadždž. Samo, jednog dana se otkrije da je sin počeo da namiguje muškarcima

Piše: **Samedin Kadić**

Bila jednom jedna fina bošnjačka, muslimanska porodica. Poštovalo se što se poštovati treba, Bog i roditelji, pa onda namaz, ramazan, komšiluk, odabrane noći, a bila je tu i skrivena štednja za hadždž. Samo, jednog dana se otkrije da je sin krenuo, prema usaglašenoj porodičnoj ocjeni, krivim putem i počeo da naginje ka gejevima. Babo, konzervativan kakav je već bio, potpuno poludi i krene (tako pričaju očevici) da ubije "geja" uzvikujući "saću proć krozate", ali, majka ko majka, sestra ko sestra, nana ko nana, ispriječe se svojim krhkim tijelima, "nemoj jadan ne bio, krv je to", "nemoj da se dušmani još više naslađuju", "svako pravi greške", "šejtan niti ore, niti kopa, već na zlo navodi." Te ovo predlože: neka malom da šansu da se promijeni i utanače da ga zatvore u sobu na deset dana, ubace mu Kur'an, zbirke hadisa i još pokoju pobožnu knjigu: neka se sabere i vidi šta mu je činiti. Otključavali su za to vrijeme tek da gurnu hranu i vodu; pod stražom ga puštali u halu. Unutra se čulo samo nježno listanje papira…

Dok traje bjesomučno naukovanje mladog zatvorenika, recimo nešto o spoznaji što se rađa unutar četiri zasjenčena zida, bez žege sunca, šibanja vjetra i žive vode. Veliko je pitanje da li utamničeni čovjek (izuzmemo li slavne primjere političkih zarobljenika i dobrovoljnih izgnanika), može iznjedriti validno životno saznanje? Ne sabrati dva i dva, nego znati kad je dva i dva tri, kad četiri a kad pet, kad treba a kad nije poželjno računati, i šta je, na kraju krajeva, smisao računanja. Ako je brutalno odsječen od vanjskog svijeta, makar prebivao okružen uzvišenim knjigama, čovjek nužno donosi krive zaključke. Ljudi školovani u represivnim sistemima često nisu u stanju tolerirati i, napokon, dokučiti ljepotu širine, mnogostrukosti i višeznačnosti svijeta. Njihova je slika uglavnom pogrešna, kao što je neistinita bila i slika Platonovih zarobljenika u pećini. Svete knjige trebaju povijesni kontekst vanjskog svijeta, kao faza nulu, da bi žarulja zasijala.

Treba iskusiti *disanje*, kaže Rumi, a ne riječi. Istina se ne uzima iz knjiga, ona se javlja u dvoje: duša preuzima znanje od druge duše. Znanje koje dođe u nas kroz "vodovodne cijevi obrazovanja" ne može izbiti napolje, ne može postati izvor. Ali ne samo to. Ima znanje u čijem je temelju riječ i ima znanje koje je duboki talog iskustva pješačenja. Za jedne su knjiška pravila nadređena mudrosti života, dok je za druge važno biti na mjestu događaja, te ne donositi zaključke o događaju na temelju pročitanog, odgledanog, saslušanog.

Tema "biblioteke" ili "slova" kao svijeta vrhuni u Borgesovom *Alefu* i njegovoj široj verziji, Ecovom *Imenu ruže*. Biblioteka je svijet za sebe, otrgnut i samo rijetkim dostupan, ali koji suvereno gospodari događanjima u realnom svijetu. Naslov knjige je ujedno i njen sukus: ako izgori biblioteka, ako iščeznu u dimu znakovi i imena, ostat će svijet i čovjek u njemu, jer je biblioteka samo dom imena. Ako propadne u požaru ili zaboravu ime ruže, ostaće ruža bez imena, ništa manje savršena, ništa manje mirisna — bez imena. Kod Borgesa, kojem se toliko divimo, nema ništa živo, sve gola konstrukcija, od savršenih simetrija do temeljitih eklektičkih parabola iskovanih u prašnjavim akšamima biblioteke. Kod Bukowskog sve pulsira, život je gadan kao da ga mi živimo.

S druge strane, postoji stav po kojem knjige nemaju snagu izvornosti, moć istine, one su, kako bi rekao Platon, slika slike. Famozna Faustova jadikovka s početka ove Geteove tragedije ilustrira, krajnje pojednostavljeno, ograničenost knjiga i znanja. Knjige ne utoljuju glad, niti sadrže vic života. Život objašnjava knjige, a ne knjige život. Treba izaći napolje i osjetiti žegu sunca, šibanje vjetra i napiti se žive vode. Ne biti preškolovani glupan koji pada u očaj čim malo skrene sa šina.

Odosmo daleko a znam da su čitatelji i čitateljke nestrpljivi i žele saznati šta je bilo s porodicom s početka teksta. Bila jednom, podsjetimo se, u Bosni jedna fina muslimanska porodica. Poštovalo se tu što se poštovati treba, Bog i roditelji, pa onda namaz, ramazan, komšiluk, a štedilo se potajno (neki će reći hinjski) za hadždž. Samo, jednog dana se otkrije da je sin počeo da namiguje muškarcima. Babo, konzervativan kakav je već bio, potpuno poludi i krene, tako svjedoče što su bili prisutni, da ubije "geja", uzvikujući "hljeb ću u tebi ubiti", ali majka ko majka, sestra ko sestra, nana ko nana, ispriječe se svojim krhkim tijelima: "nemoj jadan na krv", "šejtan ga prokleti zaveo". Te ovo predlože: neka malom da šansu da se promjeni i utanače da ga zatvore u sobu na deset dana, ubace mu Kur'an, zbirke hadisa i *Mi smo jedni drugima najbolji poklon* hafiza Sulejmana ef. Bugarija: neka vidi šta mu je činiti. Otključavali su za to vrijeme tek da gurnu hranu i vodu; pod stražom ga puštali u halu. Nakon deset dana intenzivnog promišljanja u presvetom ambijentu i nestrpljivog očekivanja s druge strane zida, babo nahrupi na vrata, pun upitnika nad glavom, kao bijesnih kuka na koje bi ga najradije okačio: "I, šta si, majmune, odlučio?", a sin, prestravljen, odgovori: "Odlučio sam da se pokrijem." ■

Kazimir Klarić

Hatka

Kazimir Klarić (rođ. u Okučanima, 1940.) je suvremeni hrvatski pripovjedač, dramski pisac i scenarist koji je dvadesetak godina bio urednik Dramskoga programa radio Zagreba. Poznat je po svojim humoreskama i humoristično-satiričnim romanima. Nadasve, proslavio se svojim duhovitim dijalozima, persiflažama i jezičnim domišljatostima. Stoga, ova priča "Hatka" kao da strši iz njegova uobičajena opusa. Naime, tračak čudne svjetlosti obasjao je ("osvjetlio") autora ove istinske životne priče u susretu sa staricom – muslimankom Hatkom koju napokon i posjećuje u njenu životnom okružju te u susretu sa "susjedstvom" (s Bošnjacima, iako ih izrijekom ne imenuje) doživljava neponovljivo iskustvo – osupnut gostoljubivošću, prijateljskom toplinom i naklonošću "domaćina". Autor se na neki način želi približiti metafizičkom i transcendentalnom iskustvu, iako je, po vlastitom priznanju, sumnjičav u Njegovo svjetlo.

"Gospodin Slučaj" – tako Klarić, zakleti satiričar, pokušava sebi približiti Boga kao svojevrsno prosvjetljenje zahvaljujući upravo susretu s hadžinicom Hatkom. Riječ je svakako o konačnom smirenju ovog pisca koji je godinama, pišući u periodici i dnevnim novinama, ismijavao i karikirao (putem svojih sjajnih kozerija – od kojih neke danas baš i nisu više striktno aktualne), manjkavosti i apsurdnosti društva i njegovih stanovnika.

Njegov spisateljski nemir i lutanje - kao da je čuo "Božanski glas" - sugerira ova priča koja je izvješće bez kolebanja i svakako je "više" od religiozno mitičnih litanija. Priča je naprosto intimistička zgoda koja kao govornički akord može nadahnuti i djelovati kao kompliment jednom narodu koji autor definitivno upoznaje. Zabilježio ju je, dakle, Slavonac (kršćanin rođenjem) te će to biti ujedno i njegova duhovna metanoja. Ako baš i ne samo to, onda je svakako po srijedi jedna vlastita duhovna ozarenost prouzrokovana "drugim" i "drugačijim".

Sead Begović

Čini mi se da se nisam ni okrenuo, a ono po kratkom postupku osvanuo, primjerno ljetima, u lječilištu, u banji.. Jasno, ne onoj za nerotkinje, koje smo mi kao mladci zamišljali čitajući upitnu literaturu. Carske zabave, udvarači i ponekad dvoboji. Pitanje časti. Koja danas čast? Nestala. Sve to prohujalo s vremenom. Sjedim izjutra u kutu, nikom na putu, u prostranoj sali gdje se doručkuje. Sam. Čekam suprugu, koja revnije obavlja svoje zadane vježbe. Meni ostalo iz bivše JNA neka odbojnost prema jutarnjoj gimnastici. Nisam jedini koji imam problema s vratnim kralješcima. To je i razumljivo, jer preživjeti na ovim našim prostorima, veliko je umijeće. Morate se klanjati i lijevo i desno, što moćnicima, i revnim portirima, koji kano bjesni Kerberi čuvaju ustanove. Rezultati tih silnih klanjanja, neminovno je da te čeka neko lječilište ili duševna bolnica. Kako sam u mirovini, vrag došao po svoje. Uz velike napore moram se i dalje klanjati voditelju zgrade u kojoj stanujem. Da mi se promjeni ventil za vodu u stanu. Takvih, koje imam, više se ne proizvode. Ima samo one male kineske proizvodnje što traju tjedan dana. Da nisam star i neodlučan, još bih smogao snage, da kao stara roda odletim u neke toplije, ljepše krajeve. Ovako, gdje si, tu si, gotovo. Ili se skloni, ili se pokloni. Malo prije otišli i posljednji gosti. Sad je mir i tišina u sali i valjam u povećoj glavi jako mudre misli?!. Kad bacim pogled prema velikom švedskom stolu, smještenom u kutu sale, u prvi tren sam izjutra pomislio, kad su navalili pacijenti, da sam negdje zalutao. Da to nisu bolesnici, nego omladinska radna brigada što se sprema za proboj tunela kroz planinu. Samo što ne padne i pjesma. Guraju se, tiskaju. Kad je kopanja u pitanju, nema milosti za stolom. Svi se guraju jedan preko drugoga. Jedan, što mi je neki dan pokazivao povijest svoje bolesti natjerao mi i suzu na oko, kad sam ju pročitao. Sad ga vidim s leđa , kako obara slabije od sebe za stolom. Kad jedva uz velike muke donesu jelo za stol, više od pola ostave na tanjuru. A kako sam slučajno često letio avionom, sve to ljudsko i najbolje zapaziš. Ima svoje mjesto, obilježeno. Ali, tiska se na ulazu u njega, kao da će mu ga netko oteti. Ma neće brate. Sigurno te mjesto čeka, i na onom, drugom svijetu. Trgnem se. U praznom prostoru sale za doručkovanje, prema meni se približava krhka starica. Nečujno se pojavila, kao da se ptičica spustila s nebesa. U drhtavim rukama nosi poslužavnik. A na njemu šalica bijele kave i jedno, jedino pecivo. Vidim, ruke joj blago drhte. Priskočim. Uplašim se, da to što nosi ne sklizne na pod. Sitna glavica, zamotana u svilenu maramu. Na nosu očale. Podeblje. Branim se od njene zahvale što joj pomažem. Pitam, gdje želi sjesti. Bez velikih razmišljanja, uz mene. I sada nas dvoje sjedimo nasuprot jedno drugom. Nečujno namače blijedo pecivo u kavu. Ne gleda me. A ja proučavam njeno lice. Visoko čelo. Osjetim, da osoba nije baš obična. Da nešto u njoj postoji sveto i posebno. Bit će da je tako i kroz život prolazila, ne smetajući drugima. Poveli razgovor. I kako ju slušam, uživam kako divno zbori. Često amo dolazi u banju. Masaža joj mnogo pomaže. Noge ju izdaju. Godine su tu. Kažem da čekam suprugu. Usput velim, da mi je supruga rođena u Bosni, te slično govore. Sve pjevuši. Upravo tako govori i ona. Pričajući, čujem, da su obje rođene u istom mjestu. Tračak čudne svjetlosti nas obasjao. Osvijetlio. A vrijeme pred kišu. Oblačno. Nazovimo to gospodinom Slučajem, u kojeg ja, a ne samo ja, osobno sumnjam. O tome je podosta pisao mudri filozof Pascal. Slučaj, koga mnogi trpaju na mjesto Boga. Nekako je ljudima lakše, kad vele, desilo mi se to i to, ali slučajno... Nije... Pa kad dobijete i batine, ni krivi ni dužni, tu je gospodin Slučaj umiješao svoje prste. Ovisi, kako tko gleda na sve to. Ja svoje rekao.

Dolazi moja supruga i njih dvije se pozdravljaju. Zanima gospođu Hatku, tako nam se predstavila, čime se u životu bavimo. Jasno, kažem da mi je supruga stomatolog. Svoje zanimanje i ne spominjem, s čim se bavim. Tiho velim, nešto kao, tako, pišem. Zanimanje većinom mnogima danas smiješno. Taman posla, da još nadodam, da sam satiričar ili humorist. Da me ljudske mane jedino i zanimaju. Ali, ona me pažljivo i isljednički sluša. Nakrivila i glavu, da me bolje čuje. Nenadano se digla i pružila mi ruku, te mi čestita na tome što sam književnik. Digao se jasno i ja. Primio njenu, malu hladnu ručicu. Ušeprtljao se. Kao da primam uglednu spisateljsku nagradu. I sad čujemo oboje njenu u priču. Ona voli knjige. Čitala ih je kriomice kao dijete u krevetu pod jorganom, noću. Branilo joj, da ne kvari zarana oči. Knjige su je silno oduvijek zanimale, kako je zarana naučila čitati. Imala podosta cirkusa, da to noću obavi. Piše i arapski. Završila medresu. Ta mala, mudra glavica, preko puta mene, tako mudro zbori. Kao da

iz nje govori svetica i mudrica. Svaka riječ odabrana. Ni jedna suvišna. Ja se postidio. Što na umu, to na drumu.

Zbližili se munjevito. Nešto čudno se u nama desilo. Supruga se i ja zgledali. Priča nana Hatka svoju priču. Životnu. Nama, nepoznatim ljudima. Tako to i biva, da vas voda Slučajnosti, odjednom povuče u svoje nevidljivo korito. I nas dvoje progovorili, što inače nikada s nekim, koga prvi put vidimo, ne činimo. Kao da smo na ispovijedi. Progovorili i o ljubavi. Životu. Ljudima. Dobrim i hudim vremenima. A ona, kako poduže živi, preživjela koješta. I da dulje ne pričam, na rastanku iz toplica, uz velika ispričavanja i molbe, nana Hatka nam na rastanku daje poklon, hediju. Mi se oboje branili. Prihvatili konačno poklon, ali uz uvjet da ga otvorimo tek drugi dan, kad se vratimo natrag u Zagreb. To ona izričito želi.

Možda sam prvi put u životu održao to obećanje. Znatiželja je vrag. I cijelim putem povratka pričali smo o nani Hatki. Obećali joj na odlasku, da ćemo obvezatno posjetiti njenu daljnju rodbinu, kod koje se sklonila na tjedan ili dva. Pored gradića nedaleko Zagreba, za vrijeme ovog rata. Izmijenili telefone i adrese. Izljubili se kao da se znamo godinama. Ko da nas je NEŠTO spojilo, tako sudbinski i nebeski, da je pala i poneka suza.

I sad počinje ono pravo, gdje nas vodi Gospodin Slučaj. Krenuli mi u posjetu nakon nekoliko tjedana u mali gradić, gdje je nana Hatka boravila. Dan topao. Ima da ti mozak provri od vrućine. Izašli iz autobusa. Objasnila nana gdje da idemo. Onako, kako je ona zapamtila. A ja se uvijek držim pravila - pitaj ljude. Odmah pored autobusne stanice, gdje smo izašli, jezero. Pecaju odsutno dvojica ribiča. No, baš sam na prave natrapao da mi dadu informaciju. Ribiči! Šute i samo motre da li će riba zagristi. Uprli tri para očiju i svaki motri, svoj plovak da ne zapleše. Ostali svijet oko njih i ne postoji. Ali gle čuda, oni skočili kao jedan. Mašu rukama da nam objasne gdje da idemo. Jednom trza udica, ali on za to ne haje. I rukama, maltene i nogama nam objašnjava. Krenuli. Na pustoj ulici u susret nam dolazi mlad čovjek sa psom. Izveo ga u šetnju. A kako mi oboje obožavamo životinje, podragali psa i upitali vlasnika za tu uličicu. O, s koliko je truda čovjek pokušao da nam objasni kamo da idemo. I namah nam se ponudio, ako se vraćamo u Zagreb, da svratimo k njemu u kuću. Koja kao nije daleko, i da se malo rashladimo. On je voljan, da ne idemo na autobus, nego da nas on odveze gdje treba.

Pronašli i kuću i ljude gdje je Nana boravila. Primili nas na početku malo oprezno. Sasvim razumljivo. Koji smo. Nikad čuli za nas. Ali nije prošlo mnogo vremena, a ja već čujem moju suprugu kako s domaćicom o svemu i svačemu priča. O djeci, kuharskim receptima... Kao da se znaju od stoljeća petog. Nude nas svime što imaju. A supruga i ja samo se pogledavamo. Ova vremena promijenila i ljude. A mi, kao da smo negdje zalutali. Svi nam izlaze u susret.

Na povratku spazimo čovjeka i psa, kako nas susretljivo zove da k njemu svratimo. Kuća lijepo uređena. Poveliko uređeno dvorište. Dočekao nas čovjek koji nas i pozvao. Tu je njegova majka i mali dječarac, njegov sin. Na stolu pod drvetom, piće. Ledeno. Nude nam što želimo. Da li smo možda gladni!? A u razgovoru, sve sasvim slučajno, a već na početku rekoh da u Slučaj ne vjerujem. Čujemo da gospodin ide upravo mojoj kćerki na popravak zuba na Fakultet. Kako!? Svaki zanat ima svojih mana. Kad s nekim razgovara, moja supruga nesvjesno zagleda u usta i zube sugovornika. Primijeti, da čovjek, kad govori s njom, nehotice pipne rukom bolno mjesto na obrazu. Jest, ide jednoj mladoj ženi, crvenokosoj na Fakultet. Oduševljen kako s njim radi. Kako veli, sam Bog ga k njoj poslao. Mi se zgledali. A kad smo mu rekli ime naše kćeri kojoj ide, ostao i on zatečen. A njegova majka potrgala se da još ostanemo. Sad čujem, da smo oboje Slavonci. Odnosno, njegova majka i ja. A kad se dva Slavonca nađu, teško ih je razdvojiti. Nudi se rakija i kulin. Hvala, nećemo ništa…Vrućina je paklenska, a i ja sam već u upitnim ljetima.

Autobusna stanica je bila blizu, a naišao i autobus. Odbili domaćinovu usrdnu uslugu, da nas vozi prema Zagrebu. Sve ljude koje smo jutros sretali, kao da sanjamo. Toliko gostoljubivosti i srdačnosti, ne sjećam se kad smo doživjeli. Do Zagreba, ne prestajemo pričati o tom čudu. Kao da nas je netko za ruku vodio do dobrih ljudi.

I da ne duljim. Dobili od nane Hatake za koji dan kasnije, čudne poklone. Za me vrlo neobičan, kakav do sada nisam imao u rukama. Pronašli smo skriven mali vrijedan poklon, posvećen, kako nana Hatka veli u hadžu, na kojem je bila. Došle i neobične starinske šalice za kavu. One majušne. Prave. Iz koji se dugo srče kava i još duže priča. Poslala i slike, sebe i svojih bližnjih. Moli me Hatka da joj pošaljem svoju sliku. Kako je i red, nije me zagledala. Muško sam. Jako muško! Napisah usputno tko sam i što sam i poslao joj jednu svoju knjigu. Dugo ju birao. Ipak sam satiričar i humorista. Poslao jednu od onih, koje više govore o našim ljudskim manama i nesrećama, nego o zloći i ljudskoj gluposti.

Moj pokojni otac boravio je u Bosni, braneći za onog rata, kao domobranski satnik, uskotračnu prugu od Broda do Sarajeva. Svi učitelji umjesto godišnjeg odmora, onda su morali za propale Kraljevine ići u rezervu. Koji godišnji odmor? Pa rat dočekao kao pričuvni časnik. Ako je itko mrzio rat, to je bio moj otac. Nije bio dostatan jedan, nego ga gurnulo i u drugi rat. Srećom, što je tužno reći, spasila ga bolest zvana španjolka, da ga pri kraju rata ne pošalju u tu klaoniocu. A kad čujem kako danas naveliko obilježavaju stogodišnjicu te ljudske nesreće, gadi mi se to slušati. Otac bio sitan, krhke građe. Pa ga poradi toga smrt i zaobišla. Boravio u bunkeru i mislio na nas četvero djece, koje je morao ostaviti s majkom učiteljicom. U malom mjestašcu u Slavoniji. A tako je mrzio ratovanje i ljudsku zločestoću. Sad se vraćam tim putem, jer uskotračne pruge više nema. Nestalo. Otišlo sve u nepovrat. Ipak, vraćajući se busom u Zagreb, skriven među granjem, obavijen paučinom stoji kao priviđenje napušteni, mračni bunker pored rijeke. Možda je baš u njemu boravio i moj otac. Čemu? Zašto? Sudbina te baci negdje, čemu se ni u snu nisi nadao. Da li sudbina ili Slučaj. Nama je djeci, rijetko o tom zborio. O ratu i nesrećama, većinom je šutio. Prošao i logor, ni kriv ni dužan. A ja se uzbudio, ušeprtljao. Zamislio očeve muke. Moja supruga sirota pomislila da imam neke druge muke. Teže. Gore. Ponekad nas uspomene više uzbude , nego strašna zbilja. Rat i zli ljudi.

Sretni slučajni susreti ne postoje. To tako biva. I ja sam svoju suprugu upoznao, kao slučajno. Onda bila par nepar vožnja. Danas nekome mlađemu o tome pričati, umakli bi od vas. Kako se štedjelo na benzinu i kako sam povezao u autu svoju sadašnju suprugu. Evo ti gospodina Slučaja. Hvala mu na tome. Ne daj Bože da se zahvaljujem ondašnjim vlastodršcima, koji su nas doveli na te točkove siromaštva. I ovi sadašnji, podosta naučili od bivših. Za njih uvijek mora biti sve. Kako onda, tako i danas. Bilo, pa prošlo. Bolje o tome šutjeti. I što sam stariji, sve više sam sa sobom prepričavam neke događaje iz svoga burnog života. Da li burnog? Ili sve tako mora biti. Pričam sam sa sobom, ali ne na glas. To bi bilo odveć opasno. Pa će mnoge naše tajne koje krijemo od mnogih, otići s nama u grob. Tako je sigurnije i bolje.

Često prije nego što usnem pomislim na našu nanu Hatku. Jest da mi se u životu kasno pojavila. Ali, kad se iznova sretnemo, bilo na ovom ili onom svijetu, imali bi si još mnogo toga o životu pričati. Ja ću nju, jasno, više slušati. Njeno pričanje još i sada me grije oko srca. A, to mi je najveća nagrada. Osobito kad mi je teško. Nešto kao kad u pustoj šumi, u savršeno svetoj tišini začujete žubor vode iz skrivenog izvora. Taj skriveni izvor je naša Hatka što se uvukla u naša srca i učinila boljim i plemenitijim. Hvala joj na tome.

Neka joj ONAJ koji s nama upravlja, još mnogo ljeta pomogne. Dio svoje skromnosti i dobrote prenijela je, ne sluteći, na nas oboje. I danas još uvijek učini nas sretnima, čim spomenemo njeno ime. ■

ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA

BEHAR

KNJIŽEVNI PODLISTAK • GODINA IV • 2015. • BROJ 11

BEHAR

SADRŽAJ:

Muhsin Rizvić:
O interliterarnom pobratimstvu Bošnjaka i Hrvata

Osman-Aziz:
BEZ NADE
Pripovijest iz mostarskoga života

broj 11 | KNJIŽEVNI PODLISTAK | 2015.

120 GODINA OD IZDANJA PRVOG BOSANSKOHERCEGOVAČKOG ROMANA

Osman – Aziz

BEZ NADE

Pripovijest iz mostarskoga života

Naklada Matice hrvatske, Zagreb, 1895.

O interliterarnom pobratimstvu **BOŠNJAKA I HRVATA**

U okviru muslimanskog književnog stvaranja Osman-Azizov roman "Bez nade" (1895) predstavlja prvi obimniji književni prikaz života i stanja duhova u prvim godinama austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, ostvaren sa naglašenom težnjom političke, društvene i kulturne orijentacije

Važan strukturalni i metodološki problem poetike Osmana-Aziza, pored utvrđivanja njenih integralnih principa koji su nastali kao kompromis i rezultanta njihovih književno-idejnih shvaćanja, predstavlja upravo razgraničavanje i definiranje pojedinačnih književnih udjela svakog od ove dvojice pisaca u stvaranju i realiziranju njihovih zajedničkih proza. Milićevićev memoarski članak "Nekolike napomene" iz prošlih vremena, u kome se samo formalno iznosi način njihove književne kolaboracije, sa naglaskom na njihovom međunarodnom slaganju i književnoidejnom dopunjavanju, ne može znatnije doprinijeti rješavanju ovog pitanja. Međutim, analiza karaktera i književne bitnosti djela koja su Osman Hadžić i Ivan Milićević svaki za se objavljivali pod posebnim imenima i pseudonimima prije stvaranja književnog tandema Osman-Aziz ili izvan njega, te pozitivna ili negativna eliminacija književnih karakteristika, dobijenih na taj način svakog pojedinog od njih u njihovim zajedničkim prozama, mogu pružiti neke indikacije njihove diferencijalne poetike. Samostalan književni rad Hadžić počinje u hrvatskim listovima još 1892. godine, po uzoru na Ibrahim-bega Repovca, objavljivanjem "Istočnih mudrih izreka" i "Istočnih narodnih priča", dakle, jednom posredničkom i povezujućom književnom aktivnošću između Istoka i Zapada, koja je bila općenito karakteristična kako za početke tako i za kasniji razvoj književnog stvaranja bosanskohercegovačkih muslimana na narodnom jeziku i zapadnom pismu. (...)

Slijedeći liniju narodnog pripovijedanja Hadžić se godine 1894., kada se već uključio u književnu kolaboraciju s Milićevićem, još jedanput vraća narodnoj, ovog puta bosansko-muslimanskoj tradiciji, razvijajući je samostalno pripovjedački u jednoj "pripoviesti iz prošlosti Mostara" pod naslovom "Ago Šarić", a iste godine u okviru već formiranog književnog tandema objavljuje pripovijest "Pogibija i osveta Smail-age Čengića", zasnovanu na istim izvorima, te uspjelu, živu pripovijetku pod naslovom "Držte ga tamo, ne pušćite ga amo". Osnovu prve pripovijesti predstavljaju predanja o čuvenom mostarskom junaku Agi Šariću, te podaci o pohari Mostara od strane Stojana Jankovića, osnovu druge čini narodna pjesma o pogibiji Čengićevoj, a treća je također ispripovijedana narodna predaja. A da je ovim piscima i kasnije bila bliska prerada narodne tradicije svjedoči pripovijetka "U vinogradu" potpisana pseudonimom "Ibni Mostari", koja nije ništa drugo nego "vješto izvedena novelistička obrada jedne narodne pripovijetke". (...)

U okviru muslimanskog književnog stvaranja Osman-Azizov roman "Bez nade" (1895) predstavlja prvi obimniji književni prikaz života i stanja duhova u prvim godinama austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, ostvaren sa naglašenom težnjom političke, društvene i kulturne orijentacije. Realizam koji probija iz ove proze nadmeće se s piščevom ideologijom aktivnog prilagođavanja muslimana novim prilikama, a sve zajedno u uzajamnosti i zavisnosti odnosa pisaca prema historiji i stvarnosti, na jednoj strani, i prema razvoju i savremenim društveno-ekonomskim i kulturnim interesima muslimana, na drugoj, u okviru romaneskne cjeline ovog djela, predstavlja književno svjedočanstvo dramatičnih sukoba ljudi, sredine u danima historijskog i duhovnog razmeđivanja, odvajanja od jednog života, ili privrženosti njemu, i prihvaćanja ili odbijanja drugog. Dok Mulabdićev roman "Zeleno busenje", koji će izići 1898. godine, zahvaća vrijeme ovog sudbonosnog događaja nešto ranije: od onih dana 1878. u kojima je potpisana Berlinska konvencija, tretirajući i otpor muslimanskog stanovništva nadiranju okupacionih trupa, u romanu "Bez nade" radnja teče od sredine godine 1879. do jeseni 1884, izostavljajući sam prikaz oružanog sukoba, - ali se obje proze sustižu na vremenu nakon uspostavljanja austrougarske uprave i na životu muslimana u njemu, dajući u osnovi istu realističku shemu rasporeda ljudi i raspoloženja i izražavajući iste stavove pisaca u odnosu prema njoj.

Okupacija kao sam čin oružanog zaposjedanja, s jedne, i otpora, s druge strane, osjeća se samo kao odjek u jednoj ekspozicionoj naznaci u početku romana "Bez nade", ili se spominje uopćeno kao "nedavni događaji", ali se na jednom mjestu kasnije, kada je u romanu već potpuno iznesena polarizacija sredine u odnosu prema novoj upravi i piščev stav prema njoj, iskazuje i otvorena sumnja u smisao pruženog otpora. Sama radnja romana odvija se u atmosferi raspoloženja i reagiranja mostarskih muslimana, a austrougarsku upravu, i sve što je došlo s njome, sa naglašenim snažnim i neprekinutim mentalitetom iz vremena turske vladavine i jakom težnjom za vraćanjem starog. Sinhrono s tom atmosferom, u pozadini zbivanja u ovom romanu daje se uvod razvijanja i slom hercegovačkog ustanka 1882., koji uslovljava opću političku psihologiju muslimanskog stanovništva i jednog dijela protagonista ocrtanih u ovoj prozi.

Psihološki utisak činjenice okupacionog akta, sa svim onim što je ona donijela sa sobom, koji je književno razrađen u tkivu ovog romana i podvrgnut kritici samih pisaca i njihovih rezonera, Hadžić je kasnije i eksplicitno iznio u dva svoja neknjiževna spisa: 1902. u anonimnoj brošuri "Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini!", 1938. u radu "Borba Muslimana za versku i vakufsko-marifsku autonomiju".

Okupacija je naime presjekla sve niti, koje su bosanske muslimane vezale sa onim uporištem, u čije su ruke predali bili svu svoju sudbinu, od koga su sve očekivali, ne polažući nikakvu važnost u vlastitu svoju snagu, u vlastiti rad, - pisao je Hadžić u brošuri kritički kao i u romanu. - To je također doprinijelo, te su muslimani u okupaciji nazrijevali svoju propast, osjećali se kao zarobljenici, kojim je sve oteto, i mislili su, da su došli u pogibelj za vjeru i imetak. (...)

Muhsin Rizvić

BEZ NADE

Pripovijest iz mostarskoga života

I

Gdje u Mostaru Radobolja utječe u brzu i bijesnu Neretvu kod Staroga mosta, ondje je najlakši pristup na vodu. Tu su se pećine rastavile te pukao ravan otvor, kojim pritječe Radobolja, otvor u nizini, nad kojim se s druge strane, pa dolje i gore dižu divlje pećine s orahastim izbočinama i udubinama. Odmah nad tobom se izvija smjeli lûk velikoga, Staroga mosta, komu između pojedinih klesanih i požutjelih gotovo kamena izbija zelen, kako god ono što se razgranjuju stabla smokava strmo nad vodom sa suprotne strane podziđa i pećina. Dok uz Neretvu i niza nju tvrde pećine zajazuju bijesnu vodu, na ovu ravan, netom malo jača kiša, zalizne ona, kupajući sivo stijenje, sapirući sitni pijesak. A kad ju za lijepa vremena sa Staroga mosta gledaš čistu i nepomućenu, gdje se je u daljini prelila srebrom il' krajem pećina tamnom, veličajnom modrinom, ravno pod sobom ju dozireš do dna, kroz bistru joj dubinu vidiš, gdje se čak lelijaju sitni, bijeli bobuljci, iznad kojih katkad plisne koja riba. Tim prorovom šumi Neretva i šušlja između kukova, zavoja, kroz vijekove podgrizajući kamen, a bijesna nestrpljivo kano očekujući doba kiša, kad bi da se digne visoko, visoko iznad svoga korita ili spram njega, i da ugrabi po koju ljudsku žrtvu, rekao bi u naknadu, što čuva svijet od ljetne suše crkavice. Ta iz nje hladne zahvaćaju i iz daljih predjela Mostara, kad napane žega i pripeče sunce, kad presuši Radobolja, a i u česmama presahne voda, ili se zagrije, kao da je ključala na vatri.

Ljetno, vruće je doba bilo; jedva deseti, jedanaesti mjesec, kako je austrijska vojska došla u Mostar i razmjestila se na krajeve grada, zasjela na Podvelež, gdje se je već oko utvrda počelo raditi. Tada je svako božje jutro, za ranijega, iz Dônje Mahale izbijao niz cestu s magaretom čovjek opaljena, koštunjava lica, spušćanih brkova, srednjeg rasta, a prilično plećat. Hodajući, uvijao je sad jednom, sad drugom stranom, ćuškajući pred sobom magare, na koje bi natovario po dva burila i u antrešelj umetnuo praznu broku.

– Ćuš, vuk te izio! – udario bi on po magaretu.

Magare bi malko potrznulo zadnjom nogom, pa opet mirno nastavilo svoj odmjereni hod, obzirno i pametno strižući dugim ušima.

– Ha, ha, Avdo, de – tko će brže, ti ili magare? Javio bi se koji obijesni dućandžija iz dućana.

Čovjek bi samo slegnuo ramenima, te, ni ne obazirući se, dalje gonio dobru životinju.

Bio je to Avdo Dračić. Ljuta sirota, jedva željna, da zaradi koru hljeba. Takovoga su ga svi poznavali, al' i svi ga uzimali na laku ruku, kao da nemaju za nj smilovanja. Al' Avdo šutio i radio svoju. Tako, otkako je došla nova vojska, on s dana u dan goni vodu na Podvelež i prodaje ju radnicima i vojnicima. Urani rano svako jutro, pa onako bosonog, u beznoj košulji i gaćama od botane, samo što bi pripasao silah, već sasma crn, i opasao se crvenim pasom, iztjeraj magare na oni otvor, uvalu pod velikom ćuprijom, da zahvati vode, natovari i porene ju na Podvelež.

Kad bi napunio burila i natovario ih na magare, zahvatio bi još i broku, te ju ponio držeć za priječku, a onda s lulom u drugoj ruci i potjeraj uz Kanaru pa preko ćuprije.

– Ćuš, dê, bolan! – javljao bi se uz most magaretu, koje je polagano micalo pod teškim teretom.

Magare je mirno striglo ušima, voda klokoćala u burilima, a Avdi kratke gaćne nogavice dolje-gore, niz cijepce, uz cijepce, kako god je koračao. A gotovo uvijek ga je sunce stizalo na vrh Brankovca.

Put na Podvelež vijuga se na zavoje, jer je strmenito. Uokolo obraslo sitnom travom, a opet ima i busova drače i kupina. Iduć uzbrdo, Mostar ostaje ovako za leđima, a što više gore, to se bolje otkriva Bijelo Polje i daleko uokolo njega razasuta sela i stanovi po obroncima. Putem se povaljalo kamenje, te opet sve piljak do piljka strši, kao da gleda gdje će koga ubosti. Avdu to nije ništa pomételo. On je bosonog veoma dobro gazio – ta koliko se je bos nahodao! Tabani mu debeli, kao da je obuo opanke. Po napletima i nešto po rutavim gnjatima popala mu bijela prašina. Kad bi skočio s kamena na kamen, u broki bi mu kloknula voda, te ga zalila po gaćama ili mu smijesila prašinu na napletima u šare, gdje bi koja kap kanula. Nekad bi se malko oglednuo za sobom, samo malo, pa opet udri dalje, naprijed, šuteć, mirno, a kan da sveđer nešto snujući i premišljavajući.

On na Vlake – a sunce već visoko poodskočilo. Ravna to kao tjemenjača Podveleži, kojom se razasuli vojnici. Vlake se protegle, te im gore uz Neretvu vidiš Bijelo Polje s čitavim nizom brdija, a onamo, niz Neretvu, podveleška sela. Sprijeda, kako se uspenješ, puklo daleko tamo prema Nevesinju, a iznad uvale dobrčke ponosno se koči Vrh u Veleži, obrasloj bukovom šumom, dok sa Svetigore milolika tilovina širi zadah svoga mirisa.

Kako se Avdo pojavi na Vlake, onako ga odmah oblete vojnici i radnici:

– Vode, vode!

– Stanite, ljudi, dok rastovarim! – odgovarao im je Avdo.

Nu nije se mogao obraniti a da mu ne uzmu, upravo ne otmu broku iz ruke. Otimlju se o nju i naginju ju jedan po jedan na grlo. Jedan drugome mirno ne da piti, a tko more i tko je vještiji, okretniji, odlije još u malu posudicu.

– Ama, bâbo, da nalijem za kahvu, nestalo mi je! – dovikne mlado momče Avdi.

– Odmah, evo na! – odvrati Avdo i porene magare do vatre, gdje je i momče bilo.

Bio je to Avdin sin Muša. Jako momče bit će da je zagazilo u sedamnaestu godinu. Prilično se razraslo, a prama svojoj dobi i odviše se držalo ozbiljno. Na zagarenom licu dva jasna oka, iznad kojih bi znao sabrati obrve, da bi mu se usred čela načinile bore.

Na obrijanoj glavi prilijepila mu se bijela kapa uz tjeme; na njemu izplavile i iskrpljene dimije, dok je na gornjem struku, povrh košulje, nosio razapetu ječermu, na kojoj nije imao ni svih puceta.

– Danas si malo okasnio! – reče Muša ocu.

– Ama jok! Krenuo sam kad i svaki put do sada!

– Bio sam u neprilici. Prodao sam svu kahvu, pa mi ne ostade više ni kapi vode!

Muša bi podranio prije oca na Podvelež. Uza se bi ponio u bakrenoj posudi vode za kahvu, da mu budne dok otac ne dođe. A kad bi otac stigao, onda bi obojica cijeli dan tu predanila, pazarujući vodom i kahvom. Avdo bi morao po nekoliko puta sići u Mostar na Neretvu, a to mu je bio unosan posao, jer je za tovar vode znao izvući po lijepu svotu novca.

Vatru su ložili više u prikrajku pod jednim kamenom, gdje su se po vas božiji dan kupili momci, razgovarali, smijali, pili kahvu ili vodom gasili žeđu. Kad bi Avdo i Muša pod večer krenuli u Mostar, onda bi cijelo kahveno suđe predali jednomu radniku primorcu da čuva. A Muša bi izjutra opet dobio svoj alat. Pod večer pak, vraćajući se u Mostar, sjeli bi na putu pod kakvu stijenu, da broje, što su danom utržili.

– Lijep dan! – zadovoljno bi rekao Avdo, kad bi prebrojio priličan kup sve većinom srebrenoga sitnijega i krupnijega novca, vežući ga u rubac i strpavajući u njedra.

Taman četvrtak bio, kad se oni u prvi sumrak vraćali s Podveleži i prolazili kroz Brankovac. Krave i koze, što ih svaka priličnija kuća drži, da ima mlijeka, već su se vratile s paše, ulice se dobrahno ispraznile; samo što bi na rijetko tkogod prošao.

– He, na stranu! – udari Avdo po magaretu, vidjevši, gdje prama njemu ide nekakav pjan čovjek. Teturao se i tamo i amo, a crnu kapu smotao, te ju nosi u ruci. Upravo on mimo njih.

– Brže, bolan! – zamahnu crnom kapom po zraku, a nogom deknu magare, da se je jadna životinja u strahu očešala o zid i umalo što nije obòrila burila.

– U koga ćeš ti krećati? – sunu Avdo naprijed, razbjesniv se što ga mirna ne pušćaju.

– Šta ti meni? – i onaj se zaleti na Avdu.

Muša se trznu i prepade, nu Avdo, videći se u nevolji, zaokrenu straga i udari napadača, da je grdno ljusnuo o zemlju.

– U pomoć, ubi me turčin! – poče on na vas glas pomagati.

U tren oka skupi se svijeta, a dođoše i stražari.

– Tko je, što je? – pitaju da se razazna stvar.

– Evo, kako me je udario, odmah me je na zemlju oborio!

– Nijesam, ja sam se samo branio.

– A jao meni, ne mogu se dignuti!

Dok se je onaj previjao na zemlji, Avdo nije mogao nikoga uvjeriti o svojoj nevinosti, a uzalud je i Muša kazivao, da mu se je otac samo branio. Stražari ga spopadoše, pa da ga vode u zatvor.

– Odmah doma, Muša! – rastajući se reče Avdo sinu, pa nađi Alagu i kaži mu šta je bilo da me izvadi.

Stražari povedu Avdu među sobom, a Muša potjera magare pred sobom što je brže mogao. Preko čaršije, preko ćuprije udarao je po jadnoj životinji, koja bi katkad i poletjela, te bi se na njoj prazan tovar zatresao i odzvanjao.

Kad je došao pred avlinska vrata, Muša je bio vas usopljen, zapuhan. Oslonio se rukom magaretu o sape da malo odahne.

– Ćuš! – gurne potom u magare kad otvori vrata.

– A gdje ti je bábo? – upita ga mati s hajata kada utjera živinče.

– Odmah će doći! – odreza Muša. – Već deder ti ovo rastovari, pa daj živini da što prigrize, jer ja moram trknuti do Alage! – reče na dušak i odleti iz avlije.

Upravo se ljudi vraćali iz čaršije i iz posla doma, kad je Muša letio sokacima, i to tako da u malo nije i noge podbio. Kad bi golim nožnim palcem lupio o kamen na sokaku, časom bi se iskrenuo i malo pogledao onako izbočen u nebo, pa se opet u pasu skupio, rukom palac pogladio i hajde dalje.

Alaga je stanovao u Dônjoj Mahali, u malom, zatvorenom sokačiću. Nad kućom mu se tamo izvisio Hum, pred vratima harem, a iz sokaka preko ceste odmah prolaz preko pećina na Neretvu; dvadeset, trideset koraka dalje opet od sokačića česma. Alaga je imao običaj, svaku večer u mrak izići sa zemljenom posudom na česmu, da sam zahvati vode.

Taman se on polagano vraćao s česme. Jednom držao čibuk i primicao ga ustima, a drugom testiju za grlić, kad Muša trže preda nj.

– Alaga, očiju ti...

– O, ti si, Muša! Šta je?

– Odmah ću ti reći, već samo pomozi!

– Hajde, hajde, kazuj!

Muša poče bez oduška pripovijedati šta mu se je s ocem dogodilo; pripovijedao je mucajući.

– A tko je taj, što ga napade?

– Dina mi, ja ga ne znam. A otac mi zdrav, prav, pa ga sve isto zatvoriše.

– Ništa, ništa, ne boj se. Sutra ću ja to urediti, a ti hajde mirno doma.

Muša ga pouzdano i zahvalno pogleda, pa pozdraviv Alagu, pođe natrag.

– Stan-der, Muša! A hoćeš li sutra na Podvelež?

– Ja ne znam... – zabrinu se momče. – A moram! – nadoda hitro iza male stanke.

– Podrani ti, kô i svaki dan, da se što ne izgubi. Nađi koga, da ti pomogne natovariti vodu, a ako ti oca sutra još ne pušćaju, ja ću koga najmiti, da ti istjera još vode. Samo ti hajde bez brige!

Alaga Hrle još se malo ustavi s testijom na dnu sokaka. Mrak se još bolje uhvatio, te kroza nj umjesto ljudi jedva što vidiš stupove koji se miču. Kad malo potom otvori avlinska vrata svoje kuće, obasja ga lagano svjetlo svijeće koja je gorila na visokom, sjajnom svijećnjaku pod hajatom. Na hajatu prostrta serdžada, a na njoj pustekija, te su tu na ugodnoj večernoj hladovini sjedili Alaginica sa dva sina i kćerkom.

– Mislila sam, dina mi, da ne ćeš vidjeti uza sokak! – našali mu se žena, prikladna, osrednjih godina, nježna i plemenita izražaja, pogledavši prema vratima.

– De, ne boj se ti za me! – primi Alaga za šalu, idući preko avlije.

Na časak se kao prikovan ustavi nasred pločnika. Licem ga poduhvatilo lako svjetlo muma, te mu s usta odsijevnu smiješak nekakva milja, dragosti, kano da ga je zagrijala sreća iz onoga kruga dragih srdaca. Jedan sin legao glavom materi na krilo, te se igra nogama, kupeći ih i pružajući, a drugi, pripovijedajući nešto, zastao, kako god i sestra mu. Djevojče sjedilo ispravno, postrance ju oblilo svjetlo, pa joj se kupalo u velikim, vlažnim očima. Mlada kao kap, a puno slična svojoj materi.

– Hajde, Đulso, uzmi od bábe testiju! – reče joj mati.

Đulsa se diže, maknuvši s ramena na pleća gojnu pletenicu, i krenuvši pri tom glavom kao srna.

– Dajder, da se napijem! – Alaginica će, te nagne grlić.

– Ma ne znaš, što mi se dogodi! – poče Alaga kazivati ženi, dok ona još ne bijaše odmakla grlića od usta.

Žena ga odmah nije mogla priupitati, već ga pogleda.

– Ja s vode, a Muša preda me kao...

– A što?

– Jadnom se Avdi baš ne da. Zatvorili ga.

– Šta veliš, kukavan ne bio?

– A eto – bi pa bi.

– Pa šta će sada?

– Ništa. Otić ću sutra Omer-efendiji, da on koju za nj progovori, pa da ga puste.

– Pravo, pravo!

– Omer-efendija se poznaje tamo s njima! – odmahnu Alaga glavom kao preko volje. Ne dô mi Allah, da se ja s njima miješam!

Đulsa i ona dva muškića su samo gledala i šutjela, dok su se otac i mati razgovarali.

– Kad Avdu ne bi sutra pušćali, imao bi jadnik štete. Šta ćeš, Muša mu ne bi mogao sam sve obaviti i izraditi na Podveleži.

– Dina ti, šta ćeš mu – dijete je još. Ne znam, da li je što stariji od moga Mehmedalije – na zdravlje mu bilo!

– Jest, jest. Jadni Avdo! Kô da evo sad na vidim gdje mu otac jaše na pomamnu zekanu, a za njim dva momka. Tvrda kuća – ama kad stari umro, Avdo mlad ostao, pa se dao u bijes – i eto, kako mu je danas. Ali se je opametio – ta koga nevolja ne opameti? Sada kô da nije ni svojta onomu kakav je bio kao momak. Kad ogolio, onda se i opametio, te se još oženio – i eto brige gotove. Nu more mu Bog dati, radin je i pazi!

– Neka ga sreća prati! – uzdahnu Alaginica.

Kroz noćni, crni mrak širio se i odjekivao od pećine do pećine bajni šum Neretve, a sa vrletnoga Huma dopirali glasovi ćuka, orla i gavrana, miješajući se, splićući se, te se čini, kao da s onih ponosnih i prkosnih stijena dolaze neki tajni, nejasni zvukovi.

Sjedili su oni tu na hajatu i do po jaciji. Upravo ugodna hladovina bila.

– Hajdemo, djeco, spavati! – u neko doba zovnu aginica.

Djeca ju poslušaju, te se digoše.

Alaga je još ostao pri mumu, puneći čibuk i pušeći, dok se napokon i on ne diže, pa da i sam ode na otpočinak.

Sutra dan rano, istom što je sunce pomililo, on je izlazio iz Dônje Mahale, te krenuo preko velikoga mosta na priječku stranu, na Carinu, da potraži Omer-efendiju. Dućandžije jako otvorili dućane, a od istoka, s Podveleži tamo, zasjajilo se kô da se je gô kamen oblio zlatnom vodom.

Omer-efendija je stanovao na Carini, gdje je i kuće imao, te je upravo sjedio tada u ćošku nad uličnim vratima, pijući kahvu i pušeći prama otvorenom pendžeru.

Alaga uniđe na vrata. Baš su bila otvorena, al' ne ona druga, kud se ide u avliju. Odmah u pridvorju pod ćoškom sretne Omer-efendijina momka.

– Gdje je Omer-efendija?

– Gore je u ćošku! – odvrati momak.

Alaga zakrenu, uspe se uz stepenice i na otvorena vrata ćoška pozdravi Omer-efendiju.

– Bujrum, Alaga! – ljubezno i udvorno Omer-efendija pozdravi Alagu, udarajući rukom po naslonjaču, pokazujući mu da ondje sjedne. – Hamza, amo der, Hamza! – viknu potom, da je dobro odjeknulo cijelim ćoškom i aralukom.

Stade škripa stepenica, pa preko tavana doleti momak.

– Još kahve! – zapovijedi Omer-efendija, a Hamza sleti kao strijela.

– De, prođi se, dina ti, već dođoh po poslu, a hitnja je.

– Koja dobra? Bujrum, sjedni!

– Kako god hoćeš! More biti dobra i ne more! – odmahnu Alaga čibukom i uzvinu obrvama.

– Ta ne govori, brat si mi! – nasmjehnu se Omer-efendija.

Alaga mu pripovjedi za što je došao.

– Pa? – upita Omer-efendija.

– Kukavan je čovjek, jad i nevolja. Puka sirotinja, brate, a čališan i radišan. Deder reci tamo da ga puste...

Omer-efendija ga pogleda postrance.

– Ama da. Njemu ti je mnogo kad izgubi i pola dana.

– Dina mi, Alaga, to ti je teško!

De, ne prtljaj! A što ne bi našemu čovjeku pomogao kad moreš? S tim ljudima se ti poznaješ, prijatelj si im. Reci im samo jednu, pa eto Avde u Podvelež za poslom.

– Ne ide to lako! – uozbilji se Omer-efendija. – Ono su ti sve velika gospoda, pa kud ćeš da ih idem moliti za Avdu. Bijaše mirovati.

– Šta, da se onom pusti, da ga isprebija? Ne govori, ako si čovjek! – mahnu Alaga glavom i istrese pepeo iz čibuka na tabak. – Ti moreš, pa što ne ćeš pomoći čovjeku?

– Vjeruj mi, brate, nekako mi je teško! – pruži Omer-efendija dlanove i uvali glavu u ramena. Ja bih, što je do mene, al' nekako je, znaš, neuputno...

– E ništa, ništa! – namršti se Alagi čelo, kao da se malo srdnu. Došao sam te molit kô brata, da svoga izbaviš iz neprilike, pa da siroti ne bude štete, a kad...

Omer-efendija pogleda Alagu ispod oka, pa kao da se poče predomišljavati.

– Pa dobro! – napokon će, al' što ću, kad nema u Mostaru predstojnika, već je otišao na dan-dva na selo? Baš sam ga ispratio, kad je polazio!

– A ti, kad se vrati!

– Taman tako. Gledat ću danas ili sutra – nu svakako odmah ne će biti.

– Eto je sad prepušćam tebi, pa čini kako znaš! – diže se Alaga i oprosti sa Omer-efendijom.

Sunce je izvirilo na nebo i prosulo zlato po rašću, krovovima i ulicama, prodiralo u avlije i na prozore, ljubilo valove Neretve, prosipalo se po sivim pećinama. Kako je Alaga išao sokacima, onako mu padala sjena na stranu, s pognutom glavom i rukom, kako u njoj drži čibuk. Bio je prilično visoka rasta, više tankovijast, smeđih, dugih brkova, a na glavi arnautski fes s dugom, plavom kitom. Vezen fermen i čakšire po švu, dok je jedan rukav bijele bezne košulje zagrnuo do pod pazuho. O bedri mu niz silah visila od čohe lijepo ušivena i izrezana duhankesa. Na nogama mu crvene postule.

Kao uvijek, i sada je išao nekako rek' bi zamišljeno, samo što je morao i s jednu i s drugu stranu pozdravljati, koji su mu se javljali i on njima. Prolazeći Tepom ispred jedne magaze, zovnu ga netko i on uniđe unutra.

II

Slikovita je i lijepa zahumska strana u Mostaru, a da nije nje, slabo bi što od Mostara bilo. Bujna i zelena, plodna i kitnjasta, pa kad je ljeto, onda daje života i veselja, radosti i zabave. Po njoj se steru krasne i čarobne bašče, a u njima se izmjenjuju mirisni orasi sa jabukama i tunjama, gusti, tamnolisti šipci sa lisnatim smokvama, dok se jablanovi mjere s munarama i terezijama. A za Zahum opet Radobolja je pravi dar neba, koji natapa rodnu zemlju, dok se u njenoj vodi ogledavaju vrbe i kupine, dok se preko nje brvnima vežu bašča s baščom, kamenim, svijenim ćuprijama jedna strana s drugom. Što je narav smogla milja i krasote u kršu, tu ju je sasula, pa nije ni čudo, da tuda sve oživljava, dok ljetno sunce pripiče u golo tjeme Huma i o bokove Podveleži.

Svanuo bio petak, svetac. Lijep dan kô hoćeš, nebo čisto i vedro, kao oko ljepote plavojke, a s one modre čistine sijevalo sunce i počelo pripicati po zemlji. Baščovani po dućanima i ispred njih na Đerizu pod starom ćuprijom izložili mnogovrsnu zelen, dar i plod svojih bašča, pa da ne povene pod sunčanim zrakama, škrope ga uvijek, neprestano, te iz onih pletera curi voda i otječe malim jarkom ispod dućana. Svijet se miješa čaršijom, razgovara, viče, dozivlje, a seljak s drvima ustavi se pred kojim dućanom i pogađa s dućandžijom da proda drva. Netko zatakao čerek mesa o kažiprst i nosi ga doma, a netko se ustavio pred baščovanima, te probira crvene kavade, modre patlidžane, traži bamju. Upravo zgodna slika, pregledati i vidjeti s jedne strane sve samu raznovrsnu zelen, a s druge strane bogate dućane, pune stambolske robe, kojom su police prenatrpane, dok s gornjih ćepenaka vise šareni jagluci, jemenije, silahi i pripašaji.

Do podne je moglo biti još jedno tri sata, kad je kroz svjetinu sa stare ćuprije silazio ovisok, jedar momak, s natisnutim fesom na zatiljak. Na nogama mu gotovo nove, crvene postule, nove čakšire s lijepim podvezama na tozlucima, vezeni fermen, a košulja od beza, kao snijeg bijela. Široke rukave zapeo pod pazuhama, a rukama maše uza se niza se, kao da pliva u vodi. Lica je malo opaljena, više koštunjava, al' nekako odrezana, pravilna. Pogleduje s dućana na dućan, mahne gdjegdje i glavom i rukom, ili se javi glasom.

– Aha! – nasmijaše mu se brkovi, kad stade na Đerizu i pogleda na skup ljudi, koji su se razgovarali pred jednim dućanom, pa poče polaganije hodati, kao da se je htio libiti.

Stade jednomu za leđa i diže desnu ruku, na kojoj je srednji prst odupro bio o palac i kvrknu onoga u onu jamicu na vratu pod zatiljkom.

– Na, bolan Hilmo! – odskoči od njega i pođe dalje, ni ne osvrćući se, kao da ništa ni bilo nije.

– Salko, stani! – poviknu za njim Hilmo, uhvativ se rukom za vrat i potravši malo po njemu prstima.

– Ja ću ovdje! – odvrati mu Salko i pokaza prstom na dućan, pred kojim stade.

U dućanu naprama tabačkoj džamiji, pred kojim se je Salko ustavio, sjedio mlad momak. Prebacio nogu preko noge i pušio, a leđima se okrenuo ćupriji.

– De, brat si mi, što si se tako, oči moje, zamislio! – prozbori Salko, oduprvši se jednom nogom o ćepenak i klepnuvši ga ujedno rukom po ramenu.

– Oo, bujrum, Salko! – okrenuo se onaj na ćepenku.

– Kad ćemo, Ibro, nagnuti? – upita ga Salko i pruži glavom, kazujući prama Zahumu.

– Još ne mogu, dok otac ne dođe.

– Hm, a kad će doći? Vrijeme je već! – odmahne Salko i uhvati prstima za pas.

– Stani malo, odmah će on! – odvrati Ibro i prisloni glavu uz direk. – A gdje si jutros bio?

– Na Tepi – ama smo se nasmijali! – uze se Salko smijati na vas glas.

– Ma šta, šta se smiješ, bolan! – pogleda ga Ibro.

– Kupili mi ludom Mati džigericu, pa mu je dali. Kad Mate pošao, a mi za njim natjeraj dva-tri psa. Psi navalili na Matu i džigericu, pa da viđe trke od Mate i paščadi. Poleti Mate, a za njim psi, a Mati dogori do nokata, pa tres džigericom o cestu. Ama cijela se čaršija iskopištila od smijeha.

I Ibro se je smijao, da se je morao odmaknuti od direka.

Potom se diže na noge i trehnu po čakširama, pa uhvati ćupicu i iskoči na cestu.

– Ja ću po vodu. Ti me pričekaj! – reče Salki.

– Evo mene! – u isto se vrijeme javi Hilmo, primičući se Ibrinom dućanu.

– E pa dobro! Hajdete vas dvojica malo naprijed, a ja ću odmah za vama! – reče im Ibro i pođe na vodu.

Salko i Hilmo pođoše uhvativši se za ruke, te se smijahu, pripovijedajući nešto jedan drugomu.

Uprav Ibro s vode, kad se pred dućanom stuči s ocem.

– Je li tko bio ovdje? – upita ga otac hadžija, penjuć se na dućan.

– Nije nitko!

Hadžija skinu s nogu papuče te ih metnu u dnu dućana, a sam sjede na pustekiju i prekrsti noge.

– Dajder amo tu vodu! – pruži ruku Ibrahimu.

Ibrahim odli malko na nosić ispred dućana i pokuči ocu. Stari odpijnu, i metnu vodu uza se, pa primače veliki žuti takum čibuka ustima i zagleda se na testu. Ibrahim ostade uz ćepenak okrećući se na okolo, a ponajviše onamo, kud su otišli Hilmo i Salko. Bijaše malo kao nestrpljiv, te se je poigravao lancem od sahata. Sve se je više i više odmicao od ćepenka, najprije kao u poslu onomu dućanu sučelice nekako na stranu, pa okrenuv se dva-tri puta na dućan da li ga otac gleda, i videći, da ga ni ne vidi, otište za Salkom i Hilmom.

Salko i Hilmo su polagano išli, pa ih je Ibro mogao sustići na Šemovcu.

Ibro se javi za njima, a oni se okrenu, dok ga Salko ne uhvati za rame; pođoše tako dalje, pjevajući pod glas i smijući se. Sunce je bilo lijepo pripeklo, a prašina popala i svedjerno se dizala. Bršljan, što se je uhvatio za uličnе duvarove, pobijelio, a isto nekako i grane voćaka, što su se prevjesile na izvan. Tamo pred tobom, uz one orahe, dizala se visoka terezija, od sivoga, lijepo tesanoga kamena, pa i ona pri dnu zaprašena. A uz tereziju, kroz oni duvar, što se nje drži, vode vrata u Činđinu bašču, koja bujna i zelena leži na jednom rukavu Radobolje, dok drugi rukav zaostaje tamo preko ceste i ostalih bašča tako, da Činđina bašča ostaje na Radoboljinu obtoku.

Bašča je pomno obrađena, mnoge brazde s raznom zeleni, cvijećem, a među njima đerizi, u koje Činđo napušta vodu kad polijeva bašču. U dnu bašče nad vodu nadvile se vrbe. Ovamo k cesti čador među slivama, podalje podignuto ognjište, gdje se kahva peče, a sve se to iz drugih bašča ne vidi, jer je Činđina okružena zelenim i gustim kupinastim plotovima. Nad samom vodom, u zelenim granama vrba sakrila se londža a odmah uza nju niz vodu krevet,

otvoreni tavan od dasaka. Vrbe se u krošnju savile nad londžom i krevetom, a duge im vitke šipke pale na vodu, pa kako voda teče, onako se i tanke šipke kupaju u njoj i trepere, kao da njima provijava laki vjetrić. Bistra Radobolja žamori po pjeskovitom koritu, a iz nje se diže ugodan hlad u londžu i na krevet nad njom, dok se preko vode, preko onoga zelenoga plota na drugoj strani otvara vidik na kukuruze, kavade, bostan i drugu zelen. Kako su se vrbe savile na gusto, onako brane sunčanim trakama da prodiru kroza njih i dopiru do vode, pa se tuda raskrililo uz ugodnu hladovinu i čaroban sumrak.

– Hajde, ulazi! – reče Ibro, kad dođoše do baščinskih vrata i kad ih otvori.

– Drži, stani! – pohiti Salko, stisnu glavom u ramena i skoči kroz vrata kao klupko u bašču. Da nije glavu uvukao u ramena, mogao se je udariti, jer su vrata niska.

– Dina mi, ja ne skakô! – poprati ga Hilmo prolazeć mirno kroz vrata i smijući se.

– Činđo bolan, gdje si, jesi li živ? – podviknu Salko, dignuv glavu. – Metnu li išta u vodu da se rashladi?

– Ahaha! – odazvao se glas iz vrba. Šta si se, Salko, razvikao? Ta nije potjere!

– Ne galami, Činđo, kad ti ljudi dolaze! – našali se Salko.

– Kad nestane drugih ljudi!

Oni nagrnu u londžu, gdje je Činđo sjedio.

– Kome ti tako? – opet se našali Salko, te uhvativ Činđu rukom za rame, drugu mu pritište u leđa.

– A da se Činđo digne, premotao bi te čak preko Huma! – odvrati Činđo.

Činđo je sjedio uza stol, na komu je bila bočica rakije. On tako običava uvijek izjutra, kad je sam, a sve mu je čitav dan krivo, ne skine li rakijom rosu sa srca. S toga mu je i lice imalo nekakvu jaku, kao i crvenu i modru boju, koja je rek' bi sasma zgodno odgovarala njegovom jakom, visokom rastu, isto kao i oni krupni, dugi brkovi.

– Šta ćemo metnuti u vodu? Upita Ibro Salku i Hilmu.

Salko kako je sio, onako raširio dlanove te se odupro o klupu; glavom se prislonio uz londžu, pa ravno u koso ispružio tijelo i langarao nogama. Hilmo izvadio srebrnu kutiju, te savijao duhan. Kako je gnjat premetnuo preko koljena, tako se malo sagnuo, da mu se je zlatni lanac od sahata, što mu je visio oko vrata, odmaknuo od prsiju te visio i njihao se kako bi god Hilmo rukom maknuo. U struku se oko njega ama najbolje priljubila svilena ječerma i fermen, dok mu je ona modra svila upravo odgovarala licu. Da mu nisu obrve odviše bile krupne i da su mu oči imale više izraza, moglo bi mu se reći, štono se kaže, da je momak kô jabuka. Kalufli fes nakrivio nad čelo, pa mu se kita od ibrišima vrtila tamo i natrag ispred čela.

– Deder nešto! – poturi fes i ispravi se, kad savi cigaru. – Nismo došli, da se gledamo.

– Ee, Činđo, pô oke rakije! – mahnu Salko glavom. – Metni ju u vodu da se hladi!

Činđo pusti krupni cigarluk iz ruke i stavi ga na stol, pa se diže i izađe iz londže.

– Šta ćemo da radimo? – upita Hilmo.

Ibro ništa ne odgovori, a Salko je onako isprućen samo gudio kroz zube nekakvu pjesmu i gledao u šareni krov londže.

– Hoćete li da vam kahvu ispečem? – zovnu Činđo iz bašče.

– Bezbeli, ja šta ćemo?

– Hajde, hoćemo li se karata? – zabrza Ibro.

– Pa dobro! – prihvati Salko. I karte donesi, Činđo!

Malo zatim kahvedžija donese ibrik kahve s findžanima i šećerom, pod pazuhom držeć karte.

– De ti nalij! – reče Hilmo Činđi, a sam mu uze karte ispod pazuha.

Bio je debeli kup karata, al' istrošenih i pocrnjelih. Poče ih brojati, da vidi jesu li sve na broju.

– Hoćete li o što igrati?

– Evo ja velim, da igramo o lonac! – predloži Salko.

– I o četiri oke trešanja! – hoće Hilmo.

– Pa taman! Daj amo, na me je palo da dijelim! – zgrabi Ibro karte.

I počeše lupati po stolu, bacajući po redu karte. Dignu ruku i zamahnu njome, a karta puca po stolu kao da dlanima udaraju. Sasma se bijahu već zanijeli u igranje.

– A što, zar ćemo bez rakije? – ustavi Salko ruku u zraku kad je upravo htio da baci kartu.

– Pa i za rakiju! – odgovoriše obojica druga zajedno, jedva čekajući kad će na njih red, jer je svaki računao da će potegnuti one karte koje su pale.

Igrali su se živo, raspaljeno, te su slabo mogli opaziti kako se primiče podne, a još im je manje upalo u oči da je među njih došao mali Mehmedalija, kako su ga zvali, Mehmedalija Alagin. Momče mlado, al' je moglo dolaziti i među starije; ne bi se nitko radi toga ozlojedio. Bio je dobar mali Mehmedalija, jer bi samo gledao šta stariji rade, a opet svi su ga voljeli i pazili, jer je Alagin sin. A Alaga je bio ugledan i čašćen – ta malo je takih bilo kao on.

Mehmedalija sjede između Hilme i Ibre. Upravo se igra svršavala, pa su sva trojica napeto očekivala kako će se svršiti, i tako ga nisu ni opazili.

– Na! – baci Salko kartu, te ih sve skupa odgrnu od sebe. – Moja je igra, a sad se vas dva koljite.

– Meni je dosta! – reče Ibro. – Eto, Hilmo, nas ćemo dvojica u pola...

– Pa taman!

– Rakiju amo! – doviknu Salko Činđi.

Činđo namaknu na stol poluoku. Po staklu se uhvatila magla, koju su u dulj kapi prerezavale i niz bocu se cijedile.

– Hoćeš li ti trešanja? – upita Hilmo Mehmedaliju. – Daj, Činđo, ama i lješnika!

– Aha, boji se čovjek da mu ne bi doma opazili gdje je pio rakiju! – primetnu Ibro.

– Deder, da je gucnemo! – natoči Salko.

Sva trojica dignu čaše i nagnu sve do kapi. Lako im je letjela niz grlo, kao voda. Činđina je to rakija, a svak zna da Činđo drži samo dobru rakiju.

– Kako ćemo s loncem? – upita Hilmo.

– Reći ćemo Činđi da on sam sve uredi, nek je njegova briga.

– Dobro! – pristane Hilmo. – Samo ću ja morati oko podne doma. Malo ću se ustaviti, pa eto me odmah na lonac.

– Još ti kaplje, bolan, mlijeko iz usta! – pogleda ga Salko sa strane.

– Pa taman – ali ja moram. – Evo će biti još sat, sat i pô do podne – pogleda u sat – a ja ću se dotle vratiti.

Hilmo iskapi još čašu rakije i založi lješnicima, pa se diže. Išao baščom i lješnike jeo, a grizao ih je i sokakom. On se je vazda bojao da mu doma ne bi opazili gdje je rakiju pio. Stoga zategnuo koracima da se malo više zadrži ne bi li mu se dotle piću izgubio svaki znak.

Jedva on doma, kad mu i otac trže. Za stolom je samo malo založio, mada ga je mati nagonila.

– Ne da mi se nešto, bit će radi vrućine! – branio se on.

Već pripekla i najžešća vrućina, kad se je on znojan vratio s Carine u Činđinu bašču.

– Gdje si bolan? – jedva ga iščekuju Ibro i Salko.

Hilmo je bio sav znojan, te se skide i poče hladiti.

Uto Činđo unese lonac, što ga je bio priredio, kako su mu rekli. Lijep se i uslastan miris dizao iz njega. Svi zasuču rukave, a uza njih sjede i Činđo i Mehmedalija, komu je Hilmo rekao da ostane. Slatko su jeli i zalijevali pićem. Potom iznesoše netom oprane trešnje, a po jelu se počeše gostiti rakijom, koja ih je malo-pomalo tako uhvatila da su i zaboravili malo pospavati jedno pola sata. Već okrenuše u razgovor, a onda Ibro uze šargiju te poče po njoj udarati i uza nju pjevati. Pomagao mu je i Salko svojim prilično hrapavim grlom, popijevao je i Hilmo, dok je Mehmedalija izvijao visokim i tankim glasom kao djevojka.

Haj! haj! To mi se hoće! – odobravao je Činđo i zalijevao se rakijom, uhvativ se rukom za koljeno.

– Huuu! – zavrisnu Salko, kad Ibro ustavi terzijanom a šargiju umetnu u krilo i pogleda rakiju.

Već i vrućina počela jenjavati, sunce palo na stranu, a po ićindiji odmah nagrnuše u bašču hrpe mladih i starijih. Sve je to sipalo jedan za drugim, pa su Činđi i njegovom momku bile pune ruke posla. Netko traži kahvu, netko mastiku, netko rakiju, a jedni zovu karte ili tablu da se igraju. Posjeli su u londži, na krevetu, po travi odmah uz vodu, a pod čador su otišli igrači, te viču, kazuju, ispravljaju, kao da su se poinadili, a između njihovih glasova čuje se i smijeh.

– Mehmedalija, eto ti oca! – reče Ibro kad vidje da niz bašču dolaze petorica ljudi, a među njima i Alaga.

– Pa neka ga! – slegnu Mehmedalija ramenima. – Neće meni otac ništa!

– Bujrum, bujrum! – pozdravljao je Činđo a oni opet njega. – Evo ovamo! – kazivao im je Činđo, da mogu još baš sjesti u londžu.

– Neka, de ti nama gdje na travu!

On im priredi pod vrbom uz vodu. Prostro im ćilim, momak preda njih metnuo table, pa im onda donio kahvu u ibričićima.

– Dedera meni nargilu! – zovnu Alaga i rastjera pune brkove. Bijaše svukao postule, metnuo ih kraj sebe u travu, a on se naslonio na ruku, da mu je kita s fesa padala po ramenu. Čelom mu se pravili još jači nabori, kako bi pušćao dim, koji bi mu se onda motao oko duguljasta lica i oko glave.

Ispod čadora se neprestano dizala vika, s kreveta razlijegali se glasni razgovori, a ispod londže se širili glasovi šargije i pjesama. Sve oživjelo, te bi rekao da i svaki list progovara, tako to vri i žamori.

– Hajde, hoćemo li malo kuda? – upita Hilmo svoju družinu.

– Taman... niz Dônju Mahalu! – primi Ibro.

– Pa taman! – pristade uz njih Salko, iskapiv i zadnju čašu rakije. S nama će i Mehmedalija.

Oni se dignu iz londže.

– Eno ti sina, eno ti Mehmedalije, Alaga! – reče mu jedan, koji je s njim sjedio.

– Pa neka ga, neka momak gleda, šta ću mu ja! – i pogleda onamo.

Mehmedalija je s onom trojicom taman odmakao na put da izađu kroz bašču.

– Mehmedalija! – zovnu ga Alaga.

– Šta je? – odazva mu se i pođe k ocu.

– Svrni se doma i reci materi da skuha pitu i ispeče halve, pa da pošalje ovamo. Ja ću ovdje ostati na večeri. Hajde leti!

Mehmedalija mu ništa nemade kada ni odgovoriti, već odmah poleti da stigne onu trojicu, koja su već bila i na sredini bašče.

Oni zakrenu ispred crkve, pa preko Pašabegove ćuprije pred njom, te udare ispod Huma. Salko i Ibro uhvatili se preko ramena i pod glas pjevaju, dok uza njih idu Mehmedalija i Hilmo, jedan s jedne, drugi s druge strane. Gdjekoji bi kadšto podvrisnuo, a kad bi naišao tko putem, uklonio bi im se, da mogu lijepo proći.

Ibro i Salko su htjeli da se gdje zaustave, nu Hilmo ih je sve zaustavljao i odgovarao ih.

– Što ćemo danas! Drugi put, sad ćemo samo onako da prohodamo!

– Hajde materi da ti sise dade! – dobaci mu Salko.

– Ama, dina ti, kako da se zaustavimo kod koje djevojke kad evo iz mene rakija zaudara na deset aršina! – uvjeravao ih je Hilmo.

I zbilja, oni su išli sve onako dalje, ne ustavljajući se pred ničijim vratima. Samo bi se katkad komu javili i pozdravili ga.

– Idem ja doma reći, što mi je otac kazao! – poleti Mehmedalija i pogleda na njih kao sa željom da ga iščekaju.

Salko i Ibro pođoše dalje, a Hilmo se malko ustavi i pogleda preko harema, nad kojim se je dizala bašča, ograđena plotom. Iza plota opazio gdje se nešto crveni, pa poleti na prstima uza sokak i otkinu grančicu tamno-zelenoga šipka, što je rastao u haremu, da ju baci preko plota.

Nad plotom se začu lagan štropot, kao mali vjetrić, pa prigušen smijeh – i svega nestade.

Hilmo je još držao uzdignutu glavu i u ruci grančicu šipka, a kad vidje da više nema ništa, odmače se i pođe niza sokak, neprestano se okrećući.

Mehmedalija je unišao na avlinska vrata kao vjetar, te se je, leteć uz sokak, zaduhao, kao da se je penjo uz brdo.

– Mati, mati...

– A šta, mati te ne požalila! – iziđe mu mati na tavan. – Gdje si danas bio? Gdje si ti na ručak?

– Bježi, ostavi to, već mi je otac...

– Nuto, da mi se ti skitaš i liskaš, a? Jesu li to tvoji posli, gdje si bio?

– E pa šta, gdje sam bio... Bio sam u Činđinoj bašči!

– Tamo, kukava ti mati ne bila! Jadna ja – tamo, gdje se igra i pije! A Mehmedalija, crn ti obraz ne bio, kud ideš!

– De, pa nisam skočio u vodu! Već rekô mi je bábo da ti kažem da ispečeš pitu i halve, pa da pošalješ tamo u bašču. Ima ih s njime, te će tamo večerati!

– Ah, zar se je obezglavio! – spusti hanuma ruke niza se i ravno pogleda. – I opet njegova ona sijela i njihovi razgovori – pa mi to sve skače na nos!

Mehmedalija je hitro nagnuo na vrata.

– Kud si nagnuo, stid te bilo! Doma sjedi...

Nu on je već bio otvorio vrata i umakao.

Hanuma je još ostala na tavanu i bolno gledala kud iščeznu Mehmedalija.

– A i ti si, krenuo, sine... A opet on, on! Kuća i djeca za vratom, pa tu su mu i kahve, i bašče, i sijela. Kad kmet dođe, kô onomadne: Hajde aga, na selo, ima posla! – on ni mukajet, već potjera kmeta,

te niti se što brine niti radi! – jadovala se hanuma na tavanu, naslonivši se laktom o trabozane, a glavu na ruku.

Stala je tako podulje, te se nije ni maknula, već je nijemo i zamišljeno gledala po kaldrmi u avliji. Sunce je bilo na zapadu za Žovnicu i udaralo o avlinski duvar, a hanuma je i tamo bacala očima, nu nije mogla vidjeti onu lijepu igru zlatnih trakova, kako se veru i cijepaju po staroj zidini, kako obasiplju srebrom kumrinu travu, kako li na onom donjem kraju prodiru kroz odrinu. Ona turobna zamišljenost, koja joj je provirala na lice, morala je biti duboka, jaka, jer joj se bijaše nabralo bijelo čelo među očima, onim zagasitim očima na lijepu i prikladnu licu, koje je još dobro sačuvalo ljepotu, mada je hanuma toliko puta mati, i mada je u godinama poodmakla. Na glavi joj pripeta jemenija spustila se niz pleća, ječermu razapela i spustila joj krajeve pod prsima, dok je crvene dimije sprijeda pripela za pas, da joj se ne vlače sasma po tavanu. Lijepa je i pristala rasta, bijele puti, kako ju je odavala ruka, na koju se je oslonila, a s koje se je spuznuo rukav od košulje.

– A šta ću ja! – uzvinu obrvama, priklopi kapke na očima. – Đulso!

Uz trabozane se bijaše primakla bliže bašči i pogledala preko duvara, napevši se na prste. Kad ču da nema odgovora pođe preko tavana, pa niz stepenice, navuče papuče i poviri na vratašca od bašče.

– Đulso, hodi, kćerce! – zovnu u bašču i pogleda tamo.

Gore u bašči pod jednim drvetom bila je Đulsa s mlađim bratom Mehmedom. Mehmedu je moglo biti oko deset godina, više ne, a Đulsa, sa srećom, već čitava djevojka. Mlada kô kap, najviše u petnaestoj godini, ama se razrasla kao trava iza blage i oplođujuće kiše. Rasta gotovo kô mati joj, a tanka u pasu, oko kojega je opasala kolan. Fesić, okićen biserom i s nekoliko dukata, nagnula k čelu, a niz leđa spustila duge, crne pletenice. Naganjala se s bratom oko stabla, jer je on htio trčati, pa kako je za njim letjela, u struku se savijala kao prut, a u licu se zažarila kao što je crven cvat od šipka. Upravo joj vezena papuča u trku pala s noge na travu, kad ju je mati zovnula.

– Eto me, mati! – okrenu se odmah kad oču da ju zovnu.

I poleti niz bašču kao vjeverica, okrenuvši se dva-tri puta na brata, kao da mu je htjela reći: Evo, kako i ja znam trčati!

– Šta je mati? – upita ju kad doleti u hajat.

– Pomoć ćeš mi, kćerce moja, da skuham pitu i ispečem halvu. Bábo ti hoće da u Zahumu večera. Ti hajde naloži vatru!

Đulsi nije trebalo dva puta reći, već odmah zapregnu dimije i preko njih bošču, pa se skupi kod ognjišta te naloži i raspali vatru. Mati joj skinula siniju i oklagiju, izvadila brašno i sve priredila da počne sukati pitu.

– Dina mi, nećemo moći svršiti, već hajde neka Meho zovne Saju da nam pripomogne, a svakako će ona i nositi.

Đulsa ode po Mehu, a Meho letom po Saju. Saja je hitro došla, te udari šest ženskih ruku po poslu, da je pita pred večer već bila na žeravi pod saksijom. Kad je pita bila pečena i halva gotova, Saja metnu tevsiju, boščom omotanu, na glavu, halvu u velikom lenđeru, svezanom manjom boščom, u ruku, pak odnese u Činđinu bašču.

Već je i ahšam bio oglašen, a hanuma i Đulsa otklanjale, te izišle na hajat i sjele. Đulsa je sjedila na sofi, a hanuma na serdžadi i uza nju Mehmed. Večera im je bila gotova, nu čekali su dok dođe Mehmedalija.

– Jadna ja, gdje je, šta radi?

– Ama doći će, mati! Pričekaj malo, što si se zabrinula? – mirila ju Đulsa.

– Evo sad će i sat po ahšamu, a njega nema.

– E pa šta ćeš... A on će doći. Ta on nije nikada kasno dolazio!

– Da šta, zar mi se i za nj hoće skitanja? Gdje je za njega hodnja do ovo doba noći? A sve je ovo on kriv, otac mu. Pustio mu, pa ništa, niti će u mejtef ni igdje, a on na nj ništa ne pazi. Evo ima mjesec dana što se je odbio od mejtefa, a otac niti da mu šta rekne, niti išta...

– Nemoj, mati! – nježno će Đulsa kad vidje kako joj se mati rastužila. Kazat će njemu bàbo, a i ti kad mu rekneš, on će te sve poslušati!

– Da bi Bog dao, kćerce! – uzdahnu hanuma i zamišljeno pogleda preda se.

Svjetnik je na nju odozgor sa sofe bacao svjetlo, a hanuma kako se je zagledala u serdžadu, nije ni krenula više pogledom. Đulsa ju je takovu gledala odozgor, pa svrnula sad na vrata, sad na mater. Materina nujnost uhvatila se i nje, i njoj je nešto neugodno bilo, al' što i zašto – to kanda nije ni sama znala.

III

U subotu u ishodu sunca Alaga sjedio i pio kahvu na tavanu. Onamo daleko po pećinama niz Neretvu, po kućama, po bašlucima prosuli se prvi sunčani traci, a od njih počeo odsijevati i Hum. Ugodno jutro i blago, a nebo čisto, te se je vidjelo, da će i opet vrući dan, kakovi su obično u Hercegovini.

Alaga podmotao noge i pijući kahvu okrenuo se dolje prama Neretvi. Iz čibuka odbijao debele dimove, a takumom sveđer rastjeravao brkove i onako ravno gledao, kao da premišlja velike misli. Kad ispusti dim iz usta, onda podigne obrvama i na čelu mu se načine dugi nabori.

– Valjalo bi ti otići na selo, da vidiš, šta ima i da pogledaš šta se radi! – reče mu žena izlazeći iz sobe i prolazeći tavanom.

– De, prođi me se, dina ti, i ti s tvojim selom! Okrenu Alaga malo glavom na nju, pa opet kao i prije. Eto ih, pa neka rade, kako znadu! – pomaknu rukom i čibukom.

– Ja ne znam, ni šta radiš, ni šta ti misliš, nadometnu ona, a pri tom pruži dlanove i raširi prste, pokazujući mu ujedno kao prijekor.

– Ne zavrzuj mi tuda, kad ti velim!

– Šta ne zavrzuj? Ja bogme ne znam šta ti misliš. – Eto odeš i sam nekuda, pa hoćeš da ti se večera za tobom šalje, te nije dosta što ti okasniš, kao i sinoć, već i ono dijete pušćaš da čini što hoće!

– Ne brini se ti za me. Ja ostanem s ljudima, pa se s njima i razgovaram, a neka i Mehmedalije, ne mogu mu ništa, momak je!

– Jest, pusto, momak! Ta jučer mi je odpao od sisa, a sad udara glavom, da ni sam ne zna kuda! Okanio se eto i učenja...

– Ne tari puno glave! Bit će vrijeme svemu. Šta će mu više nauka? Zna se poturčiti, a ni stari mu nisu više znali, pa eto, hvala Bogu, imade svega! Ako ne provede svoju pod mladost, hoće pod starost...

– Nikad s tobom na kraj! – pogleda ona Alagu okom, iz koga je izbijalo neko pritajeno nezadovoljstvo, i siđe niz stepenice.

Alaga se nije ni okrenuo za njom, a kano da nije ni čuo šta je rekla, tako se je držao.

To je jutro ostao malo dulje doma, i sunce je već prilično poskočilo kad je bio izišao u čaršiju.

S dana u dan to je bio njegov običaj otići u čaršiju, te tamo cijelo jutro, pa opet po podne ostati, zaći ovomu prijatelju ili onomu, pa

sjesti i razgovarati se. Vrijeme je bilo znamenito, a nedavni događaji, koji su jučer ili bolje evo sad na bili, davali su razloga da ljudi o njima govore i da svašta snuju i zaključuju. On je pak svima uvijek bio dobro došao, jer je bio čašćen i pažen. Znao je vazda svoju reći, a uz to je bio od ugledna roda, komu je i sam ugled nosio.

Kad je bio preko stare ćuprije, nije pravo znao, ili bi se tu komu kod ćuprije u dućan navratio ili bi pošao malo dalje. Iz dućana su ga pozdravljali i zvali, a on je lijepo odvraćao, i bio bi se tu gdjegod svrnuo da mu nije palo na um da bi morao vidjeti Omer-efendiju.

– Baš bih ga morao upitati, šta je s Avdom! – reče sam sebi.

Udari kroz Kujundžiluk pa izbi na malu Tepu i uđe u magazu, što je u onom redu koji je dolje od Neretve. Ulazeći unutra, zamrači mu se, te nije mogao ništa dobro vidjeti, jer magaza prenatrpana raznom robom kao kutija, a u nju samo što prodire svjetlo na omalena vrata. Zadahnu ga miris, koji se diže iz basama, finih kožnih stvari i boja.

Dobro, zdravo, oo! – pozdravi ga iz dno magaze trgovac, koji je sjedio za bankom i u rukama premetao žuti tespih. Omlado mu lice prikladno i više fino, a po njemu porasla lijepa crna brada. Na glavi mu čalma.

Tek sada Alaga rastvori oči, kojima je malo bio stisnuo kad je istom unišao.

– Kako je, šta je? – upita ga Alaga i pogleda, pruživ vratom.

– De, džanum, jesi li što čuo, šta ima po svijetu?

– A kako ću? Nisam gdje bio, a tebi dolaze novine iz Stambula. Šta veli u njima?

– Nema ništa! – pogladi trgovac rukom po bradi. Već jesam čuo nešto.

– Aa? kao pitajući i radoznalo gledao je Alaga trgovca, pošto je sio na visoki smotak basme.

– Jučer mi dođe jedan trgovac iz dônjega kraja od Bileće, pa im reče, kako se Salih-aga Forta sprema. Da je dobio još knjigu iz Novog Pazara, da tamo dođe, pa da se sastavi s carevom vojskom. Ma ništa ti to, već...

Trgovac ne svrši, jer nagrnuše dvije mušterije u magazu. Žene su bile; jedna mlađa, a obje u crnim dimijama. Starija omotala po glavi preko tûke bijelu, tanku okrugu, a mlađa povrh crne nosila tablu, kojoj su sitne rese ibrišima treperile po kosi, na zatiljku najdulje, a što više prema čelu, tako sve kraće. Na njoj se sjajila salta, opšivena širokim zlatnim širitima, dok je u ruci nosila crni, svileni štit od sunca.

Trgovac se odmah diže i iziđe iza banka te lijepo upita žene, šta će. Starija mu reče na pola glasa, a on hitro skoči, te s polica poče skidati basme. Žene su gledali i na hiljadu načina zavirivale, trle, iznosile više na svjetlo. Trgovac je htio da ih najljepše podvori, te skoči uz stube u prvi kat, i tamo izvadi iz velikih sanduka još drugih basama i snese dolje. Mušterije su još prebirale, dok se napokon ne namjeriše na jednu basmu, koja im se svidje.

– Evo ovu – a pošto je? – upita starija žena.

Počeše se pogađati, a Alagi se to sve oduljilo, te nije mogao ni pomisliti, zašto trgovac toliko oblijeće, i što prije ne svrši. Njemu se motala samo po glavi ona novost o Forti, a opet izjede se vas, što trgovac nije mogao dokrajčiti, što je htio da rekne, kad upravo one žene trgoše. I deset je puta premetnuo sad jednu sad drugu nogu preko noge, a i tri-četiri puta istresao punu lulu, pa je opet napunio. Da ga nije i odviše želja morila, da tu veliku novost sazna, i da se nije u to zamislio bio bi davno magazu ostavio da drugdje štošta raspita i sazna.

Mučeći se od nestrpljivosti na basmama, gdje je sjedio, sagne se malo i pogleda na čaršiju.

– Oho! Omer-efendija, stani der malo! – poskoči Alaga i izleti na magazna vrata. – Dokle?

Idem gori, ne bih li pustio Avdu! – odvrati Omer-efendija, koji se bijaše ustavio.

– Taman, taman. A... a zar je došao predstojnik?

– Jest.

Alaga svrnu pogled na magazu, a upravo iz nje izađoše one žene.

– E pa dobro, hajde ti, pa učini to! – mahnu mu Alaga čibukom i pobrza u magazu, ostavivši Omer-efendiju.

Omer-efendiji je bilo začudno, kako to Alaga brzo ode od njega i uniđe u magazu, te se je upravo čudeći se i dva i tri puta okrenuo za njim. Napokon se obrnu da pođe, a oko njega se radi hitra kreta raširi džuba, kao da je u nju vjetar zapuhnuo, te ju je morao rukom prihvatiti. Jutros je izišao najviše zato u čaršiju, da učini što ga je Alaga bio umolio, da ode predstojniku ne bi li pustio Avdu. Koliko mu je bilo neugodno da moli predstojnika, toliko pa i više je mislio da ne bi dobro učinio kad bi se oglušio želji Alaginoj. Alaga mu je bio stari znanac i prijatelj, a među njima je bilo veće poštovanje nego li to biva kod mnogih koji se od djetinjstva, od ranih godina poznaju. On od naravi mirniji, promišljeniji, razlikovao se u tom od Alage. Dok je Omer-efendija u mladim godinama učio u Mostaru i Stambolu, Alaga je u Mostaru živio, kao što se je živjelo u ono vrijeme, zamećući se puškom i pašući sablju, ili jašući vilovite konje, koji bi bijesni kopitima iskre kresali i propinjali se, pjeneći đemove. Kad se je bilo dočulo, da se Omer-efendija sve o sve vraća iz Carigrada, jer je bio svršio dugogodišnje nauke, osim drugih i Alaga je vas radostan pred njega na svomu alatu izjahao u Bijelo Polje, gdje se je s njime izgrlio i izljubio kao s rođenim bratom. To je Omer-efendiji milo bilo a tim milije što je Alaga od ugledne kuće bio, pa mu to nije mogao nikada zaboraviti, već se je toga češće puta ugodno sjećao, kad bi vidio Alagu. Nije bilo petka, kad mu prijatelj iz Donje Mahale ne bi bio došao na viđenje na Carinu. Bili su jedan naprama drugomu uvijek iskreni, otvoreni, a ne jedan put Alaga je znao upitati savjeta u Omer-efendije. Već kako dođe nova vojska, Omer-efendiji se činilo da se je nešto malo promijenilo u njegovim odnošajima s Alagom. Prijateljstvo su i nadalje jedan prama drugomu gojili, već Omer-efendija opazi, da nije više onake iskrenosti i pouzdanosti sa strane Alagine, kakva je prije bila. O tom se je mogao češće puta uvjeriti, napokon je znao tomu naći svoj razlog. Njihovi su se nazori o novom stanju i odnošajima rastajali, razlikovali. Dok je Omer-efendija mislio i tvrdo držao, da je uzaludna pomisao o ikakvoj promjeni, Alaga je bio u redu onih koji se nisu mogli s tim svime sprijateljiti, te koji su računali dapače i na sve moguće i nemoguće, nadajući se izlazu također i pomoću kakova nepoznata i nenadana čuda. Omer-efendija je kušao više puta, da Alagu uvjeri kako on pravo misli i računa, nu sve uzalud; te dok ta razlika mnijenja nije mogla djelovati na Omer-efendiju i njegove odnose prama Alagi, Alaga je u tom našao razlog i pobude, da ne bude onakav više prama Omer-efendiji kakav je dosad bivao. To ga je malko pa i dosta ohladilo, a Omer-efendija je to opazio, te i žalio. Ipak prijateljstvo se je podržavalo i dalje, a nijedan, najmanje pak Omer-efendija, nije pomišljao na to da

ga sasma prekine. Alaga se bacao u vrtlog i naklapanja s onima koji su jednako s njim mislili, te dok je sve to Omer-efendiji bilo smiješnim, Alaga je samo u tom živio i tim se zanosio. Kako stoje vojske, koji će car udariti, gdje će se biti bitka – to su bile visoke misli, koje su zanosile i dizale Alagu.

– Aha! – mahnu Omer-efendija glavom za Alagom. – Bit će da kroji i snuje! Eh! – isprući dlan pa onda pogladi bradu, prosipljuć nešto u nju, kao da s nečim nije zadovoljan.

Do podneva je moglo biti dva sahata, kada Omer-efendija krenu uza Suhodolinu, gore starim sarajima. Sunce pripeklo, a opet strmenito, pa se polagano penjao uz onu strmen. Zapuhao se, otvorio usta, te bi se kad i kad rukom odupro o koljeno. Pod postulama mu škripio krupni pijesak, koji je bio posut Suhodolinom. Jednom se u pola puta ustavio pod ono visoko podziđe, da malo odahne, pa onda krenuo dalje.

Na velikoj kapiji saraja stajala straža, zaptija, koja pozdravi Omer-efendiju te mu kaza i neupitana, da je predstojnik u konaku. Predstojnik je istom jutros došao, pa dobra straža znade da mu Omer-efendija ide na viđenje.

Omer-efendija pređe preko velike avlije a odavle uz visoke stepenice. Pred vratima, na kojima je bilo nešto napisano, malo popostane, poravna čalmu, prisumiti džubu i pokucav na vrata, odmah ih otvori.

– O, dobro mi došli, efendija! – diže se fini gospodin iza stola i pođe Omer-efendiji preko sobe u susret.

– A čuh, da si se vratio, pa onako malo, da te vidim...

– Hodite, hodite, sjednite... – ponudi mu gospodin mjesto na minderu, dok on sam pomaknu svoju stolicu bliže i sjede prama njemu.

– Kako si, a? Dobro, zdravo?

– Hvala, dobro, Kako vam rekoh, pođoh po poslu malo po selima, pa evo me natrag. A šta ima u Mostaru?

– Šta ćeš da budne? Ništa, sve lijepo!

Gospodin – predstojnik – poče Omer-efendija pripovijedati, šta je vidio, putujuć po selima, šta li je sa seljacima radio. Pripovijedao je smiješnih zgodica, koje je doživio.

Kako je predstojnik pripovijedao, onako se je Omer-efendija od srca smijao.

– A imali što u Mostaru? – hitro prekinu predsjednik svoje pripovijedanje, šta vele ljudi, šta svijet, jesu li zadovoljni?

– Ma šta će, bolan reći? Sve mirno i zadovoljno. A i ja šta će drugo? Kad je komu lijepo, ne more se ni tužiti. – Bujrum! – ponudi Omer-efendija predstojniku u srebrnoj kutiji lijepoga, naravnoga duhana.

Predstojnik uze, smota i natrag povrati, slatko zahvaljujući.

– Aa, ovi... poče Omer-efendija, te malo kahnu. Jednu ću te moliti!

– Dajte, recite! – pomaže mu predstojnik.

Omer-efendija uze mu govoriti o Avdi, te kako je zatvoren. Sve mu kaza onako kako mu je Alaga rekao.

– Zar tako?

– Ama jest. Evo treći je dan kako leži u zatvoru, a nije kriv, već se je sam morao braniti!

Predstojnik pozvoni, a domala na vrata uniđe podvornik, komu naloži, da ode kazati, da se pusti Avdo, i da ga dovede pred nj.

Nije dugo potrajalo, kad podvornik uvede Avdu pred predstojnika. Omer-efendija je još tu sjedio.

Avdo ulazeći nakloni se i učini pozdrav, dignuvši ruku na prsi i na čelo.

– Što su te zatvorili?

– Lijepi gospodine, nizašto. Napao me nekakav pijani vlah, pa se ja branio – a zato sam morao podnijeti toliku štetu u poslu...

Predstojnik mjeri dugim pogledom i Avdu i njegovu košulju i gaće, a osobito mu oči zapele o velike, crne noge, koje su pod sobom sakrivale dobar komad tavana.

– Sada hajde, a drugi se put čuvaj, jer ti neće biti tako lako! – reče mu predstojnik i otpusti ga.

Avdo nije imao kada pravo ni da pozdravi, već hitro škrinu na vrata, pa niza stepenice i sve trkom Suhodolinom i čaršijom. Hitro je izišao na Tepu, pa preko stare ćuprije ispod Hindina hana ravno svojoj kući. Hotio je da vidi, je li Muša danas izišao na Podvelež. Kad mu je žena potvrdila, odmah je izletio na dvor, te opet natrag sve na vrat na nos. U pekarnici kupi hljebac, metnu ga pod pazuho, te onako otkidajući i mećući u usta kao šećer, krenu na Podvelež. Najviši zvjezdan upekao, upravo u tjeme, a Avdo se na skok penje na Kričane. Žurio se, da vidi šta radi Muša i kako je posao išao kroz ovo dva-tri dana, što je on bio u zatvoru. Avdo se bio dao sve o sve svome poslu, u njemu je živio, a shvaćao ga sasma ozbiljno, te ga je kroz ovo vrijeme, što je bio zatvoren, najviše i jedino pekla ta pomisao: da li nije što štetovao. Kad bi na to bio pomislio, sav bi uzdrhtao.

Upravo je bilo podne kad je Avdo gore stigao. Muša bio za poslom. Oko njega se okupilo nešto radnika, koji su netom ručali, a on im dijeli kahvu sve redom.

– Eto ti oca, Mušane! – reče jedan kad vidje Avdu.

Muša pogleda, skoči, spustiv kraj sebe šerbetnjak i poleti prama njemu.

– Šta, jako sada, bâbo? Upita ga Muša.

– Evo! – brzao je Avdo, ne imajući kada ni da se, štono riječ propita za zdravlje, već odmah poče tražiti, da mu kažu kako je išlo s poslom, je li mogao sve sam podmirivati.

Muša mu nije mogao sve ispripovidjeti, dok je bilo blizu ljudi, već su odgodili tamo za oko sat dva po podnevu, kada o onoj najvećoj žezi polegne svijet malo na odmor.

Kad njih dvojica ostadoše sami, Avdo sjede pod daske u hlad.

– Evo! – reče Muša, izvadiv kesu iz njedara. Ovoliko sam pazario, a ima nešto i veresije.

– A što si davao na veresiju? Tko će upamtiti, koliko je tko dužan? – malo ga prekori Avdo.

– E, ama ja sam bilježio! – odvrati Muša i zacrveni se u licu, kao kad se tko nečesa stidi.

– Šta, bolan, koji ti je đavo bilježio, a koji će ti opet štijati?

Već se i Muša malo uozbiljio, a bio je u neprilici, jer se je češao za uhom, dok je drugu ruku bacio straga po pasu.

– Čuješ li, tko ti je bilježio?

– Ja! – Muša se opet zacrveni.

– Ti, a kako?

Evo na! – izvadi Muša još premotanu hartiju iz njedara, koja je bila prilično ispunjena velikim, nespretnim brojevima i imenima.

– Otkuda tebi to? – skupi se Avdi koža među očima.

Muša se stidio kazati, a kano da se je i bojao, da je nešto naučio "vlaške" jazije. Po cijele dane sjedeći gore, dopovezao ga se jedan vojnik, koji je govorio hrvatski kao i Muša, da će ga naučiti čitati

i pisati, jer da će mu to valjati. Malo-pomalo, nešto danas, nešto sutra, Muša se je bio lijepo uputio – ama sve je krio od oca, jer se je bojao, da ga što ne prekori. Nu sad mu je u kratko rekao.

– Be aferim herifu, tako valja! Još moreš postati škrivan! – našali se Avdo, istresajući gotovinu iz kese preda se da ju broji.

Avdo je bio zadovoljan s pazarom, te je veoma veseo bio čitavo po podne, kao da nije ni bio u zatvoru. Svojim debelim, katkad kao iscijepanim glasom popijevao je, da su se njegove mušterije upravo čudile, kako je to njihov "trgovac" tako veseo. Malo bi kada tako bivao: obično je uvijek bio više šutljiv.

Pred večer malo ranije nego inače krenuše s Podveleži doma. Potjerali magare pred sobom, Avdo prebacio štap preko vrata i o nj objesio ruke. Uželio se svoje kuće, u kojoj će se evo tek treću večer lijepo odmoriti i odahnuti dušom. Čim je došao doma, umi se od prašine, presvukao se, pa s Mušom sio za ibrik kahve na avliji u jednom uglu, dok mu je žena gotovila večeru. S Mušom se razgovarao lijepo, kao s kakvim drugom u trgovini, o poslu, te kako će sutra moći u čaršiji da potplati svu veresiju, i još da mu ostane koja čista para.

– E, ama Alaga, Alaga! – odmahnu Avdo nekoliko puta glavom, priklopiv kapke na očima, a podignuv obrve. On nam je prijatelj – Bog mu naplatio!

– Pa da znaš, kako mu je žao bilo, kad sam mu onu večer kazao da si u zatvoru!

– Znaj, Muša, dobro, tko je Alaga, pa mu nosi svaku čast!

Avdo nije mogao dočekati nedjelje, tako mu je bilo, da što prije isplati onima, od kojih je uzimao kahvu, šećer i druge stvari. U nedjelju mu je to zgodno, jer se u svetke s Podveleži mnogi raziđe tko kuda, a najviše u grad, da se malo prođe i proveseli. U nedjelju se izjutra čisto obukao, navukao na se iskrpljene šalvare, opasao se zelenim pasom, natakav stare postule, a u rupcu za pasom ponio pare.

– Muša! Napoj kulaša – tako su zvali oni svoje magare – i metni preda nj da grize! – reče, kad pođe.

A Avdo se je silno brinuo za svoje magare.

Već rano nedjeljom po čaršiji vrvio svijet. Dućani se pootvarali, a berbernice pune ljudi, koji čekaju da se obriju. Po krčmama se sastali skupovi ljudi, te piju rakiju i na vas glas razgovaraju i šale se, da se čuje daleko i izvan krčama. Gdje su zanatlijski dućani, onuda ispred njih šegrti polijevaju vodom ili dućane izmetavaju, dok opet kao mrav svijet se zgrnuo na Đeriz i Kanaru.

Avdo je išao ponajlak.

– O nazdravlje, Avdo! – javi mu se netko od traga, kad je izlazio na Đeriz, pa da će prama staroj ćupriji.

Avdo se okrenuo i vidje Alagu.

– Uranio, podranio, Alaga! – pozdravi ga Avdo.

– Kad su te pustili, bolan?

– Jučer!

– Neka, neka! A kud ćeš sada, imaš li posla?

– Valja mi podmiriti trgovce što prije, pa da opet uzmem štošta.

– Pa taman. Već kad to svršiš, potraži me ovdje u čaršiji, ili bolje, dođi u mene malo da se nešto s tôbom razgovorim.

– Hoću, Alaga! – primi Avdo i pođe svojim putem.

Avdo je ostao sve do podne u čaršiji, a tek kad je bilo pod večer odmah po ahšamu, kad je otklanjao, pođe Alagi, kako mu je bio i obećao. Alaga je bio upravo u dnu sokaka pa gledao i tamo i amo cestom, a iz čibuka dimio.

– Ahšam hair olsun, Alaga! – pozdravi ga Avdo.

– Allah raziolsun! Ha dobro mi došao!

– Evo!

– I neka si mi došao! Baš sam htio da se malo s tobom razgovorim. Hajdemo ovamo malo uz duvar!

Obojica pođu, Alaga prvi, a za njim Avdo. Alaga čučnu uz harem, da se je leđima o duvar opro, a Avdo pak okrenuo se onako prama njemu da je mogao gledati i na cestu. Alaga na koljena naslonio ruke, a Avdo jednu metnuo u krilo, dok je drugom mimo koljena birao piljke i bacao ih.

– Znaš li, Avdo, što sam te zvao?

– E?

– Kaži mi, kako ti ide posao?

– Dobro, lijepo, ne mogu se potužiti.

– A kako bi bilo da ti svoj posao još malo bolje urediš?

Avdo ga čudno pogleda.

– Ama jest! Vidiš – nastavi Alaga, mašući čibukom, kako je koju riječ izgovarao – nezgodno ti je svaki dan dolje gore na Podvelež. Pa eno što ti se onomad dogodi s onim vlaščetom. Već što ti ne bi sastavio gore nekoliko dasaka i uredio kô jedan dućan, pa smjestio u nj i drugih stvari, neka ima... Muša bi ti mogao gore ostati ili ti, svejedno, pa tamo i noćevati...

Avdo kako je pogledao Alagu, nije više s njega pogleda skinuo, već u nj zurio nepomično, a uz to se onom jednom rukom igrao piljcima.

– Dina mi... – zakrenu Avdo glavom, kao u mislima. – Ne veliš, dina mi, loše, Alaga!

– Gore bi ti u dućanu mogao ostati Muša, a ti bi mogao pričupiti za kakav posao amo dolje u varoši.

– Jest, jest – a reč' ću ti pravo, pomišljao sam i sâm često na to, ama se ne može. Iznosilo bi mi veliki trošak, a nemam!

– Ništa, ništa, ja ću ti, džanum, pozajmiti. Jedno hiljadak groša – a? – moglo bi te iznijeti!

– Ehe, i kako!

– Pa dobro, evo ja, a ti sa srećom da ti bude, pa kad môgo, onda mi i vrati!

– Baš ti hvala, Alaga, na prijateljstvu! – zahvali Avdo, metnuv ruke na prsi.

– Ništa, ja tebi kô i bratu, a brat si mi turčin!

Dobar se mrak uhvatio, te se cestom vide samo kao sjene, kad ljudi prolaze. Gušći se i crnji mrak spustio među pećine, kuda teče Neretva, koja sada jače i bučnije šumi, nego li po danu. Na stotine prozora udara svjetlo svijeća, a nebo se nadvilo vedro i zaiskrilo tisućama zvijezda. Cestom odjeknu još po katkad nečiji koraci ili kakov glasniji razgovor. Inače sve mirno.

– Hajdemo! – diže se Alaga. – Pa nemoj ti još, Avdo, ići. Sjest ćemo malo u mene. Doći će mi dva-tri na sijelo.

Avdo pristane, ne rekav ni riječi, te pođu uz ulicu pa na vrata. Taman oni tu, a već im se netko javi sa dna ulice.

– O, ti si, Mujaga! – prihvati Alaga. – Hajdemo mi gore sjesti, a oni će ostali i sami znati doći.

Uniđu sva trojica, pa uza stepenice u onu odaju, što joj pendžeri gledaju u bašču i na Hum. Odajna vrata ostanu otvorena, te je svjetlo svijeće padalo i po tavanu, da vide óni, koji još budu došli, gdje su. Kad god bi se avlinska vrata otvorila, Alaga bi iz odaje izišao na tavan.

– Hajde, bujrum! – viknuo bi s tavana, a na tavanu se pojavi susjed Muharem-aga.

Tako jedan po jedan – skupi ih se šesterica, sedmerica. Susjedi posjeli po minderima. Netko se izvalio uz duvar, netko se naslonio na jastuk, a netko odupro o pendžer i podnimio se. Zadimili iz cigaraluka i čibuka, te razgovaraju, a svi se pri razgovoru drže ozbiljno i kao u neku ruku veoma zamišljeno.

– Biva baš Rusija? – priupita jedan Mujagu.

– Jest, jest, na Puljičku je izbacila vojsku!

– Ama jadi ga znali! – tresao je lulom ojedriji, što je sjedio najbliže do Avde. – Govore opet, da se u Srbiji muti, a vele da je bilo u stambulskim novinama, kako je u Skadar došlo trideset tabora, pa, vele, da su tamo pozvali i Fortu...

– Čuj, čuj! – diže Alaga kažiprst iznad sljepočice. – Istina je, i ja sam danas saznao u čaršiji, kako je Forti došla knjiga da ode na Novi Pazar. Bit će nešto u stvari.

– Šta? Forti? – svi upitaše kao u jedan glas.

Nasta mala šutnja.

Avdo se skupio zadnji onamo prama vratima te slušao, šta se susjedi razgovaraju. Kad kad bi samo mahnuo glavom i digao dlan, kao da mu je nešto čudno ili nejasno.

– Ima, vallahi, nešto, pa šta bilo! – tihim i važnim glasom potvrdi Alaga.

– Evo, neka kaže Mujaga, šta je čuo...

– Pomozite mi reći! – potegnuo Mujaga niz jedan brk, gledajući u svijećnjak. – Kako i znate, do mene u drugoj kući stoji jedan kapetan. Jučer ona njegova žena kazivala, biva, u nas doma, da će joj onamo njezin gospodin ići nekud na vojsku, jer da se boje Turaka. Pa onda je pitala moje stopanjice, bi li ih ona obukla u naše haljine i sakrila, ako bi došla turska vojska.

– Ima tu nešto, a neće nas naš car s lake ruke ostaviti!

– A, Avdo, ima li tamo kakva glasa? – upita ga Alaga.

Avdo se nije nadao upitu, a nije znao ništa da odgovori, već saže samo ramenima, kao da je htio reći da ne zna ništa.

– Adžeba! Što li se oni gore na Podveleži utvrđuju? Aa? Nije to samo onako! – okrenu se onaj s pendžera.

– Besposlice! – progunđa Avdo preda se, te se diže.

– Kuda, Avdo? – upitaše ga svi.

– Posao me sutra čeka, a valja mi raniti!

Pozdravi ih i iziđe.

Ostali su još dugo ostali i razgovarali se o ratovima, te šta će sve biti. Pretresli cijeli svijet, mjerili sve vojske, a tek kasno, u kasnu noć oprostiše se od Alage, koji za njima zamandali vrata. Alaga se i opet povratio u odaju i sio pred pendžer prama Humu. Sve je pretresavao u glavi, o čemu se je večeras govorilo, te je i on kao i svi oni drugi bio tvrdo uvjeren da se nešto sprema, a što je najglavnije, da će se onda u Bosni i Hercegovini opet dogoditi promjene, i da će se vratiti turska uprava.

S Huma su se javljali gavranovi i sove, a iz bašče cvrčci i ptice s grana, što se je razlijegalo tihom, mrtvom noći kao tajni glasovi. Tek kad je svijeća dogorila do kraja, Alaga se probudi iz misli, te pođe na počinak.

IV

Svanuo zadnji petak mjeseca srpnja. Tek se počelo razdanjivati, a u Alage doma sve na nogama, sve se sprema i vrti, zove, traži, izlazi i ulazi iz sobe u sobu, iz odaje u odaju. Mlađi sin Alagin po sto puta pretrči preko avlije, otvori avlinska vrata i pogleda na njih, popostane na njima, te se opet vrati. Lijepo ga obukli: na njemu čakširice, vezeni mali fermen, fini traboloz po pasu, a po rukama mu prozirni rukavi nove košulje od beza, svilom protkane. Crveni mu fes na glavi, a ispod njega viri izčešljana ocrna kosa, sprijeda ravno podrezana, a straga po zatiljku duga i pri kraju malo kovrčasta. Kad se vrati s vrata, uleti u sobu, te se uhvati materi za dimije, koja se još sprema pred ogledalom i namještava i redi duge i crne solufe.

– Hitro, Đulso, sad će oni trgnuti! – doviknu Alaginica kćeri.

Đulsa se je uređivala u drugoj sobi. Kako se je netom umila hladnom vodom, koja je donesena s Neretve, puna joj i nježna lišca još rumenija nego li obično, te kano da će s punanih jagodica sad nakanuti kapi krvi. Mati joj isplela pletenice, a onda ona na se navukla crvene dimije sa sitnim cvjetovima. Oko struka joj se usko priljubila ječerma od kumaša, naokolo opšivena zlaćanim širitom. Oko pasa se opasala kolanom, a ispod dugih dimija vire joj još gole bijele, male noge. Na prsima, gdje je ječerma izrezana, napela se mala jedrina, znak da se gondže djevojče razpupava, pa da se rascvate kao rumena, mirisna ruža. Ispod bijela vrata rastavili se krajevi košulje, te sastavljajući se malo iznad ječerme, gdje je sapeta, raskrivaju bijele djevojačke grudi. Stala pred ogledalo pa namiještala još sitni fino-fesić, posut vas zlatnim rubijama, a kako je ruke digla nad glavu, onako joj se niza njih spustile narukvice od crvenih merdžana, te se ustavile na bijelim kao snijeg i punim napletima.

– Evo me, mati, odmah ću! – odgovarala je Đulsa materi, ogledajući se još prpošno i na ovu i na onu stranu u ogledalu.

– Danas ćemo u vinograd! – kričao je od veselja Meho, trčući preko avlije.

Opet otvori vrata, pogleda niz ulicu, al' sad mu to malo bijaše, te izađe do na cestu i stade nasred nje.

– Eto ih! brzo se vrati i uleti tako hitro na vrata, te umalo nije pao. Eto ih, idu!

– I karuce?

– Jest, i karuce, i tetka i svi, svi idu! – skako je Meho po hajatu.

– Mehmedalija! – viknu Alaginica. Evo dolaze, jesi li se digao?

– Ja ću malo za vama! – odazva se on iz odaje.

Đulsa iziđe iz odaje i stade na hajatu.

– Gdje su? Upita brata.

– Sad će!

I njoj se na licu caklila radost, kako se nestašna djeca vesele i raduju nečemu. Poduhvatila rukom dimije i malo ih sprijeda podigla, pa djevojče smiješeći se milo od radosti gledalo prama avlinskim vratima, bacivši katkada mio pogled modrim očima prama nebu, koje je bilo čisto i vedro kao i njezine oči.

Na cesti se očuše topoti konja i kotrljanje kola, koja se ustaviše, a malo za tim trgnuše na vrata četiri ženske u feredžama. Jedna je bila žena, jer je preko feredže prebacila bijelu havliju a nad očima nosila peču, dok su druge tri djevojke bile zaogrnute samo u feredže, koje su mjesto peče nad glavom bile ušivene u kljun, kroz koji su gledale. Na avliji ih isčekaju i Đulsa i mati joj i Meho. Djevojke skidoše sa sebe feredže, dok žena samo podignu peču te se pozdraviše.

– A gdje ti je Alaga? – upita žena Alaginicu.

– Otišao je jučer na Brotnjo. Danas će natrag!

Na cesti su čekale dvije kočije, a kočijaši sišli s boka te obilaze oko konja, udarajući ih dlanima po sapima.

– Hajdemo, mati, hajdemo, eno čekaju karuce! – teglio je Meho mater za dimije.

– Odmah, dok Saja smota, što ćemo sobom ponijeti. Saja, jesi li gotova?

Saja iziđe iz kuhinje, noseći u ruci bošče. U jednoj povezana tevsija, a u drugoj veliki lenđer, te ih spušća na sofu, da preko sebe prebaci svoju bošču, i da se tako omota. Dotle je Alaginica otišla, da se zamota u feredžu, a Đulsa je svoju držala u rukama, te se razgovarala s djevojkama.

– Brže, djeco! – opomenu Alaginica, kad se je bila zavila.

Djevojke prebace preko sebe feredže – lako im ta nije kô u žena – te iziđu na vrata, a pred njima Meho.

– Mehmedalija, kad iziđeš, zaključaj vrata!

– Ne brini se, hoću! – odazivao se je i iz odaje Mehmedalija, koji je još ležao.

Upravo se razdanilo, a čisti, svježi zrak udarao s Neretve. Kočijaši sjeli na bokove i čekali, da se žene popnu. U prednju kočiju sjedoše Alaginica i ona druga žena, a prema njima Meho, dok u drugu djevojke i Saja.

Pucnuše bičem – kočije polete, lomeći i tutnjeći po cesti, posutoj pijeskom. Žene su nešto među se potiho se razgovarale, a djevojke se pod glas smijale, gledajući na okolo, po kućama pendžerima, okrenuvši samo glavom, kad bi koji ranoranilac mimo njih prošao. Kod džamije na Spilama iziđoše svi iz kočija, jer je velika strmen, a onda opet sjedoše, te kočije zakrenuše preko ćuprije, pa preko čaršije na Zahum. Svijet je tek počeo pomalo izlaziti na ulice kad su oni prolazili Zahumom.

Sa strane, otkud sunce izlazi, počelo pomalo ruditi nebo, a oni oblaci, što su se ovili tanki i iscijepani u duge brazde, odsijevali raznim bojama, milim i lijepim, koje ti mame oči, da ih opiju prirodnim čarom, – a iz bašča, sa drveća i obraslih harema dižu se ugodni mirisi trava i bilina. Hrleći kroz Zahum, hitro su iza njih ostale zove, košćele, murve i smokve, a kad izbiše u Ciganski mahalu, otvori se pred njima divan pogled. Dok je u tragu Radobolja ostala prolazeć između bujnih i zelenih bašča, krošnjatih oraha i vrba, ovamo pred njima otvorila put kroz zelenu ravan, okićenu visokim jablanovima, natapajući plodnu zemlju. S jedne i s druge strane puta dižu se humci s rodnim vinogradima, a nada sve ističe jajasti Cim, grožđem blagosloven. Od svuda dolazi svježi zadah prirode, noćnom rosom rashlađene, pa djevojke raskrilile feredže, da se naužiju te krasote, da se napiju toga mirisa. Samo bi se katkad kô malo prenule, kad bi koji konj jače popuzao nogom i digao prašinu, koja se za kočijama zavijnula zrakom, da onda popada po gustim plotovima uz put.

Kočije se zastave u Ilićima, a ženske iziđu iz njih, i krenu putem, koji vodi preko Radobolje. Put je zasut velikim kamenjem, te su morale paziti gdje staju, a katkada bi koja djevojka zavrisnula, uvrijedivši se u nogu kroz lake papuče. Ispred ono nekoliko kuća u Ilićima, što su uz put, javljala se živad, razlijegalo se muklo múkanje krava, hrzanje konja, ili taptanje sitnoga blaga, izpremiješano s glasovima bronza. Još je bilo rano, a svijet se istom spremao na rad. Sve ih je to zanimalo, sve ih ustavljalo, da se osvrnu, da pogledaju. Meho otrčao naprijed, te je već bio prešao i preko kamene ćuprije, pa zašao uz uzahan put, obrastao i s jedne i s druge strane. U plotovima izrasle kupine i trnje i drače, a između njih proviruju svojim savijenim glavicama kuke i divlje ruže, a sve se obavilo cvijetom. Plotovima se osuo cvat rujevine, velik kao šaka, a vlaknast i mehak kao pamuk, te se bio miješao s drugim ružičastim i modrim cvjetovima i crvenim bobama drenjine. Odonuda od Smrčenjaka, s njihovih visokih i gustih hrastova, pa iz vinograda u naokolo, sa trešanja i oskoruša razlijegali se raznoliki glasovi ptica, koje prhnu s grane, pa panu na grožđe, ili se dignu poplašeno s plota, kad do njih dođu zavijene žene.

– Ha sad ćemo! – kliknu Meho. Evo onamo! Okrenu se i pokaza rukom na vinograd pri strani.

Djevojke poletješe da su se oko njih feredže širile, a ispod njih se pokazale crvene dimije i oblici tijela što su goð jače letjele i rezale uzduh. Unišavši u vinograd, pojagmile se koja će prije za grozd, jer su se bile kladile. Sve tri uhvatile za jedan trs, pa kako pružiše ruke prama njemu, onako ih s lista poprska rosa.

– Uh! potra se Đulsa rukama po obrazu.

Ciganka Saja iznijela je zahiru pod veliku, granatu smokvu tenicu, za kojom su se odozdo, odmah u blizu dizale trešnje i tunje, te prostrla bošču po rosnoj travi i razvezala lenđer i tevsiju. Alaginica sa svojom jetrvom sjede, da malo založi, jer je to dobro prije grožđa, da se ne jede naštesrce. Nu djevojke nisu marile, već se razbjegle vinogradom i probirale grožđe, a kad su se njega nadovoljile, uzeše izbirati tenice, kojima je na vrh med probijao, a niz zelenu im se kožu cijedila po koja kap rose. Smokve su ih ugodno hladile i sladile im usta, jer probirajući ih, nisu imale kada da se nadmeću riječima i razgovorom, te da se smiju. Tek kasnije se hanume digoše ispod one široke smokve da probiraju po trsovima.

Već je sunce bilo odskočilo i obasjalo divni i zeleni kraj, koji se je oko njih i pod njima sterao. Kako je na koso još udaralo, onako se i po njima uhvatilo, kad su sjele donekle izmorene natrag. Saja je još izbirala grožđe i brala smokve, da napuni četiri mala sepeta, što će ih sa sobom ponijeti. Nju su još čekale da svrši pa da se onda vrate, jer će brzo pripeći sunce, a i mogao bi tko poći, pa da ih ne vidi onako raskrivene.

Kad je Saja bila gotova, sve se digoše i zamotaše u feredže. Samo je bilo neprilično, kako će se ponijeti ona četiri sepetića pa tevsija i lenđer. Saja nije mogla sve, a one druge nisu mogle nikako radi feredža. S toga djevojke pohitaše naprijed, ne bi li našle koga god da pomogne. Nađoše jednu seosku djevojku, te joj rekoše kuda da pođe i iznese grožđe i smokve do kočije gore pod brijegom, a one samo lako polete, da na Radobolji operu ruke. Gazajući s kamena na kamen nad ćuprijom ispod onoga gustoga i nadvijenoga zelenila, nadnesoše se nad bistru vodu. Djevojke se nihale na kamenju, pa ih spopade hihot. Miješajući rukama po vodi, da je klokotala, od objesti se počeše prskati, te se počeše jedna od druge okrećati i sakrivati feredžom. Đulsa se je od srca smijala i štrcala, ali je i ona bila sva sprijeda mokra tako da joj se je tanka košulja od mokrine priljubila uz bijelu put i izdala onu uvalinu na grudima.

– Šta ste se pomamile? – ukori ih Đulsina tetka.

Djevojke prestaše i umiriše se, te se još smijući udaljiše od vode i pođoše naprijed.

Na putu su ih gore čekale kočije.

– Mati, hajdemo na Čatića česmu! – priđe Đulsa bliže svojoj materi, moleći ju nježnim, umilnim glasom.

– Hoćemo, tako smo se i dogovorile ja i dainica ti.

Djevojke se obradovaše, jer nijedna nije bila na Čatića česmi. Saja reče kočijašima kuda će, pa kad žene posjedaše, pucnuše po konjima, a konji polete. Čatića česma nije daleko od Ilića, upravo na putu kud se ide na Blato. Na lijepom mjestu u okolici Ilića, nasred puta, pod velikom, starom, krošnjatom vrbom, gdje Mostarani izlaze na zelenje, gdje se ustavljaju na kahvu oni koji putuju s Blata ili iz Mostara. Voda istječe iz velikog kamena u kameno korito, te je bistra i hladna.

Kočije se tu ustave, a žene sjedoše u hlad te narediše kahvu i hladne vode. Na česmi nije bilo nikoga putnika, već samo što je uz plot pri kraju privezan othrzao pomamni zekan, a od njega malo podalje sjedio Hilmo. Jako se vratio s Goranaca, gdje je jučer s poslom otišao, a sada se vraća, jer je danas petak. Uza nj bio ibričić kahve. On je vidio ženske, ali ih nije prepoznao, te je i dalje mirno pušio i pio kahvu.

– Tko je ono? – upita jedna od djevojaka, koja ga je tek sa strane pogledala kroz feredžu.

– Zar ga nisi vidjela? Hm... – s čudnim izrazom odgovori druga.

Đulsa je šutila i idući zadnja, okrenula se dva tri puta prama momku.

– Tko je ono, Đulso?

Đulsa raskrili feredžu prama djevojci, kao da se je čudila.

– Hilmo! – zacrveni se u licu.

Kad se je Đulsa okretala, Hilmo ju je prepoznao, te je za njom gledao kad je sa svojim rodicama izišla za salaš. Djevojče se je češće puta još k njemu okrenulo, kao i nehote, a uvijek bi se u licu zacrvenilo. Hilmi je bilo lijepo i zgodno, te se ne bi nikako ni cijeli dan dignuo s kamena, kad bi i ženske tu ostale, kad bi tu bila Đulsa. S toga je čekao dok one pođu, pa tek kad su one sjele u kočije i povezle se onom malom uzbrdicom, zajaše i on svoga zekana te za njim uzastopce. Ispred Kljainih kuća projaha mimo njih, pa ošinu zekana i podbode ga, da je bijesno počeo poskakivati, zatežući i na jedan i na drugi kraj ceste.

Na onoj gredici ispod brijestova, što su se izvisili na podrezanoj uzvisini nad cestom, susretne ga Mehmedalija.

– O, ti, Mehmedalija? Kuda?

– Naši su otišli u vinograd, pa sam im obrekao doći.

– E beli će biti ono, pokaza Hilmo rukom iza sebe, – što se u arabama voze s Čatića česme.

– Jesu, dina mi! – pogleda Hilmo na kočije, za kojima se je dizao prah.

– Hoćeš li po podne u Činđe?

– Hoću!

– E pa vidjet ćemo se! – reče mu Hilmo, pogledav na kočije, te ošinu konja, što je jače mogao. Konj poleti u vas mah.

Hilmo je na konju daleko pred kočijama izmaknuo, da ih nije više mogao ni vidjeti.

Pred podne na jedno dva sahata su Alaginica i djeca joj, pa njezina jetrva sa dvije kćeri stigle u Dônju Mahalu. Čim su došle doma, Đulsa je preko bašča prešla u tetke svojim rodicama, jer ju je nešto tjeralo da bude s njima, a što, nije ni sama znala. Djevojke su se među se razgovarale mnogo i dugo, Đulsa ih je slušala, al' nekako se sveđ rumenila, kad bi djevojke počele govoriti o ašikovanju. Jedna joj rodica, Mejra, ona starija, bila lijepa, a mlađa Zlatija bila bi i još ljepša da joj nije nekoliko tragova od ospica kvarilo glačinu lica. I k njima bi se često, kao i kod drugih djevojaka, sabrale jaranice, došli momci u avliju, te bi se tako mladost zabavljala. A tako su one za danas odredile, da bude u njih sastanak. I Đulsa je znala dolaziti, a napose kako je malo podrasla od godinu dana, te bi gledala i slušala šta druge njezine drugarice rade i govore. A pred dva--tri mjeseca, kano da joj je mladoj o nekom momku oko zapelo, te nije nikada propustila petka, a da ne bi došla, da ih i po drugi i po treći put upita hoće li se u njih skupiti, te koje će djevojke i momci doći. Kad bi joj rodice po prilici nabrajale imena momaka, djevojče bi se čisto smelo i zbunilo, da bi to i slijep čovjek mogao pogoditi. Mati ju je morala i po drugi put zvati po Saji, da joj dođe i pomogne ručak spremati; a upravo začudno, jer je Đulsa i odviše bila poslušna, te nije nikad trebalo da joj se šta dva puta rekne. Drugi put je poslušala i otišla, ali je slabo što mogla pomoći; mati se je na nju morala ljutiti.

S ručkom su dugo čekale Alagu, ali ga nije nikako bilo. Po ručku je Mehmedalija odmah izišao a Đulsa i opet hitro izletjela, te preko bašča rodicama. Nešto ju je tamo vuklo, pa se nije mogla brinuti za to hoće li ju mati pitati gdje je bila, šta li je radila.

U rodica joj se skupilo dosta djevojaka, odmah po ručku. Hodaju po odajama i tavanu, pjevaju, vire na pendžere, na ulicu, šale se i smiju, a Đulsa među njima ni ne shvaćajući sasma njihovih šala i njihova smijeha. I ona bi uzela pjevati, a znala je lijepo izviti glasom, koji joj je bio sladak i mehak. Da sunce ne pada na tavan, djevojke pripele zastore, koji su se spuštali niz direke pa ravno uz trabozane, a otimale se koja će prije da proviri na pendžer.

Ujedanput – oču se pjevanje sa sokaka. Miješali se glasovi krupni, obli, hrapavi, pa jaki i snažni. Odaja se je tresla kad su djevojke preko nje letjele i jagmile se da vide s pendžera tko to pjeva. A kad četa momaka nagrnu u avliju, one se povukoše i izletješe na tavan kao pomamne. Jedina je Đulsa ostala još u odaji i stala na pendžeru, te pogledala na ulicu. Za momcima su zadnji išli i malo popostali Hilmo i Ibro.

– Hajde ulazi! – reče Ibro Hilmi, stavši obojica pred vrata.

Hilmo se izmakao prama sredini ulice i gledao u pendžere, iza kojih je virila Đulsa sa strane. Nije se mogla nikako od njih odmaknuti.

– Hajde ti, eto mene! – mahnu on rukom Ibri, koga nestade za vratima.

Hilmo se začudi, kad na jednom nestade Đulse s pendžera. Izdigivao se je na prste, da bolje vidi, pogledavao sada na ovaj, sad na onaj pendžer – nu nije ju mogao vidjeti. Gdje je, šta joj je? pitao se on nestrpljivo, ne znajući u prvi mah šta da radi.

U avliji je vrelo od razgovora i povikivanja, a s tavana šumilo, kao kad se na stablu sastane jato ptica, pa se javljaju i klepeću krilima. Momci su molili da se djevojke pokažu, pa bi se od časa do časa digao zastor ovdje-ondje – te bi ovaj, onaj, svi uzdahnuli glasno, obijestno, pomamno. I Hilmo uniđe u avliju, te je sve naokolo obilazio pomalo i zavirivao na odajne pendžere, što gledaju na avliju, i na one uz ulicu i na one uz bašču. Obilazio je gotovo sve na prstima, kao da mu se nije htjelo druge smetati, i napokon gotovo da mu dosadi, te stade postrance uz duvar prama tavanu, okrećući onako glavom.

– Ha! – kano da mu nešto sunu u glavu i pogleda na mala vratašca, što vode u bašču.

Polagano pođe preko avlije, odškrinu kapidžik i upade u bašču. Uza zid se je polagano libio i gledao na pendžer, što je ravno bio

okrenut prama Humu. Niz pendžer je virila tanka, zlatom vezena čevra, a kao da ju je netko u ruci držao. Lako se izmaknuo malo na stranu.

– Ona je!

Bila je Đulsa. Sjela u pendžer i naslonila se o jednu stranu leđima, okrenuta od kapidžika. Desnom nogom stala na minder, lijevu onako spustila, a dimije se slegle oko punanih oblina. Jednu ruku metnula u krilo, u lijevoj držala kraj čevre i oprla se njom ispod demira o dônji direk. Sama je sjedila tu, gledajući nekako stidno i zamišljeno, kao što se još djevojče znade milo zamisliti, bacajući pogled niza se, pa da ga onda upre nekuda preko bašča, kamo li. Hilmo ju je mogao vidjeti onako sa strane, lijevo rame i ruku i lijevu stranu glave, koju je naslonila na demire. Opet se primakne duvaru, pa kako je bašča nad avlijom viša – pogledav gore iznad pendžera – mogao je lako uhvatiti čevru za drugi kraj.

– Ah! – preplašeno se ogleda Đulsa i prenu, te pogleda pod pendžer.

Pusti čevru i u tren skoči s pendžera stavši nasred sobe. To ju je tako iznenadilo da joj je u grudima tako počelo kucati, te je i sama rukom na prsima mogla osjetiti. Sklonila malko glavu preda se a rukom se podnimila tako da je prst stavila na rumene usnice, ne mogući se nigdje ustaviti pogledom. Hilmo se je uhvatio za demire, te gledao u odaju, a ona je bila u takvoj smetnji da nije znala šta da radi, već je onako nepomično i zbunjeno stajala.

– Zar si se preplašila od mene, Đulso? – upita ju Hilmo, sve više izdižući glavu.

Đulsa kano da tek tada dođe k sebi, jer odmah umaknu sa sred odaje i sakri se na stranu uz duvar tako, da ju Hilmo nije mogao vidjeti.

– Ne boj me se, Đulso! – mirio ju je slatkim govorom Hilmo, sve kopajuć nogom uz duvar, gdje će da se bolje odupre. Hodi, dina ti, malo bliže, da te samo jednom vidim!

Pa onda bi kušao glavom između demira da proviri, nu uzalud. I fes mu je pao s glave u bašču, te ga sunce počelo peći. Namjesti uho kao da bi htio bolje čuti što bi mu ona rekla. Ali ne čuje ni riječi, već jedino što dopire do njega glasno disanje.

– A zašto da me se tako kloniš? Zar sam ja kriv što sam te davno, kad si još posve malena bila, motrio, što li sam te toliko puta vidio kad si poodrasla? Eto, i jutros... ja sam mirno sjedio na Čatića česmi a kad sam tebe opazio u feredži, bilo mi je kao da me je sunce obasjalo. Samo bliže dođi, jednom samo da te još danas vidim...

Ona nije znala šta da mu rekne, šta li da učini. Da je mogla riječi prozboriti, kazala bi mu da se stidi, a da je bila kadra razmotriti, kako joj je onaj čas u srcu bilo, rekla bi mu da se nečemu veseli, al' i da joj srce kuca, kao djetetu koje su uhvatili da je u nestašnosti nešto počinilo... I ona je nešto učinila, jer se nije mogla smiriti, ni misao sastaviti s mišlju, te je bila rastresena, da pravo nije mogla shvatiti ni Hilminih riječi, već je samo slušala njegov, Hilmin glas, koji joj je prodirao u dno duše.

– Pa baš nećeš ništa da učiniš što ti velim? Pa taman, sad vidim da me nećeš nikada voljeti... i učini, kao da će se spustiti s demira.

– A šta ću ti reći? – izusti polako ona, stisnuvši se još više uz duvar.

– Kaži mi, da nećeš od mene tako bježati.

Ona ga samo pogleda povirivši kriomice, a sladak joj smiješak preleti usnama.

– Hoćeš li da ti reknem? Ti si mi draga i ja te volim, pa se nemoj tuđiti; ta oči i voda svakoga gledaju, a ja te neću odnijeti na očima.

– Hajde, dina ti, da ne vidi tko. Zvat će me majka!

– Ama da te još jednom vidim, pa ću odmah ići!

Ona se odmače od duvara, koraknu nasred odaje, pogleda na pendžer i kao plaha srna poleti k vratima.

– Oh! – uzdahnu Hilmo, udariv prstima po vratu i mahnuv rukom za njom.

Još je malko zurio u vrata, koja su se za Đulsom priklopila, te pusti ruku od demira i diže fes sa suhe trave. Taruć rukom znoj sa čela, jer ga je sunce dobro opalilo u golu glavu brzo ispade na kapidžik, umješav se među momke, da ga tko ne bi opazio gdje je bio. Nije mu se više htjelo da i dalje s njima ide u ašikovanje, s toga odmah, ni ne javiv se nikomu, iziđe na ulicu.

On taman na ulicu, a preda nj Saja.

– O, zar do ta doba, pa sâm? – nasmija se vražki Saja. – Nemoj nam ti Đulse ugrabiti!

Hilmo ju pogleda, pa se nasmija.

– Daj, bolan, da zamotam jedan. More tebi Saja nekada i valjati. Ali Boga mi, ne dolazi joj prazan – jer znaš da Saja mnogo kahve pije, a oko Đulse se mnogi vrzaju.

Momak joj pokuči kutiju a kad Saja smota, i opet se na vas glas nasmija, vadeći iz kutije duhan u džep.

– Ovo, Boga mi, mom Šabanu!

– Nek te vrag nosi! – primi Hilmo kutiju i ode uz ulicu.

Već su se momci bili i razišli, a ićindija davno prošla, kad je Alaginica poslala po Đulsu da dođe doma. Ona se omota u feredžu te preko sokaka odleti, samo što nije utrčala.

– A gdje si toliko? Sad će i ahšam, a tebe nema. Znaš li, jadi te ne znali, da valja večeru siguravati? Sad će ti i babo doći! – korila ju je mati.

Đulsa ne reče ni riječi, već odmah ode u kuhinju i primi se posla. Mati joj naredi šta ima učiniti, pa iziđe na hajat. Mali Meho istrčao na ulicu te čekao, kad će krave naljeći. Sunce taman zapalo. Mukanje iz daljega sve jače i jače bivalo, a po ulicama čekao svijet, da svaki utjera svoju kravu doma. Krave nagrnule, jedna o drugu udara, prolazi, te se naganjaju.

– Evo naše! – kliknu Meho te šipkom udari sa strane po jednoj kravi, a krava u naokolo pa u ulicu. Meho je za njom trčao mašući šipkom.

U to i Šaban donio travu, što ju je za kravu načupao, pa uhvatio bakrenu posudu i otišao po vodu.

– Hajde, Saja, pusti tele iz bašče, pa ga podrži da kravu pomuzem! – reče Alaginica, držeći dižvu u rukama, na kojima je bila zasukala rukave.

Meho potrča kao pomaman za Sajom, pa kad je vodila tele, on je za njim uzastopce išao i okrećući šipkom udarao po njemu. Tele se trgalo i motalo, dok se napokon ne ote Saji iz ruku. Odmah nađe kravu i stade poda nju.

Alaginica pođe preko avlije, a na vrata upade Mehmedalija.

– Gdje si, crn ti obraz, po vas dan? – prekori ga mati. – Hajde mi pridrži tele dok pomuzem!

Mehmedalija šutke primače se kravi, obuhvati tele po trbusima i oko vrata, al' tele se jako držalo, te nije htjelo daleko od krave. Alaginica čučnu uz kravu, držeći dižvu jednom rukom za uho, ogledajući se kako se tele otimlje Mehmedaliji iz ruku.

– Nećeš! – sapinjao je Mehmedalija tele i od napora odahnuo.

Mati mu pusti dižvu iz ruke, kad je oćutila njegov dah. Samo ga pogleda, kao malo se smrknu i opet nastavi posao naglo, hitro. Mehmedalija je to opazio, pa nekako plašljivo okrenu glavu na stranu. Kad je Alaginica pomuzla, unese dižvu u kuću, izli mlijeko u kotao i nataknu na vatru.

Đulsa se je čudila kako je to mati pohitila, a nekako neobično šutila.

– Kako to, mati moja, te nisi mlijeko ni procijedila!

– De prođi me se, ne znam, jadna, ni kud glavom udaram! – mahnu joj mati srdito rukom.

Mehmedalija iziđe na tavan, te se ušutio gore kao mrav. Kad je bilo da se ahšam klanja, mati ga je zovnula da klanja. Kad je došao i Alaga, te svi sjeli za večeru, Mehmedalija se odmakao u dno, te hitro jeo i gledao preda se, kao da se je bojao da na njemu što ne opaze. Ipak je vidio da ga mati češće pogleda oštrim pogledom.

– Gdje si ti bio danas? – upita Alaginica čovjeka.

– Gdje sam bio... Hm – u Hasanage! – odbaci Alaga rukom. Ta znaš, kakav je...

– Znam, dina mi. Pretrese i more i zemlju, a na srijedi ništa. Prešnije bi mu bilo da se bavi poslom. Žalostan, da je na Hasan-aginu, već bi Švabo davno otišao, a Švabi bogme ni ukraj uha!

– Ne zanovetaj, stara!

– Kud se prija vrati s Brotnja?

– A šta ću. Eto tamo lijepo ponijelo. Rekao sam im da duhan podberu i nanižu, pa onda ne znam šta bih tamo. A, Boga mi, meni se tamo nekako i ne mili.

– Šta ti se ne bi mililo? Na svome si.

– Alaga! – zovnu netko s vrata.

– Ehe! – ozva se Alaga preko zalogaja. Hajde, Mehmedalija, izvedi ga gore, a ti, Đulso, užezi čirak.

Bio je to komšija Mula-efendija, a Alaga ga je osobito volio, jer je čitao stambulske novine, te je uvijek znao nešto pripovijedati.

Alaga je još malo popojeo, pa otišao za Mula-efendijom u odaju, a i Mehmedalija umaknu gore k njima, da ga ne bi mati što pitala. Čim je ocu i Mula-efendiji unio kahvu, odmah je otišao da spava. Kasnije im je još došao i Mujaga, te su se do dugo razgovarali, dok su u sobi sjedile same Alaginica i Đulsa. Kasno je bilo kad su se sijeldžije razišle.

Alaga sio u gaćama i košulji, da još jednu zapali, a Alaginica, čitavu večer zabrinuta, izišla gore u odaju, gdje je Mehmedalija spavao. Stanuvši do njega, spotače se nogom o lješnike, koji su se bili razasuli, kako se je Mehmedalija bio raspasavao.

– A jest, on se okamenio! – zajada ona, pa onda u sebi nešto preuči, kao da je htjela molitvom oprati što je kletvu izrekla nad svojim sinom.

Mehmedalija je nauznak tvrdo spavao i hrkao. Mati mu se sagne nada nj, nad njegova usta i od jednom zalomi rukama.

– A, sine moj! – bolnim izrazom na licu izusti nad njim. Šta sam jadna doživjela! Zar si se dao na piće, na rakiju? Tužne mene, kud te na zlo navode!

Lijepa je bila noć, vedra i zvjezdana, a na pendžere mjesec veselo gukao u odaju. Mati je zamišljeno i tužno gledala svoga sina, a duša joj se i srce cijepalo od boli žalosti. Mnogo bi još više tu stajala da ju ne prenu kucanje po vratima. Alaga po običaju bio izišao da pogleda jesu li vrata dobro zaključana. Tek se tada i ona digla i pošla da spava, al' tužne i neugodne misli nisu joj dale zaspati do kasno doba noći.

V

Dolazak austrijske vojske koliko god je učinio zamašne promjene u javnom životu i odnošajima, tim je jače djelovao na nutarnje shvaćanje ljudi i u njihovu mišljenju učinio silan preokret. Neki su taj veliki događaj shvaćali na svoju ruku dobrim, te je na njih s prva maha djelovao tako da je podigao u njima volju, da je djelovao na njih razdraženo veselo, te im pobudio i obijest, dok su ga drugi gledali sa sasma druge, protivne strane. Ovi su ga smatrali slučajnim, nenaravnim, suvišnim zlom, koje smjera, kako su oni mislili, da razruši sve ono, što je do sada dobro bilo – ne uzimajući u obzir samo upravu – da razruši i svetost islamske vjere i obiteljski život. Ovim novim odnošajima, mislili su i računali oni, jedina je ta svrha, da istrijebe, sataru islamsku vjeru, da vlasnike protjeraju sa njihove grude zemlje, da ih progone te da poprime drugu vjeru, ostavivši islam, u komu su se rodili i koji su primili od otaca svojih. Takovo shvaćanje stvari dakako da je nepovoljno djelovalo na ljude, te su postali kao potišteni, ubijeni u srce, u ponos, pak ih je sve o sve i za sve uhvatila ona nebriga, koja nanosi štetu, izgubili su svaku volju da se brinu za se kako su se prije brinuli.

Ove su promjene i na Alagu tako djelovale, upravo pogubno. Onaj ponos slobodnoga, nezavisnoga čovjeka kano da se je sasma ugušio, a na vanjštinu su izbijali znakovi duševne potištenosti. Kako god drugi, i on je tako bio kao bez glave, a cijeli mu rad i posao bijaše s ljudima, na sijelima i sastancima razgovarati o velikim događajima koji će doći. A svi su ih u svakoj najmanjoj stvari predviđali i očekivali ih kao spas, koji će ih izbaviti iz ovoga stanja.

– Austrija je došla samo na šest mjeseci, na godinu dana, da uvede mir, pa onda opet s Bogom! – govorili su s uvjerenjem jedni.

– Najviše, ako ostane tri godine! – tješili su se drugi kad vidješe da Austrija ne iziđe nakon šest mjeseci.

I u toj nekoj nadi da će se izbaviti ovoga stanja, u toj trzavici, koja ih je zaokupljavala, nisu imali kada od smetnje da se brinu sami sobom i za se. U jedan mah kao da su izgubili svako shvaćanje, svaku volju za rad. Dok su se jedni u tom metežu iselili, drugi su se spremali sasma odlučno, al' ipak čekajući pri tom one velike neke događaje koji bi brzo imali nastupiti.

– Svakako mi se je seliti, pa što bih da radim? mislili su sobom oni, ne znadući nikako da se doume da bi više sobom ponijeli kad se budu iseljavali uzrade li što marnije, jače.

U takovim visokim razmišljavanjima plivao je i Alaga, ne mogući nikako shvatiti ni uvidjeti, da se time on i ostali igraju smiješne, sijede djece. Rad mu se organičavao samo na raspravljanje o tomu, kad će nastupiti jedan od nekakvih velikih događaja, dok je brigu za svoja imanja prepustio slijepom vremenu, odgoj djece samoj materi, dok ona može nad djecom zapovijedati, a kad se ona otmu od nje, onda da se vode naglom krvi i nepromišljenim činima nedozrelih mladića. Kuća njegova bio mu je stan mira, gdje bi odahnuo i razblažio se u krugu svoje žene i djece, al' otkuda je htio odmah da se digne i potraži svoje znance u čaršiji.

Primaklo se i vrijeme trganju. Upravo u prvu nedjelju mjeseca rujna Alaga iza podne, kako je malo pospavao, digao se, umio i onda onako u gaćama i košulji sio na hajatu pa zapalio na čibuk. Đulsa

s Mehom otišla u tetke, te su tako sami doma bili Alaga i žena mu. Mehmedalija je nekud bio izišao odmah iza ručka.

Hanuma iziđe iz sobe, gdje je nešto bila spremala, pa sjede na sofu iza Alage.

– Evo sad je vrijeme već i trganju! – započe ona razgovor.

– Pa taman! – zaokruži malo čibukom Alaga po hajatu.

– Ja ne znam, dina mi, kako si ti nekako čudan čovjek postô!

– Aa što to? Eeh! – otegnu Alaga i pomaknu kapu na glavi.

– Sad se ne prihvaćaš onako posla kao prije, već sve pušćaš. Uvijek si se i sam brinuo, kad bi došlo vrijeme žetvi, branju, trganju, okopavanju, a sada...

Alaga se okrenu polako, pogleda ju malo, pa opet preda se. Metnu takum u usta, jako potegnu nekoliko puta iz čibuka, pa onda na vas glas otpuhnu dim, te ponovno potegnu iz čibuka u se. Kako je ženu pogledao, onako ona odmah ušuti.

– Šta ti znaš! – otrese se na nju, prikupivši obrvu obrvi.

– A, dina mi, znam! Evo ove godine zapustio si, te nisi okopao ono vinograda, pa i drugo što si uradio? Evo sad će na trganje, a ti kao da ni ne misliš na to. Niti si se pobrinuo gdje ćeš grožđe prodati, ni ništa.

– De, nemoj mi tu... i puhnu u čibuk, da je iz lule izletio vrući pepeo daleko, u sred hajata.

– Pa i Mehmedaliji si pustio! – nastavljala je hanuma, ne brinući se što ju Alaga nerado sluša. Nekud se daje u bijes po vas dan, a na večer ga nema doma nikad prije mraka. Što ga ne izružiš?

Alaga se diže, prisloni čibuk uz stepenice, te s rukama na leđima stade do hajata pred strehom i pogleda preko avlinskoga duvara u nebo, pa se odmah vrati.

– Kuda gledaš, kud ćeš?

– Daj mi iznesi haljine da se obučem! – odreza joj on.

Kad se je obukao, pozdravi ženu i pođe preko avlije.

– Hoćeš li u čaršiju? – pođe ona polagano za njim. De, dina ti, gledaj to urediti za trganje i nađi komu ćeš grožđe prodati!

– Sutra ću! – odmahnu on rukom u vis te ju opet spusti niza se i iziđe na vrata.

I zbilja, kad se je sastao u kahvi s ljudima, počeo razgovor o trganju, te ugovorio s Ćemalovićem i Blagajcem, da će do osam dana početi trgati. Sutra dan raspitivao je po trgovcima, koji će grožđe kupiti, te jedva nađe jednoga, al' uz lošu cijenu, jer da mu "neće biti sasma dobro, jer nije vinograd obradio". Nakupovao u čaršiji lika, mješina, te naredio majstora, koji će mu kace nabijati, gdje će mu stati mast. Čak je išao sam po sebi to sve da obavi.

U prvu subotu Alaga već bio posve spreman, te je po podne mogao poći na Brotnjo. Dvije sejsane opremio; na jednoj čador i prostirke, a na drugoj dva sepeta: u jednom mali Meho a u drugomu spremljena zahira, što ju je hanuma priredila. Iz jutra su otpremljeni bili sepeti, a s njima je jašući otišao i Mehmedalija. Sam Alaga uzjahao na konja, koji je pod njim poigravao u bogatoj, crvenoj ormi s resama, da su na njem poskakivale bisage i s jedne i s druge strane, dok je nad njima bila privezana smotana crvena kabanica.

Vinogradi Alagini su bili u Hamzićima pod Ozrenom, na plodnom Brotnju. Selo Hamzići se prosulo po obroncima Ozrena, a ispod sela, gotovo podno Ozrena dizala se je Alagina kula. Kad je Alaga u mrak razjahao i raspusatio, već su u oboru kod kule spremne stajale kace, sepeti, mijehovi potopljeni, u kojima će se mast tjerati u Mostar. Kula im je bila lijepo uređena i pospremljena, jer će u njoj aga ostati jedno desetak dana. Diže se na podnožju brda, od kamena građena, te gleda pod sobom polje, zasađeno lozom. Odmah pred kulom, pred vratima joj činila hlad velika, krošnata murva, a malo podalje među brijestovima udubao se bunar, u komu je po površini vode plivalo lišće, što je opalo sa stabala.

Odmah ono veče, kako je Alaga pao na kulu, došli mu na sijelo neki, koji su dan, dva prije njega stigli na selo radi trganja. Tu su bili Ćemalovići, Blagajci, pa po zahodu sunca sjeli pod murvom, gdje su po travi prostrli sag, te se tu na otvorenom rashlađivali, razgovarali i pili kahvu. Sutra dan Alaga razapeo čador u polju među vinogradima, te nije bilo večeri, kad se ne bi tu kod njega sastali i ostali. Pred čadorom bi im se pekla zaoblica, a oni u čadoru, jedva čekajući, da se okrijepe. Ta po čitav su dan oblijetavali tamo i amo, zavirivali u kace, mastom omašćene, il', kad bi se grožđe mjerilo, prigledavali u kantare, po kojima se je već uhvatila kora od grožđa, da bi se teško mogle na prvi mah i rêze opaziti, te se je moralo pri mjerenju najprije po njima prstima potrati. A pčele opet, da su ih uvijek morali oko sebe razganjati.

Trgači se znoje po čitave dane, a Meho oblijeće i trče naokolo svuda, veseleći se i radujući. Mehmedaliju Alaga spremio jednomu kmetu tamo prijeko iza vinograda na drugoj strani, da se njime ugovori radi četvrtine od vinograda. Tamo su bili lijepi vinogradi, pa je baš očekivao pod čadorom kad će Mehmedalija doći.

Po podne sav znojan dođe on ocu.

– Šta je, kad će? – upita ga Alaga.

– Bježi, dina ti, volio bih da mu nisam otišao.

– A što?

– Kmet digao glavu, pa ne da sa sobom ni govoriti. Ja njemu: E hajde, Šimune, da vidimo, šta je s vinogradom i četvrtinom! A on meni: Odlazi mi, balijo, s puta! Eto znaj, kako mi je tada bilo. Nisam znao što ću, već ga samo pogledam, a on mi se još nasmija pa reče: Ja sam sada "efendijo!" a ti "kume!" – i ode od mene, a ja, Boga mi, ne znadoh šta drugo već vrcem amo!

Dok je Mehmedalija to pripovijedao, Alaga ga je slušao otvorenih usta, a kad momče ušuti, Alaga podiže koljena, ispod njih sveza ruku i onako se ravno zagleda čadoru na vrata. Mehmedalija se oslonio o direk posred čadora, pritisnuo leđima ruke, pogledajući kradom katkad oca, jer je znao, kad se on tako namjesti, da je ozlovoljen te neće, da ga tko uznemiruje. Po vinogradima su trgači trgali i pjevali, prenosili grožđe, sipali ga u kace, a drugo izbirali i njime punili sepete.

– Neće on meni dugo! – probudi se Alaga, izvaliv se napola na jastuk. Ti hajde – pogleda Mehmedaliju – i naredi, da se zakolje jedno šilježe za večeru!

Mehmedalija iziđe ispod čadora, a Alaga jošte ostade pod njim. Pa onda se i on diže i zađe u vinograd među trgače, a odatle pređe tamo gdje su bili Ćemalović pa Blagajac. S njima je ostao gotovo do mraka.

Taman što je Alaga pod svojim čadorom otklanjao ahšam, eto ti mu dođoše i Ćemalović i Blagajac. Pozvao ih Alaga sebi na sijelo. Kad je bila zaoblica gotova, večerali, pa posjedali da se razgovaraju. A to im je čitava zabava na selu. Mehmedalija je s Mehom otišao u kulu, da tamo spavaju.

Na čador je, na otvorena vrata u mrak probijalo svjetlo muma, a iz vinograda, iz kaca dopirao jaki zadah masta. Sve se naokolo smirilo, a u Hamzićima tek gdje i gdje vidjelo se gdje se pomiče

svjetlo luči, da se opet brzo utrne. I napokon se sve stiša, tek što bi se od časa do časa tihim mrakom razlijegnulo múkanje goveda ili hrzanje konja.

Ona dvojica sijeldžija pripovijedala kakvo im je grožđe i kako im je prilično urodilo.

– A meni je bilo po podne, da bih sve do đavola poslao! – ljutito reče Alaga, useknuv mašicama fitilj od muma.

– Što to?

– Ma kako ne bi? Kmet digao glavu otkako Švaba dođe, pa neće s tobom više ni da razgovara kao čovjek s čovjekom, već te ispsuje, izruži. On hoće sada da bude aga, a mi kmetovi!

– Uzobijestila se pasja vjera!

– Jest, jest! Ama neću ja to podnositi! Eno danas mi ona nesreća, Šimun, izgrdi sina, gdje sam ga poslao da traži što je moje.

– Pa šta ćeš mu? – kao u jedan glas upitaše obje sijeldžije.

– Prodat ću ga pošto-poto. Neće on meni jahati za vratom. Prije nikad boljega kmeta – a vidi ti njega sada!

– Pa i ljetos si jednoga prodao! – opomenu Alagu Ćemalović.

– Jesam. Nije mi dotjerao sijena, koliko me ide, a ja mu nađoh kupca, pa neka ga đavoli nose! – kresao je Alaga vas smrknut.

I jest Alaga bio prodao kmeta uprav pored jedno mjesec-dva dana. Prijašnjih vremena on ne bi to učinio, ama ni pomislio. Već sada ga je svaka i najmanja stvar dražila, pa bi u raspaljenosti sve učinio, a kamo li da ga ne bi prodao.

– De, de, bit će nam i gore!

– A što, bolan, misliš li ti da će nas naš car ovako prepustiti? – pogleda Alaga Blagajca.

– Ćs! – slegnu on ramenima. Ne znam. Svakako nam se dobro ne piše.

– Ja šta ćemo mi?

– Pričekat godinu-dvije dana? – započe Alaga, pa malo ušuti. – A onda, ne bude li šta, moremo iseliti. Ne može turčin ovdje više ostati. Tjerat će nas i iz vjere!

Alaga je bio, kao da mu se je prelila žuč, a cijelo veče bio je smrknut, kao čovjek koji naslućuje samo zlo nalazeći se u zlu, a bez nade da bi se iz njega mogao iskopati. Kad bi sva trojica malko umuknula i zašutila, on bi se zanio u prvanja vremena i sjetio se kako je nekada znalo bivati ovdje, upravo ovdje o trganju kod njega veselo, veselo. Onda bilo i pjevanja i guslanja, i šala i smijeha, a sada svega toga nema, niti komu na mu pada zabava i veselje. Kad je on ikada pomislio da bi se mogao rastaviti ma sa i jednim svojim kmetom, sa i jednom svojom zemljom? A evo sada kano da se je sve urotilo, pa mu ne preostaje drugo već da se sa svim raskrsti i ode gdje mu nitko neće smetati ni u njegovu imanju, ni njegovu dinu. A kad su kasno u noć legli da spavaju, Alaga se je još nekoliko puta na ćilimu okrenuo, ni ljut ni bijesan, već kao čovjek koji vidi da mu je sve krivo, a svemu opet ne more doskočiti i da mu se je uzalud ljutiti, već gledati, da se iskopa pošto-poto, što prije iz toga zla, da bježi glavom bez obzira dok i gore ne bude.

Jedva je čekao, da svrši trganje, a kad je bio zadnji dan, bilo mu je pri srcu upravo lakše, da se je i na njemu vidjelo. Kad je i zadnji mijeh masta stjeran u Mostar, kad je i zadnji sepet doma otpremljen bio, odmah onaj čas pospremi sve ostalo i dade natovariti, pa da sutra zorom krene s djecom u Mostar.

Jedva je čekao, da dođe doma, hoteć da u miru malo otpočine. Nu jedva on prispio, al' tamo sve pri poslu. Tu se grožđe razređuje i sve se sprema za pekmez, ćufter, a ostalo da se osuši za ćerez. Alagi je to bilo kao uz kosu kad je to vidio, tako mu nekako sve omrznulo, pa je izlazio u čaršiju i opet po čitave dane išao od dućana, do dućana, da mu vrijeme prođe, ili bi sio u kahvu s još kojima, te tu bi sjedili po čitavo božje jutro, od osvita do podne, podijeliv jedan s drugim tek nekoliko riječi. Time je on kratio dane. I prije je tako radio, al' onda mu to nije dosađivalo, jer nije imao na srcu brige; tako su i drugi radili. Ali sada mu je i toga dosta, mada mu je to mirovanje bilo kao nuždan lijek, da se primiri i otrese briga. Pune table pepela iz čibuka bile su jedino svjedočanstvo što je i koliko je Alaga na dan uradio.

U to se primicala i jesen, a kad je list opao i još kasnije – s Podveleži mu stiglo maslo i pastrma. U njega doma radi se po čitave dane, živo, neumorno, sve se posprema, pastrma kolje i izvješava da se suši, a Alagi kano i to da je bilo suvišno i dosadno, pa je uprav tada gledao da što manje bude kod kuće. Žena mu nije imala kada ni da, što no se kaže, pravo zalogaja metne u usta od velikoga posla. Od rana jutra pa do kasne večeri uvijek joj zavrnuti rukavi, te jedva što bi se po danu smirila, kad bi morala ići klanjati podne i ićindiju. Bila je žena radišna, valjana, a u radu kano da je najviše uživala. Uza nju je jednako radila i Đulsa, koju je mati sve upućivala šta i kako ima da uredi.

Pod jesen je u kući najviše posla, pa se nema kada čime drugim baviti. Hanuma se je bila od uvijek privikla da Alage nema po danu doma, a sada je malo opažala i mogla opaziti da ne viđa Mehmedaliju. Tek na večer kad bi iza posla sjela, kad bi on trgnuo na vrata, prekorila bi ga gdje je po vas dan bio, šta li je radio. Mehmedalija bi samo šutio ili u kratko odgovorio, da nije nigdje bio. To je obični odgovor, kad koga pitaš, a on ti niti smije niti hoće pravo kazati.

Tamo lipo u duboku jesen, kad se s burom najavljuje zima, jedno dva puta izasebice Mehmedalije nije bilo ni po cijele večeri doma, te bi došao tek tamo iza ponoći i unišao kroz avliju, gdje je stanovala Saja. Alaga kano da nije mogao ili htio opaziti, da nema Mehmedalije, pa nije ništa ni prigovorio. Ženu mu je to peklo, ali je ipak šutila, jadajući se u srcu, kako se je Alaga promijenio, pa ne zna ni sina da ukori. Bolilo ju je to tim više, jer je djecu svoju pa i Mehmedaliju voljela kao zenicu u očima, te bi joj se srce paralo kad bi pomislila, ne kalaši li joj se možda sin po gradu.

Jednoga dana onako pred večer počela puhati bura, pa sve jače i jače, da je počela tresti i lomatati kao pomamna. Zviždala je o pećine, zaprskavala prahom i pijeskom zanosila vodu, a hujila po sokacima i oko kuća, da je počela i ploče s krovova bacati. Što više mrak, to sve više bura raste, a u noć kad su u Alage već i polegli, udarila najjače bjesniti, krčeći i kidajući sve što je mogla. Nešto od bijesa bure, a nešto od brige Alaginica nije mogla stisnuti očiju, već je gotovo cijelu noć ostala budna. Okretala se i na jednu i na drugu stranu, bila je nemirna, a po sto puta bi pogledala na sobni pendžer i preko avlije i na kapidžik. Već je i ponoć prošla davno, a bura neprestano bujila i bjesnila oko kuće. Alaginica bi malo stisnula očima, nu kad bi bura jače zaduhala, odmah bi se prenula iz onoga polusna i digla na dušeku, te pogledala prama avlinskim vratima.

Bila je u velikoj brizi za Mehmedalijom, jer ga cijelu noć nema doma. Gdje je, šta je? pitala se je u sebi, a kako bi bura jače huknula, onako bi se ona stresla ramenima, glavom, cijelim tijelom. To bi joj rastjeralo onu polusanicu, te bi i opet ostala budna, i tako cijelu

noć nije mogla zaspati. I zora zazorila, – a ona je budna dočeka. Kad se je digla iz dušeka, sve je nešto sobom govorila i šaptala.

– Dina mi, neću da mi više ovako radi! – reče otvarajući vrata od kuće, kad je htjela da loži vatru. Kazat ću mu ocu, pa neka se on s njim mjeri. Neću ga štediti. Čitavu u Boga noć – a gdje je, jadna ja ne bila?

U to se i Alaga digao, a kad ona iziđe iz kuće, gdje je šerbet pristavila, nađe ga da se umiva.

– Eto ti na, tvoga posla i brige! – više žalosno nego ljutito dobaci Alagi.

– De, šta je opet? Sve ti nešto imaš!

– Kako ne bih? A što se ništa ne brineš za sina? Evo i dan, a njega nema doma. Kuku meni, šta će od njega biti!

– Šta, zar još nije došao? E – reći ću ja njemu!

– Hoćeš, ja, znam ja kako ćeš mu reći. Ti se zavukao, pa sve naklapaš nekakve besposlice tamo po čaršiji, a nemaš kada da vidiš šta ti je doma!

– De, nemoj, Allaha ti! Izružit ću ga! A da nije – govoraše tarući se mahramom – ostao u koga jarana? Ta vidiš kakav je vjetar bio, pa bit će tamo gdje prijeko. Ako je, i pravo, kud bi po ovom vjetru preko ćuprije i Donjom Mahalom.

Alaginica stisnu usnicama, naglo se okrenu i ode u kuću, te se iz nje nije ni vraćala. Đulsu je zovnula da iznese kahvu ocu, koji je uz dagaru sjedio i pušio, ogrnut ćurkom.

Izjutra vjetar popustio, a nebom se povlačilo nekoliko oblaka. Ulice i ceste kao metlom ometane, a kad ja Alaga izišao bio u čaršiju, čuo je, gdje se pripovijeda, kako je noćas bura iskrčila mnoga stabla. Po dućanima dućandžije metnuli staklena vrata, pa sjedili za njima uz dagare, ili ćumur palili pred dućanima da ga onda unesu.

Alaga navukao na se ćurdiju, nekako stegnuo ruke u rukave, pa otišao tamo na Tepu i sio u kahvu. Bilo je još ljudi u kahvi, malo se porazgovarali, kako je bura bjesnila, pa svi ušutili. Alaga je onako gledao na ulicu, a poda se noge potkupio.

Ujedanput pokuca na staklo.

Ulicom prolazio Mehmedalija, pa se okrenuo i pogledao tko to zakuca.

– Amo, amo! – mahao ga otac rukom.

Mehmedalija uniđe pred nj.

– A gdje si bi cijelu noć, ostriženjače? – smrknuo se na nj.

– Nisam nigdje! – kao u neprilici nakon male stanke odgovori Mehmedalija. Bili smo u Ibre na sijelu, pa kako udari bura, nije mi se dalo po njoj klipsati u Dônju Mahalu.

– A tako, tako! Odmah hajde materi, pa joj kaži, jer bi te ubila bila.

Mehmedalija odmah izmaknu, a Alaga i opet poče mirno gledati na ulicu, kano zadovoljan, što je pred ženom pogodio gdje mu je sin cijelu noć bio izostao.

VI

U novim odnošajima Alaga je bio odijeljen, otcijepljen od sveg ostalog svijeta. On ne živi više usporedo s njime, a što koji dan više, tim su točnije, oštrije odsječene granice između njih. Neko nepovjerenje, odvratnost, neka nejasna mržnja svega, što je novo, bio je putokaz Alagi za njegove nazore i misli, a sve je završavalo u najvišem vrhuncu tako da ne smije dolaziti u doticaj sa svakim, ili, što više, čuvati se takovih doticaja, napose s ljudima koji su tek došli bilo u kojem zvanju. Njegov taj oprez, to njegovo čuvanje samoga sebe tako je daleko doprlo, te on nije znao da je nekoliko došljaka podiglo dućane, pa da veoma lijepo i unosno rade trgovanjem i pretrgovanjem, da ih je mnogo koji su došli, te trudom ruku svojih ili poduzećima zarađuju lijepe svote novca. To on niti je znao, niti je mario znati: ta šta se njega tiče, šta se događa na drugoj strani grada, na priječkoj strani? Što je na nj spadalo, tko će i odkuda sutra podignuti lijepu, veliku kuću, kupiti zemljište, kmetove? To njegova stvar nije bila, niti je uviđao nuždu da njom tare glavu. Mnogo je važnije za nj bilo, šta misli Osmanlija, hoće li se maknuti, je li Rusija izbacila vojsku na Puljičku, u kratko, tko će protjerati novu vojsku. Svaki glasi o tome, svako i najmanje i najpovršnije pripovijedanje za njega je imalo veliko značenje, da odatle izvađa kojekakove misli i zaključke, ako ih je kad uopće izvađao. Samo ne ovo što je sada – a za ostalo se nije brinuo, te je bio kao čovjek koji bi sam sebi svezao oči u nakani da podsigurno nekuda daleko ode – samo da ode.

On je bio u sebi svijestan toga da su mu misli i osnove velike, zamašne, a tako opet jednostavne i naravne da se ne mogu jednostavnije zamisliti. S toga, što su mu bile velike i zamašne, odjeljivao se je od drugih, priključujući se samo najužemu krugu svojih prijatelja, a držeći se kao mrav, kad bi ga slijepi slučaj doveo među onakove, u koje nije bio pouzdan; s toga pak, što su mu misli i osnove bile jednostavne i naravne, nije smatrao nuždnim, da ih ide rasčimavati i ispitivati, da li bi se mogle izvesti, kako, te koja bi im posljedica bila. "Samo ne ovo, što je sada!" – to je oštrica, u koju su se zašiljavale sve njegove želje.

U takovim mislima, u takovim željama onda nije čudo što je postao onako zavučenim, onako zabrinutim kad bi ga tko mu drago vidio u čaršiji, u koju je on uvijek, redovito izlazio u njoj preko dana redovito boravio. I mada je imao najuži krug svojih prijatelja, kakov je on sam htio i kušao stvoriti, ipak bi se on ustavio i ovdje i ondje, javio se i ovomu i onomu. Ali svaka njegova riječ, svako njegovo kretanje odavalo je da je nekako smrknut i u srcu i u duši, kako god se je činio ozbiljnim i zamišljenim na licu i u očima. A svaka ga je i najmanja stvar, koja mu ne bi bila po volji, znala silno uzmutiti i potresti, al' tako, da nikada ne bi svoga nezadovoljstva izrekao vidnim vanjskim načinom, već, naprotiv, sačuvao vazda onu svoju mirnu zabrinutost i ozbiljnost. Tako mu ono ljetos nije jedan kmet dotjerao onoliko sijena koliko prvanjih godina i koliko je on opravdano mislio da bi moglo biti. Njemu je to bio odmah veliki i važni razlog da proda kmeta. Prvanjih godina on toga ne bi pomislio ni za živu glavu, niti je ikada radi tako šta zamjeravao i najmanje svojim kmetovima. Svemu je mogao naći razlog, te ne samo što je bio dobar aga, već i kao uviđavan gospodar odmah je uvijek znao nestašicu rastumačiti time, što je i zbilja te i te godine uništila suša, obilata tuča, raznio vjetar, ubio mraz. Sada mu takovi razlozi nisu ništa vrijedili ni valjali – a konac je bio pripovijesti taj, da je Alaga imao jednoga kmeta manje. Malo za tim prodao je i drugoga, što mu je sina o trganju isčekao na osoran način.

U takom stanju slabo i malo je mogao opažati, šta biva i šta jest oko njega. Njegova najbliža okolina kano da nije za nj ni postojala, odnosno u toliko, u koliko je mislio, da mu ona mora priznavati, da su mu želje opravdane, nužne, te da se mora njima i ona pokoriti, priljubiti.

Uza sve ono, za čim se je u duši zanosio, ostao je kao i prije dobar otac i domaćin, al' takov koji misli da mu je dovoljno samo

dobro htjeti onima koji od njega ovise i koji ga gledaju kao prvoga i najbližeg, koji se za njih brine i koji ih čuva. Njegova obitelj, njegova kuća mu je mila i draga, al' nije mu više u njoj nekako bivalo ugodno, kano prije, i kano sada u krugu i društvu onih svojih prijatelja koji su s njim dijelili jednake nazore i o kojima je mislio da su s njim ravni govoriti. Otuda ona njegova šutljivost kod kuće, otuda i ona neka upravo nebriga za sve što se u kući događa. Kako što ide, kojim redom, on nije znao, niti je mogao i imao vremena da se bavi i zanaša onim što se zove domaća radost il' žalost. Imao je i odviše važnijih stvari nego što su te.

Pred godinu, dvije-dana, dok nije bio takov, malo je bilo razlikâ između njega i njegove žene, dapače nije ih ni bilo, kako je ona bila vrijedna i uviđavna žena, nastojala je da svaku obori, pa je tako kroz dugo vremena vladao mir, skladnost i zadovoljstvo. I sada je toga bilo, al' ne u onoj podpunosti kao nekoč. Hanuma je bila bistra pogleda, te je mogla lako opaziti kako se je Alaga promijenio, a to je na nju djelovalo vrlo neugodno. Nikada mu nije opraštala što se je dao tako na ta sijela, na ta naklapanja i besposlice, kako je ona govorila. Mnogo puta mu je kušala kazati što se njoj čini i šta ona misli, ne odboravajući njegova postupka i nemara, ali joj je to uzalud bivalo, jer bi se Alaga i na nju nekako kao okosio. On kao da se je sam ispisao iz kućnoga kruga, prepustivši ženi svu brigu, a držeći da je njegova samo i jedino ta zadaća i dužnost da se bavi stvarima koje će doći i koje će promijeniti sve odnošaje.

Od svojih posebnih briga nije imao kada ni da se raspita čim se Avdo bavi, šta li radi, mada je uvijek mislio o njegovu dobru. Avdo bi često njega susreo, gledao da se s njim razgovara, nu kao da Alaga nije imao za to vremena.

– Drugi ćemo put, evo sad imam nešto posla! – rekao bi mu i požurio se, a u istinu sav mu je posao bio u tomu da ode u čaršiju i sjedne negdje na dućan, da podijeli samo nekoliko riječi, ili se zavuče u kahvu pa da tu šuti po cijeli dan.

Tek malo po podne a osobito i redovito navečer došlo bi da se razgovara, kad bi se svi prijatelji okupili, u razgovoru zaboravljajući da odu doma.

Avdo, kako je cijenio Alagu i morao mu biti zahvalan, ne bi mu se usudio ništa zamjeriti, već bi pošao za svojim poslom. On je sada već, tamo pod zimu, otvorio lijep dućan na Luci, a malo-pomalo te počeo mesom po ugovoru raditi s vojskom. Posao mu je veoma dobro uspijevao. Isto i Muši, koji je sjedio u kahvi, što su ju u logoru podigli, prodavajući uz to i druge stvari.

Tako je Alagi prolazilo vrijeme i on u vremenu. Na ženu mu se pak svalile sve brige, koje je on sa sebe stresao, pa mada je bila žena od razbora i srčana, znale su ju često puta ljuto oboriti. Začudo, kako se je ona znala dovinuti tomu da to tako ne može dalje ići niti dobru dovesti potraje li sve tako. Koliko je god ljubila svoga Alagu, toliko isto i svoju djecu. Đulsi je posvetila svu brigu, koju razumna mati može posvetiti svojoj dobroj kćeri, a Mehu je nadzirala osobito, možda i s toga što je bio mezimac. Kad bi ga spremala u mejtef, opremila bi ga što se ljepše more, da je bila milota od djeteta. Meho i Đulsa su joj bila velika radost, al' joj je tu radost mnogo nešto mutilo. Nekakav ju strah spopadao kad bi se dala na razmatranje i razmišljanje kako Alaga troši vrijeme – a bogme i novce. Od uvijek je bio veoma potrošan čovjek, to onda kad se je i marljivije radilo, a sada, kad upravo ništa ne radi, već sve zapušćava, postao je i potrošniji. Uz to grdnija joj je bol bila što radi Mehmedalija. On se, rekao bi, već sveosve odbio od doma, pa ga nikada ni u vrijeme ni u dobu kad treba. Otac mu ili nije htio, ili nije vidio, ili nije mario, da ga nadzire, kad ustreba, da ga ukori, već ga prepustio, kao i ostalo, materi. A Mehmedalija se prestao matere bojati, te što bi ona na nj zavikala, što bi ga korila, bilo joj je suviše uzalud kvariti prsi. Po cijele dane, po cijele noći znao bi on ne doći doma, te koliko je sam Alaga trošio, Mehmedalija je i deset puta više. Otac mu je uvijek davao novaca – a volio ga je i ponosio se je svojim sinom.

Jednom ga susreo Omer-efendija, pa uz ostali razgovor na koncu mu reče:

– A što ti, dina ti, Alaga, ne daš Mehmedaliju u školu?

Alaga ga samo ispod sebe pogleda, pa opet skrenuo pogled na lulu, u kojoj se je pepeo podizao dimom.

– Mehmedalija je još, džanum, mlad, a sada mu je zgodno; ruždija lijepo uređena, pa što ne bi? Neće biti zgorega. Moj Hilmo nije više za to, ama ja sam ga dao da uči ovo novo pismo, valjat će...

– Šta, novu jaziju? – uprepasti se Alaga, oduprv se rukama o koljena.

– Ama da šta ti misliš! – potvrdi mu Omer-efendija. Neka ga, neka uči, pa deder i ti svoga Mehmedaliju u ruždiju!

Alaga ne odgovori ništa ni odmah niti kasnije. Kad se je Omer-efendija od njega pozdravio i otišao, odvratio mu je pozdrav, ali tako da se je vidjelo kako ga je nešto silno zabolilo. Požalio je Omer-efendiju, još više, činilo mu se, da se je u njemu razočarao, te da u njemu, u Omer-efendiji, ne vidi više "pravoga turčina" već odmetnika koji je došao da i druge zavađa na grijeh i odmet. On, Omer-efendija, koji je toliko učio i preoučavao, koji zna Kur'an u nokat – pa da mu on savjetuje, kako će svoje dijete dati u škole da uči kaursku jaziju? Eto, on grdno zlo počini od Hilme, pa kud još da njega, Alagu, svjetuje na odmet? A nije li to isto kao odmah reći: Više nisi turčin niti smiješ biti? –

Alagu je to iz temelja bilo potreslo. Koliko god je ipak od novijega vremena upravo gledao, da se s Omer-efendijom manje sastaje, ipak ga je cijenio i duboko štovao kao pravoga turčina, koj je čak u Stambolu učio u medresama. O njemu je mogao sve pomisliti, – al' da će biti, uopće da bi i mogao biti izdajnik vjere – toga Alaga nije ni izdaleka slutio, i za nj bi dao hiljadu puta svoju glavu, da mu je odsjeku na velikoj ćupriji. A vidi sada! Taj Omer-efendija, koji je među prvima bio zvan, da čuva vjeru – on se upravo diže proti njemu, te i druge proti njemu navrće i nagovara. Zar to nije znak padanja, i zar to jasno ne pokazuje da ovdje dinu više nikako ne može biti dobro?

Tako je s ogorčenjem razmišljao Alaga, uviđajući pogibelj tim višu, kad se za tako pogubne i najgore stvari zauzimlju i oni, o kojima se je do sada mislilo i moglo misliti, da će znati i moći čuvati sveti din. Ogorčen, ubijen je bi u dnu duše – i već je pred sobom viđao skoro, brzo vrijeme kad će nestati i zadnjega turčina... A u tomu šta činiti? – pitao se je on.

Alaga se nije mogao snaći, da uvidi, šta znače Omer-efendijine riječi. Omer-efendija je bio čovjek koji je hodao i svijetom, pa se je već u tom dosta razilazio od Alage, njegovo mišljenje i shvaćanje od Alagina. Dok je Omer-efendija držao da čovjek može ostati gdje hoće, potpun u svojim osjećajima, osvjedočenju, gleda li ga umnim i tjelesnim radom iznijeti na jednaku, pa i višu visinu mimo drugih, stvarajući uz to sam sebi okolinu kakovu hoće. Alaga je upadao u

bolest, koja donosi sobom to da čovjek zamrzi sve što je oko njega, misleći da čini pravo i s tom mržnjom držeći da je obavio sve što se od njega traži i očekiva, a svedjerno još uvijek tražeći, makar i na silu novih razloga, da u sebi što više podjari onu mržnju i time već unaprijed da opravda sve ono što uslijed te mržnje počini. Alaga je bio dobar musliman, odan svojoj vjeri, koja ga je svega ispunjavala i za koju bi dao i zadnju kap krvi. Ali koliko god je bio odan svojoj vjeri, toliko je bio slabo u nju upućen, te joj je povrede nalazio i ondje gdje ih nema, i pogibli gdje ih ne more biti. Za ništa drugo već za din on je uviđao pogibelj u ovim novim odnošajima, a isto tako mu je bilo pravo odmetništvo od dina, tko bi se tim odnošajima priljubio... Pa učiti kaursku jaziju – to je grijeh neoprostiv, grijeh proti Bogu, zločin proti dinu... Ne, toga on ne more dozvoliti, radije sve, nego li to. On nije shvaćao važnost pisma i knjiga, koje uznose čovjeka, krijepe mu dušu, snaže srce, po kojima čovjek tek nauči kako će znati odlučno raditi za najviše svoje svetinje.

– Ja moga Mehmedaliju? Ne, ne dam ga; on mora ostati pravi turčin, kakav sam ja i kakvi su nam stari bili!

Tako je on odlučno u sebi zaključio, uvriježen u dnu duše onim riječima Omer-efendijinima.

A to je bilo po podnevu, upravo u isti čas kad su u Mujanovoj kahvi na Đerizu padale i lupale karte po daski. Otâmna, zadimljena odaja, u kojoj posjelo nekoliko glava, koje jedva prepoznaješ, dok iz jednoga ugla dopire lahak, pridušen govor, po gdjekoja psovka, kletva, iz kojega bukne mala iskrica i nada, pa opet prestane. Kroz pendžer pada na njih danje svjetlo i svijetli im da vide karte, da mogu igrati. U licu ih nije moguće pravo vidjeti, jer su se pogurili – tako su strastveno gledali u karte kad bi koju bacili. Zveknuo bi novac, a nekada bi se svi rukama pojagmili za sredinom i jedan drugoga pogledali, mrko, ljuto. Tada bi se vidjelo kako im se oči zakrijese samo za onim – a za ostalim ništa, kao da ih i nije. Nikuda se na stranu ne osvrću, kao da su za sve otupili, dapače, nemaju kada ni cigare zapaliti.

– Ha, ja... moja je!

– Nije, ne dam...

I nastala bi vika, inad, mala svađa, koji bi se opet smirila, da se uzmogne igra nastaviti.

Od iza podne sjede tu i igraju se neprestano, strastveno, ustrajno, a da ne podijele među sobom drugih riječi, već gdjekoju inadljivu i osornu riječ. U igranju nisu opazili kako se dan izmiče, kako se pomalo smrkava, već tek kad se je uhvatio sumrak, onaj koji je bio prama pendžeru, pogleda na nj.

– A vidi, smrkava se!

Nisu opazili također, kad im je kahvedžija zažegao svijeću.

U kahvu nagrnu pod mrak još više mlađarije, vičući i glasno razgovarajući preko basamaka, a kad uniđoše u odaju, svi prasnuše u jednodušan smijeh, pokazujući jedan od njih prstom na onu četvoricu što su se igrala.

– Eno, nisam li rekao, a? – reče on ostaloj svojoj družini.

Svega ih je trojica unišla, a kako su uz basamke galamili, rekao bi čovjek da ih je i deset bilo.

– E jesi, dobio si okladu da ćemo ih naći gdje se igraju! – na silu priznade drugi.

– Ah, šta mi je to! Svi ćemo po rakiju! – mahnu treći rukom prema glavi, da mu se je fes nagnuo sasma na stranu, a pri tome se je smijao tako slatko i ugodno, kao dijete kad mu se daje slatkiša.

Svijeća u odaji nije imala velike jakosti, da bi mogla dobro i točno rasvijetliti da se raspoznadu oni koji su došli. Tek kad se primakoše bliže njoj, mogli su se bolje vidjeti. Dvojica od njih bili su Salko i Ibro.

– Kako ste stali? – priđe Ibro bliže onima koji su igrali.

– Ne pometaj nas! – upozori ga jedan od ovih.

– Oho, Mehmedalija se ljuti! – uhvati treći jednoga igrača za kitu, te mu poče onako podizavati fes.

– Bježi... izusti Mehmedalija psovku. Gubim puno.

– E hajde, sada prestanite, pa ćemo malo da se razveselimo.

– Odmah ćemo biti gotovi! – obećavao je jedan, koji je upravo požudno dijelio karte.

Malo zatim igrači se rastaviše i digoše. Stavši na noge, počeše se protezati, jer su im se žile bile nekako skupile, živci zamrli i otrnuli od velikoga sjedjenja. Idući preko odaja pružali su ruke, pa se onda podbočili u pasu, iskrenuli natrag i trehnuli sad jednom, sad drugom nogom.

Poredali se po sećijama te onako sjeli, pogledajući jedan drugoga, pa naokolo po odaji. Mehmedalija je još stajao na odaji podbočenih ruku. Odmah se je vidjela velika razlika u dobi među njima. On još mlad, golobrad, tek mu nekakva kô crnožuta vunica ponikla nad nausnicama, a oni drugi i jači i snažniji od njega. Prilično su kako koji od njega bili svi stariji. Krupni im i već veliki brkovi, a kuda briju bradu, onuda ih osulo jako modrilo od sitnih dlaka. Samo u Ibre se je pokazivala veoma slaba brada, ali su mu zato bili puni ožuti brkovi.

– Što ti je, Mehmedalija? – upita ga Salko.

– A, nije ti karta htjela, je li? – premetnu nogu preko noge jedan od onih što su s njim igrali.

– Nije, dina mi, već sam ogladnio! Iđem ja, ne bih li što našao gdje u čaršiji, pa ću se odmah vratiti!

Prođi se ćorava posla! Sad ćemo pod Hum na rakiju, pa moreš tamo jesti, što ti duša hoće! – nagovarao ga je onaj treći, koji je došao s Ibrom i Salkom.

– Pa makar i to bilo! – slegnu on ramenima.

Nastade mali mûk.

– Zbilja, još je rano pod Hum! – skoči jedan prama duvaru, gdje su visjele gusle, dvije tambure i šargija.

Najprije prihvati jednu pa drugu tamburu i pušća ih iz ruku, a kako su udarile natrag o duvar, onako im žice zazujaše. Pa onda skinu šargiju i idući preko odaje, kucao je prstima po žicama.

– Ha, deder jednu! – kliknuše ostali.

Onaj uze navijati i navijati, dok ne povuče terzijanom te i sam ne pusti glas. Uza nj prihvatiše i drugi, jedan više, drugi manje, a svi gotovo debelo, nesuglasno, a sve onako ispod glasa. Katkad bi samo Mehmedalija prihvatio potihano i izdignuto.

– Uhu, post mu! Salko bi se uz duvar prislonio i metnuo ruku za zatiljak, dok bi mu se rub od fesa ljubio sa dugim obrvama. A bile su mu veoma lijepe a crne.

Na dvoru se već uhvatio mrak, te još malko tko prolazio čaršijom. Dućani se pozatvarali, samo su još bile otvorene mehane na Vakufu na onim pećinama nad Radoboljom.

– A gdje je ovo Hilmo? – upita u pola pjevanja Ibro. Nikad ga među nas od neko vrijeme.

– Ostavi ga, bolan! – mahnu onaj iz ćoška.

– Što to? – nagne se Salko.

– Tokorse čovjek se uozbiljio, pa neće nikuda. Dijete! – opet će onaj. On ti se, bolan, boji oca kao groma. Nikada nije ništa ni bio, pa neće ni biti.

– Eh, ako se sada ne proveseli, boga mi neće ni kasnije. Vidjet ćemo! – pomaknu glavom i obrvama Salko, te sa strane pogleda Mehmedaliju.

U to se čuše stupaji po basamacima.

– Sad će ovamo svijet – hajdemo mi za ranijega! – predloži Salko.

Svi pristadoše te se sva sedmorica hitro posukaše iz odaje i prosuše na ulicu. Na dvoru je vladao crni mrak, a slegla se i dobra tišina, te su Radobolja i Neretva šumile, kao da im se je bûk pojačao. Kroz čaršiju bilo tamno, mrak se slegao svuda naokolo, a kroza nj iz daljega i bližega prodirala sitna svjetla svjetiljaka iz kuća kroz pendžere. Momci nagnuli uz čaršiju, a kako gaze i stupaju, onako pod njima škripi pijesak. Kroz mrak su se okretno i vješto promicali, a kad izišđoše iz čaršije, skrenuše nalijevo niz brdo preko stijena, te preko vode predoše na drugu stranu. Ovamo im se sa strane crnila Radobolja i hujila ispod mlinića, prštеći i sipajući sitne kapi. Odatle skrenuše nadesno i pod Humom upadoše u prva vrata.

– Evo nas! E gdje si, mehandžinice? – uz basamake zaviknu Salko. Lako je bilo prepoznati njegov glas.

– Ah, bijesne momčadije, samo da je djevojaka! – iziđe pred njih na tavan postarija krčmarica, držeći u ruci čirak i žmireći, da bolje vidi, tko joj to dolazi.

– De, šta si nas se, bôna preplašila? Ne budi ti mahane! – ošinu je po leđima Ibro.

– O vidi ti njega! – lukavo se nasmija mehandžinica i okrenu čirakom za Ibrom.

– Ajbo! Ne ćemo se tući! – poče onaj jedan od zadnjih, koji je tek stao na tavan. Deder ti nama rakije!

– U koju ćete odaju?

– Svejedno. Ili ne, bolje, ovamo ćemo sa strane! Samo brže! – požuri Salko i otvori vrata odaje, koja je bila prama Radobolji.

Okretna krčmarica uniđe također među njima u odaju, užeže im svijeću pa pođe vratima.

– I štogod da se prigrize! – prikriči joj Salko. – Ne boj se, Mehmedalija, sad ćeš moći jesti!

I družina posjede, udari u razgovor i smijeh, govorili su i o mehandžinici. Upravo kao da su se natjecali, a u tom ih smijehu zateče i mehandžinica, noseći rakiju.

– Šta, đavoli! – lukavo se nasmija ona.

– Budi stalna, neće ti ništa biti. Stara si više!

I svi udariše u ponovan, pomaman smijeh.

– A da ste vi vidili Ivku dok je mlada bila! – namignu mehandžinica. Ni sad vas se ne bojim.

– U tvoje zdravlje! – okrenu čašu prama njoj Salko, Dederte, ljudi! – i nategnu pa ju iskapi do dna.

Hitro je ispred njih nestajalo rakije, a mehandžinica, da prištedi čestu hodnju uz stepenice, donijela je napokon obilno rakije u velikoj crnoj boci.

– Evo pa pijte, koliko hoćete! – pokaza im bocu.

Sat je za satom odmicao onako hitro kao što su im se hitro salijevale čaše niz grla. Mehmedaliji se počeo splitati jezik, te nije mogao ni govoriti kako treba, a oči mu se izbuljile, glava oteščala. Nepristojne su šale padala jedna za drugom, a smijao im se i Mehmedalija, kao što god i drugi.

– Sad ću ja doći! – reče im Salko i iziđe na vrata.

Preko tavana je upravo išla mehandžinica.

– Tko ti je ono, bôna, u drugoj odaji?

– Eh, a šta je tebi za tim? – nasmija mu se ona u brk.

– A Boga mi, ja ću i bez tebe vidjeti? – pa se približi odaji i metnu oko na otvor.

– De ostani, kukavan ti ne bio! – povuče ga ona za rame tako jako, da se je morao okrenuti.

– Tko je ono?

– A duše mi, ljudi! Zaigrali su malo!

– Kako?

– Eno Salka Bušatlije izigrao tri tapije od Jesenice, a Avdaga skinuo sve sa sebe. Gube puno! Hajde, iđi, đavole, ne smetaj mi ljudi!

Salko se vrati natrag i poče svojim drugovima pripovijedati, kako se u drugoj odaji igraju.

Vrijeme je već bilo odmaklo. Svi su uhvaćeni, a Mehmedalija pao, pa ne more sobom ni maknuti.

– Šta ćemo s njim? – upita Ibro.

– Dina mi, ne more sam doma. Daleko mu je! – zabrinu se Salko.

– Sve mi nekako čudnovati, kako se Salko brine za Mehmedaliju! – nasmija se jedan, lupiv rukom o dasku.

– Vidiš, najbolje je, da ga odvedemo u Mujanovu kahvu, pak neka tu prenoći! – predloži Salko.

– Pa taman! – odobriše drugi, koliko su se mogli uzdržati, te se digoše.

Teško su stupali, ševrdajući pomalo, a kad su bili niz basamake, morali su se držati trabozana, mada im je mehandžinica svijetlila. Još im je teže bilo s Mehmedalijom. Više su ga među sobom nosili, nego li vodili. On je bio sagnuo glavu, te bi katkad izgovorio po nekoliko nesuvislih riječi, koje nije bilo moguće razumjeti.

Vratili su se natrag istim putem, a kad su bili na Đerizu, dvojica uvedoše Mehmedaliju u kahvu i predadoše ga kahvedžiji.

Ostali su čekali na dvoru, a kad se i ona dvojica povratiše, razbjegoše se kojekuda po Mostaru u crnu noć da traže svjetla.

VII

Kao sumorni jesenji dani – tako je i Alagi prolazilo vrijeme. Nekad bi mu se tako smrklo da ne bi znao šta bi početi. Doma bi se brzo zasitio, te bi izišao, kao nekako sobom nezadovoljan i ljut, da se gdje u čaršiji razabere. Izvalio bi se gdje u kojoj kahvi i onako mučaljivo provađao čitave sahate, ili sio komu na dućan, samo da sjedi i više ništa. U tako miran, jednoličan život kao da se je uživio, te mu očito nije prijalo kad bi ga kod kuće žena i djeca rastresali. Mada u čaršiji nije imao nikakova posla, život mu je bio čaršinski, tu bi se ustavio obično do ručano doba, a češće i do večeri. Uvijek je jedva iščekivao veče i sijela. To je pak za nj bilo posebno uživanje a svako mu se je činilo tako znamenitim, da bi se i sam zgrozio, kad bi pomislio, de ne bi mogao na nj doći. A i sijela su jedno drugomu bila slična, kao dan danu Alagina sadanjega života. Na njima se već sve pretreslo, samo što su se tražili novi razlozi, kako da se opravda onaj bijes, nezadovoljstvo, da se opravda njihovo mišljenje, kako ovo zlo, koje je sada, valja, ma kako bilo, ukloniti ili ispred njega bježati.

U Alage se, kao obično sabralo jedno veče veliko sijelo. Sastalo se do osam ljudi, svi mrka i ozbiljna lica, zabrinuta kao u ono vrijeme. Po hiljaditi se put jedan drugomu potužili, izjadali, pa

opet nastavili da se krijepe, da ne popuste snujući osnove koje su snovali i pred godinu dana. A kad bi se malo porazgovorili, onako ispod glasa, tajnovito, svetčano ušutili bi, da bi se čulo samo kako tegle kroz čibuke ili srču kahvu. Pogledima oborili dolje, dok ne bi komu palo na pamet da kojom mudrom prekinu tu tišinu.

Nešto pred jaciju, kad su upravo tako malo zašutili, oču se na avlinskim vratima kucanje. Svi se zgledaju.

– Što će to biti? – upita jedan.

Alaga podiže zar na pendžeru i pogleda niz avliju, nasloniv jedno uho o staklo.

Kad ponovno zakuca, diže se on te siđe dolje da otvori.

– O, ti si Avdo? – upita Alaga, poznav po glasu Avdu, kad ga je pozdravio.

– Evo baš ja! A malo da prosijelim!

– Bujrum gore!

Kad uniđe u odaju, svi lijepo dočekaju Avdu, te mu se kao obradovaše. I to je bila neka promjena u njihovom jednoličnom sijelu. Avdo sada nije bio kao prvo. Uredno odjeven, zadovoljniji i veseliji u licu no prije, te bi ga čovjek teško prepoznao. Čini se nekako slobodniji, odvažniji, a kad htjede sjesti, svaki mu je nalazio mjesto uza se.

– Dobro, zdravo, Avdo, a? – upitaše ga.

– Eh, kako Bog hoće! Pomalo, kako se more. A valja raditi!

Avdo se bio veoma proradio i prometnuo sobom, kao da ga je sama sreća vodila za ruku. Više od godinu dana radeći sa malo, zaradio nešto i prištedio, te sada potjerao na više, pa se dao i na manje zakupe. Radio kao mrav, pazio svaku i najsitniju stvar, pa koliko god je ono prvo vrijeme bilo vrlo lasno zaraditi, koliko god hoćeš, njega sreća milovala. Jedan dućan držao on, drugi Muša – i vidno se opažalo, kako oni idu naprijed. Sad su ih drugačije svagdje dočekivali nego li prije: svojim radom počeše se izjednačavati drugima.

Al' ih je zato bilo koji su Avdi ljuto zamjeravali što radi sa Švabom i što se s njim druži.

– Lijepo ti, Avdo, ama mi je samo začudno, kako ti moreš, bolan sa Švabom! – javi mu se jedan sijeldžija.

– E, ne bih! Što, brate, ne bih? Kad tko more i hoće, neka radi, jer ja ne znam koje zlo otuda.

– Već ti kao da misliš ovdje vjekovati. Eno što kaže Hadži-efendija. Danas sam bio u njega, pa mi opet kaza ćitab: evo ovaj nam veli, da nam je dužnost seliti...

– Neka njega! – prekinu ga Avdo, kao da je jedva htio preuzeti, da govori. Kad pred drugima, kazuje ćitab: Evo ovaj nam veli da je dužnost seliti! – a kad sâm, onda on gleda svoga posla. Pametan za se – ama kud iđe drugima što govoriti da se zapuštavaju? Svakako je bolje raditi, pa kad bi čovjek i da seli, tamo će onda više imati.

Ostali se nisu slagali s Avdom, već su nekako mahali glavom, kao da ne odobravaju. Nitko se nije mogao s njim podudarati, svakoga su se misli razlikovale od Avdinih, i za to se je Alaga znao i srdnuti na Avdu. Tako i sada ne bijaše mu po volji, što je Avdo rekao. Njemu je shvatljivije, razumljivije i pametnije bilo kad je odmah iza Avde nadovezao mehmed Krilić:

– Aa, dina mi, ja ga ne ostajem ovdje, već selim. Šta ću, ponijet ću sobom din i motiku...

Govor se razvi malo živahnije, al' Avdo nije mogao podnositi o čemu se oni ostali razgovaraju. To mu je bila suvišna i smiješna stvar, sve samo: seliti se! Toga se je on dovoljno zasitio, pak je s toga kušao primiriti ljude i svrnuti govor na što drugo.

– A znate li, ljudi, da su ubili Bajru Kenjara? – pogleda ih on sve iz reda.

– Šta veliš, Avdo, za Boga? – svi se snebivaše, podignuvši od iznenađenja ruku, il' otvorivši usta, ili streknuvši se malo na se.

– Jesu, dina mi! Evo večeras saznadoh!

– Sijeldžije se zgledale, te onako isto, nepomično sjede, kao da nisu mogli ni smjeli vjerovati toj groznoj vijesti.

– A kako i tko? – upita ga Krilić

– Ja taman zatvrah dućan na Luci, kad odjednom trže jedan poznati Gabeljak. Dobro, zdravo, pa će me on upitati da li sam čuo kakva se je nesreća dogodila. Šta ja znam, kakva nesreća, kô kad biva ništa nisam čuo. "Ama jest, Avdo", reče mi on, "prava nesreća. Kako je ovo vrijeme jegulji, silno ju u Gabeli lovili. Poredali se ljudi ovako uz Neretvu, pa svi gledali u vodu. Tu bio i Bajro Kenjar. Taman mrak. Kad odjednom odonuda iza plota: tak! A Bajro na leđa."

– Mrtav? – upitaju ga oni.

– Jest, – stanite, da vam kažem. Ja ga upitam, zna li se, tko je, šta je, uhvatiše li koga? "A jok", veli Gabeljak. "Već jest, kad je Bajro pao na zemlju, zaviknu: Ubi me Pero Bevanda! – pa još ne znamo, šta je. Vidjet će se zar."

– I odmah mrtav?

– Kako pao, onako i ostao!

U odaji nasta mûk, a sva su lica bila smrknuta i ozbiljna, ozbiljnija, nego prije. Obuzelo ih, obhrvalo silno preneraženje, a onaj njihov mûk još je tajnovitijim činilo treptanje svjetla na ćiraku, koje bi planulo i spalo, kao kad čovjek naglo trepavice otvara i zatvara. Nisu ni opazili da je mum dogorio do kraja, tek kad je fitilj počeo upadati, Alaga se osjeti i udije drugi mum.

– Znam ja, tako će to sada ići! – uzdahnu Krilić, podignuv i spustiv zabrinuto obrve. Velju ja, što velju: ja selim, pa ću sa sobom ponijeti din i motiku – i što Bog da!

– Eto ti na! – oglasi se jedan iz ćoška. Tako će nas sve poubijati redom!

Taj glas o smrti Bajre Kenjara tako je smeo Alagu, da nije znao ni mogao ni riječi progovoriti. I ta mu se nasložila na ostale, pa je sve nešto snovao i zaključivao u glavi. Dok se je na Avdi vidjelo, da je nezadovoljan, što je i s ovim pomeo sijelo i razgovor, dok su ostali primjećivali sad ovo, sad ono, uviđajući velike pogibli, koje se spremaju, a kako to svjedoči i umorstvo Bajre Kenjara, Alaga nije prozborio ni bijele ni crne. Takova mu se gorčina, takov bijes slegao na dušu i srce, kako još nije kroz ovu godinu-dvije dana. Otvorila se pred njim vrata budućih dana – i viđao je sve samo zlo i gore, a spasa nikakova.

– Ne bude li brzo drugoga spasa, bježi odavle dok si živ! – stvarao je on svoju odluku, pa onda onako nijemo pogledao svoje prijatelje kao da ih je htio upitati: Zar ne velim pravo?

I kad su se sijeldžije rastale, a on za njima zatvorio vrata, ostao je sam sjedeći i premišljavajući. Punio je lulu za lulom, odbijao bijesno dimove, te je tek sasma kasno legao u dušeke. Bio je na čistu: potraje li ovako, sve će nas jednoga po jednoga posmicati.

Sutradan je cijela čaršija, čitav grad znao i pripovijedao o tome događaju. Sve se je tim zanimalo, o tomu raspravljalo, ali od svih najviše kao da se je tim zabavljao Alaga. Sve mu se misli u to usredotočile, te o drugom nije mogao ni misliti ni govoriti.

– Kaurin ubio turčina! – po hiljadu je puta u sebi ponovio, pa u tom jadu, u tom bijesu spopala ga neka bojazan, neka slutnja, kako to zlo kaže: bolje ni drugima neće biti.

Po čitave dane u čaršiji je o tomu događaju razgovarao. Onaj, koga je ubijeni Bajro Kenjar označio svojim ubojicom, metnut je bio odmah u istražni zatvor, istraga povedena, te su svi, a na vlastito Alaga, napeto isčekivali, šta će biti, kako li će sud ispasti. On je bio uvjeren o krivnji zatvorenoga, on zna da je kriv, kao da je i sam bio tad u Gabeli, pa kao da je vidio, gdje je onaj napeo pušku i naperio u Kenjara... Pa je bio također čvrsto uvjeren, da će ga sud osuditi kao ubojicu, na smrt, na vješala.

I tako je on u napetom očekivanju preživio cijelu zimu, dočekao i proljeće. Kroz cijelo to vrijeme za njega nije bilo drugoga posla, druge brige, nego li je to kako će biti osuđen Kenjarov ubojica. A onda istraga kano da se je po njegovoj volji i želji sve više otezala, da do kazne ubojičine uzmogne što više govoriti i raspravljati i druge uvjeravati po svom najboljem uvjerenju i nakani o zlu, koje eto pritiskava zemlju i pristaše dina.

Njegova kuća, njegova žena i djeca, svi njegovi poslovi – kao da nisu za nj ni postojali. Doma je dolazio, jer se je od uvijek naučio da doma spava – pa da opet iziđe i da se ne vrati po čitav dan. Za žensko je da bude doma, a čovjek uvijek ima svojih posala u čaršiji među drugim ljudima. Pod izmak zime, kad se je vrijeme bilo sasma razgalilo, uhvatio ga kmet u čaršiji i opomenuo ga, da bi mu se sada valjalo pobrinuti, da dobro obradi, obkopa vinograde brzo. Alaga je bio u najzanimljivijem razgovoru, pa kad mu je to kmet spomenuo i upozorio ga, da će ove godine i još manje biti grožđa, ne obradi li na vrijeme vinograde, taman kao da ga je pomeo u najvažnijim, životnim poslovima, gdje mu upravo o jednom času ovisi sve. Alaga se rasrdi, otjera kmeta, sam skoči na noge – da traži kupca vinogradima. Pa ni to sam nije mogao niti imao kada obaviti: našao je drugog, da ispred njega prodaje. Ta je njegova nakana, odluka od jednom nastala, a kano da je dozrjevala dulje vremena. Svakako je tu bilo ja ginut ja bježat – mislio je on – pa je bezbeli bolje odmah okrenuti u novac.

O toj svojoj odluci nije se sjetio ništa reći svojoj ženi, a kamo li se s njom posavjetovati. Ona i onako već godinu dana slabo što čuje iz njegovih upravo usta, šta on radi, šta li snuje. Samo što je na njemu opažala veliku promjenu. Prije tako brižan i poman, sada sve odnemario – pa ju nije malo peklo njegovo držanje. Nu to bi njoj bila mala rana, da ju nije mučilo ponašanje Mehmedalijino. On se već sasma raspuštao, pa rasipavao, a i dana bi prošlo, te se ne bi doma pokazao. Zabrinuta je srca gledala to sve, te je uzalud kušala, da se otrese neke nutarnje boli, koja ju je podgrizavala. Katkad bi se tako zabrinula, te bi sasma zaboravila obući i opremiti Mehu u mejtef, pa bi to morala onda učiniti Đulsa.

Najvišu utjehu, razbibrigu nalazila je u to dvoje svoje djece. S njima se je razgovarala – kad Alage nema kada sam da podijeli s njom riječi; njima se je tješila, kad bi ponovno došao k njoj glas, da joj se je Mehmedalija dao na piće, da je udario u igru. S Mehom joj je rasla nada, a u Đulsi kano da se je brižna pomlađivala. A Đulsa joj je bila dobra i poslušna, valjana kao zlato. Kroz ovo pola godine sva se razrasla, pa čitava djevojka, da je se dva oka ne mogu nagledati. U stasu vitka a visoka, svaki joj kret, svaki hod plemenit, lice milo i lijepo, s privlačivim izrazima. Grudi joj porasle, više se zaoblile – te ne bi čovjek rekao da je to ono dijete još od natrag pola godine. Kad bi u kući radila i opremala, morala bi zavrnuti rukave – a ispod njih bi sinule pune i bijele nježne ruke, ili kad se spustila uz ognjište, tanke bi se dimije priljubile uz tijelo – a onda bi joj odavale prekrasne obline njezine. Bila je kao srna, vesela, hitra; oko nje sve pjevalo – takove je naravi bila.

Mati je krila pred Đulsom svoje boli, koje Đulsa još nije mogla ni slutiti, a niti bi ih možda pravo mogla pojmiti. Iz njezina dražestna lica izvirali trakovi sretna veselja, one radosti, koju čovjek može naći u dobi nestašluka. Đulsino srce i duša bila je puna sreće i zadovoljstva, koje bi izlijevala u pjesmama i pjevanju. Mati joj je sama u tomu uživala, a kad bi otišla malo svojoj sestri, Đulsa bi htjela da ostane sama doma, te bi po sto puta zavirila u Sajinu avliju ili izišla na bašču, te se ogledala naokolo pa nadvirivala na ulicu, sakrivajući se brižno iza drače. Istom nastalo proljeće, pa udarila zelen mladim, fino zelenim lišćem ili tek što pupaju grane. A njoj je tu bilo isto kao i lani u doba, kad je sve još prekrivalo gusto zelenilo, i kadno se je kao dijete igrala sa svojim malim bratom u bašči. Stojeći onako iza plota nad sokačićem, kano da bi se nečega sjetila, pa bi stidno porumenila, a ustnama joj preletio smiješak, kao što miris preletava rumenim cvijetom. Sjetila bi se – ta koliko je puta odavle vidjela svoga – Hilmu, koliko joj je puta on tu došao i bacio se piljkom preko plota, ili grančicom, a ona bi onda pobjegla, drščući od nekakva nepoznata joj milja, od neke nejasne dragosti. Njezin Hilmo! Ta kad se njega sjeti – a ni u snu ne bi se prestala s njim zabavljati – onda je sretna, zadovoljna, kao ptica, koja leti kroz tople, mile sunčane zrake, da padne na zelenu granu, da letne ovamo, onamo, pa da prpošna ciliče isred zeleni, isred cvijeća. Ta kad se njega sjeti – o, kako ju onda prožeže neki žarki plam, kao onda kad joj je rekao na svoja usta da ju voli. Onda, kad joj je to rekao, možda nestašna nije pravo ni znala, šta to znači, već je tek mogla slutiti i slutila je da je to nešto vrlo lijepo, ljepše i slađe od svega drugoga, čarobnije i zanimnije i od divnoga proljetnoga jutra, kad joj se javlja svojim rumenilom i svojim zadahom. I onda kad joj je prvi put rekao da ju voli, i onda je odmah sva uzdrhtala, pa i sada i uvijek te joj riječi zuje u ušima, ista joj se slast, ali sve jasnija i jasnija, prelijeva sretnim i blaženim srcem. A tek, kad joj on dođe, pa kad joj uzme govoriti i kazivati – svašta – tako lijepo, tako slatko, da ona ne bi imala kada hvaćati smisla njegovih riječi, njegova pripovijedanja, već bi joj njegov glas odzvanjao kao neka privlačiva pjesma, kao kad ono za lijepih, vedrih večeri što sluša šušuljanje vode tamo ispod pećine, kuda se je prosula sjajna mjesečina. Nije petka bilo kad joj Hilmo ne bi došao, a i u druge dane znao joj je doći. On bi donio dara Saji, pa bi onda iz njezine avlije razgovarao s Đulsom, koja bi izišla na pendžer, što iz njezine kuće gleda u Sajinu avliju.

Đulsa nije mogla svojoj materi sakriti svoje ljubavi. Mlado, zeleno djevojče odade se pogledom, stidnim rumenilom, a što više gleda, da sakrije tajnu svoga srca, tim ju lakše more odati. Tako je i Đulsina mati slutila o tom da se je moralo nešto dogoditi u srcu njezine kćerce, a opet čula je i sama od nekuda kako se to dvoje rado gleda. Pa dobra mati nije se tomu ništa protivila. Znala je da je Hilmo dobar momak, od dobre kuće, a bogme opet nije ni rodila kćeri da uza nju osijedi. Pažljivo je samo gledala svoju Đulsu, al' joj nije nikada rekla da išta znade već ju je prepuštavala njezinoj slatkoj sreći: bud i sama imade svojih boli, nije htjela svojoj kćeri ni za dlaku da umanji sreće. I uprav s toga držala se o svemu tomu

nevještom, znadući da je djevojčina sreća onda potpuna kad još misli da ju obavija sveta tajna. U sreći svoje kćeri uživala je dobra mati, sjećajući se sada i sama ugodno onoga vremena kad ju nikakve brige ni boli nisu mučile.

Zabavljajući se sobom doma, s ono dvoje svoje djece, nikada joj ne bi bilo potpuno veselje. Mehmedalija joj je ništio sne – a nikad mu nije mogla ništa zabraniti niti ga dozvati pameti. On jê se više nije bojao niti je mario za njezine molbe, opomene i prijekore, a Alaga ju nije imao kada slušati kad bi mu o sinu kazivala. Alage kano da se sve to nije ni najmanje ticalo, kao da na nj ništa se spada što biva u kući. Ni radost, ni kućno veselje uz dobru ženu i djecu nije mu više bilo, kao što njegovi razgovori, njegove osnove i mišljenje, njegova sijela. Nikakvih briga nije vodio o onomu što ima, već je njegov život, njegove misli, njegov posao vas bio u čaršiji, gdje je hodao od kahve do kahve, od dućana do dućana. Osobito je takovim poslom bio obuzet u zadnje vrijeme, ono sve od kad pogibe Bajro Kenjar. To niti mu je dalo mirno sjediti ni spavati, a iz toga slučaja izvađao je i najgore još koji će istom slijediti. Što mu se je jednom pričinilo zlim, u tomu više nije mogao naći ni mrvice dobra, pa makar se napregao da i silom nađe.

Kako se je god koji dan više primicao glavnoj raspravi onako je rasla i viša napetost, a osobito je tu konačno nestrpljivo očekivao Alaga. Šta je i da je do njega, on je već odmah, u prvi mah bio na čistu sa sobom, što bi morao učiniti, te mu se ovo otezanje s istragom i sve drugo činilo prava zavrzlama.

– Eh, sad ćemo brzo vidjeti na čemu smo! – govorio je Alaga.

Upravo negdje kô pod konac svibnja g. 1880. bila je rasprava. Ona opet dva dana nije se o ničemu drugomu razgovaralo već samo o tomu. Jedni su pripovijedali koliko su vidjeli svjedoka, da je došlo, drugi, kako su okrivljenika izveli na sud, a treći već odmah pogađali, kakav će sud pasti: Evo ovako! i uhvatili bi se za vrat kao da će se udaviti.

Alaga one zadnje dane kao da nije ni mislio izlaziti iz čaršije, a da je bilo na njegovu, ne bi se ni micao s razgovora gdje je jednom sio. Na večer bi se ljudi sastali opet i sijelili, neprestano govoreći o tom najznamenitijem događaju što se je zbio u zadnje vrijeme. Kad je pak bio zadnji dan rasprave, Alaga je sjedio u jednoj magazi na glavnoj cesti blizu Suhodoline. Kad pukne osuda, najbrže će tu saznati. Sastalo se i drugih ljudi, pa jedni odu, te se i opet vrate. A Alaga ni da bi korakom, sve se čuva, da kud ne ode, kao da bi Bog zna što izgubio. Čim tko uniđe u magazu, odmah on upita:

– Je li gotovo? Šta je?

– Još ništa!

Onda Alaga nezadovoljno namršti lice i odmahne rukom od sebe, pokazujući veliku nestrpljivost. Osim druge dvojice, u magazi je sjedio i Hadži-efendija, prebirući žuti tespih u rukama. Svi su šutili, muče bacajući poglede sad jedan po drugome, sad na cestu.

– Šta li će biti? – uhvatio bi se Alaga istom katkad rukom za potkoljenicu, držeći onako nogu preko noge.

– Hm! – na to bi Hadži-efendija – uzgor digao rukom tespih, jednako tako dižući i glavu, pa da onda pogleda na stranu. Tim kano da je mislio važno reći: – Sve propada – kao što ja kažem, pa nam nema druge, već seliti. A to nam je i dužnost!

Bilo je podne već prošlo, a oni tu još čekaju. Upravo im je netko na vrata dojavio da će rasprava brzo biti dovršena. Kad na jednom upada u magazu Krilić, vas zapuhan.

– Eto, slutio sam ja...

– Šta je, ako si turčin! – svi se isprave i pogledaju u Krilića.

– Nema druge, već pokupite skute, pa glavom preko svijeta! – nastavljao je Krilić, kao da ni čuo nije što su ga drugi pitali.

– Kazuj, Kriliću, šta osudiše?

– Šta osudiše? – ozbiljno se ispravi Krilić, baciv jednu nogu malo naprijed, a smotav ruke po pasu ispod izbočenih prsiju. Nekoliko puta žmignu očima, spuštajući nada njih obrve. Za tim se okrenu malo na cestu, pa opet natrag te priđe bliže banku: – Ovako će oni urediti da nas kauri sve poubijaju. Pušćali su ga, eno ga gdje ode mahnito preko čaršije...

Od velika iznenađenja u prvi mah ni jedan nije mogao ništa izustiti, već svaki klonu od čuđenja malo natrag, držeći otvorena usta, taman kao da je htio svaki nešto progovoriti, pa onako i zastao. Nastala šutnja u dućanu, te kako su pogledali u Krilića, s njega i ne skidaju očiju.

– Niko mene više ne zaustavi! – lupnu Krilić rukom o banak. Jesen me neće ovdje vidjeti. Nešto sam prodao, pa još i ovo malo, a onda: ej dovale!

– I pušćali ga? – pogledavao je Alaga sad u Krilića, sad u Hadži-efendiju.

Hadži-efendija bijaše prestao brojiti zrna na tespihu, kad je Krilić ono izustio, da su Kenjareva ubojicu pustili, pa opet poče prebirati i šaptati u sebi molitvu.

– Znao sam ja to, vrana vrani očiju ne vadi! – prekinu Hadži-efendija šaptanje. – To sam govorio vazda – a oni su amo za to i došli da nas iskorijene. Eto, ljudi, i opet vidite, da imam pravo, što vam kazujem iz ćitaba, da nam se je dužnost seliti.

– Pa šta rekoše, za što ga pušćaju? – upita dućandžija Krilića, uhvativ ga za rame da se njemu okrene.

Ma kad oni što hoće, naći će ti hiljadu petljanija. Vele, da nema svjedoka, da ga je on ubio, jer ga nitko nije vidio za plotom, a opet da se je dokazalo, da je on toga dana i noći bio u Bizancima. I tako ti njega lijepo opremiše.

U to naljeze ispred magaze Omer-efendija.

– O Omer-efendija! – pođe Krilić prama vratima, zovući ga unutra.

Omer-efendija je lagano išao cestom upravo s kraja po hladu. Kad je čuo da ga iz magaze zovu, zaustavi se, pogleda, pa okrenu i uniđe unutra.

– E – taman i ja prispio – zar ne? – mirno a kô napola sa šalom javi se kad uđe u magazu.

– Kad god hoćeš – a mi te zovemo! – stade preda nj Krilić. Već evo da te upitam, jesi li čuo šta je danas, bilo na sudu?

– Čuo sam – pa? Sud kô sud, kako zakon, 'nako i on! – nadoveza Omer-efendija. – Kako u tebe, Alaga? – odmah skrenu govor na drugo.

– Dobro, šućur Allahu – već zbilja, šta ti veliš o tome?

– Šta će drugo, već što i mi? – odazva se Hadži-efendija, povukav rukom niz brkove i bradu.

Omer-efendija je pogledao najprije Alagu, pa Krilića, pa Hadži-efendiju. Taman da će nešto reći.

– Eto kauri kaurina pušćali – tako će nas sve poubijati! – zabrza Krilić, pa pogleda redom sve, očekujući, da mu potvrde što je rekao. Ovdje nam nema više opstanka!

– Tko to veli? – upita Omer-efendija.

– I nema, dina mi... – izbaci ispod brkova Hadži-efendija.

– A vidiš, ja to ne znam. A zašto nema opstanka? Pa šta ćemo?

– Seliti! – uzhodao se Krilić po magazi. Ta evo jesi li vidio danas, šta bi...

– Gdje ubojicu pušćaše! – nastavi Alaga i bjesno pogleda preko ceste.

– Ama kakav ubojica? – uščudi se Omer-efendija.

– Što je smaknuo Bajru Kenjara.

– A ko zna da je on? – pomaknu gornjim tijelom Omer-efendija.

– Znam ja – znamo svi! – prihvati Alaga i pokaza rukom naokolo. Svak zna, da ga je on ubio, pa ga iđe smrt – a oni njega pušćavaju!

– Kakav ubojica, kakva li smrt! – nasmija se Omer-efendija i diže ruku te ju spusti niza se. A jeste li ga vidjeli, gdje ga je ubio, tko li ga je vidio?

– On je, mi znademo!

– Pa gdje su svjedoci? Što ne odoste svjedočiti na sud? – ustoboči se Omer-efendija, metnuv ruke straga preko pasa. Pa smrt, pa seliti! Prođite se! Kad nema svjedoka ni šerijat mu ne da smrti niti ikakve kazne. A njega ono veče nije ni bilo u Gabeli.

Hadži-efendija samo dva-tri puta omjeri Omer-efendiju s glave do pete, pa počev preko koljena njihati tespihom. Alaga se smrče i zagleda preko magaze, dok je Krilić okrenuo glavu i gledao, kako dućandžija gladi rukama po banku.

– De, ne brani ih. Tko je pravi turčin, ovdje ne ostaje! – prekinu malu šutnju Krilić.

– ...Već dolaze mjesto nas onaki drugi! – srdito se okrenu Omer-efendija i pokaza s vrata malo podalje, gdje su zidari zidali novu, evropsku kuću. Dok vi tako računate, oni, bogme, rade onako! – nastavi, pokazujuć sveđ rukom i ode.

Oni se u dućanu nisu ni makli, samo što je Hadži-efendija klimao glavom.

– Pa šta da radimo? – pogleda napokon Alaga gore, važno, ozbiljno.

Krilić se zaletio da će nešto reći, ali se suspregnu.

– Da učinimo tužbu – a – šta velite? – predloži Hadži-efendija.

– Komu? – napokon se javi jedan iz mraka.

– Pravo veli Hadži-efendija. Tužit ćemo se mutesarifu, da sud nije pravo sudio – pa da vidimo šta će biti.

Krilić mu je živo odobravao.

– Napisat ćemo tužbu – ama treba na nju metnuti dosta potpisa! – tumačio je Hadži-efendija. Onda nas se dosta sabere, pa svi skupa pred mutesarifa da odnesemo.

– A ti ćeš mu onda ispred nas predati tužbu! – reče dućandžija prama Hadži-efendiji.

– Što ja? Evo Alage – najbolje će on! – pokaza Hadži-efendija. A mi ćemo svi skupa gore.

I zbilja oni zaključe, da će načiniti tužbu i raziđoše se da to razglase, te da svijet bude spreman da dade potpis. Najviše je oblijetao Alaga, pa kad je do tri dana bila gotova tužba proti osudi suda, na nju se sabrala preko stotinu potpisa. Na dva sata pred podne treći dan sabralo se mnogo ljudi i tamo preko stare ćuprije a i ovamo, da pođu svi zajedno pred mutesarifa. Odonuda s priječke strane ljude vodi Alaga, noseć sobom tužbu, a sa carinske Hadži-efendija. Kad su povorke pošle – a imale su se sastati pod Suhodolinom – bilo u njima mnogo ljudi. Svak jedva dočekao da se potuži na tu grdnu nepravdu što je učinjena kad je pušten ubojica Bajre Kenjara. Svi su bili ogorčeni, pa su se jagmili, tko će ići. To sve posukljalo čaršijom, a svijet se iščičkao po dućanima, pa gleda. Netko iz povorke zaustavio se još poslom ovdje-ondje, dok ostali idu dalje. Alaga pred svima opet, i s njime jedno petorica, više šuteći nego li govoreći. Išli su uza Suhodolinu prama žutim sarajima, ni ne osvrćući se jedan na drugoga, već svi, koliko ih je bilo, misleći kako će se potužiti mutesarifu. Alaga je već smislio šta će i kako će reći – i onda bogme nema druge, te će i mutesarif i sud morati uzmaknuti. On izduši na velika vrata, pa preko avlije, a kad uđoše u hodnik, Alaga i s njim ona petorica stanu izgledivati gdje je ona stotina ostalih. Oni čekaj i čekaj – al' nema nikoga.

– Deder poviri! – reče Alaga jednomu – pa vidi, hoće li brzo!

Ovaj izleti na avliju pa pred vrata i pogleda niza Suhodolinu, te se brzo vrati Alagi.

– Gdje su?

– Nema ni jednoga! – odvrati ovaj i bojazljivo pogleda oko sebe. Nekoliko ih još silazi niza Suhodolinu.

Alaga osta kao ukopan.

– Šta ćemo sada? – upita jedan od njih.

Svi su bili kao smeteni i neodlučni. I njima je bilo i odviše začudno: od tolikih ljudi, bit će i preko stotine bila, jedva ih šestorica. Pa ni Hadži-efendije!

– Tako ti je sve naše! – prepara Alaga srdito tužbu i baci ju na tle. Hajdemo – šta ćemo mi sami?

I oni se vrate.

– Što ti, Alaga, onu tužbu baci ovdje? – upita bojazljivo jedan. Mogu je sada naći! – na njoj su podpisi – pa će nas – bojati se je – pozatvoriti!

– Ha, Ha! – priznade mu i Alaga, te se sam vrati, pokupi tužbu i smota je u džep.

VIII

Po gradu je bilo mnogo govora o tomu, kako su se išli pred mutesarifa tužiti proti sudu, pa su se neki srdili, a neki smijali.

– Uh, bolan Kriliću – držali su ga – šta ono učiniste? Pošli ljudi – ne moreš ih izbrojiti – a sve čaršijom jedan za drugim zaostaje. Kad gore ni đavoljega, već samo što se još zadnji pokupili ispod duvarova, silazeći kradomice niz Suhodolinu. Puste bruke i sramote!

– Šta, komu se vi to smijete? Aa? – pitao je ljutito Krilić, vrteći se razdraženo. Vidjet ćete vi tko je Krilić!

I zbilja svijet je vidio brzo. Jedva što je mjesec dana prošao – Krilića više nije bilo u Mostaru. Prodao i zadnji lapat što je imao svoga pa se iselio.

Dugo se je govorilo o toj zgodi sa tužbom, a Alaga se je uvijek srdio kad bi o njoj što čuo, dok je Hadži-efendija nepomućeno brojio zrnje na tespihu. Omer-efendija pak znao se je smijati, a katkad i porugljivo, katkad i upadljivo, zagrižljivo.

– Eto – to su ti junaci! – Hoće tokorse nešto da učine. Prva vatra – pa i najmanja stvar – planu, rekao bih, oborit će svijet, kako govore – a onda sve ti to isplavi kao da nije ništa ni bilo, svaki podvlači rep – jer se boji da ga ne bi kvrknulo po glavi.

– Eto taki su ti naši! – odvraćao mu je načelnik Alajbeg. Neće ovo, neće ono – ni sami ne znadu šta bi. Taman kô bolesnik. A sada uvrtili u glavu da će seliti. Kud će u nesreću, šta li oni misle?

– Ja ih dina mi, ne razumijem. Evo – trojica ih već ode u svijet zaradi toga što nisu onoga objesili, jer da je on ubio Kenjara. Pa ti to sve govori kako će se seliti, a o drugom ni ne zna, niti se čim

drugim brine. Dvije godine evo uvijek na ustima: Selit ćemo! Selit ćemo! – pa prodavaju i prodavaju – a isto sve ovdje sjede i troše pare, dok posve ne potroše, pa su ti onda ovaki – i Omer-efendija ispruži dlan te puhnu u nj.

– Dina mi, jadno s njima. A jada oni ne vidili, ne znam kako ne će da uvide, da ih tamo bogme neće prazne drage volje primati?

– Rade, kao da su pamet založili. Evo po čitave dane tu ti nema ništa drugo već: i ovako ćemo i onako ćemo – a na srijedi ništa.

– Ima ih takih koliko god hoćeš. Eno ti Alage – ni pola nema od onoga što je imao –

– Šta veliš, ako si turčin? – začudi se Omer-efendija.

– Ni pola, turske mi vjere. To ti je on nekuda prodô i uputio. Ee – nije on sam! – zaklima Alajbeg glavom, vadeći duhan iz kese.

– Pusta pameti, gdje si? – lupi Omer-efendija dlanom o koljeno, da je dobro puklo.

To je bio znak da se je malo srdnuo, ama se je prikrio, te mu se na usta pojavio onaj sažalan, bolan smijeh, kô kad čovjek ne zna drugo šta da učini, gledajući gdje ludorije počinjavaju oni koje je dužan voljeti, pa se onda gorko nasmija, ne mogući im ništa drugo učiniti. Tako se je Omer-efendija bolno ismjehavao prekoravajući nesmotrenike koji trate vrijeme uzalud i štetu, dok su već nadošlice počeli kupiti hlad poda se ondje gdje su prije domaći ljudi sjedili.

– A čija je to krivnja? Možemo li njih osuđivati što se brinu za se, ili naše žaliti što tako uzmiču? – pitao se je on. Ah – ni jedno, ni drugo. Čovjek je stvoren da radi, a tko više i vještije uzradi – onoga je mejdan, onoga je pobjeda. Jest – koji radi, može navući na se časomično ljutnju, zavist ljudi slabića – al' pametnih nikada. Pa i oni koji na radišu viču, koji mu zavide – jednom će ušutiti, pa se za njih neće znati kao ni za njihovu mržnju. Ta koliko ih je zavidalo, pa i još sada zaviđa Avdi Dračiću i svašta mu podmećavalo što radi sa Švabom! Dok je bio sirota, nitko mu nije ništa zavidao, nitko ga nije mrzio – al' su ga svi sažaljevali. A kad je počeo raditi – počela se dizati proti njemu i zavist. I sad je ima i bit će je još – nu Avdo nije više tim zavidnicima Avdo; kad se s njim nađu, zovu ga: Avdaga. A ti zavidnici umjesto da se raduju što je jedan naš udario naprijed, oni mu – kad ne mogu u oči – sa strane i iza leđa dobacuju svakojake – pa jesu li to pravi ljudi, jesu li to prava braća? Njima je pravija da tuđi sjedne na naše ognjište nego da ga mi sami iščuvamo, a kad moramo, i podignemo.

Omer-efendiju je to gorko boljelo u duši, videći tu grdnu ranu – al' šta da učini? Kad bi to išao kazivati – ljudi bi na nj naskočili, da je murtatin, izdajica. I ne jednom, već sto i sto puta sio bi sam u odaju i razmišljao o tim prilikama.

– Evo, stvari su se promijenile, drugi su odnošaji. Pa dobro. Životima našim kušali smo da ih zapriječimo, da ne dođu da ne nastanu ovi odnošaji koji su nastali i u kojim se sada nalazimo. Bog nije dao da uspijemo – nu o tom ništa, već sada je računati zašto smo se opirali da ne dođu? Jesmo li za našu vjeru, jesmo li za našu sigurnost, da ne budemo svi posmicani, jesmo li za samu ovu grudu na kojoj smo? Ako smo se za vjeru bojali – a tko nam je more oteti, iz srca iščupati, kada mi nećemo? Neka nas sijeku na hiljade komada – al' svaki će taj komad biti prožet onim što je u našu dušu u naše srce tako silno usađeno. Nu eto – još nam nitko ne zapovijeda da ostavimo našu svetu vjeru. Ili smo se otimali toga radi, da nas kasnije, kad nova vlast dođe – ne posmicaju? Još smo, šućur Allahu, živi – i mislim da će svaki živjeti dokle mu Bog dade. Ili smo se borili za našu grudu, na kojoj smo, da nam ju ne otmu, da nas s nje ne potjeraju? Nu tko nam brani na našemu raditi, opkopavati i brati, pa i u vodu baciti ako moremo? A eto, sada te zemlje prodavaju gotovo badava, da im se ni opanci ne mogu isplatiti – Jest, otpor je bio velik, a taj otpor nije još prestao, on još traje – i ljudi se još nisu priljubili ovom stanju. – Zašto? – E – to ne znam – već bit će s toga što ga neće. I kad bi ih upitao: Ljudi božji, što radite? Odgovorili bi jedino: Eto tako – jer ovo nećemo! Daljne, dulje razloge oni neće da ispituju – a možda kad bi ih jednom ispitivali, otkrili bi sasma drugu stranu, nego li je ona, što ju danas vide. U njih je samo časovita vatra – ta evo, kakva nemira i kuhanja radi Kenjarove smrti! Koji bi bijes kad optuženi tobožnji ubojica ne bi odsuđen na viješala! – Evo zla i gorega – viču – ovdje nam nema više opstanka, već se kupi i bježi! Pa im onda padne na um da će sud tužiti pred mutesarifom. I pođu – pa? Sramota i nevolja od ovoga svijeta! Takovi su oni: razbježali se kao miševi. Kad ovamo iza ćoška – e, misliš, oborit će cijeli svijet – a kad moraju izići i pred pisara – klanjaju mu se do zemlje i sve u neprilici kako će što bolje uviti džubu. Na sve se obaraju, na sve se ljute: kriv im onaj od metle pa do mutesarifa – al' kad ih koji iz ureda pozdravi, milije im je i draže nego Bog zna što. Pa jesu li to ljudi? A malo im ne budi po volji – eto ti odmah velika događaja: selit ćemo – pa seliti! I namještaju se i spremaju – te umjesto da odmah idu kad su skastili, ovdje se ubijaju u glavu da tamo drugim padnu za vrat. A zar u opće znadu i misle, zašto sele? Radi čega? Ako su se digli proti novoj vojsci radi svoje grude – pa zašto je sada ostavljaju, prodavajući ju u bescijenje? A ako su se borili radi dina – pa kako to oni mogu trpjeti da ovdje ostane manje muslimana, pošto oni odu? Zar se tim sami ne dižu na din i proti njemu?

Omer-efendija je sjedio sam u svojoj odaji. Bio je ondje nad aharalukom, te je mogao gledati i na ulicu. Očima je bacao po onima starim zidinama, na vedro nebo iznad njih, pa opet dalje po krovovima, pendžerima. I pogleda sasma dolje – na ulicu. Kako je bio zamišljen, od prva maha, kad je krenuo glavom ulici – uzbacio ju u vis. A sada uze razmatrati i one kovitljaje prašine što se dižu s ulice. Poviri malko bolje. Ono ti jedno desetero djece udara dolje-gore, diže prašinu, viče, trče. Vidi ih sasma dobro. Odrasla djeca – sve iz komšiluka, djeca njegovih najboljih prijatelja. Ima ih i manje i više – a zapremili ulicu da čovjek ni proći ne more.

– Evo ih na – ovo su im djeca! Dok im se očevi brinu velikim, visokim stvarima, djeca se valjaju po ulici i tako se pripremaju za život! A šta će onda od njih biti? Misle pametnjaci: Ako djecu uzšaljemo na škole rasturčit će se. Pa hoće da im ostanu dobri muslimani – a i hoće: sad rade ovako – a kad podrastu – eto ih liska, pijanica, razbijača – da, da – tada će biti sve pravi, dobri turci!

Smrknu mu se lice još više – pa kao od muke mahnu rukom prama glavi, te zaokruži šakom ozgor s čela i do nakraj brade. Onda objesi obje ruke između prekrštenih nogu dolje niz minder i poče udarati s njima odmjereno kako da se zabavlja. A nije mu ni nakraj pameti bilo da se zabavlja, da se raduje, videći kao sve unatrag ide – a nikako – nitko živ tomu nije kriv, već sami domaći ljudi – muslimi.

Nekako mu se smučilo, razmišljavajući o tim stvarima, pa je htio da se malo rastrese, zaboravi. Sit je i presit bio toga: ta dvije godine dana uzalud je kazivao i kazivao, te upućivao ljude da se opamete.

Nu kad bi ih on odgovarao od njihovih nakana – oni su se odvraćali od njega, prekoravali ga i objeđivali da i on drži sa Švabom. To bi ga zaboljelo, zapeklo u dnu srca, videći, kako krivo, izopačeno tumače kao hotomice njegove najbolje misli i želje. A svaku im je kazivao s razlogom – lijepo, bratski – nu njima je valjao i vrijedio samo onaj, koji je podupirao, odobravao njihove nerazborite, da, lude misli i odluke. I mnogi su ga se počeli okanjivati, čuvati se od njega – bojeći se, da ih ne smuti u onomu što hoće, a uvjereni da mu razloga razlozima ne mogu opovrći. Ni Alaga ga više ne gleda onako kao prije.

– Šta ću im ja! Eto ih tamo – pa kako prostru, onako će i ležati!

I diže se da ode malo u čaršiju. Bilo je pred podne na jedno dva sahata. Idući cestom izdigao glavu, pa gledao ravno ispred sebe. Krenuo je da sjedne po običaju malo svomu Hilmi na dućan. Hilmo je otvorio posao u pola s još jednim, te je trgovao najviše brašnom. Dućan mu je bio u jednoj magazi na glavnoj ulici.

Kad uniđe u dućan, nađe samoga Hilmu gdje nešto prebira u tefteru.

– Što, sâm? Upita ga Omer-efendija, ulazeći u dućan.

– Upravo mi drug ode po poslu! – diže se Hilmo ispred oca, da mu namjesti gdje će sjesti.

– De ti gledaj i radi – ne pometaj! – pokaza Omer-efendija rukom tefter, pa se nasloni u šćemliji, okrenuv se prama vratima da gleda svijet kako prolazi.

– A jesi i čuo, bâbo, da je Alaga prodao ono na Buni? – ostavi Hilmo tefter na stranu i pitajući pogleda Omer-efendiju.

Omer-efendija se začuđeno okrenu, te upre Hilmi ravno u oči.

– Šta mi pripovijedaš? – jadan on ne bio! – iznenađen vas i kao ne vjerujući izusti Omer-efendija.

– A jest, dina mi. Evo jutros mi dođe oni odonud – i pokaza Hilmo na suprotni dućan malo po strani – da mu razmijenim nešto para u napolijune. Upitam ga: što to? a on reče da je kupio od Alage ono što je imao na Buni, pa Alaga hoće da mu dade sve u napolijunima.

– A – a! Međer mi je Alajbeg onomadne pravo rekao, da je Alaga i više od polovicu svoga prodao. Jarabi – šta ovi ljudi misle!

Omer-efendija ušuti, pa se onako zagleda preko ceste onamo uz brdo, kuda se stere Brankovac i gdje se daleko nad njim diže Stolac. U taj čas kao da nije ništa mislio, hoteć zaboraviti što je upravo čuo, pa je samo gledao, kako je sunce osvijetlilo svaku kuću, svaki krov, svaki kamen. Odozgor se natkrililo čisto, vedro nebo – a zrakom se miješala buka i vika čaršinska, dovikivanje, kotrljanje – te kao da ga ta cijela slika, ono žarko sunčano svjetlo, ono sivo stijenje, one kamene kuće i vedro nebo, ona buka i vika – sve ga to priteglo svojom zanimljivošću, jer je mirno sveđ onako sjedio i nepomično gledao. Nu ipak – od svega toga ništa ga se nije dojmilo, ništa ga privlačilo, već mu se misli nàdâle nekako oštre, ljute. I opet je eto – prekuhavao je u sebi – jedan turčin pustio nešto zemlje iz svoje ruke – a nije ju kupio koji drugi turčin. Ako još ovako potraje nekoliko godina – e onda će nas, bogme, svi tjerati da odemo, kad i onako ne budemo ništa imali!

Svijet je prolazio ispred dućana, zaposlen, netko lagano, netko brzo. Hamali se svijali pod teretima, koje su nosili na sebi. Kroz onu vrevu prolazili i došljaci, u francuskim, tijesnim haljinama, koji su došli za poslom, pa se razradili u velike. Sa domaćim dijelom i s onim tijesnim miješaju se i vojničke odore, te se katkada čuje kako sablje klepetaju niz bedra, te se iz one vreve i razgovora čuju riječi i hrvatske i talijanske i njemačke. Kad kola prolaze – sve im se ugiba, a radi njihove težine, trese se ispod njih tvrda zemlja.

– Ha, taman! – Upade iz one vreve u dućan Alaga mašući rukama i idući ravno Hilmi. – Oh! – Iznenadi se, kad viđe Omer-efendiju. – Kako, džanum? – pitao je i govorio hitro sve u jedan dušak. – Baš sam te dobro našao –

– Koja dobra, Alaga? – pogleda Omer-efendija uz Alagu.

– A evo nešto malo! – poče tražiti nešto za silahom. Izvadi premotanu hartiju, pa se onda maši u njedra te izvuče odebeli smotak knjige, svezan kanafom. – Na der, Omer-efendija – ili baš ne – evo, Hilmo, ti, ti si mlađi! Deder mi iz ovih tapija izaberi Bunu.

– Što će ti to? – upita ga Omer-efendija, raskolačiv oči.

– Ama onako hoću da znam koje su koje! – odgovarao je Alaga razvezujući tapije i redajući ih pred Hilmom na banak.

Dosta je bilo tapija, jer je bio prilično debeo zavežanj. Ima ih manjih i većih, od bjeljega i žućega papira. Neke još gotovo nove, čiste, a neke naokolo i po sredini, kuda se motaju, izglodane, iskidane, te se isprekidala tako na njima jazija, a na jednoj se turali-tapiji sasma iskvarila sultanska tura.

Hilmo ih poče jednu po jednu prebirati i dijeliti na dvije strane. Alaga se desnim laktom naslonio na banak i nagnuo se prama Hilmi nad tapije, motreći pozorno kako ih on pregledava.

– Što to gledaš, Alaga – da ne ćeš što prodavati? – nadviri se i Omer-efendija na banak.

– Ama nije – vet – znaš, hoću da vidim, pa nema mi tko proučiti! – zatezajući odvrati mu Alaga, ne krećući se ni najmanje.

Hilmo je morao dugo pregledavati, a samo katkad bi bacio pogled s papira na cestu.

– Evo na – ovo su ti od Bune! – pokaza Hilmo prstom u jedan kup tapija.

– Ovo biva? – uze ih Alaga, te ih poče premotavati, poturnuv ih malko ispred sebe, a onda smota i ostale, te ih sve skupa, ali razdijeljeno zaveza. – A sada deder mi prouči, šta ovdje veli! – i raširi pred Hilmom tabak hartije. Ovo ti je ova nova kaurska jazija – pa ne znam tko bi mi drugi vidio i kazao.

– Pa ovo ti je pozvanica za sud – evo na – ovdje veli, da imaš s kmetom radi nekih zemalja parnicu! – govorio je Hilmo, gledajući u pismu.

– Jest, ja! bit će s Brotnjom.

– A kad si ovo dobio?

– Ima, bogme dosta – nekoliko dana!

– E vidiš – vakat ti je prošao; tu ti nema šta! – položi Hilmo arak na dasku. – Prekjučer si morao izići pred sud – a sad ti više ne valja. Izgubio si parnicu, jer nisi došao, kad su te zvali.

– Kako to more biti? Misliš li ti da se more tako lako izgubiti onoliko krčevine? Ajbo? – nijekao je Alaga.

– Bogme jest – kmet je dobio. A što nisi prije donio, da ti kažem?

– Šta mogu sada učiniti? – ne odgovori mu Alaga na pitanje, te se osloni leđima u banak.

– Vidiš – da si dao djecu u ruždiju – ne bi bio tako okasnio, niti drugoga tražio, da ti prouči. Šta ti rade djeca? – dignu Omer-efendija glavu. – Evo, što je mome Hilmi, što sam ga dao da i to nauči? Neka ga, sve će mu valjati.

Alaga ne odvrati ništa. Jednom je rukom držao izvraćenu pozivnicu, a drugom je pipao po njedrima, gdje je stavio tapije.

– Hm! – trgnu se iz misli i slegnu ramenima. – Šta ću ja! Svakako hoće Švaba da ja izgubim! – i odmače se od banka te pođe prama vratima.

– Sjedi, kud ćeš? – ustavljaše ga Omer-efendija.

– Valja mi ići, imam posla! – i pozdravi.

– Stani der, i ja ću s tobom! – diže se Omer-efendija i pođe za Alagom.

Alagi kano da to nije bilo drago, jer se je nekako čudno držao.

– Kako čujem, ti si prodao Bunu? – upita ga u hodu Omer-efendija.

– Tko ti veli?

– Pa svašta se može saznati. Što ne i to? Prodaješ li?

– A eto – prodao sam. I onako mi malo donosi – te je bolje, da imam u gotovini.

– Brat si mi – ama što prodavati, pa baš sada? Nije ti od potrebe – a i kasnije more valjati. Tko zna!

– Volim ja ovako. Taki je vakat – što čovjek ne drži u ruci – ni ne more reći da je njegovo. A ovako – lakše mi je, gotoviji sam da se iselim.

– Aman jarabi! – da se iseliš. Ma dobro: evo seliti! Ali što ne iđeš kad si skastio, već ovdje otežeš i trošiš?

– Hoću da vidim šta će još biti. Mogu se vremena promijeniti, još godinu dvije – pa će i Švaba – ššj! – nekako zviždnu na usta a pri tom pokaza rukom, kao na nekomu veli, neka ode ispred njega.

– Kakvi je to račun – ne znam, dina mi! Uprli ste svi seliti – a sve vas gotovo vidim ovdje. Ako ćemo se seliti – dobro – hajdemo svi đuture, odmah – evo ja sam prvi gotov. Ama ovako! Pa tko vas goni da selite?

Alaga ga omjeri sa strane i ne odgovori ništa, već ušuti. Omer-efendija je vidio dobro, kako ga je on omjerio i pogledao. Dobro je razumio odmah šta to znači.

– Beli sada misli, da sam murtatin, izdajica! – ujedljivo se nasmija ispod brkova – pa neće da sluša mojih riječi. Eh! –

I Omer-efendija se ustavi ondje gdje se ide na malu Tepu.

– Allahemanet! – doviknu mu Alaga i pođe uz brdo ispod lipe.

– Eto prekosutra je petak – pa dođi mi malo izjutra!

– Vidjet ću! – odvrati Alaga te požuri hod.

Bio se je malo počeo i znojiti, tako je htio. Pa onda stade pred jednom magazom.

– Gdje si, Jovo? – zaviri unutra najprije, uvaliv glavu. Ha, ha! – i uđe.

– Bujrum, bujrum, aga! – skoči preda nj trgovac iz mraka – a Alaga, kako je unišao sa ceste, nije sve mogao jasno vidjeti.

– Evo tapija – hoćemo li na takrir? – pokaza mu rukom na njedra.

– Upravo sada ću imati da obavim jedan prešan posao. U drugu ćemo srijedu – a evo, ja ću ti dati kaparu.

Alaga pristane te primi izbrojeni novac. Bio je dobre volje, upravo nekako veseo, te se je šalio i smijao s Jovom, pijući kahvu. I odatle kad se je digao, izišao je radostan, a taki je bio i sve te dane. Pa i doma, kad bi bio, razgovarao se je dulje, pitao šta rade djeca, ženi svašta pripovijedao, te ju je do kraja taj put mogao saslušati, kad mu se je potužila na Mehmedaliju kako se je raskalašio.

– Prođi se, boja, tih stvari! – odbaci on na šalu. – Već znaš li, šta sam uradio?

– A što to?

– I sama znaš, da nam nije Buna mnogo donosila, – a opet bolje imati gotovinu u šakama – pa sam ju prodao!

Ženi je to bila nova stvar.

– Jesam – pa sam uzeo i kaparu. A što ne bih? Kud da se natežem i ovako i onako, a puno brige – može udariti kiša, tuča, sve obiti – pa ništa – i ovako imamo u gotovu. Aa, šta veliš?

– Šta učini, ako si Božiji? Ti novci će se hitro potrošiti – a ako Buna i nije mnogo nosila – bilo je barem vazda stalno za uvijek. Ja, bogme, ne bih – već de ti, kad nisi dao takrira – natrag povrati!

– De prođi se, bôna, bolje je ovako, a kud ću čovjeku da lažem! – odmahnu Alaga tako kao čovjek koji je veoma radostan što je s vrata sbacio veliku brigu.

Kad je još dao takrir i primio svu cijenu u napolijunima – zaćudo se Alaga promijenio. To je bilo lako opaziti. Nekako rahatniji, zadovoljniji, a veseo i pripravan na šalu, kako god i koliko hoćeš. Kad bi se sastojao s drugima na razgovore, i opet je on govorio proti onom, proti čemu i do sada – al' sada je sve bilo drugačije, lakše. Tako je govorio, kao da će Švaba evo sad na izići ili kao da će se prolomiti svijet kad se on iseli. Ovo pak iseljivanje nikako nije smetnuo s uma.

– Vidjet će oni kada ja odem! – kao da se je prijetio.

I učestao on na sastanke ići i kod sebe ih sazivati. Tu on pozivao na časti, davao sobete i živio – u kratko – štono se kaže – na kratku ruku.

– Čovječe, šta to radiš, šta li misliš, da će to vazda trajati?

– De nemoj, dina ti. Hvala Bogu, nije nam od potrebe da gladujemo ni da otkidamo od usta. Već ja šta hoćeš – da se stegnemo, kô nitko ljudski? Ne boj se ti, ima Alaga!

Žena je sumnjivo mahala glavom, ali bi i ušutila, videći uzaludan trud da mu što dokaže.

U krugu svojih prijatelja Alaga je bio razgovordžija, a što bi on koju rekao, pogledao bi Hadži-efendiju – i on bi mu potvrdio glavom, da je dobro.

– Šta? Još godinu-dvije pa da vidite gdje će biti Švaba! Mislite li vi, da će nas naš car pušćati ovako? Aa! – Pa opet, ne bude li šta – ta mi znamo kud se iđe u Tursku!

Bio je kao ptica kad leti.

A kad bi izišao na ulicu i vidio vojnike, ljude u tijesnim haljinama – pogledao bi ih poprijeko i od njih okrenuo glavu, a kad izdaljega – tako bi ih gledao, kao da im je htio reći: Brzo ćemo vam pogledati u leđa! Činilo mu se je da ih sam more otpuhnuti – tako se je jakim osjećao.

Jednom su – neke nedjelje – sjedili u ćošku Hadži-efendijinu. Bilo onako pod veče. Nedjelja kô nedjelja, pa svijet izišao na veselje, a pod mrak se vraćao. Oni u ćošku – kad posuklja ulicom ovdje četa, ondje četa. Iz mehana se i krčama vraćali vojnici, radnici, sve sami strani ljudi, pa onako, tko samo veseo a tko pjan – pjevali ulicom, koliko su mogli, iza svega glasa. Pjesme se orile, a tim jače odzvanjalo, što su se onako razveseljeni napinjali da jače, više dignu. Upravo kao namjerice ustavili se pred ćošak, i onako stojećke u krugu pjevali.

– Ha, šta veliš li, pas ih derô? – Krenu Alaga glavom na ulicu, a gledajući Hadži-efendiju.

– Hoće oni, hoće! – ispravi se Hadži-efendija. Velim ja uvijek, eno oni – i pokaza rukom na raf, gdje je bio ćitab – oni nam vele da je naša dužnost da bježimo odavle!

– Pa zar smo dotle spali da gledamo kako se oni izopijavaju, te da ih slušamo, gdje se pijani deru? Tko da to trpi?

Alaga je bio upravo planuo na tu viku i deraču, pa se onda zanio u misli, kako će to biti lijepo onda kad ih više ne bude čuo. Sutradan se vido s Omer-efendijom, pa usput i sam njemu poletio. Omer-efendija se pravo začudio.

– Deder mi ih sada brani –

– Koga? – upita Omer-efendija.

– Ja – njih – ta ti ih uvijek braniš – Švabe! Obrani mi ih, ti si njihov a oni tvoji!

– Ma šta je, Alaga? – smijao se je ujedljivo Omer-efendija.

– Eno da si ih sinoć vidio! Sjedili smo u Hadži-efendijinu ćošku, a Švabe nagrnuše – Aman, to ti sve pjano, da nije kabel proći sokakom, – ni mi ne možemo proći – a kako će nam žene? Pa da se to trpi?

– Posta ti, ne zanovetaj! Aa ti hajde – rasrdi se malo Omer-efendija – petkom prođi Zahumom i Donjom Mahalom i Carinom, pa da vidiš naših! Pođi u Carigrad, pa nu, šta ćeš naći svaki dan u Galati! Govori mi kô čovjek, a ne kô –

Nu Alaga nije htio dalje slušati. Nekako i požali što je zaustavio Omer-efendiju. Upravo se pokajao – ta i unaprijed je mogao znati da će mu reći sve drugačije nego što on misli. Od Omer-efendije se on već sveosve odijelio, a samo staro prijateljstvo sililo ga je da mu se javi kad ga vidi. Više mu Omer-efendija nije bio ono što nekada; on se je već posve odmetnuo od ostale svoje braće – mislio je Alaga. Od njega više nema ništa!

I proljeće bilo, i nastalo ljeto – ama Alaga nije imao kada da se brine sa svojim kmetovima, šta će uraditi, šta li donijeti. Nekako mu je bilo pravo, il' donijeli ili ne donijeli. Nije ga boljela za to glava. A niti se je pobrinuo zimus ni proljetos, kao da ni nema više za šta da se brine. Žena ga je češće pitala je li ovo, je li ono uradio, a on bi joj odgovorio neka ne tare glave, i odmah bi zametnuo razgovor o drugomu, ili bi izišao iz kuće. Mehmedaliju je malo kada vidjevao, a kad bi došao preda nj, umilio bi mu se i tražio od njega novaca. Alaga, kako je dobar bio, nikad mu ne bi uskratio, pa kad bi sin od njega odlazio, ponosno bi gledao za njime.

Jednoga dana, prije nego će poći u čaršiju, Alaga priđe čekmedži, u kojoj su mu novci bili. Trebalo mu je da uzme nekoliko da ima uza se. Tako je on uvijek radio – a čekmedža mu je bila u sobi gdje je on spavao. Čučne pred čekmedžu, potegne ključ i otvori.

Odjedanput da poblijedi kad podignu kapak.

– Šta to? – uprepašćeno upita sam sebe pa i opet pogleda u čekmedžu.

Više prama jednom kraju bilo je po dnu čekmedže razasuto pet-šest žutaca i nešto srebra. Kano da nije sam sebi vjerovao, slegnu glavu još više da bolje vidi. Nu i to mu je malo bilo: uhvati čekmedžu sa daske, hoteć ju izdignuti više prema svijetlu.

– Šta ovo? – zadrhta onako blijed, kad vidje da mu dno čekmedže ispade, dok su mu u rukama ostale samo strane. Kao da ga je grom ošinuo, tako je ostao na mjestu.

I opet pogleda čekmedžu bez dna u rukama, te ono dno na tlu, na komu je bilo nešto novaca. Ne puštajući čekmedže iz ruku pomače se nasred sobe i zovnu ženu.

– Znaš li ti šta je ovo? – naskoči on na nju, dok nije bila pravo ni u sobu unišla.

Žena se primače bliže.

– Jadne mene kukavice! – zaviknu hanuma, stisnuvši šake pod prstima. A čovječe, što uradi od tolikih para?

– Tko: šta uradi? – viknu Alaga glasnije, pa onda ušuti i kao da se nečemu dosjeti, upita niskim glasom: – Gdje je Mehmedalija?

– Kukavna ja – a jest dina mi – nešto je vrzao jučer ovuda. Da ga nije tko nagovorio?

– Gdje je, kaži mi, gdje je?

– Otkuda ja znam? Koliko sam ti govorila i govorila: Pripazi na Mehmedaliju! – pa eto – sada vidiš! Jadna mati moja!

Hanuma poče jadati pa sjede u pendžer u dnu sobe, metnuvši glavu na dlane. Alaga spusti čekmedžu i iziđe odmah na dvor, ne prozboriv ni riječi.

Spopalo ga hiljadu muka, a sve ga nešto priječi da pogleda ljudima u oči, sve ga nešto davi, kad je htio da što rekne. Šta da čini, šta da radi? Nestalo je novaca – a tko ih je mogao drugi uzeti nego li Mehmedalija? Pa kako da raspita, kao da sazna? Bilo mu je teško, silno mučno – a ne bi možebit toliko ni žalio kad bi to tko drugi učinio. A ovako, kad se sazna da ga je njegov sin orobio? Nu – možda nije on! Pa tko bi drugi? Tko bi se mogao ušuljati i obiti čekmedžu?

Bio je kao bez glave, kad je izišao u čaršiju. Nije znao šta da počne. Išao je pognuto, gledajući preda se, ne osvrćući se nikuda.

Ujedanput stade. Mimo njega prolazio stražar – te mu nešto sinu pred očima.

– Ha, deder mi – ovi – reci, znaš li ti gdje se mlađarija sastaje?

– Što će ti mlađarija, Alaga? – uljudno mu odvrati stražar, metne ruke na sablju, držeći se ravno.

– Ne pitaj – znaš li?

– Ali kakva mlađarija?

– Nu – oni, što piju, što se igraju – gdje oni zalaze?

– A, bogme, gdje i stariji. Tu su ti jednaki i mladi i stari.

– Ti znaš biva?

– Ima na dva-tri mjesta.

– Hajde me poslušaj i nađi mi – a valjat će ti – nađi mi sina – znaš li ga – Mehmedaliju?

– Znam ga, dobro ga znam! – izreče stražar, načiniv lice kao da nešto sluti. Bit će mu bio i od prije poznat.

– Leti, što moreš prije! Okrao mi je novce; dok ga uhvatiš, vodi ga na sud, a ako se uz njega nađu, – valjat će ti!

Pođu obojica prama Zahumu. Stražar je bio odmakao malo naprijed. Svrnuše se u Činđe – ali tamo nema Mehmedalije, već neki drugi sjedili nad vodom. Odatle skrenu pod Hum – eno onđe, uz Radobolju, prama Šemovcu.

– Ako igdje – bit će ovdje! – pokaza stražar na drugu kuću u onom uskom, krivom sokačiću pod Humom. Ti stoj ovdje, pa gledaj hoće li izmaknuti, a ja ću unutra.

Stražar je kao na krilima obletio hajatom i zavirio u sobe – nu dolje nitko. Onda udari uz stepenice. Na tavanu sretnu krčmaricu, koja je izlazila iz odaje.

– Kud ćeš, šta je dobro? – upita ga ona.

– Hajde – uhvati je stražar čvrsto za ruku – kaži mi gdje sjede, tko ima?

Krčmarica se je otimala kašljući, a stražar potegnu i namjeri na prvu odaju, te ju otvori.

U odaji sjedila petorica. Naglo skočiše kad vidješe stražara.

– Aha – evo ih – i ti si! – jurnu stražar unutra, vidiv Mehmedaliju.

Ona četvorica hitro umakoše, ostavivši na odaji i karte i novce, a Mehmedalija ostao zapanjen.

– Gdje su ti novci?

Mehmedalija je drhtao vas, a kad ga je stražar po drugi put upitao, on mu pokaza džep.

– Ovdje su!

Oko Alage se je okrenu cijeli svijet, kad je čuo i vidio šta je, a kao da mu je obraz padao na zemlju, kad je vidio gdje stražar vodi njegova sina kao zločinca.

– Ja ne mogu ovako – ti ga vodi – a ja ću nekud naokolo pa ćemo se gore naći! – govorio je Alaga stražaru i pođe ispod kule na onoj pećini, ispod koje se kroz slikovitu i zelenu tijesnu uvalu vere Radobolja. Koljena su se pod njim tresla. Pošao je odmah na sud, gdje će dovesti Mehmedaliju, a udario onamo ispred džamije na spilama.

Sav shrvan, poništen vratio se je do jedan sat doma. Na sudu mu dali novce što su još kod Mehmedalije našli, a njega ostavili u zatvoru.

Hanuma udari u plač kad joj Alaga kaza šta je bilo. Plakala je kao ljuta godina, a ozgor se s tavana također čulo tiho jecanje... Ono je bila Đulsa.

– Neću više da znadem za nj – nije više moj sin – i – Boga mi – nikada više da ga ne vidim u kući mojoj! – zakle se Alaga.

IX

Teška je bila bol hanumina radi sramote, koju je počinio Mehmedalija. Njezin sin, koga je nosila pod srcem, koga je odgojila vrućom ljubavlju materinjom, komu je još sitnomu popjevala, da će joj biti na ponos – taj njezin sin da počini takovo zlo djelo? Prvi ju je glas snašao čudno: kad joj je Alaga pokazao obijenu čekmedžu, prenaražena već time što je nestalo novaca, nekako joj je sumnja pala odmah na Mehmedaliju, ni ne imajući kada, da pomisli kakova će joj bol biti obistini li se ta sumnja. A tek sada, kad joj je Alaga sve pripovjedio, kako je i gdje je našao Mehmedaliju i novce, kako ga je stražar vodio preko cijele čaršije – a stotine je očiju gledalo tu sramotu! Njezin sin – je li se ona mogla ikada tomu nadati, ikada poslutiti, da će joj raskopati duševni mir, a pred svijetom obraz baciti pod noge? Pa on – šta će biti od njega, uz takovu nevolju kakva će biti budućnost njezinu djetetu, komu je još nad kolijevkom snovala zlatne dane? Eto već tim – on je u očima poštenih ljudi svršio, on je gotov, a pošten svijet za takove nesretnike nemade druge riječi nego – hrsuz. – Kradljivac? – njezin sin kradljivac –

Zavukla se u odaju – i plakala je ljuto – sama, sakrivena. Obrve joj se podigle u kutu, a trepavice treptale hitro, brzo, puštajući ispod sebe da suze otječu.

U kući kano da se je odjedanput sve preokrenulo. Alaga ljut, više mučatljiv i zamišljen, a kad koju rekne, kao da škrine zubima. Upravo uzbjesni, kad se spomene Mehmedalija.

– Neće mi više u kuću! – uvijek bi završio, kad bi ga spomenuo, a onda bi se smrknut odmaknuo.

Takav još nikada nije bio, a niti je ikada do sada bilo razloga da u kući zavlada takovi jad kao što sada. Alaga se ne more smiriti ni doma ni u čaršiji, a hanumi se činilo, da čitav svijet znade za ovu sramotu, i što je najgore, kao da tu sramotu sam Alaga upravo njoj u grijeh upisuje.

– Ah – jesam li ja kriva, što sam ga rodila i što je takov? – prala se je ona sama pred sobom. Jesam li ga ja na to naputila, tomu naučila?

Prvi dana – kao što nikada u životu – bilo joj je tako, da se je bojala izići pred Alagu: i bojala ga se, i stidila se – pa da je do nje i njezine volje, sakrila bi se da je ne vidi ni ono malo vremena što ostane doma. Sama mu se nije usuđivala ništa reći ni spomenuti – a kamo li da ga što upita o Mehmedaliji! On joj je sam onako otresito, isprekidano pripovijedao, kako je Mehmedalija ulovljen te kako leži u zatvoru, pa da neće više ništa za nj da znade.

– U zatvoru? – grizla se je u sebi. To sam od njega, od moga Mehmedalije dočekala! – Jadna ja – a kako mu je? – poče se u njoj rađati milosrđe, ono milosrđe koje roditeljici ipak ne da dâ prestane ljubiti svoj porod.

Odmah bi joj se srce smekšalo, zaboravila bi razmišljavati o tomu, šta svijet veli o toj sramoti, šta one i druge znanice.

– Jao, – moj Mehmedalija gladuje, žeđa – leži na tvrdoj dasci, bez jastuka, bez prostirke i pokrivke –

I počne ga žaliti, zaboravivši sve što je počinio. Sad joj nije više bio kao svaka druga osoba koju mora radi jednoga nepoštenoga čina za uvijek od sebe odbaciti – već je bila mati, koja je osjećala sve muke, koje trpi njezin porod. Jednom joj se pričinilo kako su ga tukli – a ona kao da je sama osjećala te udarce, kao da su nju žegle one modrice.

Čitav dan i pô bila je u mukama šta da učini, čim da pomogne Mehmedaliji – tako joj se je činilo, da to mora učiniti, a i da će to koristiti, da će djelovati na nj.

– Gladuje li? Čim se hrani ko li će mu dati? – pitala se je, ne znadući šta bi ni kako bi.

A da more – o kako bi mu ona drage volje dala, jer više nije vidjela pred sobom Mehmedaliju, koji je obio čekmedžu, već sina, koga je othranila mlijekom svojih prsiju. Bila je na živim mukama, ne znadući šta početi. Mnogo puta spremala se je da upita Đulsu za savjet: – kad nevolja tare, i kam se pita.

– Ona je dijete! – dozvala bi se – pa šta će mi znati reći?

Nu ipak kano da se je domislila i odlučila.

– Đulso, hajde, kćeri, zovni Saju. Valjalo bi onomu jadniku što poslat da jede, – more umrijet od gladi. A ne dô Bog da ti što bábo sazna!

I Saja je došla, te je odnijela nešto jela Mehmedaliji, a nosila mu je od sada redovito, sve oprezno – jer Alaga ne smije saznati. Zlo i naopako onda!

Ova nesreća, kako je pomutila blaženi kućni mir, Alagu raspalila do bjesnila, hanumu savladala i pogodila usred srca – i Đulse se je duboko kosnula. I ona je znala cijelu stvar, shvaćala je da je to grdno zlo, da je to najgore što čovjek more učiniti, pa je i ona – kakono god i mati joj – plakala, i plakala je s toga što joj brat leži u zatvoru. Mehmedalija je njoj bio drag, onako drag kao Meho, samo što je Mehu kao mlađega mogla i milovati, dok je Mehmedaliju kao starijega morala pripravna slušati. Činilo joj se da je ona upravo najnesretnija između njezinih druga: dok se ostale mogu s braćom svojom, razgovarati – ona se tada zavuče te plače za svojim bratom, koji je u zatvoru. Pa koja njezina druga nije sretnija od nje? A onda – šta će joj sve reći? Sada svaka misli i govori da je njezin brat, Đulsin, – takov i takov, najgori, što se more pomisliti – a kasnije – tko će htjeti s njime i riječ prozboriti? Ta ona je čula gdje stariji kazuju da je zatvor samo za zle ljude – pa je li zbilja ona tako nesretna da je njezin brat najgori od svih?

– A šta veli o mom bratu on – Hilmo?

Koliko je puta u njoj stala krv kada bi se tako upitala. Šta će Hilmo govoriti o Mehmedaliji – Šta će reći o njoj? Hoće li nju kriviti, hoće li na nju poprijeko pogledati, ako dođe – i hoće li uopće ikada doći?

Đulsa nije nikada znala šta to znači sve sebi samo željeti i za se htjeti. Ona je jednakom, nepomućenom, nježnom ljubavlju ljubila i svoga oca i svoju majku, jednako je ljubila i Mehmedaliju i Mehu. Ali kad se je sjetila Hilme – zaboravila je da ikoga dragoga ima – i mislila je samo na to hoće li i kako će ta nezgoda, ta sramota pokvariti njezine snove, razoriti njezin raj, koji je osjećala u Hilminoj blizini, onda kad joj se on javlja, pripovijedajući joj o svojoj ljubavi. Mahom je zaboravila očev bijes, materinu tugu, Mehmedalijinu sramotu, koja kalja glas čitave kuće – te su ju oni osjećaji, koji joj izviru iz ljubavi prama Hilmi, otcijepili od matere i od oca, od svih, nesvijesno se bojeći za onu nepomućenu, slatku ljubav, koja ju je vezala s Hilmom. Počela je žaliti samu sebe – a više nego sebe, svoju ljubav.

– Kad Hilmo sazna – a može biti da je i saznao – da moj brat leži gdje i drugi kradljivci leže – sve zli ljudi – šta će on reći?

Kobno je bilo stanje njezine duše, a nesretne misli donosile su preda nju sve same grozote, koje su porušile, ogorčale svu slast, svu draž njezine prve ljubavi. Hilmo će se nje okaniti kad vidi i dobro sazna kakav joj je brat i gdje je – a onda je ona najkukavniji stvor. Pa zašto baš ona mora imati takova brata koji trne vatru u svetištu njezina srca, zašto je baš ona nesretna tako da mu je morala biti sestrom? Otkuda dolazi to da radi tuđih grijeha, radi tuđih opačina mora trpiti upravo onaj koji nije ni znao ni za kakve grijehe, ni za kakve opačine?

– Hoće li Hilmo doći – a ako dođe, kako će mu na oči? Hoću li mu moći što odgovoriti ako me upita, hoću li mu moći dokazati da ja nisam ama ni najmanje kriva? Pa koga da okrivim? Sve – sve – samo ja sam prava – jest, ja nisam ništa uradila, onakva sam kakva sam i prije bila. – Onda se – onda se neće on na me ljutiti, neće mi ništa zamjeriti – i onda – oh da mi ga je moći skloniti, da me nekud odnese – daleko tamo, gdje je lijepo, krasno – da zaboravim svu sramotu, sve, – tamo...

I snivala je, kako je nosi Hilmo na rukama – kakono ju je mati nosila dok bijaše još mala, pa su otišli negdje gdje je bilo toli lijepo, toli divno... I veselila se tu kakono se je djetetom veselila, od milja je drhtala kao onda kad bi u bašči iza plota sakrivena gledala gdje joj se Hilmo dobacuje grančicom... A lijepo je bilo vrijeme, jasan, mirisan dan, nebo vedro, čisto, kao djevojačka duša – a od svega milije, od svega draže je bilo kad je mogla vidjeti Hilmu i uzdrhtati radi njega od neke nejasne slasti, neosjećana milja...

A kad se je prenula od toga – bilo joj je nekako pusto...

Bio je upravo petak. Alage nije ni bilo u podnevu doma. Hanuma ostala negdje dolje i zavukla se u sobu, a Đulsa sjela u odaji nad bašču, otkuda se more vidjeti i u Sajinu avliju. Alagine kuće su bile između dvije ulice, a podno njih cesta. Jedna kuća, u kojoj je on stanovao, bila je ona što je s dvije strane omeđena ulicama, s treće cestom, a na četvrtu se pak nedovezivala bašča i još jedna kuća, iz koje se je moglo ravno u Alage. U toj je kući pod najam stanovala Saja, poslužujući ujedno i ona i njezin čovjek u Alage. U Saje se je ulazilo i s druge strane, s one druge ulice. Njezina avlija je bila uz Alaginu bašču, a u avliju se je moglo gledati i sve vidjeti s gornjih prozora.

Petak je bio – a Đulsa sjela na prozoru u odaji, gledajući ravno u bašču, a bacajući počesto okom u Sajinu avliju. Od nekakve muke, od nekakva stida i boli, koju je i ona osjećala radi Mehmedalije, nije mogla a niti je bila jaka, da ode svojim drugaricama u pohode. – Ta kako da se pokaže pred njima, neće li joj svaka prigovoriti, ljuto prigovoriti ono što je njezin brat počinio? Ili da trpi, da snosi, kad budu one među se razgovarale o njoj, kao o sestri onoga, koji je poradi one sramote zatvoren ondje gdje se najgori ljudi zatvaraju? One – pa momci – pa čitav svijet?

Ne – ona nije mogla među njih!

Sjedila sama, mirna, tiha, a snuždena i ožalošćena u odaji. Nijema je gledala po bašči, uza strmeni Hum – a nekako vlažnih očiju, nešto oborene glave. Jednom se rukom – dlanom – oslonila o ono dno u prozoru, a drugu spušćala niz krilo, svinuvši ju s jedne nadkoljenice na drugu. Osvrćući se pogledima uzdahnula bi tako da bi joj se još više nadigle prsi ispod bijele, tanke košulje – pa bi povirila u avliju...

Da li će Hilmo doći?

I dan je odmicao i zapadalo sunce – a ona se iz odaje niti dizala, niti je – koga dočekala. Silna joj, duboka tuga prevladala srcem, a trepavice i kapci jedva padali po vlažnim očima. – Saznala je, doživjela je groznu istinu, koje se je bojala: iza onoga nesretnoga slučaja, koji je pomutio sreću u kući – eto došao prvi petak – al' to je prvi petak što joj Hilmo nije došao u Sajinu avliju, da se s njom narazgovara, da se vide. Sa zapadajućim suncem kano da je i njezina sreća zapadala – tako joj se činilo – a ta joj se pomisao savila oko srca i oko duše, kao zmija otrovnica – koju joj je ovio njezin – brat.

Pa da ga mrzi?

Mrziti nije znala, a brata nije mogla. To joj nije ni moglo pasti na um uz one bolne osjećaje koje je tada osjećala, uz onu tugu radi toga što nije vidjela svoga Hilmu.

Satrvena, bez nade, kao onaj koji nema šta više očekivati, sišla je dolje, na hajat, gdje je zatekla svoju mater, isto tužnu, isto žalostnu. A kako li su njihove tuge različite bile! Jedna je žena drugoj dala svoje tijelo, svoju krv, otkinula joj srce svoje i presadila ga u drugu, zadahnula ju dušom svojom, iz svojih ju prsiju hranila svojom ljubavi – objema se dogodila ista nesreća, isti jad – a nuto, ne žale obje jedno te isto! Ona žali svoga sina – ne žali sebe – već se peče, kako joj je sinu, šta će od njega biti, a druga smetnula s uma da žali svoga brata, te joj se smutila duša radi toga što joj je brat smutio prvu, žarku neodoljivu ljubav. Nju ubijaju muke i boli radi Hilme – a da je on došao – tko zna, zar ne bi mahom sve zaboravila, zar se ne bi možda čudila kako joj može mati žaliti? Pa bi li joj se to moglo upisati u grijeh, bi li joj se to moglo zamjeriti?

Je li ona kriva što joj je u nenadani čas, u onaj prvi, slatki i mili čas, crv zašao u srce, koji joj ne da mira, već ju podgriza da misli na Hilmu?

Mati ju je pogledala upravo raskolačenim očima, onako kao da ju je htjela nešto upitati, nešto silno i važno, nu – očima preleti odmah preko avlije, pa ravno ih uperi preda se nekako zamišljeno. A htjela ju je pitati, mnogo, sve – da joj kaže i pripovijeda... Spremila se, smislila je odmah prve riječi, pa onda redom – šta veli Hilmo, kazuje li, šta zbori ostali svijet? I nije joj tužnoj dosta jedna briga, jedna bol, da žali svoga sina, već ju mori i druga, jednako velika i jednako teška: – šta govori svijet o njezinom sinu, o njezinom po-

rodu? Ona – ona se brine i za njegov glas na dvoru, a pred svakom osudom strepi kao da svaka na nju samu pada. Da ju pita o Hilmi, šta joj je on rekao? Ali kako – zašto? Na koji način?

Bilo joj je teško, bila je upravo u škripcu.

Hajde, kćeri, valja gotoviti večeru? – mahnu rukom ispred glave, kao da se je htjela svega otresti, sve zaboraviti.

Cijelo veče prošlo je sumorno, šutke, da se je i Meho morao čak čudom čuditi. Ljubopitno je on gledao i mater i sestru – pa onda i sam sasma ušutio. Alaga je prilično kasno došao.

Sutradan, kad je Saja odnijela hranu Mehmedaliji – brzo se je vratila s njom. Mehmedaliju nije više našla u zatvoru – bio je pušćan.

– Šta – pušćan? – preporođena ju je iščekala hanuma, a i Đulsa se je obradovala.

Materi kao da je pao kamen sa srca u prvi mah – tako joj je odlahnulo. Nekako rek bi da joj se je pričinilo da je sve sada prošlo, da se je zaboravilo – i željela je da vidi sina, da mu kaže koju riječ, da ga nasavjetuje – a sin bi nju toli lako, toli dragovoljno poslušao! I jedva je očekivala čas kad će doći da ga vidi – da vidi Mehmedaliju. Mati je mati!

Nu njega nije bilo, a kad je došao Alaga nešto iza podne doma, htjela mu je da javi od veselja tu vijest. Nu Alaga ju je pretekao – a bio je smrknut, pa ju je i time poništio.

– Oni nesretnik je pušćan – znaš li? Jutros me pozvaše da me pitaju jesam li mu tužitelj i hoću li da ga kazne. Nisam htio jer neću, da ga vlasi muče po zatvoru. Ali da mi ga nisi primila u kuću – neću više da znadem za nj! – otresao se je Alaga.

Hanuma ga je najprije bojažljivo pogledala.

– A pa da šta će on?

– Neka mi ne izlazi na oči – jesi li čula? – prikriči Alaga.

– Ali, čovječe... Dijete je... A zar ti nisam govorila i toliko puta ti spominjala da ga opomeneš, da ga iskaraš, pa da ga i izbiješ? Već ti si mu pušćao – pa sad vidi... zajeca hanuma, pokrivši lice dlanima.

– Dosta toga – neću da čujem za nj, pa pik!

Ona mu se nije usudila više ništa reći, ili pravije, od plakanja nije nikako ni mogla. Stislo ju u grlu, davilo ju – i sad joj je gore i teže nego dok je Mehmedalija bio u zatvoru.

– Šta će on kukavac sada, šta će sada moje dijete? – uzdisala je, pa se onda digla i izišla na tavan a da nije Alage ni pogledala.

Prvi put joj se to dogodilo da ga upravo nije htjela pogledati.

Sad su za nju nastale veće muke nego prijašnjih dana. Cijelo po podne, čitavu gotovo božju noć mislila je gdje je Mehmedalija, šta li radi.

– Čim se hrani, gdje li spava? – okretala se je na dušeku s bedre na bedru, gledajući na prozor neprestano, kao kad čovjek skrbno pogleduje kakvo je vrijeme i da mu ne potuče usjeva.

Ni sutradan se nije mogla snaći, a tako joj je bilo sve do ponedjeljka. U nedjelju je čula kako su ga vidjeli u čaršiji, pa da se je negdje izgubio u kahvi, gdje li – a ona je od boli trpjela.

U ponedjeljak izjutra hanuma je nešto pospremala u kući. Meho otišao u mejtef, a Đulsa na hajatu upravo iz đuguma natočila vode u ibrik. Metnula đugum na sofu i onako se ispravila prama vratima, držeći ibrik u ruci.

U jednom se otvore avlinska vrata.

– Ah! – izvi Đulsa krik i iznenađena pušća iz ruke posudu. Ibrik lupnu, voda poče teći, a Đulsa onako nepomično stala, napola otvorenih usana.

– Šta ti je, šta si pobjesnila te krhaš sud! – ljuto ju prekori mati iz kuće.

Đulsa nije ni čula šta joj je mati rekla.

Preko avlije bacila pogled i onako ga nigdje na drugu stranu ne svraćala. Iza avlinskih vrata stajao je – Mehmedalija, blijed, pognute glave, kao da se stidi, te se boji i mrava pogledati u oči. Još do pred koji dan na njemu novo, uredno odijelo pobijeljelo, kao od prašine, od luga, od šta li, bez podveza, neuređenih tozluka. Labavo se oko njega smotao pas, na kojemu su se prilijepile slamke, kao i na kiti i na fesu, koji je bio isprotiskan po kalufu.

Kako je Mehmedalija stao za vrata, onako se nije ni maknuo.

– Mati... evo Mehmedalije! – viknu Đulsa i poleti preko hajata.

– Tko? – Mehmedalija? – pohita hanuma, ostavivši posao. – Ah! Kriknu, stade malo, pa pođe prama sinu.

On je nepomično stajao za vratima.

– Sine, mati te ne požalila! – zajada hanuma, stade uza nj i pogleda ga – a na oči joj navrše suze. Kano da joj se je srce rastopilo, pa izlazi na oči. Poljubi ga u čelo, uhvati za ruku. – Hodi, sine, da te tvoja mati vidi! – povede ga preko avlije, uvede u sobu i povuče, da sjedne uza nju.

Oči joj se prevukle krvavim mrenama, a ispod očiju podbuhlo i pomodrilo. Uzdah joj se dizao za uzdahom – a kako je Mehmedaliju uhvatila za ruku, još ga nije ni pušćala.

– Gdje si bio, kako ti je bilo? – pitala je ona i natjeravala da joj sve kaže, da joj sve prizna.

Mehmedalija je samo šutio.

– Gdje si bio ovih noći, gdje si spavao? Kako ti je bilo, kaži majci svojoj? – molila ga je ona i preko ramena mu bacila ruku.

– Hm! – maknu Mehmedalija jednim ramenom i glavom, pa i nehote vidje kako je Đulsa šutljivo stala uz vrata, ovivši ruke sprijeda u dimije. Ona kano da mu se je čudila, kao da ga nikada nije vidjela.

Mehmedalija skrenu glavu od nje i pogleda na drugu stranu.

– Sine moj! – spušćanim glasom opet će hanuma, te se sagne i poljubi ga u čelo.

– Daj mi štogod jesti – gladan sam! – potare Mehmedalija rukom preko čela i istrgnu ruku iz materine ruke.

– Hitro, Đulso – sva blijeda skoči hanuma.

Obje poletješe u kuću, a Mehmedalija ostade sam u sobi. Hanuma je cijelo vrijeme jadikovala, kako je Mehmedalija spao, što se je morao mučiti gladom.

– Kuku meni! Moj sin gladuje! – tužila se je i sve joj suza suzu stizala.

Što su mu donijeli, Mehmedalija je pojeo kao vuk. Mati nije s njega svraćala očiju – a htjela ga je sveđ zapitivati, nu nije joj se dalo da ga smeta, dok jede.

– A jesi li, sine, vidio bábu? – pogladi ga po glavi.

– Jesam! – otrese se on na mater. Što će mi bábo?

– Nemoj, tako sine! Moljaše ga ona. Kako to moreš reći svome babu? A vidiš li, kud ćeš, šta ćeš? Već lijepo dođi, priđi mu i poljubi ga u ruku, on će ti oprostiti – a ti...

– Je li de! – izmaknu se Mehmedalija, te se nekako čudno podsmjehnu.

– De, sine, obećaj mu, da ćeš biti dobar i poljubi ga u ruku – ta znaš ti njega – on se i rasrdi, ali je opet dobar!

– A bogme baš neću!

– Ne govori tako, jadna ti mati ne bila – već se pokori starijemu...

– Kad kažem, neću, pa neću!

– Što se ne dozoveš, bolan, pameti! Znaš li, da ti je zaprijetio, da ne smiješ u kuću – pa šta ćeš onda? Moli ga, da ti oprosti – dobar je on...

– Ne razbijaj mi glave – neću, eto, čuješ li – i on se diže, te iziđe na hajat.

Mati je za njim išla, a on pred njom izmicao.

– Nemoj tako, ne griješi...

Mehmedalija stade na hajatu pod strehom, te se okrenu, kad je čuo zadnje riječi.

– Neću – pa ga nikad ne vidio! – stisnu šakama, trznu se, zakorači avlijom i iziđe na ulicu, da se nije ni osvrnuo.

...Hanuma je dugo, nepomično i nijemo gledala za njim na avlinska vrata, kud je izmakao, a Đulsa se okrenula u ćošak na hajatu i zabola glavu u ruke preda se... Djevojka je na glas jecala.

Mehmedalija je išao uskorenim hodom uz duvare, kucajući jednom rukom po njima, a drugom mašući na široko za se i preda se. Digao glavu visoko i zviždukao. Upravio ravno i zaokrenuo u Ive pod Hum.

Po gradu se je sve znalo, šta se je dogodilo s Mehmedalijom. Ljudi u čaršiji su o tomu govorili, kako je bio zatvoren, te kako mu otac više ne da doma – govorili i zaboravili, kao da nije ništa ni bilo. Žene, koje su poznavale Alaginu kuću, imale su vazda šta da pripovijedaju, a svaka je znala uvijek nešto novo kazati o Mehmedaliji, gdje su ga vidjeli, što je radio, kako je u onoj kahvi i mehani spavao. Za te je razgovore saznavala i Mehmedalijina mati – a vazda, kao da bi joj hiljadu noževa zaboli u srce.

Mehmedalija se gubio po gradu, sjedio po kahvama i mehanama. Kad bi ga stučio Salko ili koji drugi od njegovih jarana, prišao bi mu i s njim popio kahvu ili rakiju ili što založio. Jednom je spavao u Činđinoj bašči, jednom u kahvi na Đerizu, a dva puta u mehani pod Humom nad Radoboljom. Mehandžinica mu se je znala smilovati i pustiti ga.

Iz jutra, ovako na tri-četiri sata pred podne, on bi lutao svukuda: sad bi bio i na Skakalima, a sad opet čak u Bišću – dok bi se iza podne tek pravo zavukao u mehanu ili kahvu da se opet sutra izjutra digne.

Upravo drugi-treći dan, što je vido mater, krenu niz Luku u uperio onako da ide, ne znajući ni sam kuda. A išao je čudnovato: ili bi uvijek jednom rukom kuckao po duvarovima a drugom mahao, ili obje metnuo straga – a sve izdignute glave, pa zviždukaj. Nikad da bi oko sebe pogledao da se umakne komu ili da vidi koga.

Još se nije pomaklo sunce na sredinu, te se sterale dulje sjene po ulicama, koje su bile poškropljene. U to doba gotovo najviše svijeta pred dućanima, a na ulici konji i tovari, seljaci stjerali drva, pa ih provode i na vas se glas pogađaju s onim daleko tamo na dvadesetom negdje dućanu. Sve živahno, a nekako kao i svečano radi toga, jer dućandžije znadu svoju robu lijepo iznijeti i njom iskititi svoje dućane. Niz Luku idući, dućani su gotovo samo na donju stranu, uz Neretvu, a gdjegdje se samo rastavljaju uzahnim, vrlo strmenitim uličicama. S te strane i više svijeta, onoga seoskoga s dônje Neretve, pa i onoga koji obitava bliže južnom logoru.

Mehmedalija, idući s gornje strane, na jedan put kao da se predomisli, pa presiječe ulicu i pođe mimo dućana, verući se kroz svijet i sve jednako lupajući rukom, ali sada po dônjim ćepencima. U dućan koji ni da bi pogledao.

Upravo je bio usred Luke, ondje gdjeno ona česma pod drvetom.

– Jesi li ti to, Mehmedalija? – izviri Avdo s ćepenka, prekidajući razgovor s mušterijama.

Mehmedalija se okrenu.

– Dina ti, svrni mi se oko podne ovdje! – nastavi mu Avdo. – Ali nikako nemoj propušćati!

Kad Avdo uđe u dućan, Mehmedalija odšeta dalje.

Pred Avdinim dućanom bilo nešto svijeta, dolazilo, odlazilo, a on sve podmirivao, svakoga lijepo dočekivao i otpremao. Dućan mu pun kô šipak, a on u dućanu kô jedan po jedan!

Malo po topu, eto ti Mehmedalije pred dućan. Avdo ga zvonu da sjedne uza nj, a Mehmedalija ga posluša.

– Šta je s tobom ako si mi brat? – ravno ga upita Avdo. – Eto čujem da te nema doma...

– Ne da mi bábo!

– Ja šta radiš, kud li se prebijaš? Pa gdje si sve bivao ovo vrijeme, kako si izišao iz zatvora?

Mehmedaliji, vidjelo se je, bilo je malo pomučno, što ga Avdo pita.

– Kud iđeš, gdje li noćevaš? Čujem, po kahvama i mehanama! Nemoj tako – evo, đođi k meni, pa u mene – otvorena su ti vrata. A što ne bi onda i bábu molio da se ne ljuti?

– Neću! – hitro odreza Mehmedalija.

– E ništa, ništa... ne velim ništa, već ti đođi k meni na konak – ne treba svak da znade – a evo, ovdje moreš sa mnom i jesti.

Avdi došao ručak, pa su obojica jeli. Navečer, kad je već mrak bio, Mehmedalija otišao u Avde, koga je već kod kuće našao. Od sada je tamo spavao, ručavao s Avdom ili s Mušom, navečer po ahšamu otišao na konak, a ostalo sve vrijeme opet bi se nekuda izgubio. Samo jednom nije došao na konak, a jednom malo pokasnije, ama nakresan.

Dolazeći Avdi na dućan, udarili bi malo-pomalo u razgovor – i napokon je Avdo mogao otvoreno da svjetuje Mehmedaliju. Vidio je odmah Avdo da onako od prva puta ne ide, već malo-pomalo. Može biti Mehmedalija se je ljutio na oca što ga je dao zatvoriti ili što mu je zabranio doma, – ili radi oboga, pa nije mogao trpjeti da mu se što govori o ocu, a još manje da ga tko nagovara da ocu ide ruku ljubiti. Prvih bi dana uzbjesnio, a onda sve pomanje i manje, dok u neke i ne splasnu. Avdo ga je onda nagovarao i svjetovao ga, molio ga – i zbilja, nekako je Mehmedaliju kao smekšao. Avdo je mislio da se primire, izmire – što jednom – govorio je on – i mora biti. Evo s Mehmedalijom je uspio, pripravio ga je, ama kako se Alagom? Alagu je i njegovu narav predobro poznavao: pa kad bi Alaga samo doznao da mu on, Avdo, prima Mehmedaliju pod krov – onda s Bogom poznanstvo i prijateljstvo! Nu koliko god je bio obavezan prama Alagi, ipak nije mogao podnijeti, a da mu sina ne primi k sebi, dok se stvar ne izmiri. Samo što je to sakrivao, nek se ne zna.

Dok je Avdo umekšavao Mehmedaliju, za to je i Alaga dva-tri put čuo debelih od Omer-efendije. Makar da se on izmicao Omer-efendiji, ipak ga Omer-efendija uhvatio, pa u Hilmin dućan i preko podne, kad se malko primiri čaršija. I na ručak su jednom zaboravili.

– Jesi li ti čovjek, jesi li turčin – šta radiš i misliš? Šta učini od sina?

– Ja, dina mi, nisam ništa, sam je sebi krvi!

– Kako moreš, bolan tako govoriti? A kako si ga odgajao, kako li pazio na nj? Ja sam drugačije radio s mojim Hilmom: i on bio pošao malo na stranu – a ja pritegni – pa eto: danas ga se ne mogu postiditi! – šaptao je Omer-efendija, primakav se sasma Alagi.

– Šta ću mu ja! Bog mu je dao pamet, pa je mogao otvoriti oči...

– Eto dobro, nije ih tvoj otvorio – a ti si kriv. – Ama šta sada misliš s njim? Ne daš mu ni u kuću – pa se mora prebijati po zlu i goremu. Ti hoćeš, biva, da je tako najbolje, i da se tako – može popraviti? Ne znaš ni sam kuda on tada vrluda, šta li radi. Nigdje ništa – pa neće li u nevolji i ukrasti i navaliti a, bogme, što god učini, reći će se negdje, gdje te znadu, da je tvoj sin! Pa dedera, da čujem, šta misliš, hoće li ti tada bolje služiti za čast?

– Neću da znam o njemu ništa! Dorastao je, da se je mogao dozvati pameti – a kad neće...

– Neće – a tko je kriv? – Ti! Da si mu ju ti svaki dan lijepo i polagano sipao, ne bi učinio što je učinio. Vidiš kad sam ti i kada, a koliko i koliko puta kazivao: daj dijete na knjigu, u ruždiju da uči. Kad je što znano, onda se stidi sramotu počiniti pa kad bi i htjelo. Već ti ovako njemu pušćô, a on ha danas, ha sutra – i eto, dokle si ga odgojio i dotjerao. I pravo ti budi!

Alaga je ljuto teglio iz čibuka, i nikud očima već u lulu, otkud su izbijali debeli, bijeli dimovi.

– A šta si mislio s njim? – nastavi Omer-efendija, pa i opet prekinu da se iz testije napije vode. – Evo uzmi, da nije počinio ono, što jest. Dobro! Ma šta bi on, koji li bi posao primio kad podraste do ljudske dobi? Za što bi onda bio, što li bi mogao raditi? Knjige, jazije ne zna, zanata nikakova, a i zemlja, kad se ne zna raditi, ne daje što hoćeš, koliko ti treba. Šta bi bilo od njega – je li, da objesi ruke niza se pa da gleda šta drugi rade? A evo vidi, kako Švabe rade – oni, bogme, ne pometaju, već sve naprijed. Već što sam ti se, brate si mi dragi, znao ljutiti, a i sada se ljutim. Kad su ono gradili eto lanjske godine i kućâ, i krčili ceste – nijedan ti od naših u posao, makar da skapava od glada. Pitam ih ja: što, ljudi, ne iđete u posao? A oni meni: Ne ćemo Švabi! Pa taman, kad neće: Švaba je znao i bez njih sve uraditi – a oni isto ostadoše – gladni! Baš su mu se osvetili!

Alaga je samo šutio i pušio.

– A, pa šta misliš? – pogleda ga ozbiljno Omer-efendija, spopav ga za rame.

– Vidiš, što ja velju – pa kako hoćeš, onako i radi. Primi dijete, da ti dođe doma, a onda dobro pogledaj, kako ćeš i šta ćeš s njim. Stegni ga, pa ga daj ja li na zanat, ja li da što nauči. Još je mlad, a valjat će mu. More se još ispraviti pa da od njega budne čovjek, a ne da ti budne na sramotu. Znaj dobro da si mu ti otac!

Alaga nije ni jedne ama ni probijelio, već samo kao slušao i ne slušao, tako se je činilo. Ali je ipak mozgao što je Omer-efendija govorio, i počeo se smekšavati. Do jedno petnaest dana Omer-efendija ga opet uzeo preda se da ga nagovara.

I uspio je. Alaga se nije otimao više da mu se sin vrati, a kad mu je Mehmedalija poljubio ruku, već je bio sasma udobren.

U toj sreći, što se je otac izmiro sa sinom, hanuma kano da je zaboravila onu sramotu u kući. Bila je sva sretna i blažena, a sina je pazila i gledala materinskom blagosti, radujući se što ga po sve dane viđa kod kuće. Mehmedalija bi malo kada kuda izišao.

I Đulsa je bila sretna i zadovoljna. Njezine se bojazni raspršile – njezin ju Hilmo nije napustio. On joj je dolazio svakog petka, a onoga jedan put nije mogao doći jer mu nisu dali poslovi. Nikada joj nije ništa spomenuo o Mehmedaliji – a njezina je sreća bila tolika, da se nije mogla pritajiti, već je morala odmah odskočiti materi, izvan sebe, i ogrliti ju:

– Mati, Hilmo me isto voli!

X

Ostatak ljeta Mehmedalija je proboravio na selu, Alaga ga poslao tamo, a na neprestano nagovaranje hanumino.

– Pošalji ga, odvedi ga, ili mu zapovijedi da sam ode – samo da ne bude ovdje – ne bi li jednom svijet zaboravio što je bilo, a i on će tamo biti sam, pa neće imati prigode da se vrati na zlo.

Mehmedalija nije rekao otvoreno ni da hoće ni da neće. Malo kao da je otezao, pa napokon – otišao. Otac mu na polasku prikričao da gleda i nadgleda što se na selu radi, jer da on neće doći, da nema kada.

Čitava tri mjeseca nije bilo Mehmedalije u Mostaru, niti se je po komu javljao. Šta je gore radio, nikomu nije kazivao kad je sišao.

U Alage ove godine ljetina bila vrlo slaba i loša. Kô kad je manje kmetova i zemlje – jer je Alaga dobar dio – polovicu – već prodao. Alaga nije gledao niti mario gledati, šta li se unosi u kuću, ali se je za to hanuma u sebi jela i pregrizala. Od grožđa ni spomena, a pšenice i druge žitije ni u pola kao lanjske godine.

– Evo, ovo ti je sve njegovo, što zapušća i prodaje! – kukala je ona u sobi.

Duhana nije bilo ni mrve, jer ga Alaga nije htio saditi ni prodavati za državu. Kad je bilo plaćanje poreza, morao je prodati žita i drugoga prihoda pod jeftinu cijenu da skuca koju paru. Do sada mu nikada nije bilo tako tijesno. Nu svejedno – on se nije pometao, nikada da se je na svoje stanje potužio ili komu rekao: Vallahi ću dogodine ovako i ovako raditi, da što više dobijem. Cijelo se ljeto pa i pod jesen vidjelo na njemu da ga nešto mori – a to će biti bilo, kako su mnogi govorili, s toga što mu je Mehmedalija onu sramotu nanio. Nu za to on nije nikada propustio dana da ne iziđe u čaršiju, da se ne sastane s onima s kojima se je navikao sastajati i najviše razgovarati.

Jest – ama kano da su zadnji razgovori sa Omer-efendijom na nj djelovali – u toliko barem što mu je priznavao da ima pravo govoreći mu da je morao strožije postupati s Mehmedalijom. Nu ono, što ga je nagovarao, da sinove dade u školu – to mu nije moglo ići u glavu: jedino se je u toliko smekšao da nije toliko kao prije druge krivio, koji svoju djecu daju da uče novu jaziju.

Nu svi njegovi dojmovi, koje je otprije dobio i imao, tako su mu se u duši uvriježili, da ih nije mogao više nitko isčupati, izbrisati. Najmanje mogu djelovati razlozi na onoga koji ne misli, ili silom hoće krivo misliti. K tomu pridošla ona sramota s Mehmedalijom – a Alagi se ona usadila duboko, te ga pekla i pekla; i nuto – on je i u tome nalazio razloga da se osjeća tuđim, oštećenim, potlačenim u ovom kraju, te da su mu sve nevolje koje je morao preživjeti, došle upravo i jedino zato – što ih je morala donijeti nova uprava. Da nije nje bilo, da nije s njom došlo i razvraćenosti i iskvarenosti – zar bi njegov sin, tako je on mislio, došao do onoga da počini što je počinio? Vidio od drugih – i tomu se naučio, pak onda – tko je kriv?

Opet nova neprilika u jesen, što ju je imao s porezom silno ga ozlojedila. To je bilo opet najnovije da se smuti, a opet za nj od tolikih posljedica da je o tomu mogao također cijelu zimu

razmišljati, razgovarati i tužiti se. Ona pak jesen sa svojom dosadom i turobnošću kao da je na nj sama djelovala, pak je s toga bio smrknutiji, ozlojađeniji, nego li ljetos. Kao novi neki zadah u tim vječnim mukama došli su glasovi pod zimu, koji su navješćivali o nekim skorim, brzim promjenama: i tako je bilo već s tim dovoljno hrane, da se ljudi zabavljaju, raspravljaju, nagađaju – a svako bi nagađanje i razgovaranje svršilo jednim te istim zaključkom: – Švabi nema duga opstanka!

Alaga se s Avdom slabo vidjevao – nekako kao da ga je od njega počelo nešto dijeliti. Jednom se u mrtvu jesen vidješe, pa se upitali za zdravlje.

– Kako ti iđe, Avdo? – upita ga Alaga.

– Pa lijepo, ne mogu se potužiti! – odvrati Avdo.

A nije rekao neistine. Išlo mu je sve od ruke, svaki mu posao unosan. Od puke sirote kroz ove dvije godine marljivim radom i štednjom zarađivao sve više i više, pa udarao u veće poslove. U zadnje vrijeme, osim što je držao dva dućana udario i u kontrate, pa kao kontradžija silu zasluživao i stjecao. Podigao sebe i kuću, a nosio se lijepo kao jedan po jedan, i on i sin mu. Gdje je god došao, nosila mu se čast, bio je pribran – a prije bogme, dok bijahu prazne i šake i trbuh, nitko ništa. Već je kupio neki lapat zemlje, a sada ponovno nešto oveće na Buni. Sad su ga svi zvali Avdagom.

Ma je Avdo i radišan bio, pažljiv. Žalije mu potrošiti u ludo dan, nego li Bog zna što. "Volim, brate, ako budne: stani pani, u čem drugomu izgubiti nego li vrijeme; sve drugo opet moreš steći i nabaviti – vremena nikada koje si izgubio." Prama tomu se je on vladao, pa ga nikad vidjet, kao što je običavao reći, u dangubi, u kahvi, u bašči na razgovoru.

– Pa šta razgovaraju? Sve sama naklapanja. Tu ti mjere: ovako ćemo, a onako ne ćemo – a onamo ti sve pušćaju iz ruku, i ne hvataju dok je na vrijeme. Odjedanput će to puknut, pa onda: ha, jao i pomagaj!

Nu makar da se je Avdaga podigao, da se je mogao brojiti među teške ljude, ipak ga sreća nije uzoholila ni zanijela. Ostao je isto onako tih i miran, a sa svakim lijepo i uljudno. Nevolja ga naučila misliti, pa se je u svemu slagao sa – samim Omer-efendijom. Omer-efendija ga zavolio, jer je bio čestit i radišan, pa se češće sastajali. I Avdaga je kao i Omer-efendija osuđivao ostale, kako se drže, kako li se ništa ne brinu.

– Sve Švabe oteše kad naši neće! – potvrdio bi Avdaga Omer-efendiji.

– I kasnije će im biti krivo!

Avdagi je bila jedna osobito za živo čudo. Od davna je poznavao Omer-efendiju, tko je bio, šta je bio, kako li je njegova riječ vazda puno vrijedila i vazda se slušala. U prvašnje doba svaku bi mu poslušali, jer je bila pametna, kô što i jest, pa su mu svi i priznavali i dolazili ga pitati za savjet. Nu kako dođe nova uprava, upitaju Omer-efendiju i ovu i onu – ama neće nikako s njim da se slože, niti da ga poslušaju. Začudno mu to kako se svijet promijeni. Sada, kad im što rekne Omer-efendija – ništa im ne valja, ništa im nije pravo, pa ne samo to, već – da Bog oprosti! – okrivljuju ga među se i osuđuju da nije pravi turčin. A zašto? Jedino zato što im ne odobrava kad vele da će se seliti, što ih prekorava jer ne rade a sve prodavaju. Kako li su na nj graknuli kad je on, Omer-efendija – koji zna što je šerijat – rekao da se Kenjarov tobožnji ubojica niti može niti smije osuditi, a još više kad im se je upravo ismijao kad ono pođoše – čitav buljuk – pred okružnika, dok od te sve sile do pod basamake došla samo četvorica-petorica. Putem svi ohladnili – taman kao što je ohladnio i Hadži-efendija. On prije uvijek ćitab pod pazuho pa propovijedaj svijetu kucajući po ćitabu: "Evo ovi vam veli da nam je dužnost seliti se!" A ljetos, kako mu objesili službu na vrat – presta Hadži-efendija lupati po ćitabu. "Šta sada veli ćitab, Hadži-efendija?" – pitao ga kotarski poglavar, a on samo njemu odmahnuo rukom: "Prođi se, bolan!"

Sve je to znao Avdaga i razumijevao da je morao odsuđivati. Omer-efendija čovjek poštenjak, prije rad zlu sebi nego svomu bratu – a oni na nj svi, kao na bijelu vranu, pa ga ogovaraj među se i jedan drugomu.

– E da nam je pusto ovakih više pa da ih slušamo! Ali kud ćeš ovako s ovakim ljudima! Ne rekneš li im da je svaka njihova luda pametna – eto te odmah da nisi turčin, da si izdao i ostavio din i što god hoćeš! E šta ćeš! – uzdahnuo bi Avdaga – vazda ti je to tako kod nas. Je li jedan što pametniji od drugih pa da more kazati i nasavjetovati – tomu ti nije više ni dlaka na glavi pošteđena!

Avdo je zimi htio i po više puta da dođe na sijelo u Alage – ama mu se nije dalo slušati uvijek iste razgovore o vojskama, pak onda kako će Švaba bježati i svakakvih takih stvari. A i jest zbilja – ove zime opet se počelo pogovarati, kako će udariti Forta s jakom vojskom, tamo u proljeće, i tu ti nije nigdje bilo drugog razgovora, van o tomu. Alaga pak nije o drugom znao ni misliti ni govoriti do li o tomu pa da je moguće bilo i dan i noć besprekidno. I još više, još jače unišao u staru kolotečinu svoju, koja mu nije dala, da drugačije misli. Sve jednako on se nije za ništa drugo brinuo – a i kako bi? Da sve Neretva odnese – na nj kô da to ne bi djelovalo, jer se njemu po glavi vrzaju i velike vojske i ratovi, i – ustreba li – iseljivanje, i sve – sve, pa je tvrdo uvjeren bio da će se barem nešto ispuniti od onoga što snuje.

– Jarabi, šta li ovaj čovjek misli! Nikakva posla, ne brine se ni za što... toliko puta se je upitao Avdaga, kad bi čuo da je u Alage bilo sijelo, ili da je gdje drugdje otišao.

Za hanumu su to bile stare rane, i boli, gledajući šta radi Alaga, zapravo gdje ništa ne radi već sve troši – a svega manje. Katkad bi se ljuto zabrinula i mnogu noć jedva što bi stisnula oči.

Kô ono zimnje večeri duge, a znadući da Alage neće za dugo u noć biti doma, otišla bi na sijelo svojoj sestri, ili bi sestra sa svojim kćerima došla k njoj. I još bi ih se dvije-tri skupile da skrate noć, kako se je to sijelima kratila u ono doba. Žene razgovaraju svoje razgovore, a djevojke opet svoje, i šalu i bijes i pjesme.

Đulsa među njima najradosnija, najveselija. Djevojka svakim danom ljepša i slađa, a sreća joj se smijala s njezinim Hilmom. Već se je u komšiluku, u mahali znalo da se njih dvoje voli, i da će ju Hilmo uzeti. To je već znala i ispovijedala i njezina mati, koja protiv tomu nije imala ništa, već se je dapače veselila. Hilmo bi joj često dolazio na vrata – i njih bi se dvoje tako dugo, tako milo razgovaralo.

– Sretna li si, seko! – mnoga joj je drúga zavidno znala reći.

A Đulsa je bila sva sretna i blažena. Prvi joj je Hilmo bio koga je voljela, a zavoljela ga odmah kako ga je vidjela. Onda je bila još zelena – al' kad ga je vidjela – prođoše ju najprije kô hladni srsi, te je problijedila, a onda je osu živa vatra. I od tada – ona nije za drugog znala, za drugoga onako osjećala kô za Hilmu.

Pa još – kad joj je Hilmo rekao, da će ju brzo, tamo u proljeću prositi! Tko je tada mogao biti sretniji, tko radosniji od Đulse?

Jest, ona je od stidnoga veselja na tu vijest klonula glavom, obuzeli ju plamenovi – pa je u njoj srce igralo, i još jače i još življe nego li onaj put kad joj je prvom rekao da ju voli.

I od tada je Đulsi prolazilo vrijeme u divnim rajskim snovima. Mati, koja je već dobro znala šta biva s njenom kćerkom, i sama je plivala u nekom milju gledajući sretnu i zadovoljnu svoju kćer. To joj je ublaživalo sve ostale brige, koje su ju počele već ubijati – što se je vidjelo po njoj, jer je u zadnja doba silno spala. Nešto je i Alagi od nekud kroz uši prošlo o Hilmi i Đulsi, ali on nije imao kada da o tome misli, niti li je to na nj spadalo: on je imao prečeg posla i razgovorâ o vojskama i skorim ratovima. Uz ovo za njega nije ništa drugo postojalo, te je upravo začudno kako kod onako na oči i vanjštinom mirna i tiha čovjeka može mašta biti toli hitra.

Bilo je to ulazom u 1881. godinu, odmah prvih dana prvoga mjeseca. Studen uhvatila, te reže i para; suha zima. Alaga – a bilo je pred zoru još studenijega dana – probudio se i okretao sa strane na stranu. Htio je da budi ženu da mu ide ispeći kahvu, nu kako je odveć rano bilo, bijaše mu žao, jer je još tvrdo spavala. Pa se on zavezao u misli, u ratne i bojovne misli, i računao, kad bi kô Forta – jer se je to već za stalno pripovijedalo – mogao udariti s vojskom. Već je snovao kakve će biti zgode, kako li će biti okršaja, te kako će Švabo nagnuti otkud je i došao. Na dvoru je vladao još mrkli i crni mrak, samo što se je vidio gdje udara odozgora na prozore slabi sjaj vedroga neba pred zoru. Vjetar je duhao i zavijao, Neretva šumila i bučila, a u toj tišini to je stoput jače odjekivalo nego li inače.

Htio je još da trene okom – ama mu se nije dalo. Sve pogledavao na pendžer, kuda je vido gdje se razbijaju mrakovi a svjetlo dana mal a malo siplje.

– Stara, diži se, stara! – zovnu Alaga hanumu.

Morao ju je i dva i tri puta zovnuti. On je sjedio već na dušeku.

– Ahaha! – zijevnu hanuma ispod jorgana, povlačeći rukom preko obraza pa udarajući na usta kad se probudi.

– Diži se, dan je! Peci kahvu!

Hanuma se počela dizati polako. Već je dobro vidno bilo.

– Idem najprije djecu buditi! – otetura onako još snena prama vratima i otvori ih.

S vana zadahnu hladan, silno hladan uzdah, a s njim napade i bijela magla kao dim.

Hanuma probudi u drugoj sobi Đulsu i Mehu, i pozva ih da idu avdest uzimati i klanjati. Pa onda, kô po običaju, ode u odaju potražiti Mehmedaliju.

– Nema ga! – začudi se Hanuma tresući se od studeni.

Zaviri onda bolje.

– Nesretan se on ne rodio! – Sinoć legao, a vidi jutros – bit će da je po noći umakao!

Mehmedalija je tako običavao u najnovije vrijeme raditi. Mati ga je tako dva-tri puta uhvatila. Teško joj, kô da si joj džigerice izvadio, ama nije smjela da kaže Alagi kako Mehmedalija po noći izlazi, pa se opet uvuče pred zoru da ga nitko ne vidi. Da to kaže Alagi, onda i još gore: istjerao bi ga opet, jer se je tako zakleo – pa šta onda? Onda ga nitko više ne umiri.

Smota se, pa odmah onako šuteći u kuću. Zovnu za sobom i Đulsu da joj pomogne.

Već dan bio kad su svi sjedili za dagarom i kahvom, pošto su uzeli avdest i otklanjali. U sobi toplo, jer je grijala dagara, a pucalo u peći koju je Đulsa naložila. Meho sio uz peć i raširio dlane, a glavu okrenuo i gledao kako se je na dvoru sledilo. S dagare, iz ražarenoga ćumura dizao se plin, modrikast plin, a sve drhćući i trepereći zahvatajući i sam zrak. Između pojedinih zažarenih komada sikne modri plamen, pa onda spane, a po žeravi se sve više i više slaže bijela korica – pepeo. Alaga prekrstio noge, sa strane se bokom okrenuo dagari, nad koju je dlan raširio.

– A gdje je Mehmedalija? – upita on hanumu.

Hanuma kano da se smete, ne nadajući se može bit takovom upitu.

– Budila sam ga, ma tvrdo spava a lijen je ustati! – slaga očito hanuma, bojeći se kazati da Mehmedalije ni nema doma.

Alaga srkne iz findžan, pa potegnu na čibuk.

– Deder mi nalij! – pruži findžan, a udariv lulom od čibuka po dževzi koja je bila pripurena uz žeravu na dagari. – Dina mi, na dvoru je studeno!

Hanumi ne pade na um šta da odgovori. U glavi joj se samo vrtilo, gdje je Mehmedalija – a da po nesreći sada trgne na avlinska vrata – eto ti zla, da ne može gore. Pa se je nekako i nehote sama kô od straha sveđ ogledala na vrata.

Alagi se još nije dalo izići. Bilo mu je i u sobi lijepo. Hanuma i Đulsa digle se da po kući pospreme što treba, a za dagarom ostali samo Alaga i Meho, koji se je primaknuo ocu i sio uza nj. Mehi se zažarilo lice, a Alaga napeo oči na žeravu. Sračunavao sam o sebi šta se je u zadnjem sijelu razgovaralo, pa i u predzadnjem. Neki pronijeli glasove da će Austrija kupiti vojsku, uzimati momke – ama tome se nije dala nikakva važnost, jer do toga neće ni doći pošto će Forta udariti. I drugačije – svakako je to bilo teško vjerovati, jer: "Ama šta! Neće ona, bolan, glavom u duvar! Ne smije ona nas, vidi, kakvi smo, pa ako to pokuša, smrvismo ju!"

Ženske se u sobu povratile kad se već i sunce pomolilo na vedro nebo. Kako otvoriše vrata, onako na njih zastruji hladan uzdah, a s njim napade i bijela maglica. Đulsa uzela đerđef, metnula ga preda se i vezla uz pendžer. Hitro je provlačila iglu kroz vez dolje, a kad bi gore, onda bi prstom napipavala, pa bi se kadšto i ubola. Sa strane bi kradom pogledala oca, a onda digla glavu, ispravila se i zavirila kroz pendžer. Rumenim bi joj licem nešto odsijevnulo, a na vlažnim očima lomili se trakovi jutarnjega svjetla. Upravo joj nestalo zlata u igli. Ona udije, otkine i zlatnim koncem onako kao igrajući se provuče preko crvene dônje usnice.

...Bummm!...

Zagrmi, zatutnji u jedanput, odjeknu od pećine do pećine, a drmnuše i džamovi na pendžerima.

Đulsa se sva strese, kriknu, ispade joj i konac i igla pa bojažljivo pogleda oca i mater.

– Šta to? – upita u neprilici hanuma.

Alaga skrenuo glavom i napeo se, da sluša, da čuje bolje.

Bummm!... i opet zagrmi, da je odjekivalo.

– Bit će vatra! – hotjela je hanuma umiriti i sebe i ostale.

– Nije, nije vatra! – skoči Alaga na noge, kad zagrmi i treći i četvrti put.

Izađe na hajat.

Bummm!...

– Allaha mi, bije se boj... da nije Forta? – sinu Alagi u glavu, pa htjede da se odmakne malo k sredini alvije.

– Alaga, Alaga, bitisa ona strana! – provuče glavu Šaban iz Sajine kuće.

– Šta veliš, brat si mi? Ha neka, neka, hoće naši!

– Eno – sada sam čuo – Forta udario niz Podvelež, pa sve osvaja!

Topovi nastaviše pucati, a Alaga je bio tvrdo uvjeren da je Forta navalio. Već je i vrijeme bilo otkad se govori!

– Amo, Šabane, pomozi mi pusat iskopati! – zovnu alaga Šabana, te sam pođe da traži motiku.

Šaban brzo upade na kapidžik. Zametnuo se krasnom. Alaga mu kaza u ćošku od avlije. Šaban poče kopati, za njim pak Alaga razgrćati.

– Uranio, podranio, Alaga! – viknuo netko sa ulice na avlinska vrata.

– Tko je? – upita potiho Alaga, pa polagano priđe k avlinskim vratima i poviri kroza njih. – Ti, Mujaga? Šta ono – jesu li...?

– Dina mi, ne znam – već rekoše mi da je nekakav saltanet – vlaška krstivoda! – odvrati mu onaj iza vrata.

Alaga se potegnu na se a iz ruku mu ispade motika.

– Zar nije Forta? – izusti nakon male stanke i ostade onako, držeći otvorena usta, kako je zadnju riječ izgovorio.

Šaban se isto začudi, pa presta kopati, te se osloni jednom rukom na držak od krasne, prebaciv nogu dolje preko ušica. Zaokruži očima po avliji, onda nada sobom k nebu, kao kad tko gleda kakvo će vrijeme.

Alagi je bilo – kao da ga je tko hladnom vodom polio: – gore, stoput gore. Iza onih tolikih očekivanja, dojavljivanja, trzavica i nemira u duši – napokon eto razočarenje, koje više uništava svojom smiješnosti nego li ičim drugim. Ta on je bio tvrdo uvjeren da će nekako sada – tako mu se je činilo – udariti Forta, pa da baš mora udariti, jer su se po sijelima raznosili glasovi kako ga stambulski car šalje. Upravo u zadnje vrijeme oni su vodili napete važne razgovore, učinili sve osnove, vidjeli svoje želje ispunjene – i nuto! od svega toga ništa, i sve svrši sa – rišćanskom krstivodom.

Cijelo jutro je bio smeten. On je bivao i inače mučaljiv, ali bi ipak šuteći štošta snovao. Nu sada mu se ni to ne da. Prekinuo mu se konac svih misli i ostao je tu kao sleđen, ne pazeći ništa i ne moguć se ničim zabaviti.

Tek po podne izišao je u čaršiju i svrnuo se u kahvu, gdje je bilo dosta ljudi, sve poznatih i dobrih prijatelja. Bio je tu i Omer-efendija, koji se je čas prije uvratio s nekim drugim, razgovarajući se o poslu. Na dvoru oštra studen, a u kahvi upravo lijepo, ni odviše vruće ni studeno. Samo kad se vrata otvore, onda zapuhne mrazni zadah da se čovjek mora stresti.

– Bujrum, Alaga! – pozdraviše ga, koji su već sjedili.

– Merhaba! – po redu će on svima, pošto je sio.

– Šta u tebe, Alaga? – okrenu mu se Omer-efendija i primače se k njemu. – Šta ti veliš, udari li on jutros Forta, kadno topovi...? – uštinu Omer-efendija u šali Alagu, pa udari u smijeh.

Alaga nije znao šta bi drugo, pa i sam udari u smijeh.

– Otkuda, kud će još Forta u ovo doba! – smijući se preko sile odvrati Alaga.

– A evo drugi svi – pokaza Omer-efendija rukom – svi su mislili da je Forta!

I ljudi su se nastavili smijati, o toj zgodici pripovijedati i šaliti se kako su mnogi i mnogi držali da je Forta udario niz Podvelež. Potanko su sve kazivali, kako su se spremali i veselili. Alaga je samo slušao, a kano da mu je to pripovijedanje mrsko bilo.

Neugodno ga se dojmila ta zgoda od krstivode, te je neko vrijeme bio kao poništen, kao čovjek komu su sve nade potonule. Komu će da vjeruje kad su ga eto glasovi i vijesti prevarile – a od svega kazivanja ne bi ništa? Ako potraje i dalje u takvoj trzavici, propade sasma i oboli, jer ništa više ne boli nô kad se nade izjalove. A on se je tako dugo nadao – sve do zadnjega časa.

Pa šta da učini u tim mukama, kako da ih se riješi? Zar da trpi da unaprijed bude varan, i on i svi oni koji jednako s njim misle i žele? Zar da u ovoj nevolji – govorio je sobom on – prolaze dani i da mi ostanemo i da nam drugi zapovijeda, a bez svake nade da ćemo se izbaviti? – Ne, pa ne! – odlučivao se je on. Orilo, gorilo – ovomu se neugodnomu stanju mora učiniti kraj pošto-poto. Zar da gledam gdje mi se kauri u sabljama i svi drugi redom motaju ispred očiju? Pa onda – zar da ja podnosim, da nas sile, da ostavimo našu svetu vjeru, mi i djeca naša? A jok – dina mi – dok je Alagi živa glava na ramenu. Kad nema drugoga spasa, a ja ću se...

I zaključio je tvrdo da se seli, tvrdo, odlučio. S tom je misli lijegao i ustajao, ta ga misao nije više ostavljala.

– Šta ću ja! – slegao bi ramenima. – Pa – sve će dobro biti! Ono još što imam, valja što prije prodati, pa tamo u proljeće krenuti!

Ženi nije ništa kazivao o svojoj osnovi. Ali je zato prema njoj već počeo sam raditi. Gledao je i tražio tko će mu koju zemlju i kmeta kupiti. Sveđ je računao kako bi bilo zgodnije uraditi i komu bi bolje prodao. U tomu je poslu zalazio trgovcima, s kojima je malo kad ili ni malo općio.

Bio je veoma zadovoljan kako mu je nastojanje sretno – kako je sam sebi govorio – išlo od ruke. Za pet kmetova se je pogodio s istim onim trgovcem komu je prodao Bunu, pa je za njih već primio i kaparu. Za ostalih četiri-pet još i za kuće u Mostaru obrekao mu je naći mušterije sam onaj trgovac. Druga mu je glavna briga bila za obitelj, ili, pravije, za samu Đulsu. Nedavno mu je žena kazala da se djevojka gleda sa Omer-efendijinim Hilmom, a on da joj je obrekao da će ju i prositi. Djeca se hoće – pa taman! Alaga je odmah razmislio i bio na čistu šta će tu uraditi: Nema ništa proti tomu da dade Đulsu Hilmi. Isprva mu je nekako nezgodno išlo kako da se odluči, jer nije mogao znati šta kani Omer-efendija, da li ostati ili i sam seliti. Alaga – mada bi u srditosti katkad posumnjao – ipak je Omer-efendiju smatrao dobrim i pravim turčinom, samo što ima neku čudnu narav da se komu zamjeri. "Pa nu – Bože moj – i meni se je nekoliko puta zamjerio, – al' neće biti onaki kako se misli. I on je dobar turčin – a zašto ne bi ni bio? Turčin se rodio, turčin se odgojio, godine i godine po medresama sproveo – pa kako bi on da izda din? Neće on toga učiniti. A bit će i njemu već svega dosta šta Švaba počinja, pa će se i on iseliti. Ako ne ove godine, pa more biti dogodine. S njim će i Hilmo, pa će tako i Đulsa za nama. I što ju ne bih dao za Hilmu?"

A nešto je još došlo što je pospiješilo, utvrdilo Alaginu odluku. Pronio se glas da će Austrija sada brzo zvati i kupiti momka pod pušku, u vojnike. Groznije stvari nije moglo biti. Ne samo Alaga, već gotovo i svi drugi bijesom su uzbjesnili na tu vijest, koja im je davala razloga i prilika da razgovaraju kako nastaju sve teža i gora vremena, a još malo – pa Austrija neće trpjeti ni jednoga turčina. Dok se čovjek s čovjekom sastane – odmah je o tomu razgovor.

– Eto, gledaj, šta Švabo misli! – govorili su oni po sijelima. On vidi, da mu nema drugoga kutariša već da nas rasturči, ugnjete. Sad će da nam kupi djecu, pa da ih povlaši, i da onda služe kaurskoga cara i idu u crkvu!

Nastala velika strava i pometnja – a što koji dan više – to sve napetije. Među ljudima nastao metež, prava zabuna – a nitko ne zna šta da se čini i radi. Svak je uviđao pogibelj koja svima prijeti.

– Pa šta bilo – ne damo svoje djece! – govorili svi stari. Ja krv se liti, ja mi se seliti!

A i oni koji su mislili da bi ih mogli uzeti u vojnike zabrinuli se, nu njihova je zabrinutost bila druge ruke nego li u njihovih otaca. U njima je kipio bijes, srdžba, i svaki je bio spravan da učini što mu drago samo da se otme toj nesreći.

Malo je bilo ljudi koji su stišavali svijet da se ne plaši i ne uznemiruje.

– Tako to mora biti – govorili su oni – a ni šerijat ne kaže ništa proti tomu, već baš veli da valja služiti cara, ma koje on vjere bio! A neće to nikomu smetati da ostane turčin, kako je i bio. I kao vojnici, djeca će nam moći u džamiju, imat će svoga hodžu – i sve kaono ti i sada!

Nu uzalud im je bilo sve, jer ih svijet nije slušao. Sastajali se na sijela i odlučivali šta će. Sad ih se i više spremalo da sele, a momci će, kad bude u proljeće, ubjeći da ne budu na oku Švabama. Jednaki su glasovi stizali iz drugih mjesta, iz Stôca, Ljubuškoga, Nevesinja, Gacka, Konjica. I tamo da je sve zbunjeno, da će biti svašta, a najbolje tko se je uredio da odmah iseli.

U Alagi je sve bjesnilo – a skrb, koja ga je spopala radi toga šta će biti, nije mu više dala mira. Ovo najnovije – to je vršak svakoga zla koje je bilo toli veliko, toli pogibeljno, da je pred njim uviđao samo jedan spas – otići iz ove zemlje, u kojoj se je rodio, pobjeći tamo gdje mu neće prijetiti nikakova pogibelj, ni njemu ni njegovim svetinjama. Kao mnogi drugi – tako i on odluči da će stalno odseliti.

Svoju je osnovu pripovjedio i ženi, te ju nastojao za nju predobiti.

– Znaj dobro da to dobru ne sluti. Ljudi svašta kazuju, sve jednu goru od druge. Kad nam djecu uzmu pod pušku, morat će se odreći dina!

I hanumu smuti taj glas.

– Pa eto – i naš Mehmedalija je prispio u dobu, brzo će i Meho – pa da podnosimo sve ono što će od njih raditi?

Hanuma ga je gledala uprepašćena i blijeda. Do sada nikada nije odobravala šta Alaga radi, kako li se drži – ali sada, eto čuje da prijeti pogibelj njihovoj djeci i njima. O tomu su već i žene kazivale, te su i one sve isto onako držale šta i ljudi.

– Što sam odredio, to će i biti. Nema više ovdje opstanka nema! – nastavljao je Alaga.

Hanuma okrenu pogledima oko sebe, kao da bi u jedan mah htjela obuhvatiti cijelu kuću, pa se smrknu, a u grlu joj zape riječ.

– Šta ćemo s Đulsom? – upita ona.

– Hm, ja nemam ništa proti tomu da ju dademo za Omer-efendijina Hilmu.

– A kud će i šta će bez nas?

– Ono, šta i mi. Omer-efendija je, kaže, pametan čovjek. Čuo je šta nam se sprema. I on ima sina, pa će mu ga uzeti – ali ja ne držim da će Omer-efendija dopustiti da mu Hilmu na silu izvade iz turske vjere. I oni će iseliti – pa eto Đulsa će svejedno s nama!

Hanumu je sve ono što joj je Alaga rekao, smelo, a nije imala dosta odvažnosti da o tomu razmišlja. Nastavila je svoj obični kućni život, a mnogo joj se je puta dogodilo da bi se usred posla, usred razgovora zapiljila u koju stvar, te bi tako nepomičnim i ukočenim očima dugo i dugo gledala.

Za sve što se zbiva, što se događa, Đulsa nije ništa znala, kao ni za to što joj je otac odlučio. Njoj je pred očima i u mislima bivao samo Hilmo, a sretna s ljubavi svoje, sladila je i časove majci, koja se je u kćeri svojoj preporađala.

Još je trajala hladna i oštra zima – a Đulsa kano da ju nije ni osjećala. Nju je okruživalo vječno proljeće, onako mirisno i milo, onako šareno i cvijetno kao onda kad je prvi put vidjela Hilmu. Njoj se je smiješilo proljeće ljubavi, koje ju je obajavalo, zanosilo i opajalo, a u tom proljeću vidjela je protkan svoj život – jest – duša joj je njime plovila, jer ona ljubeći silnom ljubavi, nije znala zagledati u budućnost, živući samo u sretnoj sadašnjosti, u koju je utapala cijeli svoj život.

XI

Nadošlo proljeće godine 1881., blago i ugodno, a s proljećem se i zelenilo osulo. List izbio po baščama, i vinogradima, nebo se divno vedrilo, sunce grijalo, a odasvuda počelo odisati novim, mladim životom.

U planinama naokolo Mostara još je bilo snijega, koji se je na daleko bijelio, laštio i sjajio prama sunčanom sjaju. Nu dolje je već prilično toplo bilo, a zimi isčezao i zadnji trag. Ljudi odložili zimnje ogrtače, a čaršinski život poprimio onaj obični svoj veseli, šumni lik. Kako se snijeg pomalo otapljao ili negdje daleko kiše padale, onako i Neretva više nabujala i uzbjesnila, opljuskujući bijesno mutnom vodom o kamenje i pećine.

I nad sami Mostar, nad njegovu okolicu nakon ono lijepih, vedrih dana nadvili se debeli, tamni oblaci. Kiša počela sipiti, lijevati, a potocima po gradu sapirala je ceste i ulice. Kao da se je nebo otvorilo – a uz kišu napala i jugovina. Kud god okom moreš doprijeti, sve napala i jugovina. Kud god okom moreš doprijeti, sve oblaci prekrili i kiša pljuštala. Cijelo po podne, cijelu noć nikako nije prestajala, već tek u jutro do idućega dana raspukli malo oblaci, nebom se rastjerali, da se opet brzo sastave. Čaršija se bila napunila radnim i zaposlenim svijetom. Neretva porasla još više kroz noć, a jutrom uz njen šum iz daleka dolazila neka mutna orljavina i tutnjavina, kao da se negdje brda ruše. Najednom to počelo zaglušnije, kiša udarila jače, a svijet se donekle prestravljeno okretao i ogledavao, kao pitajući šta bi to imalo biti.

U kahvi na Đerizu sabralo se radi kiše i nevremena dosta svijeta. Po samoj odaji kahve – i ne gledajući na dvor – vidjelo se da je kišno vrijeme, jer je tavan bio vas mokar od hodanja i mokrih stopa onih koji su dolazili. Uz pendžer nad Đerizom sjedili su jedan spram drugim Mehmedalija i Salko, oba podbuhla i zakrvavljenih očiju. Kano da su slušali pljusak kiše, pa su samo pogledavali kroz pendžer i očima hvatali po mutnoj Neretvi.

– A – šta veliš, Salko, – noćas? Dina mi, ona mi kaurkinja zavrti glavom! – domisli se Mehmedalija, da nešto rekne. A lijepa je – uh – ! – škrinu zubima, nasmija se, stjerav podsmijeh samo u oba kraja usnica i stisnu ujedno obje šake.

– Jako su ju u mehanu nabavili – ama znaš li? Vidio sam da i Hilmo oko nje oblijeće. Odem ja ovako preko dana, na koju čašu rakije – ne radi sebe, već da vidim hoće li ona koga drugoga mimo tebe!

– Pa – pa? Kako će, – bolan , – a ja sam joj dao dosta darova –

– Aa! i Hilmo oblijeće oko nje!

– Neka ga!

– Ali te kod nje ogovara...

– Hilmo?

– Jest ja! I ne samo kod nje, već i kod tvoga oca – kazuje mu i maže, – a da se sam prikaže dobar – kako ti opet obilaziš naokolo –

Mehmedaliji kao da ne bi ugodno, što je čuo, pa nekako čudno pogleda i malo više poblijedi.

– Dat ću ja njemu, kazat ću mu s kim on ima posla! – stisnu Mehmedalija šaku. A kad si to saznao?...

Na blizu zalomi tutanj, te Salku zaustavi da što odgovori. Udario bûk, kao da gromovi pucaju – a uz bijesni šum ne čuje se drugo ništa. Svi se u kahvi prestravljeno ogledaju, svi nagrnuše na pendžere.

– Hajde, da vidimo šta je! – pozva Mehmedalija Salku, diže se i izleti kao strijela, odjuri preko ćuprije pa na Tepu.

Kiša pljušti, kô Bog hoće, a ori da se ništa drugo ne čuje. Cestom zasu voda – i niz Suhodolinu zaderao dronjo kao brijeg, veliki brijeg, pa bjesni i kida, zanosi dućane, valja kamenje i ruši se još snažnije, još bjesnije u mutnu Neretvu, povlačeći za sobom sve što je na putu našao.

Svijet gleda zapanjen – a onda nasta vika i dovikivanje. Gotovo pola Kujundžiluka pod vodom, pa se je bojati da nije tko nastradao.

Grozan je bio čas...

Mehmedalija je gledao s dućana – na cestu se nije moglo od kiše i od potokâ. Više od pola sata dronjo je udarao, zaglušeno šumio – a onda sve manje i manje, dok ne splasnu.

Prestala i kiša, a čaršijom se po cesti cijedila voda, kud je čas prije potocima tekla. Niza Suhodolinu još je tekla – ali slaba i mirnija. Nu mjesto vode – niz cijelu Suhodolinu, pri krajima, po cesti navukla se brda pržine i prekinula puteve. Dućani u blizini iskidani, kamenje naneseno – a ona strana Kujundžiluka nad Neretvom, što je gledala prama Suhodolini – bila je pa je više nema. Sve odnio dronjo i Neretva.

Razgaljivalo se nebo, prestao dronjo – al' Neretva bijesno udara. Porasla visoko, visoko do pod ćupriju, a vrhom vrtložne vode plove, lete i grede i vreće brašna i samari i sve što je toj nenadnoj nesreći moglo biti na putu. Ljudi se okupljali, išli razgledavati i uvjeriti se kolika se je nesreća dogodila. U Podveleži, gore u planinama, eto se otopio snijeg i vodu nagnao, krčeći sve što je smetalo. I na Carini je bio dronjo niz Mazojice, pokidao vinograde, razrušio kuće. Bilo je žaobe i jauka.

Mehmedalija je tu ostao više od sata, pa se opet vrati preko ćuprije. Bio je – leteći kroz pljusak – vas mokar do kože. Hitio je doma da se presvuče.

Oca je našao doma. To jutro nije mogao izići radi pljuska, a i radi toga jer se je tužio na glavobolju.

– Gdje si ti bio? – viknu hanuma na Mehmedaliju – pa onda polagano, kad je upravo uza nju prolazio: – cijelu noć?

– Strahota, šta je bilo! – zamahao Mehmedalija rukama, kao da nije ni čuo materina prigovora. Snijeg se noćas u planinama otopio, pa jutros – evo sada na – udario dronjo – i sve uništio. Išao sam da gledam na Mazojice – lagao je Mehmedalija, i – sve nam vinograde iskrčilo. Ni trsa nije ostalo!

Hanuma od propasti stisnu rukama, a Alaga mrko pogleda.

– Eto – poče muklo a očima izvali na hanumu – ti si kriva. Šta imamo sad od toga? Htjedoh i ono prodati – a ti nikako, već me odvrati, veleći da će biti vremena. Tolika šteta! Više nikada da me nisi odvraćala! – omjeri ju Alaga još jedanput. Ja ću raditi što ja znam!

Mehmedalija iziđe na tavan u odaju da se presvuče. Đulsa mu iznijela svu presvlaku. Dok mu je ona unosila i metala, Mehmedalija ju je oštro pogledavao sa strane, a nekoliko je puta bio otvorio usta, kao da će ju nešto upitati – nu ne izusti ni riječi.

Sve do iza ručka nije smio iz doma izići radi oca. Ali zato dok prošao ručak, jedva je gledao da izmakne i da nađe Salku. Htio je čuti još štošta, sve, kako mu Hilmo misli kvariti poslove kod one djevojke što poslužuje u gostioni na priječkoj strani, i koju on gleda od neko doba, umiljavajući joj se na svaki način.

Mehmedalija je tražio Salku, ama da budu na samu, da se mogu po volji narazgovarati. S toga kad su se sreli, otišli su i zavukli se u Ivinu mehanu pod Humom.

– Sad mi opet sve kaži! – napade na nj Mehmedalija.

– Tako ti je, kao što ti rekoh. A ja ne bih mogao toga podnijeti. Sramota bolan i za te i za tvoje: Hilmo oblijeće oko onake Švabice – a ovamo – znaš beli i sam, zalazi tvojoj sestri na vrata. Ja toga ne bih dopustio.

– I neće više! – zakle se Mehmedalija. Ubit ću ga, da ga još gdje vidim – a Đulsi ću počupati kose. Šta, da onaj kaurin moju sestru...?

– Eto vidiš, kakav je – a sve nas je odbjegao, pa tokorse kô ne da mu se s nama, već hoće sam... Sve pred nama izmiče – ta znaš – nigdje ga ne mogosmo zateći. Alčak!

Mehmedalija je zamrzio od jedan put Hilmu – zamrzio ga jako, silno. Kako i ne? Ta hoće da mu Hilmo primami onu curu – na koju je sam on potrošio toliko novaca, donosio joj darova. Pa još taki čovjek da ašikuje s njegovom sestrom? Toga nije mogao dozvoliti.

Jedno je jutro namjerice ostao doma, a mati mu – kao da je učinila po njegovoj želji – otišla u tetke. Mehe također nije bilo – već sama Đulsa, te on u odaji. On ju zovnu.

– Čujem ja da ti dolazi Hilmo!

Đusla ga samo pogleda.

– Pa šta? Dolazi i dolazit će.

– Komu ti tako govoriš?

– Što ti smeta Hilmo? Neka mi ga –

Mehmedalija je bio mamuran i zlovoljan – a Đulsine ga riječi uspališe. Diže se i uhvati ju za pletenice.

– Reci još jednom... de – hoće li ti Hilmo dolaziti?

– A što neće – tko će mu zabraniti?

– Na! – zamahnu Mehmedalija šakom iza svih naramica i udari sestru po obrazu, pustiv joj pletenice.

Đulsa se uzdrma, poblijedi, uhvati za lice – i uz teško jecanje proli suze.

Mehmedalija pogleda za njom kad je plačući izlazila, pa kano da je požalio što je učinio.

– Neka, neka – to je i tražila! – umirivao se on. Bilo mu je donekle žao – nu kad se sjeti Hilme – ne, ne, ona ne smije na nj misliti!

Đulsa je bila slaba i nemoćna da što učini, a nije joj se dalo da se komu potuži. Koliko ju je boljelo što ju je Mehmedalija udario, još joj je teže bilo kad se je stala pitati zašto je to bilo? Od svoga brata – koga je ljubila iskreno, kao što može dobra sestra ljubiti onoga koga joj je mati rodila – nije se tomu nadala. A i zašto? Šta mu je skrivila, šta li učinila? Dvorila ga je kao starijega, gledala mu u svemu udovoljiti, pa nije nikada ni mrve ništa uradila čim bi ga mogla rasrditi. Pa šta on ima proti njoj, proti Hilmi, proti njezinoj ljubavi? Znala je dobro da joj se je brat u zadnju godinu, godinu i pô silno promijenio, da je postao čudan, da ne dolazi doma uvijek, da

je osorniji – a za to bi bilo još manje razloga da se na nju obara. Pa on da se protivi njezinoj želji, da s njom tako postupa jer joj Hilmo dolazi? Otkuda i s kojim pravom more on to učiniti, i to sada kad već i mati i otac znadu za njezinu ljubav, kad je već utvrđeno da će ju Hilmo prositi?

Đulsa je dobro – ako ne vidjela, a to barem osjećala onako slutom, da je njezina okolina sada drugačija, nego li prije, kad je bila još manja, mlađa. Na materi je opažala, da već nije onakova kao prije. Sad je smrknuta, zamišljena; – prije dobra, kao što je kruh dobar – sada se znade često puta razljutiti. Nije joj sve uvijek pravo bilo, a katkada bi znala po čitavo po podne sjesti sama pa da s nikim ni riječi ne progovori. I otac joj se je promijenio. Malo je kada u zadnje dvije-tri godine na njegovu licu vidjela onaj smiješak kojim joj se je smijao nekada, kad bi ga djetinjom nevinom radosti dočekivala na dnu ulice ili na avlinskim vratima, pa mu se hvatala oko čakšira. Ona nije shvaćala ni razumijevala tih promjena – ali ih je dobro opažala. Koliko li je puta zaželjela da otac i mati i sva djeca onako na večer sjednu na okupu, pa da se razgovaraju, smiju i zabavljaju kao prije. Sada kano da je toga običaja u kući nestalo, kao da je glavnja pala i jedno od drugoga rastavila. Otac nema kada da se doma ustavi, već sve s drugima biva, sve mu je drugo preče, a kad se doma nađe – onda nije sam, već se oko njega okupe nepoznati i poznati ljudi, te tamo gore u odaji nad baščom razgovaraju. Učinilo joj se je kao da oca upravo otimlju i tûđe od kuće, a kad bi ih iz sobe iza pendžera gledala gdje se jedan po jedan povlači po avliji – bilo joj je da ih odmah rastavi, rastjera. Kano da ih je zamrzila – tako ih nije mogla gledati. Pa još u zadnje vrijeme... Od zimus počeli se i momci nekakvi sastajati na sijelo Alagi i Mehmedaliji. U razgovoru s materom razabrala je da se tu misli o nekakvu bježanju –ali dalje nije htjela pitati i raspitivati. Nije joj se dalo, jer je opet među tima vidjevala Salku. Poznavala ga je po kazivanju. Nikada joj nije prije na um ni padalo da ga pogleda, ma da išta o njem pomisli, al' sada, otkako je počeo u njih zalaziti na sijela, neugodniji joj je bio nego i jedan drugi. Nije joj nikada ništa učinio, s njom nikada riječi progovorio, al' otkad ga poče razmatrati da se osobito voli s Mehmedalijom, odmah joj je ispao iz volje, mada joj ni prije u njoj nikada nije bio. Zašto se on hoće s Mehmedalijom? Pa ovo kad se ovdje kupe radi nekakvih dogovora – zašto nije s njima i Hilmo? Ha – a tko bi mogao biti kriv da se je Mehmedalija raspušćao, da to već svatko znade? Neće li tu biti razlog kakav što se Mehmedalija, kako je slušala, tako voli sa Salkom, neće li tu biti koji povod da ju brat grdi radi Hilme, Hilmu mrzi i radi njega da s njom tako postupa, čemu se od svoga brata nikada nije nadala – a najmanje sada, kad su i otac i mati za to da ona pođe za nj?

Boljelo ju je što ju je upravo Mehmedalija udario, boljelo ju je i ono kad ju je udario, malo je i zaplakala i razglabala u sebi o toj stvari – nu brzo se je opet stišala i umirila. Nekuda joj bilo – ma i nejasno – kô slatko što je morala malo podnijeti i pretrpjeti radi Hilme, a onda sjetivši se da njezinoj ljubavi s Hilmom ništa na putu ne stoji, a sam Mehmedalija ne more ništa učiniti – opet se je brzo smirila i razblažila, gledajući unaprijed one slatke, toli željno snivane časove koji će tek doći. I odmah je zaboravila što joj je brat učinio, zaboravila da je u prvoj vatri i sama mislila da se radi toga potuži materi – zaboravila je sve – samo što nije zaboravila Hilmu, rastapajući se i blažeći svojom čistom, nepomućenom ljubavi.

Nastalo je već lijepo vrijeme, brzo sredina proljeća, a Alaga nije još ništa govorio o iseljavanju. Hanumi je to donekle bilo i čudno a i povoljno u zadnje vrijeme, jer se nije mogla nikako sljubiti s mišlju, da bi svi ostavili zauvijek ovu kuću, ovaj kraj, pa otići tamo gdje nigdje nikoga ne poznaješ, niti li drugi tebe poznaje. Hanuma imala dosta briga na glavi, dosta muke, pa nije pravo ni imala kada da misli o onomu što joj je jedan put zimus Alaga rekao. Nikako se nije mogla smiriti radi Mehmedalijina života – a Alagi se bojala potužiti, da ne bi sina sasvim istjerao, kako se je nakon one nesreće bio zaprijetio. Boljelo ju je što Alaga radi: nikad nikakva posla, već sam pusti trošak, a uvijek prodaj nešto danas, nešto sutra. Kroz tri godine kuća silno spala i otančala, kô kad nitko ništa ne radi, a svi skupa troše. Jedina joj ugodna briga bila Meho i Đulsa, nu brinući se u zadnje vrijeme Đulsinom srećom – a opet i radi ostalih briga – Mehu nije više tetošila kao prije. Sad joj je bila jedina misao i želja da Đulsu namiri, da ju vidi sretnu i zadovoljnu, kako i sama djevojka želi. Tu se je osjećala sretnom: – momak je bio kao da ga je dobar čas poslao. Gdje je god čula govoriti o Hilmi, svagdje najbolji glasovi, kako je dobar momak, valjan i vrstan trgovac. A opet i Alaga je bio za tu ženidbu – još malo pa će biti sve gotovo, i prosidba, i vjenčanje i sve.

Alaga se je raskrstio s misli da seli u proljeće. Jedno radi Đulse, a drugo, što je bilo za nj puno i mnogo važnije radi glasina, koje su se pronašale. Dolazile su vijesti da svijet radi vojaštva bježi u goru, da će se sastavljati čete, da će se udarati na Švabu, a tad da će i sultan poslati svoje vojske. To će onda napasti kao mrav, i nema druge, onda je Švabi odzvonilo. To je znamenita stvar, a upravo onako kako je on i mislio i želio. Ne gibi – to će biti sve tako – pa zašto da ne čeka i da ne vidi šta će od toga biti? Ako sve uspije dobro, kao što i hoće – zar ne bi bila najviša ludost da se iseli? Jedino mu je muke zadavao Mehmedalija, ako njega uzmu? Nu neki su kazivali da jedinke neće pod pušku: a i Mehmedalija je jedinak, jer bogme, Meho je još dijete. Dakle njega za stalno neće. Al' zato je ipak – za svaku sigurnost – pomišljao i na to. A on je o tomu i razmišljao i razgovarao također radi drugih, da im uzmogne dati savjet i kazati zgodu kad mogu ubjeći. S toga se je u njega na sijelo osim starijih ljudi sabiralo i momaka. Isto tako je pušćao Mehmedaliji da se i on s drugima sastaje i razgovara: kad je opća pogibelj – dobro je mislio Alaga – valja i svaki sa svoje strane da se brine i nešto radi. A Mehmedalija je savjesno vršio i izrabljivao to povjerenje i dozvolu. Po čitav dan ga nema doma i nekad i noću izostani. Otac mu je davao novaca da uzmogne sjesti među ljude. Jedno dva puta ga je Alaga vidio pijana – ali mu nije ništa zamjerio, jer je držao da je to Mehmedalija učinio od žalosti i brige, od ljutnje i bojazni pred onim što se na nj možda sprema. Pa napokon – i drugi su momci to isto tada činili, koji gotovo nikada nisu okusili nikakva pića, a sve od očajanja ili beznadnoga veselja: kad se ruši sve, neka i to pada, svakako se primiče odsudni čas, pa što dragi Bog dade. Tko bi i mogao u taj čas što mlađariji zamjeriti? – I tako je Alaga Mehmedaliji sve oprostio.

A sada – kako je on sada sretan bio u svom Mehmedaliji! S njime se je razgovarao kao s odraslim čovjekom – i nikada da bi pomislio da bi njegov sin za ranijega mogao tako ozbiljno i lijepo misliti. Mehmedalija bi sam odmah svaki govor svraćao na Švabu, na vojništvo – pa bi govorio i ljutio se, mahao rukama. Sam

Alaga priznavao je u sebi da tako nikad žestoko nije ni sam u sebi govorio kao Mehmedalija, pa se je od – milinja gotovo rastapao i u sinu ponosna srca gledao valjana, vrijedna i odlučna turčina. Koji drugi otac – mislio je Alaga – more biti tako sretan, da ima takvoga sina? – I on bi ga odmah pomilovao, ogrlio – ama mu se nije dalo da se odmah pred sinom oda i da mu pokaže koliko mu je ugodio: ta pred mlađim ipak se valja držati malo ozbiljnijim, hladnijim.

Kad se je jednom sastao s Omer-efendijom, ipak je vido da mora malo oštro opomenuti sina.

– Zar ne vidiš, bolan Alaga, što ovi rade? Koji misli da bi ga moglo uzeti u soldate, to ti sada svaki pije, pa nikad da se otrijezni od rakije. I po šerijatu je bolje da odu ovoga cara služiti nego da se opijaju. A dina mi, valjalo bi im i da ih uzmu, ne bi li se malo primirili i pameti dozvali! Već ovako boje se i ne boje – a sve pij danas, pij sutra. Kad misle nešto učiniti, eto, neka se svi saberu pa neka bježe u goru, kao što i vele – ta sad je lijepo vrijeme, ili nek sele u Tursku, kad kažu da je tamo bolje. Ništa to – ama pripaziš li ti na svoga Mehmedaliju?

– Što?

– Čini mi se, kako sam čuo, i on koji put potegne, pa se napije. Bolan brate, ne valja tako!

I zbilja, Alaga je jednom prikorio Mehmedaliju. Poslušao je Omer-efendiju.

– Šta ja čujem kaurine? Kazuju mi da si pio – čuješ li, da mi nisi više toga učinio!

Kad su počele oblasti paziti i nadzirati gdje se sijela sastavljaju, Alaga je odmah vidio da mu je kuća na nezgodnu mjestu, pa da bi ih mogli lako naći. Zato su odredili u zavučenoj ulici, podalje malo, u jednoga od prijatelja da se sastaju, da ne bi kod Alage bila neprilika.

Mehmedalija se redovno sastajao sa Salkom, a nije rijetko bivalo da je Salko izjutra ili po ručku došao u Saje da tamo pričeka Mehmedaliju. Dok bi ga čekao, sa Sajom bi se na dugo i povjerljivo razgovarao, a nekoliko puta joj je donio i darova u jagluku ili u hartiji. Salko je činio sve što je držao da će biti Mehmedaliji po volji. A znao je dobro da ne može njegovu prijatelju dan proći, a da se jutrom ili po podne ne vrati na Carini lijepoj krčmarici. S toga bi Salko sam uvijek prvi tamo pošao, ili dan prije, kad bi se rastajali, Mehmedaliji pripovijedao, kako će biti lijepo, kako li će se ugodno zabavljati kad sutra odu lijepoj krčmarici.

Jedno se jutro Mehmedalija digao pokasnije. Daleko sunce poodskočilo. Sinoć došao doma negdje iza ponoći, a ugrabio zgodno, kad mu još otac nije bi došao sa sijela. Bio je sa Salkom u lijepe krčmarice, a ona ga ispratila o ponoći s riječima da ga i sutra očekuje. Tako bi mu uvijek rekla – i Mehmedalija bi joj uvijek išao. Digao se i umio nad leđenom, obukao i uredio. Ama je bio nešto nezadovoljan. Hvatao se po džepovima, pa se onda ogledavao naokolo po odaji. Kao da je nešto izgubio pa traži. Onda uze hodati polagano i iz odaje zalaziti u odaju, gledati po avliji, po bašči. Napokon otvori odaju što je bila u dnu tavana i razgleda se po njoj. Oko mu pade na materin sanduk, u kome je opazio ključ. Pogleda opet na tavan, niz basamake, okrenu glavom da namjesti uho, ne bi li što bolje čuo – i primaknu se sanduku. Otključa ga, pa poče po njemu prebirati lijepo uređene i presmotane haljine. Prebirao je najprije s jedne, pa onda s druge strane – dok napokon ne izvuče materinu dizu, ogleda ju, izvadi čakiju i odreže mahmudiju. Opet metnu dizu gdje je i bila, al' taman da će sanduk zatvoriti, u odaju dođe Đulsa.

– Šta, jadan ne bio, prebireš po materinu sanduku? – preplašeno ga upita sestra.

– Što ti imaš govoriti? Šuti – ako riječ kažeš i materi pripovjediš – znaj, da ću zbosti i tebe i Hilmu...

Djevojka trgnu na se i sva problijedi.

– ...Čuo sam ja stvari i o tebi i o njemu. Da si mi odmah umuknula – čuvaj se – ni riječi! – oštro joj zaprijeti Mehmedalija.

Mehmedalija brzo zatvori sanduk, još jednom pogleda Đulsu, da je jadnica sva protrnula, pa izleti na dvor.

Išao je kao da je za njim potjera. Pred kahvom na Đerizu susretnu ga Salko.

– Hoćemo li – a? – namignu Salko okom preko ćuprije i nasmije se.

– E jašta!

– Imaš li ti što para?

– Imam, imam dosta!

– Otkuda ti?

– Uzeo sam ocu jutros tri oke duhana u demetima pa prodao. Nije mi otac htio dati, već nešto malo – pa sam morao. Privezao duhansku iglu za mlat, a onda nabadaj sve demet po demet i vadi kroz pendžer – jer je duhan pod ključem.

– Ja sam morao jučer mehandžiji ostaviti sahat za piće – ma svejedno, imaš ti! Hajdemo!

I pođoše preko ćuprije. Salko je poveo razgovor o Hilmi, i napadao na nj, jer da on svagdje govori proti Mehmedaliji.

– Da samo čuješ! – uvjeravao ga je Salko. – Pa još ima obraza da ti sestri dolazi – a ovamo, kad nije tebi mogao oteti lijepu krčmaricu – našao neku drugu Švabicu, pa sve na nju potroši. I on hoće da ide tvojoj sestri –

– Neće, dina mi! Ako ga vidim i zatečem, teško njemu!

U krčmi nije nikoga od gostiju bilo, pa kad su se njih dvojica približila krčmi, na vratima je stala podbočenih ruku još omlađa ženska, stasita i jedra i u rastu i u bedrima i u prsima. Lica joj puna i bijela, samo što se sa svake strane od nosa do ugla od usta protegao modrušast nabor, kao i koluti ispod očiju.

Nasmija im se odmjereno, nekako nehajno i pusti ih unutra, sveđ gledajući za sobom na sokak, kao da koga iščekuje. Kad su oni sjeli za stol male, tamne krčmice, u kojoj još nikoga nije bilo, s visine ih je pogledala, držeći suvišnim da ih riječima upita, šta će.

– Najprije ćemo pive, pa rakije – a? – upita Salko Mehmedaliju.

– Taman tako, daj nosi, gospojo! – reče djevojci Mehmedalija, pogledajući na nju željnim okom.

Kad im je lijepa krčmarica donijela pivu na stol, Salko namignu lukavo očima, a Mehmedalija ju sav drščući i kao bojažljivo tek s vrška dodirnu u debelu i gojnu nadlakticu.

– Nhaa! – uzdahnu on na glas. – Sjedni, gospojo! – pokaza joj Mehmedalija mjesto, da sjedne uza nj.

– Nemam kada! – otrese ona, omjeri ga dva-tri puta i pođe bliže vratima da gleda kroza njih.

Mehmedalija prenerađen razrogači oči za njom, a da ubije tugu, nastavi piti s prijateljem. Trusili su pivu za pivom, a pusta im se oslačala, da nisu ni mogli pomisliti da se dignu. Piće ih razgrijalo, te nisu ni opazili da se je oko podne radi ručka izmijenilo dosta svijeta, a po podne da su opet sami ostali. Napokon im piva dosadi, pa narediše rakiju da se njom zabavljaju.

I četiri sata su po podne bila prošla – a oni sveđ sjede i piju. Salko je već bio uhvatio, a još više Mehmedalija, komu je jezik silno otežao.

– Amo, amo, gospoja – ahaa! – okrenu se Mehmedalija na stolici za djevojkom, koja je prolazila besposleno, ali kao namjerice blizu njega. Zar me ne voliš.

– Dragi moj, – uh! – skoči ova hitro, obujmi ga od traga rukama po prsima, pritište ga na sebe i poljubi u usta.

– Sjedni tu – ovdje! – zvao ju je Mehmedalija.

Njoj je na krajevima usnica lebdio neki čudan smiješak, a oči joj sveđ letjele na ulicu. Sjela je kao nehajno uz Mehmedaliju, a onda kô da se predomislila, pa mu prebaci ruku preko ramena i zagleda mu se u oči. Mehmedalija objesio ruke niza se, napinjući sumorne i krvave oči da ju gleda. Katkad bi samo digao ruku i hitro, rek' bi kradom, prevukao njom preko ramena pa preko prsiju lijepe krčmarice, a ona bi se, kad ne bi zaboravila, stidljivo stala braniti od toga.

– Turčin – ti mene nemaš rad! – teško je lijepa krčmarica izgovarala i sebi primicala Mehmedaliju.

– Ja – ja? – rastvori oči Mehmedalija, gotovo ni ne nadajući se tomu upita.

– Nemaš, jer bi mi inače dao kakovu uspomenu!

Mehmedaliji se od blaženja raširi lice, u koliko je mogao razumjeti ono što mu je lijepa krčmarica rekla. Taj čas nije se mogao dosjetiti da joj je dao mnogo skupocjenih darova – on je bi sretan što je i opet od njega pitala.

– Evo, donio sam ja tebi! – maši se on rukom u njedra, te iz džepa od ječerme izvadi zlatan prsten – zmijica obavijena nekoliko puta.

– Ah! – začudi se lijepa krčmarica, kao da je htjela i očima prsten uzeti, pa ga stade navlačiti na prst. – Dušo moja! – ogrli ga debelim rukama, nasloni se na nj i stade ga ponovno ljubiti.

– Otkuda mu prsten? – upita se sam Salko, gledajući ga na prstu djevojčinu, koja se kraj Mehmedalije sjela i neprestano oko njega tetošila.

Oko ićindije nagrnu svijet – sve mlađarija. Djevojka se je morala dignuti da ih podvori rakijom, a kako im je donosila, onako je svatko za njom gledao, a tko je mogao, i uštinuo bi ju za debele ruke. Mehmedalija se samo prevjesio preko stolice, a kud god lijepa krčmarica, onuda i njegove oči, gledajući ju u lice. Ona bi se kadgođ obrnula i vragoljasto se nasmijala.

I pilo se je dalje, a rakija sve više razgrijavala i otežavala glave. Sunce odavna već palo k zapadu, a mlađarija od brige radi vojaštva udara po rakiji, a rakija podiže ruke da se hvataju lijepe krčmarice. Jedan od onih tek nadošlih otetura se u kut djevojci, stade preda nju i pruži ruke prama njoj, te ju uhvati čvrsto, jedva joj nešto pod glas pripovijedajući, a sve klimajući sa strane na stranu. Djevojka mu se smijala.

– Ne kreći u nju! – viknu Mehmedalija.

– A tko će mi zapovjediti? – lako okrenu onaj glavom.

– Velim ti, ostavi! – poče se Mehmedalija dizati, i naleti u onaj ćošak, gdje je sjedila djevojka.

– De – koga ćeš ti? – namjesti se onaj proti Mehmedaliji.

– Odlazi otalen!

– Neću!...

– Na! – zamahnu Mehmedalija i udari ovoga po vratu.

Djevojka skoči, ostali se slete i navališe na Mehmedaliju, koga je branio sam Salko. Nastala prava tučnjava, udarci padali i odjekivali, a djevojka iziđe na ulicu da zovne stražara.

Dvojica su došla i rastavila ratoborne momke. Četvoricu momaka uhvatiše, dok se ostali izvukoše jedan po jedan. Među onom četvoricom bio je i Mehmedalija. Svaki je stražar uhvatio po dvojicu sa strane za ruke i poveo ih sobom preko čaršije. Znatiželjni svijet je gledao za uhapšenicima, a pri tom se smijao i pravio svakojake opaske radi toga kako su momci teških nogu i glava posrćali sad na ovu, sad na onu stranu.

XII

Hanumu je bolno pogodio glas da joj je sin opet zatvoren. Još prije nego joj je što o tomu Alaga pripovijedao, ona je čula to u mahali, što je i kao je bilo. Kao da ju je neko nožem pogodio – tako se je to nje kosnulo. Od muke i boli sva poblijedila, ustima stisnula, a zapanjenim i suhim očima prevrćala, kao da nešto brižno traži.

– Ha – jesi li čula što je oni tvoj srećo uradio? – ujedljivo joj dobaci Alaga.

A nju je to gotovo više opeklo nego li ju je zaboljelo kad je čula šta je opet s Mehmedalijom bilo. Alaga ju prekorava kao da je ona kriva svemu kakov joj je sin, kao da ga je ona raspušćala. A kako može mati da svojom voljom bude kriva sreći svoga djeteta? Zar mu ona nije kazivala svako dobro, i zar nije Alagu opominjala da bolje pazi na sina, da se ne liska i ne skita i dan i noć? Alaga ju nikada nije htio poslušati, sve su mu neke druge besposlice bile preče nego li kuća i djeca – i tako je Mehmedalija imao i zgode i slobode da se lola, da pije i da se karta. Pa koja sramota cijeloj kući! Svak će živ na nj upirati prstom i pokazivati, da je to taj i taj – a sva sramota pasti će na nju sirotu! A je li ona kriva svemu tome, te tko je pravi krivac?

Bojala se je i pomisliti da tačno odgovori na to pitanje. Ta kako bi ona opet mogla Alagu okriviti za to što je taki Mehmedalija? Ni Alaga nije nikad poželio da mu se sin iskvari, već naprotiv, ako je imao kada da o tom razmišlja, želio je da bude valjan čovjek, štovan i pribran među ljudima. A eto – nesreća je drugačije htjela, pa Mehmedalija pada i pada.

Hoće li Bog dati bolje?

Nešto joj se steglo oko srca, a na oči joj se činilo da sve vidi crno. Nekako kao da sve ide u natrag, sve gore i gore. Alaga se zapustio, ništa ne radi, prodaje zemlju komad po komad: – da je barem polovina ostala od onoga, što se je nekada imalo, nikuda bolje! Sve se smaklo, a jednako se troši. Sada opet i Mehmedalija udario po zlu, pa gdje što uhvati, ono i ubije, da ništa za njim ne ostane. Pa ne to – već evo po drugi put je došlo da je bio zatvoren. Koja sramota! Kojim srcem da čeka jadnica nove, buduće dane, kojim li obrazom da pogleda u oči svijetu? Šta će se reći, šta li govoriti o njoj i njezinoj kući? A sada opet najviše u čas kad bi imala usrećiti kćer i dati ju za Hilmu! Neće li to smetati njezinim željama, pokvariti nade i njoj i Đulsi? Zar se ne bi Hilmo mogao svega okaniti radi sramote što ju čini Mehmedalija, zar ne bi mogao s pravom reći: kakva mati, takva i djeca – ?

I upravo radi toga – koliko li se je bojala Alagine ljutnje! Opet se je zakleo da Mehmedaliji više ne da u kuću, već neka ide kud zna, i neka radi šta zna. Može biti da svako ne zna šta je poradio – pa zašto onda pred svakim svoju sramotu otkrivati? Može biti da Hilmini

još ne znadu za ovu novu nezgodu – pa zašto ih ići upozoravati na nju? Ne bi li to nekako na njih nepovoljno djelovalo, upravo u ovaj čas kad se kroz uši provlači da će Hilmo zaprositi Đulsu, kad se na to spremaju i s jedne i s druge strane? Pa i šta bi inače ta stroga zakletva koristila Mehmedaliji samom, bi li ga to išta popravilo? Bi li ga to smekšalo, dozvalo pameti, izvelo na pravi put?

Njoj se je sasma neumjesna činila ta Alagina strogost, a tim neumjesnija, što bi onda može biti Mehmedalija i izvan kuće još gorih stvari radio, a sve za inad onima koji su ga od sebe odrinuli. Ona se još dobro sjeća kako je prvi put nagovarala sina, kad mu je otac zabranio dolaziti, da poljubi bábu u ruku i da ga moli da mu oprosti – pa kako je tad Mehmedalija na to osorno odgovorio! A kasnije, kad se je s ocem izmirio, neko se je vrijeme uljudio i gledao na se, dok ne dođoše glasovi o vojaštvu i dok mu otac opet ne pušća uzde. Pa šta mu dakle pomaže sva ta strogost? Upravo s toga nije ona sada Alagi ništa ni kazala šta joj je Mehmedalija učinio. Iz dıze joj otkinuo nekoliko zlatnih novaca, odnio joj zlatan prsten, svijen na zmiju. Šta će da radi? Njoj ne bi toga žao bilo – al' samo da joj sin nije bio onaj grešnik, onaj krivac, koji je to zlo učinio. I kad bi to sada kazala Alagi, ili bi što koristilo, ili bi se to moglo naknaditi?

S toga je naumila govoriti Alagi, da ne tjera sina od kuće, jer to ni onako neće njemu koristiti, a štetovat će sreći kćerinoj. Neka barem očuva jedno dijete kad ne more oboje.

Kad je navečer Alaga došao doma – a bilo je pokasnije – ona ga je čekala sama. Đulsu i Mehu poslala da spavaju. Kad je Alaga unišao u sobu, digla se pred njim, da preda nj metne tablu gdje će sjesti. Još nije bila prostrla dušeka, a i Alaga kano da nije htio odmah leći, već onako smrknut sjede.

– Spavaju li djeca? – upita ju on, pogledav u nju navučenih obrva.

– Jest! Čuješ, dina ti, baš valja da se porazgovaramo o Đulsi! – odmah ona nastavi, zatvarajući vrata što ih je Alaga za sobom otvorena ostavio.

– E? – izvrnu Alaga glavom, pripaljujući čibuk na mumu.

– Eto znaš, čuo si i sam, da se Hilmo Omer-efendijin gleda s Đulsom. Javljaju nam da će ju brzo prositi – pa šta veliš, da mu ju damo?

– Hm – a što ne? Hilmi ne mogu ništa zamjeriti. Kuća mu je dobra, s Omer-efendijom sam odavna prijatelj – a opet – hm! – ja nemam šta proti tomu reći!

– I ja tako velim, a bogme, i Đulsa to hoće!

I nastavili su o tomu razgovarati, a Alaga se tako mirno držao kao da se ništa nije ni dogodilo. Hanuma mu je dokazivala da će im kći biti sretna s Hilmom, da će se dobro udomiti; Alaga je pak i sa svoje isto nadodavao, te se je hanuma upravo čudila kako to da je Alaga našao barem jedan put toliko vremena da se s njom razgovara o obiteljskim stvarima. U ovoj nevolji i to joj je bilo tako slatko, tako ugodno, da se je osjećala gotovo sretnom kao što je nekada bivala.

– A vidiš – jednu ću ti reći. Čini mi se, mjesec, najviše dva dana da prođe, Hilmo će zaprositi Đulsu. I njoj je tako rekao. Već znaš li – bojim se, da ne bude što radi one nesreće, radi Mehmedalije...

– Ne govori mi o njemu, koji mi sramoti obraz pred poštenim ljudima! – smrknu se Alaga, pa ljutito otpuhnu, tako, tek što nije utrnuo čirak, koji je bio daleko od njega.

– A dina mi, i meni je kô i tebi... Jadna ti sam, Bože moj! – metnu ruke na lice, nu brzo se opet sustegnu i upilji očima u plamen, koji je hitro trepetao, pa se opet umirio, da plamsa mirno, jako. – Je li ti draga sreća tvoje kćeri? – upita ga ona, samo jednom, hitro skrenuvši očima s plamena na Alagu, da se opet u mum odmah zagleda.

Alaga ju pogleda i ljuto i blago, kano da je onim pogledom htio ženu upitati:

– Zar još treba da ti reknem?

I ona mu poče kazivati kako bi baš sada najgore bilo kad bi Mehmedaliju otjerao od doma. To bi moglo učiniti da mnogi saznadu koji još nisu saznali šta je učinio i koju sramotu. A tko zna, ne bi li se radi toga i Hilmo predomislio – pa šta onda? Đulsa za njim izgubila i pamet – a još, tko zna, kad će se i hoće li se za nju ovakva prigoda deseti!

– S toga bih ja rekla da ga pušćamo doma sad za sada, dok ovo ne budne – a onda, opameti li se, dobro s dobrim, ne opameti li se, neka udara glavom kud god zna i more!

– Da ja onoga hrsuza primim u kuću? – izvali se Alaga po minderu na jastuk i zabode očima u šišu.

– E nije samo to! Ja sam čula – a dina mi, bit ćeš i ti – sad kad budu uzimali momke pod pušku, da će najprije sve one koji se skitaju, a kuće ne imaju. A zar ne bi onda odmah uzeli i Mehmedaliju, pa kad bi ga uzeli – što ti koristi sve, što si do sada razgovarao i radio i nakanjivao? Vidiš, šta bi se otuda moglo izleći: Hilmo bi ostavio Đulsu – a onda ona ne bi više za nikoga i Mehmedaliju bi svakako odmah uzeli pod pušku.

Alaga privuče obrvu obrvi, nabora mu se čelo, a oči zapele jednako o šišu, pa niti da bi riječi, već kao da nešto teško premišljava. Hanuma ga je gledala bojažljivo, upravo držćući, očekujući šta će reći. Licem joj se, kao i sveđ u ovo zadnje vrijeme, prelijevao izraz sjete, neke tajne, tuge, a dok je govorila, govorila je tako mirno, tako jednostavno... Na ono što je Mehmedalija počinio, tako je otvrdnula, pa sada kano da nije imala vremena da njega žali koliko je naprotiv mislila da se mora skrbiti za Đulsinu sreću. Takov biva onaj koji se je navikao neugodnostima, a ne gubi nade da će ih i opet imati, te ih očekuje, misleći: Svejedno, bit će što će biti! Za Mehmedaliju kano da joj je postajalo svejedno, kano da ga je više od polovicu izgubila, a drugu da će brzo, pa ga požali kao da ga više ni nema, kao kad majka zaplače za nestalim sinom. Jedino se je brinula za Đulsu, za njezinu sreću, koja će joj se eto brzo nasmijati – pa bi htjela da joj ju kći uživa svu, u cijelosti, nepomućenu – tako ju je voljela, a i još više, otkad je počela gubiti nadu da bi moglo što biti od Mehemdalije.

Alaga zadimio iz čibuka i tegli naglo, glasno, a u luli sve fršti duhan. Nekoliko puta se okrenuo sa strane na stranu, kad bi mu počela pomalo trnuti ruka na koju se je naslonio.

– A – šta misliš, ti, što veliš? – tiho ga i bojazljivo upita ona.

– Neka ga hiljadu đavola nosi! – mukim glasom izusti Alaga, tresući pepeo iz lule na tablu. Ja mu ne branim – ama nek mi ne izlazi pred oči kad sam ja doma!

Sutra dan se je Mehmedalija bio dovukao doma. Podvio glavu, u prvi mah, kao da se je bojao pogledati materi u oči. Nu kad je vido da ga ona ne ruži niti na nj viče, ohrabri se, te ode na tavan, kamo je kasnije za njim i hanuma došla.

– Sine moj, šta to radiš? – blago mu reče ona. – Očiju ti, hoćeš li se dozvati pameti? Evo, hvala Bogu, imaš oca, koji se brine za te, ništa ti ne fali; – sjedi doma, pa nećeš nikome biti kriv. Sinoć sam ti se s bábom razgovarala – pa da znaš kako si ga ražalostio! On ti ne bi nikada ništa zamjerio da sjediš s mirom, a i sam bi ti katkad

dao i rekao da se iđeš malo razveseliti. Pa kud ćeš više? Onda ne bi bio nikomu kriv niti li bi te zatvarali! A tko ti je viši prijatelj nego tvoj otac?

Mehmedalija ipak kano da je i sam veoma dobro uviđao da je sagriješio, pa se skutrio i šutio. I sam se silio da se smiri, a već i s toga što se je jednako bojao oca i njegove strogosti; malo bi kad po danu izišao kuda, te se obično vrzao samo po Dônjoj Mahali. Već ipak na njemu je bilo čitati šta je ležalo u njegovu srcu, u njegovim mislima. Kad se pomalo počelo zaboravljati šta je učinio – a svijet mnogo štošta brzo zaboravlja – u njegovim očima, u njegovu hodu i držanju bilo je vidjeti nekoga ponosa i samodopadnosti, osobito kad bi bio uz koga. Makar da je malo zabrazdio – ipak je eto tu nedavno u onoj tučnjavi pokazao svoju snagu i odvažnost – pa zar to nije junački? On je svoju obavio, pokazao je tko je i što je, a sad je dobro, da ga se drugi boje. On je svoju učinio.

Mati se primirivala radi njega, a i Alaga kano da je počeo zaboravljati po malo da se mora na Mehmedaliju srditi.

Jedina Đulsa živjela je sretna i blažena u ljubavnim snovima. Za pravo nije ni saznala šta je opet bilo s Mehmedalijom, tek je nešto načula, ali nije imala kada da se istrgne iz onih svojih slatkih i ugodnih misli. Od njena veselja kano da se je cijela kuća veselila, a kako li bi lijepo odjekivalo kad bi – ne znajući šta više od sreće i blaženstva zapjevala i izvila na tavanu ili u bašči! Misleći na Hilmu, svaka joj je žilica trepetala, a nekada bi joj se prisnilo – onako na javi – kao da joj je utisnuo cjelov na usne, ogrlio ju – i tad bi joj zaigralo od milja oko usana, grudima bi ju sjeknula draž, u glavi, nad očima nešto stisnulo, te ne bi mogla na otvorene oči ništa vidjeti – pa bi onda, rumeneći se, crveneći se radi tih nejasnih, neosjećajnih pomisli, prikupila noge, o njih se laktima oslonila, a u dlane sakrila glavu, da je ne bi tko vidio. I uživala bi tako – samo se je bojala da tko ne dođe, da je tko ne buni...

A kad bi se prenula, opet bi uhvatila za posao i radila. Spremala je svoje ruho djevojačko, što joj treba kad ju Hilmo povede doma svomu, svojim bijelim dvorima. Od rane zore pa do mrkle noći radila je i vezla, a Saja je morala po više puta i po češće u čaršiju da kupi i zlata i svile, kad bi to zaboravio Alaga narediti i nabaviti: – a, zapravo, gotovo je uvijek zaboravljao. Po mahali se je svuda znalo da se Đulsa sprema za udaju, i da će ju Hilmo odvesti, a to se je tim sigurnije tvrdilo što je sve rjeđe bilo Đulsu vidjevati u petke s drugim djevojkama u ašikovanju. I Hilmo se davno već okanio takoga ašikovanja i zabave, te je samo dolazio otvoreno na vrata svojoj Đulsi, gdje bi se njih dvoje dugo i dugo slatko razgovaralo.

Hanuma se je ozbiljno bavila pripravljanjem ruha svojoj kćerki, jer je bilo i više nego stvarno da će joj brzo doći prosci. I sama je Đulsi pomagala, a Đulsa opet nije drugo ništa ni radila nego samo za se. Valja djevojci da ponese sa sobom i svoga ženskoga rada, jer joj se i po tomu mjeri vrijednost i valjanost. Tek bi onda od posla otpočinula kad bi joj na vrata došao Hilmo, a ona preda nj izišla sveosve u bijelu ruhu, kako je ljeto bilo. Sve na njoj bijelo kao bijeli snijeg, a plemenito joj rumeno i lijepo lice u onom odijelu još ljepše, krasnije bilo. Nije ju samo jednom Hilmo premjerio kad bi mu se ovako iza vrata pokazivala; jeo ju je očima, gledajući njezin stas, vitak kao što je jela, čarno lice i na njemu ona dva oka, koje su iz one bjeline još življe, plemenije sijevala, kao što se je i crna kosa isticala ispod sitnoga i urušenoga finog fesića. Duge, bijele dimije bi sprijeda potkupila, prebacila ih preko ruku, puštenih dolje niže ispod tanka pasa – i pogledala bi ga tako milo, tako blaženo da bi mu se mahom srce rastopilo, da bi se on tu ustobočio kao kamen, da se ne diže ni ne miče, već da ju tako gleda. I kako mu je bilo pri duši ugodno, slatko – gledajući nju, i znadući da će biti brzo njegova i ničija više! A njegova sreća jednaka je bila njezinoj: Hilmo joj je bio prva ljubav, njegovo biće, njegovo sve zasadilo joj se u prsi s prva maha duboko – još onda kad nije mogla shvaćati kako što sada shvaća – njegova joj pojava u onaj sveti čas zasadila klicu u djevojačke grudi, koje se je evo rasplamsala do vatre, do plamena, koji ju djevojku priteže domu njezinu dragoga, dočim ju je još zeleno dijete njegov pogled sapinjao – da je, morala drhtati. A dok se je ona sjećala onoga prvoga časa, blagosivljući ga sada u naponu prve, žarke, neugasive ljubavi, Hilmo je i sam sretan blagosivljao isti onaj dan, isti onaj sat koji i ona, a koji mu je u naručaj bacio to divno biće, to nevino srce, koje se je prvi put njemu povjerilo, uvijek mu jednako vjerno ostalo, a da nitko drugi nije više mirisao iz toga cvijeta niti će mirisati do li on sam.

Pa da ne budu i jedno i drugo sretni?

A kad bi se Hilmo od nje dijelio, uvijek bi mu ona na put dala kiticu mirisna cvijeća, što ga sama goji i zalijeva. Sama bi se prije poigrala cvijećem oko usana svojih, izdigla ga na bijela, puna njedra, pa ga poljubila, kao da bi u nj htjela izliti sve svoje želje, a cvijeće onda da ih pripovijeda Hilmi, kad mu ona ne može niti zna sve kazati što bi htjela.

Po onomu što je Hilmo njoj kazivao, prosit će ju pod konac ljeta, a u jesen odmah da budu svatovi. A kako li je i jedno i drugo iščekivalo to vrijeme!

I Alaga sam, videć da mu Hilmo dolazi kćeri, a čujući od žene da će ju eto brzo prositi, upravo je sve odobravao i kano radovao se.

– Pa kad hoće, šta ću ja – eto neka bude sa srećom! – rekao bi hanumi, prepuštajući sve njoj, da se brine i uređuje kako znade.

On je i sam imao svojih briga. A kako i ne ćeš? Eto se primicalo vrijeme vojništvu – pa, bogme, to je važna stvar, da se premišljava i iščekuje šta će biti. Što koji dan više, a to se u Alagu nakrcavao jed kao otrov. Smrknulo bi mu se pred očima, kad bi vidio kojega Švabu – ama svakoga nosi li se kao Švaba. Kako li se je vrijeme promijenilo, pa šta li je dočekao, pred kim da se boji! Da, boji, ne samo za se i za svoju glavu, već i za svoju djecu, za sveti din! Sad će, brzo će početi tjerati iz dina: prva je da mlađariju pohvataju pod pušku, i da ih obuku u one haljine! Strahota!

Od boli, od muke, od bijesa ne bi znao ni riječi progovoriti.

– Ah, još malo, pa vas neće moje oči gledati! – istisnuo bi kroz zube kad bi mimo njega zakucala austrijska sablja, il' kad bi prošao koji činovnik ili useljenik.

Sad već nema kud kamo, te nije mogao otezati. Kad namiri kćer, onda će na godinu i on i Omer-efendija. To mu se je činilo tako naravno da je smatrao suvišnim o tom s njim i razgovarati i razmišljati. A dok pođe – još će doživjeti svakih stvari. O tom je bio i više nego uvjeren, jer se je već znalo da su šume i planine pune ustaša, i da ih austrijska vojska uzalud gonja i tjera. Ma da se tvrdo nadao da će broj ustaša sve više rasti, i da će ustaše suzbiti austrijsku vojsku, ipak je uz to već snovao kako će to lijepo biti u Turćiji, gdje mu nitko neće smetati ni njemu ni dinu, gdje neće gledati ovake kaure, niti li će mu moći zapovijedati, a ni on njih slušati. A za tim je časom čeznuo, kao djevojka za vjenčanim danom, kao suđenik i uznik da se dočepa dana i sunca. Ovdje mu više opstanka nema;

što je otezao do sada – to je bilo i prošlo, ali više neće te neće. Još udati Đulsu, prodati ono malo što je preostalo – ta ni onako već sada nema volje ovdje za ničim. O tom je razmišljao neprestano, a kad bi po podne sjeo u Činđinoj bašči, svi bi se drugi razgovarali, svaki koju rekao – jedini bi on šutio i rek bi mrtvo gledao kako katkada šušnu svinute grane vrba, slušao kako Radobolja teče i šušulja.

Već se je znalo dobro i točno kad će se momci birati pod pušku. Svijet se bunio, rogoborio i svašta govorio. Alaga je još molio Boga da ne krenu u Mehmedaliju a ni u Hilmu. Još ako to – teško njima! I koji bi im pravi turčin dao svoje dijete da ga muče, tjeraju iz dina, u džamiju ne dadu ići i još da na nj navuku ono odijelo? To Alaga ne bi ni pod živu glavu podnio ni doživio!

A upravo na jedno tri mjeseca dogodi se nešto što i njega i ostale uzbuni i smuti do zla boga. Na poziv i nagovaranje oblasti našlo se izdajnih momaka koji će od svoje volje uz plaću pristupiti vojnicima. I našlo ih se nekoliko, primilo ih i obuklo, te oni hodali naokolo, veselili se i zabavljali.

– Sve gori od gorega! – govorili su ljudi, odvraćajući sa zgražanjem od njih glave kad bi mimo njih prolazili u onom odijelu, a pripasavši uz bedru austrijsku sablju.

– Izdajice lijepoga dina! – uzdahnuo je Alaga duboko, bolno, a po tom se zaklonio doma, ne hoteći od jada nekoliko dana nikuda izlaziti, niti dajući da mu djeca kuda izlaze.

Već je vidio gotovu propast, koja je počela, pa samo da se nastavi. A što je najtužnije, najjadnije, našlo se i nekoliko momaka, da prije drugih počnu služiti od svoje dobre volje. Sve nade, sva očekivanja počela mu padati – a zadnja i glavna i jedna misao još mu ostajaše: seli za vremena, što prije.

– I zbilja – to sve je moralo na Alagu teško djelovati. Kad je opet izišao u čaršiju, bio je silno spao, kao da je bolovao, smršavio, a smrknut u licu, kako nije bivao ni onda kad bi se najgore razljutio.

– Šta je, bolan, Alaga! – susrete ga baš Omer-efendija na Đerizu, idući na veliku ćupriju. Šta ti je, što si se smrknuo? Vidi, kako se ja veselim: u mene sin za ženidbe, a u tebe kći za udaje – a?

– Nek im bude sretno! – odmahnu Alaga rukom. Nisam im protivan. Kuda ti?

– Za poslom sinu u magazu – a svejedno, bit će vremena da se razgovaramo. Nisam te bogme od duljega vidio.

Već je i prije nekoliko puta Omer-efendija zapovrzao ovaki razgovor s Alagom. I Omer-efendija je doznao šta mu sin misli, pa se je čisto radovao, jer je i sam želio da mu se sin oženi; ta bogme dorastao je sa srećom do ženidbe. Pa bi i otac i mati htjeli da ga vide oženjena. Još su to željeli – pa su onda mirni. Bio im je sin na diku, te su se njim ponosili. Marljiv, radišan, gledao svoj posao, a i – djevojku. Sve se na svijetu čuje i sazna, pa tako i to. Oni nisu imali ništa protiv tomu, jer su čuli o Đulsi lijepe samo glasove, a i onako od dobra je roda i koljena. Taman jedno za drugo.

Bilo je to jednoga dana izjutra. Do podne mogla su biti sat-dva. Dan postajao sve vrući, a i onako sunce žeglo i pripicalo, kô Bog hoće. Čaršija puna svijeta, po magazama se kupe mušterije, iz kovačkih i kundurdžinskih dućana razlježe se lupanje i udaranje. Alage nije ni dvadeset-trideset dana bilo na drugoj strani, pa sada krenuo da vidi šta ima. Mislio je obići naokolo, najprije tamo uz glavnu cestu, pa onda svrnuti okolo natrag na Tepu, pa negdje sjesti na dućan. Prolazeći ispod lipe, tamo pred sobom vidio je velika kola, puna puncata vreća i sanduka robe. Kola su bila pred Hilminom magazom, a oko njih radilo nekoliko ljudi, skidalo robu i unosilo u magazu, te ju svrstavalo na tavan nad magazom. Ljudi su se morali veoma naprezati, a znojili se, kao da se kupaju u vodi. Mada je Alaga nekada Hilmi malko zamjeravao štošta, sad mu je srce ipak od veselja zaigralo, pa mu se tamam malo razbio onaj jad što ga evo već nekoliko muči. Išao je sve polaganije, samo da more dulje gledati kako se ono unosi.

– A gdje li je ovo Hilmo? – pomisli u sebi. – Bit će da je unutra u magazi, pa kalemom bilježi šta mu se predaje. Neka, neka, lijepo! – zadovoljavao se Alaga.

Velika kola pred magazom kao gora. Oko njih obilazio mlad čovjek, jedar, u tijesnim francuskim haljinama, gledao, nadzirao, kazivao, dovikivao, mahao sad rukama, sad glavom. Alaga se na nj nije ni osvrćao, već samo radosno gledao puna kola.

– Samo ću malo da provirim u magazu! – reče u sebi – da ga vidim! – pa zađe iza kola.

Za kolima stajao onaj mladi čovjek i napeto gledao kako radnici skidaju upravo jedan sanduk, a on im pazio svaki kret. Alaga je morao proći mimo nj, iza leđa mu, a kad je bio uz njega, omjeri ga bijesno očima od vrh glave, od fesa, pa na zatiljak i vrat te sve dolje do peta. Za tim okrenu glavu isto kao kad vidi austrijskoga vojnika. A ovoga mu je i teže bilo pogledati, jer mu se stužilo mahom kad je vidio fes i tijesne haljine.

– Bit će opet koji izdajica! – promumlja u sebi i zaviri u magazu.

– Merhaba, Alaga, bujrum, uniđi, odmah ću i ja! – javi mu se neko od kolâ.

Alaga se okrenu i začudi tko ga od kola pozdravlja, kad nikoga nije vidio, osim hamale.

– Nu, pa što me ne poznaješ dina ti? Kad sam u poslu, ovako mi je zgodnije! – opet se javi onaj mladi čovjek, pokazav uza se, niza se na tijesno odijelo.

– Hilmo! – stisnu kroz zube Alaga, još ga jednom pogleda, omjeri, pa okrenu i nagne kao da ga je tko potjerao.

– Kud ćeš, Alaga? Sjedi malo, odmah ću ja! – zovnu za njim Hilmo, otprahujući hlače svoga tijesnoga sivkastoga odijela.

– Neću – nemam kada – ! – iz daleka mu je odgovarao Alaga, ne imajući kada od hitnje ni da se okrene.

Ne znajući ni kuda lunja, zaokrenu veoma uzahnim sokačićem, pa naokolo – da se je i sam začudio kud prije izađe pred onu kahvu nasred Tepe. U srcu mu se prelijevao bijes i otrov, a u glavu mu šumilo, ama kô da ga tko čekićem iznutra lupa. Eto šta je morao vidjeti i dočekati upravo onda i od onoga kad se nije ni nadao! Obući tijesno odijelo – zar to ne znači već pogaziti din, odreći se svega, svih svojih svetinja, a primiti objeručke ono što ti nose ti kauri, a što ti hoće da nametnu? Obući to kaursko odijelo – zar to nije i očiti znak izdajstva? Šta i kako u duši misliš, to se ne zna dok riječima ili na koji drugi način ne iskažeš: – a Hilmo je eto iskazao. Pa kad se je i kad davno on u sebi morao odlučiti za ovo što je istom sada učinio? Ne – ne, on nije tek od sada izdajica: – to je on od davna, a s njim je izdajica i onaj koji mu pušća, a mogao bi mu zabraniti – da, s njim je izdajica i njegov otac, Omer-efendija.

Tako je Alaga razmišljao – a bio je ogorčen, u njemu povrijeđena ljubav, odanost prama vjeri, prama svemu što mu je sveto bilo. I došlo bi mu kao da ne more vjerovati, kao da ne bi moglo biti ono što je vidio. Al' zašto sve te pričine, zašto ublaživati gorku istinu, koja se više ne da sakriti, koju nitko živ ne more oporeći? Zašto

da se više obmamljuje, zašto li se boji u duši odlučno priznati i osuditi grijeh, toli teški grijeh onih koji ga počiniše? – Ta nije taj grijeh ni došao tako iznenadno. U dosta se je slučajeva moglo opaziti da će izbiti kad li, tad li na javu... I zašto bi inače Omer-efendija napadao na nj i na ostale, koji jednako s njim misle, zašto bi šibao i ismjehavao njihovo mišljenje i osnove i nade, zašto bi on inače branio Austrijance, kaure – kao što je to u toliko prigoda činio – a osuđivao držanje i postupanje svoje braće?

– Izdajice vjere i dina! Kukavni, crni izdajice! – ogorčeno je u sebi zaključivao Alaga idući zamišljeno, poništeno naprijed, kao čovjek komu se propale sve nade, pa još čeka konac kakav bilo da bilo.

Neki mu se javiše putem, pozdraviše ga, a da on nije pravo ni opazio. Uvukao se u se i u one jade koji prijete da će istom pritisnuti.

– Pa kad je to učinio Omer-efendija, njegov sin Hilmo – kud neće drugi? Ta još on nesretnik, Omer-efendija, znade, šta kaže Kur'an – i eto, on ga svejedno iznevjeri, dade sinu da ga pogazi!

– Šta je, Alaga, kud si ti nagnuo, pa nećeš ni da se okreneš? – javi mu se jedan trgovac s vrata od magaze.

– A ništa – onako! – govorio je Alaga nesuvislo, smeteno, a vidjelo mu se da u njemu otrov vri. – Jesi li čuo, a? – stade, podiže glavu, metnuv ruke straga, pa se nasmija bolno, ujedljivo.

– Šta to?

– Eno oni, za koga sam do danas bio spravan položiti glavu, da je turčin! – mahnu on prama glavnoj cesti glavom. Eno ti Omer-efendije, eno ti njegova sina, gdje – crn mu obraz na obadva svijeta – pogazi din! Eno ga otac daje u kaure – jesi li vidio?

– Eeh! – mahnu tužno i trgovac glavom, pa kao stideći se i sam radi Hilme, ušuti, ne nadodav više ništa.

Alaga poposta još malo, pa se onda okrenu i pođe, a sve jednako razdražen, ogorčen. I s kim se je god još sastao i s kim se je za tim razgovarao, svak mu je rekao upravo onako kako je i sam mislio. Sad pak nije prošao mimo njega znanac a da ga ne bi zaustavio i kazao mu što je vidio da se je Omer-efendijin sin zapisao u kaure. Nad Kujundžilukom stučio se sa Salkom, pa i njega ustavio.

– A, ne znaš, ili si čuo, pa iđeš vidjeti da i ti isto uradiš? Je li, da se pokauriš?

– Šta veliš, Alaga, ako si turčin? – debelim i hrapavim glasom odvrati mu Salko. Kako mi moreš to reći?

– A nisi li čuo za Hilmu? Eno, hajde ga vidi: očiti kaurin!

– Drugo i nije, niti je mislio biti. Znam ga ja! Sramota za din, a meni je, Alaga, tako da bih radi toga od muke dao da me presijeku evo ovdje, gdje sam najtanji! – zgražao se i Salko, a pri tom se uhvatio za vrat desnom rukom.

– Neka, neka – ti si pravi turčin! Bog te poživio! – i razminu se.

Taj dan Alaga nije mogao o podne doma doći. Ostao je u čaršiji: – ta kako i ne bi kad su se svi o tom nečuvenom događaju razgovarali, ispitivali, zgražali? Svi su se radi toga uznemirili, a svima je bio navrh usta jedan sud: da je Hilmo izdajica dina, a njegov otac i još gori što to trpi od sina, čak mu dopušta, makar da je proučio sve knjige po medresama.

XIII

Hilmo je postao časom slavan čovjek u Mostaru, te nije bilo duše koja se nije radi njega smutila. Gdje su ga god spomenuli, tamo su odmah padale proti njemu stroge osude, da, prokletstva.

Jako pred večer je Alaga došao doma, a i to mu je bilo poranije, samo da uzmogne i ženi kazati što je on vidio, šta ostali svijet, pa šta se onda govori. Tek sunce palo za brda, a nebo se odonuda rumenilo i zlatilo. Hanuma preko hajata išla u kuću, a Đulsa zalijevala cvijeće u avliji. Zalijevajući u avliji po sofama, sagnula se u pasu, a tako joj se na leđima, gdje se je izdigla kratka ječerma, od pasa pa do nje napela tanka košulja kao da je htjela na silu, da pokaže ono bijelo tijelo, nježnu put ispod sebe, koju pokriva. Jednom se rukom oprla o koljeno, dok je drugom držala ibrik, a pletenica joj pala preko ramena, pa joj udarala po grudima.

I hanuma i Đulsa začudiše se, kad vidješe tako rano Alagu. To nije bivao njegov običaj, pa se je Đulsa malo stresla, a i hanuma ga pitajućim očima pogledala.

Alaga ih pozdravi, više promumlja, nego li izgovori, pa se uspe na tavan. Skinuo fermen, svukao čakšire, te se uzeo dugim rukavom od košulje mahati.

– Deder ti! – zovnu ženu. – Amo hodi!

Hanuma u tren oka ode na tavan.

– Iznesi mi ovdje jastuk; naslonit ću se malo, jer mi je baš vruće!

Hanuma mu iznese jastuk iz odaje i jednu serdžadu, pa ju prostre nakraj tavana do trabozana. Alaga se opruči po serdžadi, izvali uz jastuk i nasloni na ruku, da je mogao gledati preko avlije dolje na Neretvu i na onu stranu preko nje.

– Stani malo! – zaustavi Alaga ženu kad je htjela upravo da pođe niz basamake.

– Šta ćeš?

– A evo oni tvoj sretni zet – razbijala si mi toliko puta njim glavu! – pljesnu rukom po bedri da je dobro odjeknulo.

– Pa šta je s njim? – problijedi Alaginica.

– Ha – eno ga gdje ga je otac u kaure dao! Jesi li čula?

Hanuma problijedi još više, a jedna joj ruka, jer je obje držala skupa po pasu, od sebe kao od preneraženja pade dolje.

– Jest, ja, u kaure, u kaure! Izdao i ostavio din – eno, hajde, možeš ga uvijek vidjeti! – krenu on glavom i nasmije se ujedno.

– Ne govori, ako si turčin –

– Ne govori! Kao da joj lažem! De, nemoj mi tu zanovetati! Ja sam ga vidio svojim očima, gdje se je obukao u kaurske haljine – da ga samo vidiš! Izgubio svaki obraz, i on i otac mu... A tko bi bio rekao! Eh – znao se je hiniti, pa si i ti bila za nj da mu dademo Đulsu. Onom kaurinu, izdajici!

– Dina mi, ne znam, šta veliš, kazuj mi...

– Šta, hoćeš još da ga braniš? Da si odmah ušutila! Neću više za nj da čujem – znaš li? Šta li svijet sve kazuje i o njemu i o ocu mu u čaršiji – pa da on bude moj zet! Nikad ni do vijeka! Nije imao kada ni otac mu ni on da dočeka kad će otići među kaure, među Švabe, pa se evo sam nudi, i pripremio se, sam od sebe, da bude odmah gotov! Teško tebi i Đulsi čujem li još išta od vas o njemu; nek mi ne dolazi više ovamo, jer niti sam gojio kćeri za kaurina, niti ću mu je dati...

– Ama ako si turčin...

– Ni riječi više, jezik za zube! A pušćeš li da on Đulsu sam odvede, znadi dobro da moja više nisi, pušćat ću te, pa da mi više nikada pod krov ne dođeš. Eto pamti dobro! – govorio je Alaga sve jače i glasnije, a glas mu je bio opor, drhtav od muke.

Hanuma ga samo pogleda; u vlažnom joj oku odsijevalo predvečernje svjetlo, te joj je u onoj slaboj polutami na tavanu zasjalo

čudnim sjajem. Htjede ga nešto upitati – al' joj se nije dalo: ni riječi nije mogla izustiti, a kad bi ju izustila, već bi ju suze prekinule, zagušile. Složilo joj se nešto na srce, pa je teško disala, a pri tomu kako bi joj lijepo odlahnulo kad bi joj se usred onih naglih, brzih disaja izvio iz grudi dugi, duboki uzdah! I još ga je jednom pogledala – i odmah se hitro odvratila pa niz basamake. Iz početka pohitila, a onda na pola basamaka stala da nije znala, bi li naprijed ili natrag. Vuklo ju gore natrag da nešto rekne – a dolje ju pritezalo, da se savije sama, gdje ne bi bilo nikoga, pa da se onda slatko i od srca isplače.

Dolje ju je čekao posao kao i svako veče. Nu ona niti je marila niti mogla da se čega lati. Sve je prepustila da drugi rade, Saja, a s njom i Šaban. Đulsa se je vrzala po kući i radila: hanuma nije ni tamo mogla poviriti, ama ni pomisliti da bi tamo otišla. Skupila se u sobi, podno nje na sanduku, podvila ruke i virila besmisleno, beščuvstveno kroz pendžer na ono danje svjetlo kojim se sve jače i jače ispreplićе mrak. Oči joj pune puncate, mokre i vlažne od debelih, gustih suza, i nijemo njima upilila, ne znajući, kud gleda, nesvijesna svega, šta jest i šta biva oko nje. U njenoj se je duši stvarala jača, crnja, silnija noć od ove, koja se blago i milo slijegava i raspliće svoje vlasi po zemlji. Gubile joj se ispred očiju i nastajale razne slike, kojih u naravi ne bi mogla vidjeti, a te slike sve izviru iz njena srca, iz njene duše, pa kako koja izvire, izlazi da se uobliči, onako i nju kida u nutrini, čupa ju, rastače – a to sve skupa širi se i promiče do glave, do mozga, stisne ju, da se opet vrati i zastane u grudima, primakne grlu, i onda da se prospu vrele, teške suze.

Šta joj je sve rekao Alaga, šta joj se sve pripovjedio? Bi li bila jaka da i ponovno čuje od njega ono što je netom čula, a ima li snage da razmišlja o svemu što joj je rekao? Ili da ne razmišlja, već da mirno to zaboravi pa da se uzme svojim poslima baviti? A bi li to mogla učiniti sada, upravo sada kad joj je rekao što nije nikada za svoga cijeloga života mogla pomisliti da bi čula i doživjela? Ona se je mogla svemu nadati, svako dobro i zlo očekivati – al' ovo, tko bi joj rekao da će dočekati vrijeme, da će joj se Alaga zaprijetiti, da će ju od sebe otpustiti? Alaga – Alaga joj je to rekao, onaj isti Alaga uz koga je privezala sav svoj život, sve svoje ostavila i pošla za njim, da s njim dijeli sve što dođe, a rekao je njoj, koja mu je podgojila toliku djecu, koja je strepila za nj u svakoj nepogodi više nego on, s njim se u njegovoj sreći radovala, a u svemu ga slušala kao glavu kuće!

Pušćenica! Da ona bude pušćenica nakon toliko i toliko vremena, nakon mirnoga očekivanja u sreći sretnijih i ljepših dana pod starost? A radi čega? Šta je učinila, a da čuje tako groznu, takovu poraznu, uništujuću riječ?

...Mati je, i Bog joj je dao kćerku jedinicu. Odnjihala ju i odgojila na rukama i na njedrima svojim, te joj dijete odraslo i do djevojke. I ludo se dijete zagledalo, zavoljelo – šta će joj ona? I sama je bila u toj dobi, i sama se sjeća kako je i ona ista u to vrijeme mogla osjećati. A sreća je bila i njenoj jedinici da se zagleda na lijepo mjesto, u zgodna momka. Pa neka je – neka bude sretna i blagoslovljena. Ne more joj zabraniti da ne voli što voli, a i kad bi joj i branila, griješila bi i proti materinskoj ljubavi i proti sreći svoga djeteta. Pa nu sada! Kad se je i sama već rastapala u sreći svoje kćeri, videći nju sretnu, pomišljajući, kako će još sretnija biti, kad joj se nade i želje ostvare – sada udari grom iz vedra neba, koji obori sve njene snove i očekivanja. Kći joj se mora odreći sreće svoje, okrenuti se od nje, kano kad se skrban čovjek od kuge odvraća – a zašto? Jer su ljudi na momka udarili, o njemu izgovorili nekoliko odsudnih riječi, pa eto – radi tuđega mišljenja mora da trpi i ona i dijete joj.

Što je čula za se prijetnju, to ju ni izdaleka nije tako boljelo kao ona osuda na koju je odsuđena sreća njezine kćeri. Da se ona jadnica trgne iz svojih snova i nada, pa da niti komu kriva ni dužna trpi radi toga, jer se to nekomu sviđa? A šta će onda ona sirotica da učini kad joj je eto zabranjeno da i misli na onoga koji joj je cijelo biće ispunjavao?

– Šta – šta sad? – pitala se je hanuma i jako rastvorila oči, kao kad se probudi iza sna, pa da ih opet prikupi.

Mrak se je počeo sve više i više natkriljivati, a ona je sveđ sjedila mirno, nepomično. One grozne, nenadane muke rasplinjavale se, da se izgube, jer su hanumi i odviše umorile dušu, a nakon boli, nakon muka i duši treba otpočinka. S toga njom obvlada ona mirna, ona mrtva besvjesnost, te je bila nehajna, nećutljiva, glupo gledajući u cijelost mješavine od svega što je oko nje bilo: i nestajućega dana, i nastajuće noći, i mračne sobe, i mraka u njoj i duvarova i svega, svega... Vidjela je sve pred sobom – al' ničemu ne bi znala dati pravo ime.

– Šta ću ja – bit će, što Bog da! – uzdahnu duboko, prenuv se u onoj tišini svojih misli i osjećaja.

S vana su unutra dolazili razni glasovi od hodanja, lupanja; iz kuće zvečali sudi, a Saja lijevajući vodu iz đuguma jednom krhnu tako da se je hanuma prenula kao od sna. Protare rukama oči, pa s njima niz lice, onda – kao da bi bila natrunjena – mahnu rukom po krilu te se diže. Pođe preko sobe, maknu jedan zar, koji je bio navučen na polovicu, pogleda kroz pendžer na nebo, vrati se natrag, te na vrata. Izlazeći samo što nije udarila u Đulsu – tako su se nenadano srele. Mati ju pogleda, stuži joj se i okrenu glavom. Već je taki mrak bio da Đulsa nije mogla ništa opaziti, al' ipak kao sluteći nešto, ohladni, protrnu. Al' ne reče ništa.

– Šta li je ovo bilo ocu i materi? – upita se sama na tiho.

Alaga zabrinut radi svojih stvari, hanuma radi svoje muke, a djeca ne znala šta je to moglo njima biti, pa veče prošlo tiho, mirno, da se gotovo nije ni riječ progovorila. Hanuma je samo nekoliko puta pogledala kriomice Alagu pa onda kćer, kano da se je pitala: "Šta će jadnica, kad sazna – kako li ću joj kazati?"

Prvih dana, pa i kasnije, neprestano se je po gradu razgovaralo o onomu šta je učinio Hilmo. To je bio takov grijeh, takovo zlo da mu ga nitko nije mogao oprostiti. S velikim pak ogorčenjem o tomu je napose govorio Alaga, i nije bilo poznatoga čovjeka komu nije kazao šta misli, kako li to osuđuje.

– Kaurin – velim ti – kaurin, i ništa više! Pogazio din i on i otac mu! – bjesnio je Alaga, a u ogorčenju ga svatko podjarivao, jer su i drugi to isto mislili.

Kad bi Hilmo u poslu prolazio čaršijom, za njim bi ljudi gledali kao za kakovim čudovištem, a kad bi se morao s kim sastati, svak je od njega bježao, kao od okužena čovjeka. Jednako je gotovo bilo i s Omer-efendijom. Dapače, kad se je jednom htio približiti Alagi, ovaj se okrenu od njega, nazvav ga kaurinom i izmače.

Omer-efendija je ipak saznavao, šta se govori o njemu i o njegovu sinu. U prvi mah se je smijao, nu uvidjev da su ogovaranja i svakojaki glasovi učestali, počeo se upravo ljutiti. A osobito se je čudio i iznenađivao da o njemu najgore govori Alaga. Kad je došao prvi petak, Hilmo krenuo u Dônju Mahalu da će Đulsi na vrata. Žurio se da ju vidi, s onim željama, s onom ljubavi kao i uvijek.

Željan je bio vazda njezina razgovora, njezine blizine, koja ga je blažila i sveđ sretnijim činila. Idući u Dônju Mahalu, upravo je razmišljavao i snovao, kako će eto brzo biti njegova žena, njegova vjerna družica kroz život. A on se je za taj svečani čas pripremao već sve više. Ocu i materi je davno kazao svoju osnovu, a oni mu sve odmah odobrili da je dobro izabrao. Sveđer kupovao u čaršiji sad ovo, sad ono i donosio doma i pripremao za vjenčani dan svojoj Đulsi. Mnogo je toga bilo – a to je i morao raditi, jer se je sve više primicalo vrijeme kad će ju zaprostiti i doma odvesti. Pa se je i sam rastapao u pomisli kako će svoju Đulsu sada obradovati kad joj kaže da je i jutros za nju nešto kupio. Upravo je nestrpljivo letio da što prije dođe, ne pazeći ni ne mareći što još vrućina traje i što se znoji.

Srce je u njemu drhtalo kao u mladom momčetu kad se primače Đulsinim vratima. Stade i pokuca, po proviri.

Nitko se ne javi niti pođe prama vratima. Inače je Đulsa uvijek na prvi kucaj znala poletjeti sluteći, tko joj kuca na vrata.

On pokuca i opet po drugi, po treći put. – Nikoga nema.

– Šta to? – začudi se on; pa i opet pogleda kroz vrata. U kući sve tiho.

Zakuca još jednom, ali mrtvo i bez očekivanja, pa se okrenu prama Neretvi, stojeć mirno onako zamišljen.

– Bit će kuda otišli! – pomisli u sebi, hoteć rastumačiti taj mûk.

Al' ipak mu je bilo malo neugodno, nepovoljno: jer kako to da baš sada bude, što mu se do sada nikada nije dogodilo? Još nijednoga petka nije bilo kad ne bi bio Đulsu našao kod kuće.

I opet pokuca, al' ne čekajući više ništa, polagano pođe niz ulicu, zabodavši palcima za pas. Danas po podne u petak preobukao je na se domaće haljine. Stade na dnu ulice, pa pogleda i tamo i amo uz cestu i niz cestu. Tamo, odozdol nekuda, čuli se glasovi i glasno razgovaranje, smijanje: bit će da su momci negdje došli ašikovati. Još je trajala jaka vrućina, ona podnevna žega, koje je tek pomalo nestajalo. Iz zemlje, iz duvarova i kamenja udarao vreli zapah, a sunce bliješteći odsjavalo s pećina, krovova i pendžera. Još je vladala ona popodnevna sumara, pa je malo tko prolazio, osim koje mlađarče.

Hilmo se iznenadi i malo streknu na se kad iz Sajine ulice vidje gdje ispade Salko, pa ni ne okrenuv se, krenu uz cestu, dignuv glavu da mu se je kita na fesu mogla slobodno i tamo i amo njihati. Malo za njim iziđe i Saja, stade po dnu ulice, te odvijenih ruku gledaše za Salkom. Hilmi to nije ništa bilo sumnjivo, ništa zla nije pomislio, ali se je ipak začudio i upitao: – Šta li ovaj ovdje radi? – pa se onda malko i nasmijao.

– Kud gledaš, Sajo bôna? – iz ovoga sokačića viknu Hilmo Saji u oni drugi.

Saja se okrenu, kao na igli.

– Ah, vidi ga! Dina mi on? – pogleda ga Saja i omjeri, pa polagano priđe k ćošku da se nasloni.

– Ima li itko doma? – pokaza Hilmo glavom uz brdo prama Alaginoj kući.

– Aa, jok – nikoga!

– A ja gdje su? – pođe Hilmo prama njoj i stade ravno pred Saju.

– Nema ih. Bit će oni vazda doma, ali ih ti nećeš naći...

– Šta veliš, umukla! – htjede ju u šali Hilmo udariti po ramenu, nu Saja se odmače.

– Sad su otišli u komšiluk, da malo posjede... Ama svejedno ti. Alaga je tako naredio, samo da Đulsa s tobom ne govori, a onda ti neće dati ni na vrata. Ne nadaj se...

– Bogati! – stupi Hilmo jednom nogom natrag, te se na nju osloni, a to je tako izustio kao da joj se je htio i narugati, i ne vjerovati joj, a uz put i našaliti.

– Vjeruj ti, što ti Saja kaže! – potvrdi ona glavom. Stari svima zaprijetio da će biti svakakva zla ako samo još jednom Đulsa preda te iziđe. On ti ju ne da i neće ti nikada dati!

– Hilmo nije znao kako da se drži i kako da ju sluša. Htio je da se smije na te šale, al' opet mu se činile vrlo nespretne i debele, pa se okrenu i tamo i amo.

– De nemoj mi tu zanovetati! – otrese se on na Saju. – Već mi kaži gdje je Đulsa?

– Hm, sad on hoće, da mu ne kažem ono kako je. Kao što sam rekla, tako i jest pa se ne nadaj. Ama ja znam i velim ti, Đulsa neće tvoja biti nikada – i eto, volj' ti vjerovati, volj' ne vjerovati, meni je sve pravo!

– A tko veli da neće Đulsa biti moja, tko mi to more zabraniti? – problijedi Hilmo kao krpa, i kad izgovori, ostavi otvorena usta.

– Oni, i čija je, bogme, ne ja!

– Hajde ne prtljaj! – opet se on povrati i nekako nasmije.

– Šta ću ti ja – tako je suđeno i tebi i njoj! – odvrati mu Saja, pa ni ne pozdravivši ga, okrenu se i pođe uz ulicu doma.

Hilmo ostade tu stojeći, ne znajući ni šta bi ni kako bi. Nalazio se kô ni na nebu ni na zemlji. Nekako mu strano, odvratno zujile u ušima Sajine riječi, a nije im nikako mogao promjeriti sadržaja. Sve mu je to tako nejasno, čudnovato bilo, da se nije znao snaći, a u njemu nastala neka praznina da se je rad nje kao ljuljao, pravije, da se je pod njim sve gibalo i okretalo. Nešto ga hladno obli, a u glavi mu šumilo ono što mu Saja reče: – "Tako ti je suđeno, i tebi i njoj!"

– Ah – besposlice! – odmahnu rukom oko sebe, okrećući se na peti jedne noge, pa odšeta do Alagine ulice, malo popostade i opet se vrati, te polaganim hodom uz cestu. Hodao je polako i pognute glave. – Vidi ti one crne Ciganke šta mi sve ne reče! Kuga, prava kuga! Đavo, velik je ona đavo – ta znam ja to od lanjske, preklanjske godine! Otkud joj to da na pamet pane – taka misao? I baš sada kad se spremam Đulsu prositi, pa kad pristaje i njezin i moj otac? O Ciganko i đavole! – strese kitom na fesu natrag, bolje se ispravi te pođe odrezanijim, odlučnijim koracima, kao obično, dok mu s lica iščeznuše oni znakovi nutarnje sumnje i zamišljenosti.

Otišao je ravno u magazu, gdje je sjedio njegov drug u poslu, pa se uzeše razgovarati o svojim stvarima i o svojoj trgovini. Hilmo je razgovarao mirno, trijezno, ne muteći se niti dosađujući. Iz duše, iz srca nestalo mu je svake i najmanje bojazni radi onoga što je čuo od Saje, kojoj je još zamjeravao samo što se tako hoće s njim šaliti.

Pred ahšam, još za vidjela, prođe Omer-efendija mimo magaze.

– Dok zatvorite, odmah dođi doma! – reče Hilmi otac odmičući na Carinu.

Brzo su zatvorili dućan, a Hilmo usput uz glavnu cestu. Bio je samo nezadovoljan što danas nije vidio Đulse, pa mu se cijelo predveče oteglo. Nije znao šta bi, a osobito sada pošto zatvoriše dućan. Bilo mu nekako dosadno.

Kad je došao doma, Omer-efendija je bio u stražnjim kućama. Posjeli tu malo, a u to i ahšam, te otklanjaju. Večeraju svi skupa, a onda Omer-efendija zapovijedi, da im ispeku kahvu i pošalju na haraluk, jer da ima razgovora s Hilmom radi posla, pa neće da ih ko smeta.

Već se je bio nadvio mrak kad su oni sjedjeli u odaji nad haralukom. Mum veselo gorio i rasvjetljivao odaju, a kroz otvorene prozore dopirao slabi šum i glasovi. Mrak se nadvio, a nad njim gore visoko raskrililo se vedro-tamno nebo, na komu su sjale i treperile zvijezde kao oči u plašljiva djevojčeta. S Neretve se dizala i navaljivala hladovina, koja je ugodno razblaživala nakon dnevne sparine, te kako bi koji val udario na prozore, onako bi se pred njim i plamen na čiraku ugnuo, pa opet povratio, kao da se nestašno igra. Omer-efendija razgalio prsa, te motao rukom po onim crnim, dugim dlakama.

– Odmah ću ti reći što sam htio s tobom razgovarati! – namjesti se Omer-efendija i malo se potkupi nad krilo. – Eto ne treba mi, biva, da mi kazuješ da si zagledao djevojku, te da hoćeš i ti da se ženiš. I moja je to želja.

– Eh! – maknu Hilmo glavom te se nasmija u dim od cigare u cigarluku.

– I ja vidim da ti je vrijeme, pa ne valja mi zavlačiti. Već čuješ li – pogleda oštro sina – ti nećeš uzeti Đulse!

– Bâbo! – izusti Hilmo, gornji mu se dio tijela nagnu unatrag, a ruke se spustiše niz koljena, i malo što mu nije ispao cigarluk. Kao da ga nešto prožeže kroz glavu, a odmah mu sunuše u pamet Sajine riječi.

– Vidim ja da se ti snebivaš i da ti nije drago što sam ti rekao. Nemoj se uznemirivati već me slušaj, što ću ti reći. Već si gotov, čitav čovjek, pa ja, tvoj otac, hoću da se s tobom razgovaram kao s čovjekom. Ti me i sada drži onakim kakova si me mogao do sada rasuditi i prosuditi. A, hoćeš? – izdignu Omer-efendija glavom i visoko u vis odpuhnu štap dima.

– Pa hajde, ja ću te slušati – govori! – tiho izusti Hilmo, više šapćući.

– Ti si odabrao Đulsu Alaginu – pa taman. Kad je tebi lijepa, – i meni je; kad je tebi dobra i valjana – i meni je. Ja proti njoj nemam ništa – ama ni kolik crno pod noktom. Kakvu si ju god ti našao da ti je dobra i da je za te rasla, ne bih ti ja ni riječi progovorio. Ja razumijem mlade godine – a dina mi, i ja sam bio mlad, pa zastalno da sam znao šta će sevdah reći! – nasmija se Omer-efendija ispod brkova.

Hilmo ga je sve onako nepomično, ukočeno gledao, ne shvaćajući pravo što to biva danas s njime.

– Đulsa može biti najbolja na svijetu – ama je nećeš uzeti, niti će mi u kuću!

– Što ti je skrivila? – blijed kao vosak upita Hilmo.

– Velim ti, ona nije meni ništa skrivila. A šta će mi dobro dijete kao što je ona da i skrivi? Već ja ću da te upitam: poznaješ li ti njezina oca?

– Bogme znam – veoma dobro!

– Pa kakav je, šta misliš?

– Dobar i pošten čovjek.

– Jest, jest, veliš pravo. Nije nikomu ništa ukrao, nikoga ubio – nikomu ništa zla nanio. Još više: – ja znam da je nekada i dobro braći činio. Eno on je i podigao Avdagu. Ama deder ti njega gledaj, kakav je za se. Ako ne znaš reći ću ti ukratko. Jučer sam bio tamo na uredu po poslu, pa mi oni činovnik reče od mnogih naših kako su isprodavali što imadu. Upitam ga zna li šta za Alagu? A on meni: da zna, pa da je osobito pazio i bilježio i napose kako Alaga svoje prodaje i napušća. To da je činio jer ga je iznenađivalo koliko Alaga ima posla u uredu radi prodaja. I znadi dobro: Alaga ti sada nema ama ništa – samo ono kuće nad glavom i dva tri kmeta. To ti je sve!

– Pa što to pada na Đulsu, i misliš li da ja nju hoću s toga jer će mi što donijeti.

– Ni ovako ni onako neće ti ništa donijeti. A ja bih te sam kô otac ukorio kad bi ti išao tražiti djevojku po tomu koliko će ti donijeti. Ako je i crna Ciganka bez išta – samo valjana i čestita – a draga je – de, sine, ja ću ti odmah dati svoj blagoslov. Ona je crna Ciganka, jer su joj i otac i mati crni Cigani bili. Nego ovdje ti je druga stvar po srijedi. Evo uzmi Alagu, pa ga razmatraj kakav je – a kakav je on, tako su ti gotovo svi naši. Otkako dođe Austrija – on ti nema živa mira. Kopa se, ljuti, snuje, viče – kad ga tko ne čuje, u četiri oka, ama da nitko dalje ne zna – nije zadovoljan. Ja ga nekoliko puta upitam: A što to, Alaga? A on meni: Eto tako! Ja nemam ništa prigovoriti da jedan čovjek bude za ovo, a ne za ono. Ljudi su taki, pa im nešto drago, a nešto nije. Već za one stvari koje su veće, zamašnije, ja bih htio da imadu razloga zašto ovo čine, a ne upravo ono. I da mi je znao Alaga navesti razloge – pa mogao bi i mene navesti da budem i ja kao on. A ovako on meni samo veli: Neću, jer neću. Pa taman! Tu ima slobodnu volju, a nitko ga ne more prisiliti, da zavoli ono što mrzi. I onda ti on i s drugima zajedno zabio u glavu, da će se iseliti. I hajde danas, hajde sutra – hvala Bogu, imaš oči, pa ga možeš još vidjeti u Mostaru. Za ništa nema odlučne volje, oteže od danas do sutra, pa sutra opet nešto – te eto ti ga nikada na ono, što je davno i davno bio tvrdo odlučio. Zar se ne spominješ kakono je bilo, kad je bila rasprava proti onomu seljaku što ga optužiše, da je ubio Kenjara? Nema nikakvih dokaza, a seljaka onda nije ni bilo gdje je bio Kenjar, pa ni šerijat ga ne bi mogao osuditi. I svi, ama svi planuše kô vatra što onoga optuženika pušćaše, pa odmah se spremiše da će tokorse sud ići optužiti pred mutesarifom. Pošlo ih više od stotine – ama jedva uza Suhodolinu, ono ti jedan po jedan otpao, ustavio se ovdje-ondje, a kad mutesarifu na avlinska vrata – nema ih ni kolik prsti na jednoj ruci. Vidiš, taki su ti oni. A Alaga? Kroz sve to vrijeme natezanja, iščekivanja – šta je radio? Ništa, znaš, šta će reći, ništa! Da je barem odselio kad je prvi put to zamislio, još dobro. Ama on od danas na sutra, pa ne radi ništa – a život se mora – te prodaji komad po komad. I još kako je on živio, kako li je trošio! I tu sam ga opominjao – al' uzalud. On nije imao srca da se razmisli je li to za njegov oni sibijan dobro, hoće li njegovoj obitelji to kasnije biti od štete. Bio je tvrdokoran, nemilosrdan, pa se za to nije pitao. A i s druge strane možeš vidjeti koliki je on zločinac. Eno kako je odgojio Mehmedaliju, da onake liske malo gdje ima, a i Meho im se počeo skitati. Ja sam mu govorio: U pamet, čovječe, pazi šta radiš od djece, pa im ne budi neprijatelj, već neka što uče! A on? Izderao se na me, kao da sam mu neprijatelj, a kad mu rekoh da je lijepo znati i vlaško pismo napade na me kao da sam ostavio din. – Neću ja – reče mi – svoju djecu da tjeram iz dina, već hoću da ostanu pravi turci! – E dobro, čekam ja kakve će on to turke odgojiti. I evo – sad vidim! Mehmedalija popiti kišu, ukrasti što mu dođe do šaka – i takova ti je turčina Alaga odgojio. Ako ih oni misle takove odgajati, i ako misle da će tako koristiti dinu, otimljući se od pametnih stvari – onda bolje da nas nikako ni nema. Barem ne bismo onda sramotili sveti din. Moj Hilmo, teško dinu i zlo s ovakim ljudima! – otegnu Omer-efendija glasom kimajući glavom, pa se onda zagleda u mum.

Hilmo je mirno i pozorno slušao šta mu otac kazuje. Uzeo kutiju, da smota jednu, nu kako je smotao, onako ju i nezapaljenu držao u cigarluku među prstima.

– Jest, jest – naši ti ljudi mnogo šta neće, ili bolje, ne znadu ni šta hoće, ni šta neće, pa još uz to ne rade, nisu odlučni, ustrajni. A ima ih gorih. Hadži-efendija prije sve nagovarao biva po ćitabu, da sele. Od vlade mu dali službu i plaću – i više Hadži-efendije nema da uči iz ćitaba. Već da, pravo, hoću da o Alagi govorim. On ovdje osiromašuje – a i osiromašio je –, jer misli jadnik da će tim dinu koristiti; sinu ne da ništa učiti, već ga pušta da se kalaši – i time misli, da je podgojio dobra muslima; hoće da seli – makar da još sjedi – i onda misli da je dinu pomogao ako dina ovdje nestane, kad bi svi odselili kao što bi on htio. A onda? Ti si onomade prvi put navukao na se one tijesne haljine, jer ti je u njima zgodnije radi posla – i eto ti Alage i proti mene i proti tebi, da smo izdali din. Ja držim da sam te odgojio, dobra muslima, pa se ne mogu u ničemu radi tebe postiditi ni pred kim. Ali njemu si ti sve jedno izdajica dina, jer si obukao one haljine dok je njemu njegov sin i svaka druga pijanica pravi turčin, baci li se također na te kamenom i na svakoga koji se obuče kao ti. I tako vidiš da je Alaga dvostruki zločinac: zločinac proti djeci i kući svojoj, dok sve upropašćuje, a ništa ne radi, pa mu može – što dragi Allah ne daj! – doći da mu umiru od gladi; zločinac je proti svetomu dinu, jer nije podgojio svoju djecu da budu na čast dinu, a još manje da budu jaki pa da ga umom i razumom diče i brane pred najnaučenijim svijetom. Pa je meni i tebi Alaga rekao da nismo turci! Čuješ li! To je rekao on, koji, kako vidiš, ni kaurin nije, kako i šta radi!...

– To ja vidim sve dobro i sve je tako, kako si mi rekao, ama...

– Ovako ti je, ovako! – nastavi Omer-efendija dalje, ni ne čujući da je htio Hilmo nešto reći. A znaš li ti da ima neka vrsta osoba s kojima ni jedan čovjek od poštenja neće da opći, jer su hotomično pale u najgnusniji kal? Ja velim da pravi ljudi ne bi smjeli općiti ni sa ovakvim hotomičnim zločincima, koji i znajuć i gledajuć upropašćuju one za koje bi se imali najviše brinuti, i koji na ovaki način kao Alaga rade proti vjeri svojoj. Ja ne bih htio da dođem s njima ma u nikakvu svezu – već kad hoće sami da padaju u ponor pri zdravoj pameti, pušći ih, neka padaju, jer znadi, da ni nisu vrijedni da živu, niti da se muslimi zovu...

– Ali tu nije Đulsa kriva! – nadometnu Hilmo, izdignuv glavu, jer je bio sjedio pokunjeno, slušajući svaku i razmišljajući što mu je otac govorio.

– Ona nije – ali jest Alaga. Čovjek mora čovjeka voljeti – ama nitko nikomu nije veći prijatelj nego on sam sebi. Da je Alaga sam svoj prijatelj, ne bi radio kô što radi i dane gubio, niti bi upropašćivao baš one koje mora voljeti najviše. On vidi da propada sve više i više – te eto je već gotovo i sasma propao, ali neće da se dozove pameti. Ovdje mi jedna pade na um. Ja mislim da mnogi postaju zločinci jer se uzdaju u milosrđe ostalih ljudi. Ima ti bećara koji će potrošiti sve, uraditi, što god hoćeš, a kad ih pitaš: što to? – reći će ti: šta mi je stalo, i onako nema tko će za mnom plakati. Oni koji ima na vratu kuću i djecu, odmah je ozbiljniji, radišniji, ne vrtoglava kao bećar, jer veli, da se mora za svoje brinuti. Nu mnogi otac i domaćin se zaleti, pa se upropasti upravo hotomično. Ne znam, da li pri tomu što misli, ali svakako mi se čini da mu i nesvijesno i nehote dolazi na pamet nešto što mu olakšava tu njegovu lakoumnost, taj njegov zločin; on misli: Šta mi je stalo, kad padnem ja, a moji osirote, onda će ih drugi ljudi pomoći, jer su to i drugim činili. Evo ti moja glava ako mnogi to i ne pomisli upravo onda kad hoće da skoči u provaliju. Ako Alaga to sada ne misli – morat će, Boga mi, misliti onda kad padne sveosve pa će onda zinuti i čekati tko će mu pružiti komad hljeba. A nema zakona koji bi takove zločince kaznio – pa kad ih ne kazni zakon, onda neka ih ljudi kazne. Oni moraju biti primjer lakomnicima da se ne moraju preuzetno uzdati u milosrđe ljudi, a oni koji očito hotomično upadaše u nevolju sovojom krivnjom, neka trpe – jer im je uvijek bivala dosuđivana odviše mala kazna u savjesti. Oni ponajviše žale svoje prošle dane radi sebe te ih boli što ne mogu raditi kô i prije, a teret im je kad se sad moraju brinuti otkud da nabave koru kruha i svojoj djeci, kad ne mogu ni sebi. Ne pomaži nikada zlo – a možda će se Alaga, kad mu oteža, moći dozvati pameti, pa onda neka usreći svoju djecu kad neće sada. Ili misliš, da on već sada ne govori kako tebi – kaurinu – ne bi dao kćeri?

– Sve je dobro i lijepo, što si mi rekao. Ali ako je on upao u zlo, zašto je osuđena da ga i Đulsa trpi kad nije kriva?

– Tko s đavolom tikve sadi, o glavu će mu se razbijati. Razmisli što sam ti sada rekao, pa ćemo se onda opet razgovarati. A ti mi nađi djevojku da nema nigdje ništa, pravu sirotu, pa ju usreći. To će ti biti dobro djelo, bolje nego da ideš usrećivati bogatu sirotu... De, de, a ima vremena, pa ću ti i još kazati... Već ja idem da spavam, umoran sam, jer sam se danas dosta ishodao...

Kasno je bilo, kad je Omer-efendija otišao da spava, dok je Hilmo ostao u haraluku, gdje noćava ovo ljeto. Negdje tamo za kućom pomolio se mjesec, a vedrim nebom igrali milijuni sitnih zvijezda. Zavladala mrtva tišina, tek katkad kad odjekne po noj štogod, dok dolje Neretva šumi ispod pećina, pjevajući noćnu tajnovitu pjesmu, koju od vijekova pjeva. Sjene kuća od mjeseca oštro odrezane padale po ulicama, dizale se uz duvarove, a daleko tamo na drugoj strani zacrnilo se kao crna avet, gdjeno se po baščama dižu voćke i drugo stabalje. Bajna i tiha noć, a Hilmo, sam u odaji, naslonio se na pendžer, iznio glavu da mu čelo hladi laki vjetar i noćna svježina, očima zaokružio naokolo pa ih zabo među zvijezde, a misao ostavio dolje, te se bavio Đulsom i onim što mu je otac rekao. Kako bi mu bila divna i čaroban ova noć da mu današnji dan nije bi pomućen!...

– A zašto ne Đulsu? Što on ima proti njoj? Da on nije mislio reći mi kako ne bi baš najvolio kad bi je uzeo? Ili da tu nije drugo što po srijedi, još nešto više nego li mu je otac rekao? Može biti – može... Pa šta mu je ono danas Saja rekla?

Držao je da je nespretna šala kad mu je pripovjedila da Đulsa neće nikada biti njegova... A nuto: nešto mu je slično i otac sa svoje strane kazivao.

– Tu mora da je nešto po srijedi... Al' što bilo da bilo, zar bih ja smio i mogao ostaviti Đulsu, nju, koju tako volim, a ona mene? Tko bi smio nas dvoje rastaviti?

I Đulsa, i Saja, i Alaga, i očine riječi – sve mu se to vrzlo po glavi. Zadugo nije sišao s pendžera da ide spavati.

XIV

Sutradan je Hilmo otišao rano u dućan, kao obično. Ali je bio neispavana, tek pred zoru stisnuo je malo očima. Sve je vrijeme razmišljao o Đulsi, pa o onomu što mu je rekla Saja i što mu je otac govorio.

– Šta se je to uvalilo među nas, pa hoće da nas rastavi? Alaga da mi ne da kćeri? A zašto, ima li razloga za to da mi je ne da? A moj otac – i on me svjetuje da je ne uzmem. Zato, veli, jer je Alaga zločinac proti svojoj kući i prama dinu. Ako je to tako – nu je li za to išta kriva i Đulsa? Poznajem dobro svoga oca: dobar je čovjek, milosrdan, kô kruh, što se jede. Od sirotinje nije nikada odvratio glave – al' znadem, da ne more vidjeti tko se sam zapušća, iskvaruje i udara po zlu. Ako Alaga i sin mu padaju sve dublje, svaki na svoj način – ipak je u toj svoj nevolji Đulsa čista i nevina. Moj je otac ne bi meni samo radi toga branio – da nije što drugo po srijedi. Mora da nešto ima – i hoću da se raspitam!

Cijeli dan je Hilmo bio obeznanjen; što je radio, radio je onako kao navijeno vitlo, zato jer mora, a o poslu niti je što mislio, niti mogao misliti. Glavna mu je bila da raspita što i razazna o Đulsi, o Alagi. Pade mu na um da Saju pritisne pa da mu ona kaže sve što znade. Poslao je po nju momka da mu dođe, pa da će dobiti lijep dar. I zbilja, po podne, kad je bio sam, a najžešća vrućina, eto ti Saje na vrata.

– Šta znaš, kazuj – a učinit ću ti dar odmah što se ni ne nadaš! – iščeka ju Hilmo, a da joj nije dao ni odahnuti.

Saja mu poče kazivati šta je Alaga doma govorio. Kad ga je prvi put vidio u tijesnim haljinama da je bio upravo pobjesnio, govoreći da se je Hilmo pokaurio, pa je ženi zaprijetio da će ju pušćati dopusti li da Đulsa više ikada progovori s Hilmom koju riječ, a još gore bude li i mislila na udaju za nj. On da nije gojio svoje kćeri za kaura. I još mu je pripovijedala da Alaga svaki put saspe na nj – na Hilmu – svakih i najžešćih prijekora, da neprijatelj o neprijatelju ne bi mogao gore govoriti.

– Dok ja bježim od kaura – on se kauri! – govorio je Alaga. Dok sam živ, kćeri mu ne dam. Nek ostane usiđelica, nek skoči u Neretvu – ali njegova nikada!

I to je Hilmi bilo malo. Gledao je i po čaršiji da sazna što govori Alaga o njemu. Nikada nije mario da sazna što tko govori i naklapa, al' sada – sada bi i u pakao na putovanje da čuje šta se tamo govori o ovoj stvari.

U čaršiji opet gore sve nego mu je Saja kazivala. Mnogi su ga uzeli na sito i rešeto, a najviše Alaga. Još je veći bio bijes proti njemu i ocu mu nego li proti Austriji, nego li proti ma i jednomu Švabi. A zašto, što im je učinio?

...Jer je obukao tijesne haljine!

Hrđe od ljudi! – istisnu Hilmo bijesno kroz zube, a oči mu se zasjajiše, kao uvriježenu, ranjenu čovjeku, koji će sad da naskoči na neprijatelja, da se osveti. Ja im nisam više turčin – a oni jesu, i njihova djeca jesu, samo drže li se kao i oni, nose li se kao i oni, – a ostalo mogu raditi sve što je na sramotu ljudstvu i dinu. – Taman! Čovjek nikada ne more iz čovječje kože iskočiti, već uvijek ostane čovjek... I ja ću da ostanem čovjek sa onim manama koje su nam duboko u naravi zasađene... Moj otac ima pravo – a ja ću ga poslušati. S ludima i s propalima neću tikve saditi – eto ih tamo... Odričem se i Đulse, mada ju ljubim, mada znam da bih i ja s njom i ona sa mnom sretna i zadovoljna bila. Kad joj je otac pravi turčin, i kad se tako pametno brine za din i za djecu svoju – eto ga, pa neka im bude kao što on i želi! Kad misli tako sačuvati din...

I potrese na sebi francuskim koparanom, uhvativ ga rukama sprijeda po prsima, a namrštiv čelo. Onda poče namještavati fes na glavi, iziđe na vrata i stade gledati na cestu, osvrćući se ovamo, onamo, sve smrknut, a da nije u ništa izvjesno i stalno gledao. Svijet se motao, prolazio, kola, konji – sve je to prolazilo ispred njegovih očiju, a da se je mogao zakleti da ništa ne vidi, makar da sve gleda. Jednom se rukom podbočio tako da se je laktom oslonio o direk vrata, drugu zabô u džep, a nogu preko noge premetnuo, te mu je povrh bilo koljeno, kojemu je bilo nečim bijelim zaprašeno. Dođe nekoliko mušterija u dućan, a on pred njima uniđe unutra. Nije uvijek mogao da pogodi šta tko traži, mjesto jedne davao im drugu stvar, i pri plaćanju nije ni brojio koliko prima. Da su mu mušterije platile ispod cijene – on ne bi ništa znao, niti se mogao osvijestiti.

– Ah ne – ipak moram otići Đulsi da ju vidim i da se s njom razgovorim da li znade ona o svem tomu što biva i kako se drži? Ja da nju ostavim? Zašto? Zar da se osvetim Alagi?... Ne, ne – ja ću barem gledati da ona pobjegne pa će onda sve biti dobro!

Do dva-tri dana navuklo se oblaka nebom, pa se činilo da će nakon toliko suše pasti kiša. I omara pritisnula, a muhe kolju i štipaju da nije moguće podnijeti. Odmah iza podne, kako je ručao, Hilmo se diže, uze štit, pa prama staroj ćupriji. Bio je u tijesnim haljinama. Štitom se štapao, a prije nego će ga osloniti i uprti njime u zemlju, zamahnuo bi daleko naprijed. Upravo je letio, te su mnogi po dućanima koji su ga vidjeli, odmah rekli da se stidi što je od sebe učinio, pa izmiče što brže, samo da ga ne gledaju. U tren oka bio je preko ćuprije, pa zakrenuo na lijevo, te preko spila niz Dônju Mahalu. Naumio je i nakanio najprije da se još raspita kod Saje, pa da ona ode reći Đulsi da mu iziđe na vrata ili da se nadviri u Sajinu avliju, gdje će ju on čekati. Bio se zadubao u misli, a čelo mu se smrklo, kao što se je i nebo smrkavalo oblacima.

Bijaše već gotovo sasma blizu Alagine ulice, kad iz nje iziđe – nitko drugi nego Alaga. Hilmo ga opazi, malo problijedi, al' je pošao upravo odlučnije naprijed, odlučan na sve što će biti. Alaga se digao jako s ručka da ode u čaršiju, pa pognuto teglio iz čibuka i gledao preda se. Kad su već sasma blizu jedan drugomu došli Alaga se lecnu, a Hilmo problijedi. Hilmo pozdravi Alagu – al' mu on ne odzdravi, već stade kao ukopan i pogleda za njim oštro, kô da na nj siplje strijele. Odjedanput – kao da mu je nešto u glavu sunulo – okrenu se natrag, pohiti, prestiže Hilmu i pred njim izmaknu u ulicu. Hilmi puče pred očima te se i dosjeti jadu šta bi to imalo značiti. Al' zato svejedno zakrenu Saji, koju nađe na malom hajatu, gdje se je izvalila na stari ćilim. Ciganka naslonila glavu na dlan i priklapala očima. S glave joj se razasule po tamnom licu crne, sjajne kose; kako se haljine pritegle zemlji, onako joj se vidno izrazivali valoviti oblici tijela, prama prsima spušćani, da se onda naglo dignu prama bedrima, gdje je po onoj jednoj oblini spušćala i protegla drugu ruku.

Kad Hilmo ispade preda nju na hajat, ona ga pogleda kano nehajno i snenim očima. Onda se protegnu, zijevnu, diže glavu polako s jastuka i sjedeći prebaci kose straga, dok joj se nekako presumićena košulja na prsima jače razgali, da se je otkrila ona uvala sve do pasa, jer joj je ječerma bila raskopčana, te joj se prsa slegla napeto po stranama, gdje su nabrekla i kroz košulja probijala sa dvije bobe.

– Taman sam htjela zaspati! – zijevnu Saja, odmahnuvši očima po krilu i pogleda Hilmu.

– Kaži mi šta je s Đulsom?

– A, ti si radi toga došao? Nema ništa – ja znam da neće biti tvoja. Otac joj se zakleo da je tebi – kaurinu – neće dati.

Hilmo problijedi, pa mu se u obraze slegnu modro rumenilo, te škrinu zubima.

– Neće, ne – ne deri opanke! – potvrdi Saja. A i što je stalo djevojci – ona ima, šućur Allahu, svoga mušteriju.

– Tko je? Kazuj!

– De ne hiti, bolan! – omjeri ga Saja. Ona će biti Salkina – a to je na koncu konca svejedno, samo da se uda...

Momak se strese, koraknu natrag, a štit tako uhvati i stisnu objema rukama da ga umalo nije prelomio.

– Salko?

– Jest, on nju odavna gleda, a i ona...

Upro očima u Saju, kao da ju je htio probosti, a sve jednako stajao nepomično, ukočeno, kakono je i ostao kad je koraknuo na se.

– Hahaha! – nasmija se. – Pa i ona! Salko! – smijao se on bolno, ujedljivo. Neće kaurina, već za pravog turčina Salku! – sipao je naglo, bijesno – pa odjuri na vrata, a da se ni ne okrenu.

– Sretan put! – poprati ga Saja, pa se opet izvali na jastuk. Šta ću ti ja! Dina mi, ne mogu ti pomoći. Neka Salke – on meni dolazi i ne zaboravlja me, – a kad si ti meni kroz ovo godinu, godinu i pô dana što donio? – cijedila je Saja kroz zube zatvarajući oči i mašući rukom oko glave da se obrani od muha. Nu kad vidje da je sve uzalud, prekri se jemenijom i zaspa.

Probudio ju je pljusak kiše, koja je sipala kô iz česme. Po avliji zastala voda, a kako koja kap padne, onako se podigne mjehur, pa se razlije – i tako je to neprestano padalo, kapalo, štrcalo. Od daleka se čula i grmljavina. Saja se diže, protare oči razgleda oko sebe.

– Aman kiše, kako je udarila! – začudi se, ne dižući očiju s avlije. Šabane, odoh ja malo u hanume! – viknu ona na tavan.

– Pa hajde, što meni kazuješ! – odazva se odozgor opor glas.

Saja ustade, nataknu nalule, pregrnu se boščom, pa pobježe kao da ju vjetar nosi.

– Uh, kiše, hanuma! – uskliknu, kad se je stresla na hajatu.

Hanuma je sjedila u pokrajnjoj sobi na hajatu. Premotavala nekakav bez, što ga je jutros kupila.

– A šta ti je, hanuma, što si nekako ljuta? – upita je Saja.

– Prođi me se, ne znam ni gdje mi je glava ni kako se zovem.

– Da nisi što bolesna?

– Kamo sreće da je samo to. Već po podne šta mi je bilo s Alagom! Nije ni kolik na ulicu izišao, eto ti ga odmah natrag, pa udari i po meni i po onom jadnom djetetu, da Hilmo dolazi Đulsi na vrata. Do đavola sve – svega mi je dosta! I one njegove vike mi je suviše, sve mi je krivo!

– A šta ćeš mu – on je domaćin. Pa bit će da ima i pravo što ne da Hilmi ovamo. Ne brini se ti – nać će Đulsa svoju sreću. A što ne bi za Salku?

– Nek je daje, komu hoće – neću više u ništa da se prtim. I ovoga mi je dosta – već mi je jedino žao i srce me boli radi onoga djeteta što se iskopišti od plača.

– A gdje ti je, gdje je Đusla?

– Ne znam, pobjegla pred ocem nekuda gore na tavan. Cijelo je vrijeme preplakala…

U odaji nad baščom sjedila je Đulsa prama prozoru, zaplakana i poništena, s rukama u krilu, a oborenih očiju. Prozor je bio otvoren a kroza nj navirao hlad od kiše, te razblaživao onu vrućinu što se je bila slegla u odaju. Iz početka je sjedila u prozoru zamišljena u tužne misli, a da nisu kapi od velikoga pljuska i na nju počele padati, ne bi joj ni palo na um da se digne. Odmah opazila nije bila da je kiša udarila te kako kopa zemlju po suhoj bašči. Zanosila kiša kapi i na nju, te joj padala po ruci i ramenu, a gdje je koja kap pala na bijelu košulju, odmah se rasplinula po bijelom tijelu i priljubila košulju da je kroza nju jasno probijala puna ruka. A kako su kapi udarale i o demire, onako su odštrcavale i na grudi, slijevale se u nje, željne rek bi da se razgriju u onoj toplini plemenitoga djevojačkoga tijela – i tek ju to strese, podraži, pa se ukloni dolje na minder. Oči joj ljuto zaplakane, a grudi se naglo dizale i spuštale od dugih i dubokih uzdaha. Ima već nekoliko dana da je saznala za očinu zabranu – a sam joj ju je kazao. Kao da se oko nje svijet okrenuo kad je čula, da ne smije ni misliti na Hilmu. Zgražala se je s pomisli da je Hilmo postao kaurin – tako joj je Alaga rekao – prepala se od toga, al' neka sila nepoznata, skrovita, nutarnja, koju čovjek osjeća a razumjeti ju ne može – ta ju je sila njemu privlačila, i ona je išla k njemu da ga vrati iz kaura, da ga opet za se dobije. Je li moguće da bi nju Hilmo tako ostavio – nakon svega onoga što joj je govorio i zaklinjao se mladim godinama svojim? A zar bi Hilmo imao snage pa da postane ono s čega ga je njezin otac prekoravao, osuđivao? Zar bi ona mogla i pomisliti, zar bi mogla ostati pri pameti kad bi sama pred sobom sebi ustvrdila i priznala, da Hilmo neće biti njezin!

Na nju, koja još nije iskusila nikada nikakve gorčine života, ujedanput se na nju eto sasu rukovijet gromova i razori joj onaj sretni, sveti mir slatke ljubavi što ga nevina djevojka diže u svojoj duši, u svom srcu, držeći, da je to najjača tvrđava, nepredobitna, na koju nitko nema snage navaliti. A sad evo: kad se je i najmanje mogla nadati kakvomu porazu, kad se je već primicalo i skorilo vrijeme da u naručje padne svome dragomu u njegovim bijelim dvorima, kad joj je u grudima buktila vatra za nečim uzvišeno slatkim, a po glavi se vrzle misli bajne i zamamne – sad ujedanput razori se to sve, a iz usta njena oca zaori grozno, kobno:

– Ne govori ni ne misli nikada o njemu, nećeš za nj, on nije – turčin!

On nije turčin! Kako strašno zvuče i zvone te riječi, kako kobno uza njih odjekuje da neće biti njegova! Ako ju je otac htio uništiti, satrti, zašto nije našao načina da odmah prestane bitisati, već ju onako ranio i poništio da bolna što jače živa trpi od tih groznih boli? Taj njezin otac – ima li on smilovanja prama svomu djetetu, prama svojoj kćeri, koja ga je ljubila i ljubi djetinski, odano, pouzdano? Pa kako joj je mogao tako silno ubiti dušu i srce i reći joj: – Kćeri, ti nećeš više živjeti – ? Da joj je barem oduzeo život – da joj ga mati ni dala nije!

Ona bez Hilme...

A koga, i zašto? Zar je Hilmo mogao postati takov grješnik, on, koga je ona ljubila, i koju je on ljubio?

Njezina bol, njezina tuga i odviše je bila velika, a da bi mogla i imala kada da ide ispitivati kakav je i koliki taj Hilmin grijeh radi kojega ih eto rastavljaju.

Pred materom je plakala – a mati joj nije znala ništa reći – jer je i sama jadna bila. Tražila je utjehe, mira – al' nigdje ga naći; svagdje je nalazila gdje ju gleda onaj mrki, ozbiljni i ukorni očev pogled. Pa još danas – danas po podne, kad se je povratio, kako ju je izružio i nju i mater! Nije znala što je bijes – nu tada je odmah pogodila da joj je otac bijesan kao što nikada nije bio. A uz te muke još ono vječno napadanje Sajino – kako ju je to peklo!

– Zna ti bábo šta radi. Šta će ti Hilmo? Ta ni Salki mahane nema, i da znaš, seko, kako za te propituje – svaki je dan u mene!

Kad joj to rekne, voljela bi ju smrviti kad bi joj bilo na izbor nego li Bog zna što. Da, najvoljela bi ju smrviti – tako su joj te grozne boli u glavu dovodile i groznih misli, koje joj nikada prije nisu mogle na um pasti.

– Mati – ja ću pobjeći!

– Šuti, kćeri moja, kako to možeš i misliti? Šta ti znaš šta će biti? Bit će onako kako Allah hoće.

U kući je nestalo onoga mira, onoga zadovoljstva koje je prije bilo. Hanuma sama bila je kao smetena, Mehmedalije i Mehe po danu nema doma, – te je tako po čitav dan bivala sama s Đulsom. A kako ju je promijenilo ovo zadnje vrijeme, kako li je silno opala!

Jedno po podne Saja stala na hajatu pred Đulsom, kad se je hanuma u sobi naslonila da malo otpočine, jer je i sama bila umorna, razdražena i potresena kćerinom tugom.

– Znaš li, boja, da mi Salko svaki dan dodijava? – ispitivajući pripovjedi ona Đulsi.

Đulsa ju ni ne pogleda, niti joj što reče, već ko ni ne čuvši ništa, nastavi i dalje vesti.

– Dina mi jest! A ja ti znam i o Hilmi jednu!

– Šta, kazuj! – osu se djevojci preko usana smiješak, kao smiješak veselja i nade.

– Bogme da te se je on okanijo...

– Crna kugo! – odturnu Đulsa đerđef od sebe, pogleda ju ukočeno – pa udari u plač da je sve jecala.

– Šta je opet to? – skoči hanuma iz sobe i stade na vrata, pa pogleda Đuslu i omjeri Saju.

– Čuješ li, Sajo? Nikad da joj više nisi ništa spomenula ni o Salki ni o komu! – oštro ju prekori hanuma. Nije tvoja da se ti za moje dijete brineš i da ju rastužuješ... još samo jednom da te čujem...

Hanuma je ljuto i mrko prijetila Saji, i pogladila kćer po glavi i obrazima.

– Ne plači, kćeri – bit će, kako Bog dade!

Saja malo poposta, pa ode. Više nije imala odvažnosti, da ma išta Đulsi rekne. Al' kako je uvijek lukava bila, sama je iz daleka vazda svraćala razgovor na ono, što bi ona htjela, ne spominjući ipak ničije ime

A Alaga, kad bi došao doma, bio bi vas smrknut videći kako se hanuma drži, pa i Đulsa, ako bi ju kada vidio. Njega je to veoma ljutilo, videći da njegova strogost još nije mogla sveosve tako djelovati na Đulsu, da joj iz glave izbije onoga – kaurina Hilmu. Radi toga bi se katkad upravo uzbjesnio, pa osim što ga je to peklo da jednom riječi i oštrim pogledom ne more kćer dozvati pameti, mučilo ga je i ono što je na dvoru, izvan kuće bivalo. Pod jesen Švaba uzeo vojnike, te ne samo to, već još podigao vojsku i na one koji su se odmetnuli u gore. Već mu je dozlogrdilo to stanje i sve mu nesnosnije bivalo, a i sam sebe počeo prikoravati što se nije davno iselio, već u ludo čekao i trošio vrijeme. Čuo bi da su sad ili jednoga ili više ustaša ubili ili uhvatili. Nu sva mu je utjeha bila u tome što se je znalo, da se ustaše lako lasno ne predaju – nu, pa Bog zna ne more li od tuda nešto biti? Kako bi bilo još i to pričekati?

Uza sve te brige – nadošla mu i nova. Već mu palo na um da promišljava i razračunava o svomu stanju. A to mu se upravo nàdalo kad mu je od ljetine ispalo tek nekoliko tovara žita te nešto masla i pastrme. A pred dvije-tri godine još! Silno ga se dojmila ta razlika, taj nazadak, koji se više nije mogao sakriti. Nu njemu nije još bilo ni na kraj pameti da bi radi takovoga stanja počeo očajavati. Nešto mu se sve činilo da će biti bolje, ljepše, a za ovo sadanje stanje sreća mu je bila to i time se je tješio što nije radi ničega mogao na se krivnju svaliti. Što je god radio, bilo je, jer je mrzio one koji su došli – kako je mislio – da iskorijene din, pa ako sada manje ima, tomu su krivi i Švabe i svaki drugi – samo ne on. Ta zar mu nisu krivi i oni koji se – makar da su turci – ne slažu s njime, zar mu nije kriv i Omer-efendija i svi taki redom? Ta da su svi ti kao on – Švabe više ne bi bilo gdje je, ili ako ne to, a to barem u zemlji ne bi ostao ni jedan turčin.

– Ah – kud ćeš, šta ćeš s njima? Eno neki se predali u kaure – kao Omer-efendija i sin mu, pa sramote din. Drugima sada povukli sinove pod pušku – a oni ništa već srkstili ruke i gledaju. Zar to nije upravo najgore, i zar to ne znači propast dinu, jer se od njega odmeću? A oni opet, koji pobjegoše – sada se moraju prebijati po kamenu, bez pokrivke i bez kore hljeba, a Švabo ih natjerava i zatjerava pa kolje kao janjce. I sve kad bih ovdje imao Gavanovo blago – ne bih se smirio, niti bih se smio smiriti. Bolje među braćom turskom u Turćiji i kruh prositi nego ovdje na dukatima sjediti! Pa zar će nas oni pušćati da umremo od gladi? Eeh – i kako će nas bratski i raširenih ruku primiti!

A još kad bi promislio i pogledao kako se je u Mostaru kroz ove tri-četiri godine promijenilo! Koliko tu novih, nikada neviđenih ljudi druge vjere i jezika, pa šta tu rade, kako li živu! Zakopitili se, pa se ne dižu, niti misle dizati. Sjeli kao na gotovo, pogospodili se – a ima ih koji su se osilili da se domaći s njima ni mjeriti ne mogu. Gdje kakov posao, gdje kakvo što, – eto ti njih, i oni ti rade i zarađuju i nose. Domaći čovjek ne može ih ni stignut.

– Evo – i ja bih baš uzeo što raditi – ali šta ću? Od Švabe se ne more, on odnese sve! I sve Švabo, nitko drugi… bolno bi i jadno Alaga kimnuo glavom, uvjeren da Švaba donosi i čini svako zlo. – Gdje, u kojem poslu moreš vidjeti našega čovjeka? Švabo mu se ne da ni mjeriti sa sobom!

Njegovo razrovano kućno stanje ipak ga nije tako poništavalo, a da ne bi mogao i imao kada isto onako misliti, mrziti i osjećati kao i onda kad je još sjajno stajao. I sada su njegove glavne misli bile one koje i prije, jednako se držao kao i prije, njegov način života, njegovo sve bilo je kao i prije. Jedno je najbolnije osjećao: što je bilo malko više sada onih o kojima nije mogao bolje suditi nego li o Omer-efendiji i Hilmi. Al' u tom zlu i nevolji tješio bi se razgovorom u uskom krugu svojih prijatelja, s kojima se je redovito sastajao i družio na sijelima i u čaršiji. A srce mu se osobito napunjalo nadom kad bi i o mlađima čuo da se drže kao pravi turci, te da su pripravni na sve za sveti din. Razblaživao bi se kad bi koga toga imao prilike slušati – a mnogi bi se dotisnuo do njega s poštovanjem, jer je Alaga među svojima uvijek bio i pribran i mudar, kao i do sada. A i vanjštinom svojom bio je čovjek pred kojim se moraš gledati. Njegovom omršavom, koštunjavom više licu zgodno odgovarala ona prosijeda a ne odviše duga brada, što mu se je spuštala niz prsa, a vazda mu upravo kô nove haljine od modre čohe. Tako čovjek i mora biti od ugleda – a i bio je jer svuda kud bi prošao, svako ga je lijepo pozdravljao, sebi zvao, i srdačno dočekivao. Što je najviše pak – glas mu je dizalo to što je on korjeniti, pravi turčin, kako su mu govorili.

Nu od sve mlađarije najviše mu se gotovo sviđao Salko, i to još više od onda kadno je počeo u njega doma zalaziti na sijela radi dogovora što će raditi pred novačenje. On je onda u Salki uvidio baš čestita mladića i muslima, koji od ništa ne popušta, već se drži čvrsto i tvrdo. Napose u zadnje vrijeme po više puta Salko s njim razgovarao – i kako bi se tada radovao, slušajući da i on – Salko – osuđuje upravo ono i sve one strane i domaće ljude – kako i sam Alaga. I Alaga se s njim sprijateljio onako lijepo i pravo kako je prijateljevao i sa Salkinim ocem, otkako ga poznaje. I Salkin je otac bio onako stasitije naravi, a peča od čovjeka, da imaš šta vidjeti. Koliko je Salko gledao, da bude uz Alagu, toliko je s njim i Salkin otac razgovarao, a jednom mu čak spomenuo, da bi po djeci svojoj mogli biti i bolji prijatelji. To mu je naspomenuo isti Salko da rekne Alagi, a i sam je htio i gledao, da oženi sina, jer ga ovako iskopa – kako je to sam kazivao.

Taj glas je Alagi bio drag i ugodan, a tim draži što bi tako kćer mogao dati dobrom i pravom turčinu. A poznavajući Salku dobro po onomu kako mu se je kazivao, tvrdo je bio uvjeren da će se on i iseliti, i tako bi mu bila ispunjena želja da sva njegova djeca odu odavle, kud i on, da nijedno ne ostane ovdje. Pače – Alaga je jednom razmišljao o tomu kako će se on pod jesen stalno iseliti, a onda za njim da dođe i Salko, kad vidi gdje će biti najbolje da sjednu.

Alaga je bio pristao sasma da Đulsu dade Salki, kad ga je i opet Salkin otac upitao. Očevi su već ugovorili i vrijeme kad će se prositi i sve, da se nitko drugi za ništa nije imao brinuti. Alaga je to kazao i ženi, da znade i da se nada. Hanuma je i sama pak pogađala, da će do toga doći, jer je vidjela da se Salko vrza oko kuće. Đulsa nije htjela ništa da čuje o tomu – ali bi ju tad otac izružio, pa opet pogladio, da se ne otimlje već neka primi kad ju čestiti momak prosi.

– Pa šta ćeš, Đulso! – i Saja joj onda počela govoriti. Da ti znaš, kako je ono valjan i kršan momak – da ga se dva oka nagledati ne mogu!

– Ne govori mi o njemu!

– Ja o komu? Zar o Hilmi, koji te je ostavio i evo ima i pola godine i više da neće ništa za te da znade?

Đulsa bi se onda ujela za dolnju usnicu, pribrala obrvu obrvi i očima onako smrknuto zaiskrila. I lijepo joj je to stalo, ama baš lijepo. Upravo je pristajalo njezinom bljedilu na licu, koje je malo spalo, te kao bijeli snijeg bez krvi odgovaralo prama crnim očima. Bjelilo lica prekidali su samo modri koluti ispod očiju.

Čudno joj se promijenila narav. Od njena nestašna veselja ni spomena – te je sada čitava djevojka, al' najviše šutljiva i zamišljena. Nekad bi joj palo na um i da se nasmije i da zapjeva – ato je bilo kano da je htjela upravo od velike potrebe da rastjera crne i žalosne misli. Mati ju je bojažljivo, sumnjivo katkad kriomice pogledala i onda se okrenula pa uzdahnula. Boljelo ju je sve što se je dogodilo s njezinom kćeri, a boljelo ju i to, videći, kako se je spalo na tanke, veoma tanke grane u kući. Mnogo je puta ona kušala reći Alagi šta radi, ako Boga znade, – nu on bi joj odmah začepio usta da to nisu njezine brige, te da je sve dobro onako kako on zbilja i radi. I hanuma se onda pustila upravo kao utopljenik niz vodu i tako ohladnila da je moglo doći sve što hoće – a ona bi to može biti najhladnije očekivala. Više ju je na to nagnala bol radi kćeri nego sve drugo. Ona je vidjela i osjećala jade Đulsine, a da je brojila, Bog zna koliko bi nabrojila njezinih suza za Hilmom? I hanuma se nekako zanijela, te se više bavila sobom i svojom tugom nego li čim drugim. Ni Mehu ne oprema više kako ga je prije opremala i kitila. Malo poodrastao, doduše – al' mu još treba slatke njege materine. Nu ona se nije mogla ni na to prisiliti, te je Meho hodao i s djecom skakao i sve kao da nema matere, koja bi ga opremila; tako je među tuđom djecom izgledao. Tješilo ju je samo to kod Mehe da je dijete dobre i blage ćudi, a mirno i poslušno. Nikad mu nije morala dvaput reći da ne zakasni na ručak i u ićindiju doma.

– Što ću, mati? – pitala je Đulsa hanumu kad se je primakao dan da će ju Salko prositi. A stisnula usta i namjestila oči da joj suze ne kanu.

– Kćerce moja – reci – reci da hoćeš! Kud ćeš se otimati? Znaš kakav ti je otac, a bogme – ja ne znam koga bi čekala!

– Mati moja, i ti mi to veliš! – prosuše se Đulsi suze i zaplaka ljuto, bolno kao dijete.

I materi poteče iz očiju.

Kad je nadošao dan da će doći prosci, Đulsa je bila tako mirna, tako bešćutna kao što je kamen bešćutan. Uzela je Salkine darove nehajno, mutno, kao jednu stvar koja joj ne treba i nema nikakve za nju vrijednosti, pa da ju negdje ostavi odakle je neće morati nigdar dizati. I dvorila je kahvom, i ljubila je u ruke – a da ju je tko tada upitao što to radi, odgovorila bi da ne radi ništa, kao i da ne osjeća upravo ništa, da bi ju za to tko pitao.

– Eto – učinila sam što su rekli da moram učiniti! – uzdahnu idući na tavan kad su hanume otišle, a to reče kao čovjek koji je sa sebe skinuo vreću brašna, jedva čekajući da otpočne.

I ona je otišla u odaju, sjedila i otpočivala; ukočena oka i ispražnjena, smrvljena srca.

XV

Ramazan godine 1883. pao upravo u najvruće doba ljeta. Bio mjesec srpanj, a vruće, da ti moždani uzavriju. Iz zemlje, iz kamena, iz sivih kamenih kuća Mostara biju plamenovi, popada znoj, kô da se čovjek kupa – a više je i od mjesec dana što se nije na nebo izvio i najmanji oblačak.

Žrtva je, al' je i za dušu tada postiti ramazan. Hoće se snage, volje, al' najviše tvrde vjere pa da ispostiš onako kako je propisano. Pusta žega, dug dan, jezik ti se spliće, a navrh jezika duša – ama svejedno, ni kapi ne mećeš u usta. Nekad škrgne u utrobi, nosnice se šire na ugodni, razdražljivi miris duhana, pržene kahve – sve se to ostavlja, da kao pravi vjernik istraješ od sabaha pa do ahšama, od zore do mraka. I nađe se tko ne može više ni riječi progovoriti – al' ga vjera krijepi i snaži, miri ga savjest da vrši svoju svetu dužnost. Ni posao se ne zapušta, već se radi kao obično: il' u dućan, il' na selo, il' u polje – to sve svlada snaga tijela i jakost vjere. Do podne odleti nekako vrijeme, al' od podne za najžešćega zvjezdana kano da se oteže, oteže, a kad oko ićindije, onda se već počnu inaditi čiji sahat pravije iđe.

– Šta – moj ti je na dekiku!

– Ajbo! Evo ovoga, pa ga metni u čekmedžu, te ako ne priklopi, ja dajem deset napolijuna!

Taman je bilo nekako iza polovice ramazana, a muslimi izišli iz džamije, gdje su klanjali ićindiju. Iz Ćejvan-begove džamije, što je odmah na desnu stranu, kako se ide na Luku, posukljao svijet i razilazi se čaršijom. Najprije zasulo na cestu kô iz mravinjaka, a onda sve po manje i manje. Među zadnjima dvojica išla uporedo polagano, odmjerenim krokom, te se razgovarali. Jedno bio

Omer-efendija, a drugo Avdaga. Omer-efendiji na glavi bijela ko snijeg ahmedija, a straga u ruke prikupio džubu i motao njom. Na Avdagi lijepe čohne čakšire, vezen fermen, a cipele škripe, kao da ih je jako naredio. Preko vrata pa preko prsiju mu crna vrpca, a o njoj sahat, što ga je metnuo za pas.

– Hajdemo u mene malo posjediti na dućan! – zovnu Avdaga Omer-efendiju, kad su došli na raspuće.

– Pa, hm – a, svejedno! Baš sam mislio malo krenuti polagano šetnjom ovuda preko ćuprije te na Cernicu. Hajde!

I pođu dalje Avdaginu dućanu.

Sad je Avdaga imao veliki, lijepi i bogati dućan, pod lipom podno Suhodoline, dok je njegov Muharem – tako je sada svijet zvao Mušu – držao drugi tamo dalje prama Carini blizu pošte. Avdagi svaki dan lijepo i dobro išlo i kroz same dvije-tri godine podigao se, da ne more ljepše, te se je mjerio sa prvima u Mostaru. Tko je htio u ono prvo vrijeme, i mogao je, a Avdaga je i htio i znao raditi, dobro šteditи, bio okretan, kao da se od svoga vijeka bavio trgovinom. Pa kô da mu je sam Bog blagosivao svaki posao, svako poduzeće – tako mu je upravo kapalo. Postao pribran i uvažen, te kako su se ljudi jagmili o njegovo prijateljstvo! Tu njemu pozdravi, tu časti, tu da ga upitaju za ovo ili ono, tu sve prvi ljudi da posjede malo s njime i da se s njim razgovaraju – kao da je od vazda, otkako je živ, s njima jednak. Evo kao ovoga ramazana: pred ićindiju mu magaza puna kô šipak. Upravo ljudima je kô za čast da kod njega čekaju kad će mujezin da se oglasi, da onda pođu u džamiju. Jagmili se o nj komu će prije doći na sijelo i uvijek gdje što budni, njega zovu među prvima. Avdaga, koliko je mogao, i odazivao se je, svakoga rado i otvoreno primao, a na ustima mu vazda uljudna i lijepa riječ – ma nitko se nije mogao ni najmanje na nj potužiti.

Al' često bi se i on sam, kad ne bi nikoga bilo, zamislio i svašta premećavao po glavi. Nije jednom uzeo promatrati sve one ljude, prve, srednje i najmanje uglednike – i mnogo puta bi mu ispao gorak, ujedljiv smijeh. Valja to znati da Avdagu nije sreća uzoholila, već da je on ostao sve oni isti, i naravi, i prijaznošću, i udvornošću, i iskrenošću, i svime. Nikad se nije stidio priznati svoju bijedu i nevolju nekadašnju, pripovijedati, kako je mnogo puta i sirčanice bio gladan, te kako mu je Alaga pomagao. Onda, dok još bijaše u nevolji – kako li mu je bilo među ljudima! Koliko i koliko puta je slušao gdje o njemu pripovijedaju da jadnik nema nit što na se, nit što poda se. I dok bijaše željan kruha, kadno je hodao zimi, ljeti bos, gô, na hiljadu mjesta okrpan – nitko mu nije imena htio znati. Bio je prezren, kao sitni mrav, svatko se od njega odvraćao, makar da nikomu nije ništa učinio, i makar da je čovjek kô i drugi, od kosti i od mesa. Kad bi on što bio rekao onda, svak bi živ udario u smijeh – ma to bilo i najpametnije. Jedini Alaga našao se čovjek, pa mu u najcrnjim danima pomogao i upravo ga on podigao. I Avdaga uzeo raditi, pa radi danas, upri sutra – i evo ga sada, gdje leži – štono riječ – na novcu. Onaj prezreni sirotan, gladan i potreban, sa svojom srećom dođe u novi, neviđeni svijet. Od jednom ugledan, čašćen, pametan i mudar, kao što ih malo ima. Oni, koji ga prije ni gledati nisu htjeli, sada dolaze sa slatkim i prijateljskim smiješkom k njemu, rado ga susreću, iskreno mu se raduju kao najbolji prijatelji, od njega traže savjeta, pa kad on što i neuputno rekne, dobro je, i kad on što i neuputno učini, lijepo je. Sve mu odobravaju, povlađuju, te kad on slučajno otvori usta, da zijevne, oni svi ušute kao mravi, samo da čuju šta će Avdaga reći i da mu ne priječe da rekne svoju, na koju će mu oni povlađivati. "Aman, aman, kako se čudno ovaj svijet mijenja! Pred nekoliko godina tko bi bio rekao, da ću ja postati ovako mudar i pametan i odličan?" upitao bi se Avdaga, a svoje bi misli popratio sa smijehom, punim omalovažavanja i prezira. "Ta zar su ovo ljudi, ponosni, svjesni sebe i svoje vrijednosti? Jesu li ovo oni isti koji su me golu sirotu prezirali, dok mi sada ližu ruke? Kako je gadan način kojim oni mjere vrijednost čovjeka! Ogavni gadni stvorovi, da, obični stvorovi, a ne ljudi!" I Avdaga bi onda pun srdžbe, pun prezira pljuno, kao da je zagrizao i izio gorki kraj od krastavice. A kad bi oni očekivali da će se Avdaga nasmijati na koju njihovu, što su ju netom pripovijedali – nasmijao bi se on, al' taj je smijeh bio ujedljiv, preziran. "Dok nisam bio među vama, dok sam bio kukavan i malen kao mrav, mišljah, da ste visoki, vrlo visoki, a sada, kad vas poznajem jednak vama, tek vidim, kolišni ste sitni, šuplji i crvljivi!"...

Avdaga pusti prvog Omer-efendiju, da uniđe u dućan, koji je momak i opet poškropio vodom da je lijepo hladilo.

– Evo na stranu sve – već deder mi, Avdaga kaži šta je s Alagom? Ima i dvaesetak i triesetak dana da ga nigdje ne viđam! – prekinu Omer-efendija prvašnji njihov razgovor i upita Avdagu kad su sjeli u magazi.

– Šta ćeš da ti kažem... Znadi da je naš čovjek pa se nećeš čuditi kako god završio! – krenu Avdaga obrvama.

– Ja šta je s njim?

– Ništa, brate. Ogolio – čist, kô od majke rođen. Ono što je imao – a lijepo je imao! – utukao u glavu. Ne radilo se ništa, a trošali on čovjek.

– Znam ja to, znam dobro. I nisam mu jednom rekao: Kani se čovječe ćorava posla! A on ni čuti, već zaskoči na me, kô da sam mu zube povadio. Kazivao sam mu i svjetovao ga – a to njemu ko i studenom kamenu. Što on radi, sve je najpametnije i najljepše. Mogasmo biti dobri prijatelji da on htjede dati svoju kćer za moga Hilmu. Ama Alaga ne htjede, jer Hilmo obukao za posao tijesne haljine, pa zakovrčio vratom da ne da kćeri kaurinu. E onda je i u meni prekipjelo, pa neka bude inad za inad, kad on ne zna šta je pamet. Mislim ja: kad je ne daš, ama onda ni ja ne dam. I tako ti ja to učinim. Žao mi je što je do toga došlo – već on je kriv sam sebi.

– I djetetu svome! – nadometnu hitro Avdo. Dade je, kako i znaš, za onu nesreću Salku. A Salko liska i pijanica onda bio, a sad i gori. Otac ga oženio, barem ne bi li ga žena primirila – uzalud. Alagin zet pravi turčin – mislio je Alaga, a eto mu ga sada.

– Zbilja, čujem, da ne živu lijepo?

– Ta kako će, ako si turčin! On dođe pjan, pa udri po jadnoj ženi; kad mahmuran – i opet mu ona kriva, a kad trijezan, ona kriva što mu ništa nije donijela.

– Jadan on, kako unesreći svoje dijete! A meni ju je i sada žao što nije za mojim Hilmom – a eto, to je sve Alagina pamet! A šta Alaga?

– Ništa; zaboravio se o sebi i o svojoj nevolji. Još ono kuće – a i nju već prodao zapravo. Sad mu žena oboljela. Pobolijevala je i godinu dana, ama sad ju jače pritisnulo. Ne znam što joj je, samo znam da je Alaga sada više doma uza nju. Ode im katkada moja žena. Tu dođe i Đulsa, jadna, bolna, kako ju onaj nesretnik muči, pa se potuži mojoj ženi. Na što li je to spalo!

– Nije samo on! A koliko ih je drugih? Evo uzmi pa broj po Mostaru. Svi su ti tako sdujali, brojili vojske, selili, a ne imali kada raditi, već trošili dok što bilo. Pušćali iz ruke što su imali, djecu

iskvarili i voljeli, da se liskaju, piju i kartaju nego da što nauče ili knjigu ili zanat. Oni su mislili da tako odgajaju prave muslime. A ti muslimi njihovi, bogme, kad se malo razigraju, izvadit će ti i srce, misleći da će tako isčupati iz tebe din.

– Znam ja to dobro! – uzdahnu Avdaga. A kako oni napadahu na me i na moga sina što uzesmo raditi sa Švabom! Njima bi bilo pravije da je koji drugi to činio, a ne naš čovjek. Zaslijepljeni su ljudi svi ovi naši – a ostanu li oni ovaki, onda se ne boj da će komu trebati da nas čupa i uništuje: i sami ćemo od sebe propasti!

– To imaš pravo, i uvijek sam im to govorio. Al' šta ćeš – odmah mi oni odbruse, da nisam turčin. Velim ja njima: ljudi, radite, gledajte, a djecu dajite da uče! Oni ni da čuju: tek su onda pravi turci kad sveosve propadnu, a djeca im umjesto da se bave naukom i zanatom, udare u svako zlo, pa ako nije potrošio otac, potrošit će sin – i tako ti gledaj, šta će biti od nas ovakih do dvaestak-triestak godina. Bogme sam ja obigrao dosta da što naučim – a kad vidim ove Švabe, moram priznati da mi još valja mnogo od njih naučiti. Ne uzmemo li se mi s njima mjeriti – zaludu ti onda sve, nitko nas više ne spasi. Osim što se podiže ti i još dvojica, svi drugi padoše.

– Eeh – tako ti je pamet u naših ljudi. A da vidiš samo šta nam mlađarija radi... Evo sad je ramazan, pa moraš uzeti da će se svijet okupiti na sastanke i sijela. I neka se malo razgovaraju. Ali misliš li ti da će se naša mlađarija razveseliti, kako Bog zapovijeda? Aa, nema ti toga! Hajde noćas zaviri u Činđinu bašču pa ćeš ih vidjeti gdje piju i rakiju i mastiku, gdje se igraju, svlače sa sebe i zadnji komad rutina da bace u igru... I to su ti naši pravi turci! – pojavi se Avdagi na usnama smiješak sažaljenja, prijezira, smiješak pun ujedljivosti.

– Za takve ljude čovjek ne smije imati smilovanja! – preli se u Omer-efendiji žuč nakon male stanke, pa se diže, ljutito tresući oko sebe. – Kad ono samo hoće da se duši – šta ćeš mu?

– Opametiti će se – ali onda kasno i uzalud, i neće biti na vrijeme!

Upravo sunce bilo zašlo, a nakon one sparine kano da je sam Bog poslao laki vjetar da ljudi željni odahnu. Vjetar je šušljao lišćem zelene, visoke lipe, koja se je nadvila nad cestu, igrao se njime da ga malko raživi nakon mrtvila vrućega dana. Čaršijom se pronosi meso, zelen i sve što treba za kuću i gozbu po noći. Pred top razvikali se ekmeščije, noseći na daskama vrele hljebove, rasprodavajući ih da se čovjek omrsi kad udari top. Jedni dućandžije počimlju već i dućane zatvarati, dok drugi ostaju u njima da ih drže otvorene do kasnije doba, jer u ramazanu pravi život počimlje tek pod noć, po ahšamu.

Omer-efendija se taman spremao da iziđe te da se po običaju málo pola sata prošeće do topa.

Zbilja, dina ti, Omer-efendija, hajde hoćemo li večeras zaći u Činđe – pa da vidiš tamo saltaneta da se načudiš šta tamo naši ljudi rade!

– Pa taman!

– Nemoj da i Hilmo s tobom ne dođe. Razgovorit ćemo se malo. – A ja kriv – ne nađem li tamo, gdje se Mehmedalija igra sa svojim jaranima sve da mu je mati bolesna, a kuća prazna.

– Nesretnik! Od njega je to učinio njegov otac! – trehnu Omer-efendija džubu i iziđe iz magaze.

Izmakao dan, a primicalo se veče i počelo sipati sumračje. I Avdaga zatvori magazu, a taman se on okrenuo, mećući ključeve u džep, kad ga sustiže Muharem.

– O, zar i ti? – upita on sina.

– Evo na, kako vidiš! – odvrati momak veseo.

Muharem već čitav momak. Razrastao se, ujedrio, a uredio, kao da će sad na po djevojku. Na zagasitom licu, na gornjim usnicama zagarila mu se dva puna, crna brčića, koje bi katkad rastjerao prstima, kad bi mu koja dlaka pala i zastršila prama ustima. Na njemu sve lijepo, novo, odmjereno, čakšire od crnosjajnoga atlasa, bijela košulja sa zatvorenim rukavima, a kundure mu se sjajile i laštile kô ogledalo. Bile su fine, otvorene i u vrh zašiljene, odozgor iskićene i izrezuckane. Crnomanjasti, niski stambulski fes dubokoga kalufa malo natkrivio nad čelo, utegao se šarolikim, polusvilenim pasom. Okretao se živo, hitro, glasno razgovarao, javljajući se i ovamo i onamo, a smijući se katkad od srca, veselo, zadovoljno.

Obojica pođu zajedno, razgovarajući se o poslu. Muharem je pripovijedao mašući rukama šta je sve danas uradio. Tko ih je susretao, lijepo im se javljao i želio im dobru sreću.

I tako umakoše preko ćuprije na zahumsku stranu.

Bližio se čas kad će top dati znak da počinje mrs. Djeca po ulicama ispred vrata nestrpljivo očekuju i pogledaju na tabiju kad će planuti prah, pa onda na džamije i munare. Tko sio doma i čeka, a tko pred džamijom stoji, da još prije nego se omrsi, tek založiv malo što je sobom ponio, u džamiji otklanja ahšam.

Spustio se sumrak po zemlji, kao velo preko lica ljepote djevojke, te ti otimlje oku da vidiš onu krasotu. Mrak se uhvatio i isprepleo, padajući sve veći lagano, lagano, da ni ne opaziš, već samo što ti od časa do časa zatrepti pred očima, pa kô da ti slabi vid. Po vratima, po česmama hrpe svijeta, djece, te se žamori, pod glas razgovara, kladi.

– Evo da će dok izbrojim deset!

– Neće – ja stavljam glavu na veliku ćupriju da mi ju odsijeku! – prihvaćaju drugi ozbiljno.

Sjajnolisti šipci, tamne košćele, raspušćane smokve, zove kitnjasta cvijeta, tunje, trešnje – sve se to sljubljivalo i sastavljalo u crne, tamne ploče, koje su stršile prama onoj vedrini neba, prevučenoj raskošnim velom noći.

– Sad će!

Na Tabiji sinu, svjetlo poleti kroz mrak, odjeknu, da je potresalo.

Tišinom zakruži vika, vikanje, veselje djece, visoka munareta planuše u svjetlu kandilja, plamsajući jednim plamenom kroz gusti zadnji sumrak, a između onih plamenova odjeknuše glasovi mujezina, opominjući ljude da je Bog jedan i velik, zovući ih na skrušenu molitvu.

Po kućama žurba i trka. Gotove večere čekaju, kahve s mlijekom na dagarama, i svak se maša, svak se laća da zagasi žeđu pa da večera. Sad tek nastaje pravi život i veselje, razgovor i smijeh, da se onda izmijeni i pjevanjem djevojaka i uzdisanjem momaka. Netko izlazi na dvor, drugi se tek spremaju kuda na sijelo, jedni drugima u zamjenice, pa stotine fenjera u rukama migulji mračnim sokacima, na koje viri kroz hiljade pendžera veselo svjetlo mumova.

Tužan je bio ramazan u Alage, a još tužnije svako ramazansko veče – u njega, gdje je pred koju godinu bivalo gospodsko slavlje i veselje. Žena mu oboljela – a boluje ljuto i dulje vremena. Nekad se malko i podigne, al' ne može daleko, a tako je oslabila da ni postiti ne more. Tužila se da je svuda boli, i u prsima i u glavi – a povrh svega toga mučila ju i svaki drugi dan kô groznica. Bolesnica je ležala u sobi i tu se mučila i previjala, bojeći se svakoga novoga dana da joj gore ne bude. Čitava kuća kô mrtva, prazna – a kako je

nekada u ovo doba u njoj bivalo veselo! Bolesnicu dođu pohoditi kone i znanice, a najviše su uza nju sestra i Đulsa, pa ju njeguju i dvore naizmjenice. Alaga preko dana dođe i upita kako joj je pa se onda smrknut i šutljiv vrati natrag. Mehmedalija nikada na oči, već ako je kad noćiti. Meho još, još. On iziđe, ode gdjegod u čaršiju, neko mu dade i posla da što zaradi, pa gotovo uvijek donese doma, a onda se opet izgubi.

Odmah na prvi pogled vidi se da u kući nema ni polovicu od onoga što je prije u njoj bilo. Sobe i odaje nisu onako bogato urešene, bakra malo i svega drugoga. Prije je bila i svoja dvorkinja: nu sada nema Saje, ona je isprtljala iz one druge kuće, koju je Alaga prodao, te su u nju uselila nekakova druga obitelj. Da ta praznina bude što manja, Alaga u kući presjedi gotovo po čitave dane, ne izlazeći nikuda, već jedino ako do na ulicu, gdje čučne i gleda tko prolazi, ili se zapilji u koju pukotinu suprotnoga haremskoga duvara dugo, nepomično. Na čelu mu duboki zarezi, koji se onda svijaju iznad obrva k licu, jabučice iskočile, a ispod njih upalo, te se stvorile kao dvije jamice.

Hanuma je počela pobolijevati još pred godinu dana, te je morala pasti na dušek. To je onda Alagu smelo, te se nije mogao iseliti. Sama žena u kući bolesna, velika je muka, a kad još ju nema tko lijepo dvoriti. Đulsa bogme udana, pa ne može vazda, a ni hanumina sestra. Već su se one uvijek izmjenice redale i dolazile. Hanuminoj sestri bilo je lako, jer nikoga doma, do li ona i čovjek. Obje joj se kćeri poudale i namirile. Često bi se Đulsa našla s tetkom u matere u isto vrijeme, te dok bi jedna sjedila uz bolesnicu, druga bi pospremala po kući. A kad bi hanuma malko stisnula očima da zaspe, izišle bi obje iz sobe da je ne bude, i razgovarale se. Tetka bi raspitivala Đulsu o svemu, kako joj je, kako živi uz svoga čovjeka.

A Đulsa bi i voljela da ju to ne pita – radije da joj kazuje svašta drugo, sve bi ona slušala. Kad se samo sjeti djevojaštva svoga i sreće djevojačke, samo što joj ne kanu suze, gledajući i videći svako mjesto u rođenoj kući kuda je nestašna stupala, hodala, u svaki kutić zalazila; mjesto gdje joj se porodiše prvi osjećaji kojih prije nije imala ni znala, gdje je snivala slatke i ružične snove; mjesto gdje joj srce – isčupaše. I onda je postala hladna, bešćutna, a tek je sada došla k sebi u teškoj zbilji, kad ju je zadnje noći njene svete nevinosti neljubljen čovjek ogrlio... A tada je oćutila najteže muke, najveću žalost. Ona tada nije bila živo biće, već hladno mrtvo truplo koje su valovi zanijeli da ga Bog zna gdje izbace, stvar bez snage, bez otpora...

Ono veče kad su se Omer-efendija i Avdaga razgovarali u magazi, Alaga je sjedio na tavanu gdje je i top dočekao. Ženina mu sestra priredila je večeru, ispekla kahvu, te je sam samcat večerao i okusio mrs. Iza ahšama došla je bila i Đulsa uz pratnju nekakve žene.

– A što si, kćerce, došla? – upita je slabim glasom mati.

– Svejedno, da te malo vidim! – odgovorila je Đulsa, razmotavajući se. Svjetlo s muma joj je ravno padalo na lice koje je bilo nježno, tužno, a bijelo, kao da je od kamena isklesano. Ni mrve da bi bilo rumenila.

– Danas si kod mene bila cijeli dan, da ti što ne prigovore? – opet ju mati priupita, ne skidajući s nje očiju.

Ne mogu mi što više reći nego su mi rekli. Salke svakako nema cijelu noć doma – pa koga ću se bojati?

– Ah, kćerce moje! – uzdahnu mati i pritisnu rukama pod rebrima.

Alaga je sjedio sam na tavanu, pušio i pio kahvu. Pred njim niski svijećnjak komu su se oko plamena zaletavale sitne lepirice, vještice. Doma otklanjao ahšam, pak ostao sam, a da nigdje ne iziđe. Sve do sada u ramazanu nije nego dva puta nekuda na dvor malo izišao, pa se opet povratio. Sjedio sam i sam se sobom zabavljao. Sad bi prekrstio noge, sad se izvalio i naslonio jal na jednu, jal na drugu stranu. Razgovarao se sa svojim čibukom. Ćehrubar bi metnuo u usta, oči spustio niz čibuk na lulu, otkud se je dim dizao, pa onda potegao, slatko, duboko, dugo, da bi mu nastale još više jame pod jabučicama. Duhan je dimio, frštio, a kad bi ćehrubar izvadio iz usta, tad bi potegao u se, dižuć pomalo obrve, srknuo kahvu, pa opet uvukao. Il' bi se zagledao u murvu, a kad mu to dosadi, okrene očima s tavana u mrklu noć, tamo nekud, otkud su dolazili glasovi pjesama, glasnoga smijeha, šum Neretve, tamo, gdjeno se pećine, Luka, Starigrad, pred njim niz Neretvu Dônja Mahala, pa Hum zavio u mračnu odoru. Nekad bi rekao da ne opaziš u onim očima nikakve vatre, nikakva života, da na licu, na čelu ne čitaš nikakvih, ni najmanjih misli koje bi on mislio – takav je bio na njemu hladni mir poništena čovjeka. Al' katkad bi mu se skupilo i nabralo među obrvama, oči zaigrale, zasjale, na licu zadrhtala svaka žilica koje su se modre vidjevale, a najviše po sljepoočicama. Opro bi se još laktom o koljeno i na dlan naslonio glavu pa tako dugo nepomičan ostao.

Kako li su ga prevarile njegove nade, kako li su se izjalovile njegove želje! Snovao je i snovao, razmišljao, smišljao – a sada, nakon svega toga – evo ga tu osiromašena, osamljena, poništena!

– Ja – ja – ja sam kriv! – uzvinuo bi glavom, pa ju malo niže spustio, kao da se kaje ili kao da se i svoje sjene stidi. – Šta sam radio?– Ništa, ama baš ništa! Napustio svoje stvari, prodavao i trošio – a što više prodavao i imao suhih novaca, to i više trošio. Nikada ni pomisliti da će toga svega nestati!

Alagu je pekla, ljuto boljela sva prošlost. Nekada među najuglednijim kućama – sada osim jedno dva prijatelja od zahvalnosti nigdje nikoga više. Svaki imade svoga drugoga, žurnoga posla, a kamo li da bi se s njim sastao i porazgovorio! Jedini Avdaga – al' kako se stidi pred njim! Nekad mu od milosti davao i pomagao – a sada se okrenulo i došlo vrijeme da njemu Avdaga milost milošću vraća. Svaki mu dan u kuću pošalje i mesa i pirinča i svega što kući treba. I zadnje još što je Alaga imao sve prodao, da što dulje uzmogne sakrivati svoju nevolju i da štogod uzmogne pribaviti bolesnici kad zaželi. Još samo ovaj krov nad glavom – nu i taj je već gotov. Na kuću uzeo zajam, pa ugovorio kad će se iz nje i iseliti. – A što ga je na to dovelo? O tomu je Alaga mnogo puta mozgao – a napokon bi sav prijekor, svu krivnju svalio na se. Sada, kad je već kasno, uviđao je to, te bi se sam u sebi jeo. Šta je mislio s onim postići, kako je radio, i napokon, šta je postigao kad je dovle došlo? Kako su mu bile pogrešne misli i osnove! Umjesto da za din radi, radio je proti njemu, upropastio je svoju obitelj, sina otimajući od nauke – dao mu, da postane, što i jest sada, umjesto od njega da bude čovjek na svom mjestu, na ponos onima koji su ga rodili, a na diku svoje vjere i ostale braće.

Omer-efendija! Svaka ti se u zlato prometnula! – uzdahnuo bi Alaga u svojoj samoći, u toj pustoj praznini. – Da sam njega slušao, jadna pameti! Već ja uvrtio u glavu, da se ovdje ne može, a onamo da nas čekaju zlatni dvori i braća, koja će nas objeručke dočekati. A eto kako je: Mehmed Krilić vratio se od tuda kud je otišao, veleć,

da nosi sa sobom din i motiku. Svagdje teško bez svoga, a još na svomu najbolje.

Uviđao je tek sada kad je nevolja pala na vrat, a i drugu mu braću pritisnula, kakov je grijeh počinio i on i ostali. Uviđao je kako mu je bio lud strah zaraditi dina kad je odsuđivao onako oštro Hilmu što je obukao tijesne haljine. Ta i on sam, koji je toli mrzko gledao sve novotarije i što je na sebi nosio novi biljeg, i on sam morao se je tomu podvrći. Kao pravi turčin nekada, kakov je htio da bude, ni kundure nije trpio, te u godini promijenio nekoliko puta crvene postule. Al' vidio, da to nije dobro, i što je najglavnije, da je to za nj u ovako oskudnom stanju skupo, pa obukao kundure. Odmah su to drugi opazili, pa ga pitali zar misli izići iz dina. Pitali su ga od obijesti. A on im je po duši odgovorio: "Ne to, van ovako me jedne kundure nose po godinu dana, te mi je to jeftinije, nego li kad potrošim pet pari postula." Eto, na što je spao – čemu se nije ni nadao, a najmanje se je pak nadao da će to tako hitro nadoći da će se na nj oboriti tako brzo tolike nevolje!

Iskusiv gorko sam dokle dovode osnove kojima se je hranio, uzeo je druge odvraćati da ne misle kao što je on mislio, jer da će svaki tužno svršiti. Sam se je prikazivao velikim primjerom nerada, dokle taj dovodi. Al' najteže mu što taki savjet nije znao sam sebi prije dati, pa bi onda ostao onaki i bolji nego što je bio. A je li još svijet, jesu li još ljudi pametni pa da se okoriste tuđom nevoljom, koja bi ih morala dozvati svijesti? Jesu li ljudi, njegova braća oko njega, išta razborita pa da poslušaju savjet, nauku, mudru riječ onoga koji ju je naučio u najtežoj školi, da poslušaju onoga koji sada nema ništa.

Pri tom se je ljuto nasmijao. Ta kako bi i slušali i poslušali sada oni njega kad nema ništa? Kako, otkuda to dolazi, da bi sirota znala štogod? Ta on sam – Alaga – dok imadijaše, bijaše svakomu i pametan i prepametan. Tražili su ga, zvali, pitali: a sada ti svi bježe od njega, tvrdo uvjereni da sada ništa ni ne zna kad ništa nema. Pa kako bi njega oni sada u čemu poslušali kad se ni njemu istomu nije dalo slušati nekada Omer-efendiju?

Makar da je Alaga sve izgubio što je imao, pa i sreću u obitelji: al' ipak nešto mu je ostalo. To je bila ona vječna nada koja mu je blažila nevoljne dane, koja mu je olakšavala tuge. "Pa može i Bog dati bolje!" – često bi puta uzdahnuo, a kad je to jednom rekao pred Avdagom, Avdaga ga odmah presiječe: "Kani se ćorava posla: nadat se smije samo onaj koji radi!" I Alagi se to svidjelo da je baš tako, – al' njegovo je vrijeme već izmaklo!

Druga je opet stvar, koja mu je ostala, da kao vječni žižak, dok živi, razgrijava njegov život, snaži njegovu dušu. Njegova vjera, njegova ljubav k dinu ostala je jednaka, nepomična, kao pećina, te uz to još i ljubav prama braći svojoj, makar da su ga ostavljala. I kako bi on htio da se braća opamete, da ovdje radom svih svojih sila prodiče din!

– A hoće li?

Alaga se je gorko nasmijao, bolno uzdahnuo – kano da je pomislio na svoga Mehmedaliju...

Čarobna je i krasna bila noć ramazanska. Uz šum Neretve, uz ugodni miris divne noćne prirode, nad koju se nadviralo vedro nebo i gledalo ju milijunama zvijezda – Mostarom se od kuće do kuće, od jednoga kraja na drugi širili ispremiješani zvukovi i glasovi pjesama i glasovi smijeha i veseloga, pustopašnoga razgovora. Još nije ponoći – al' i da je, sve isto bi sjajnim očima u mrklu noć gledali oni rasvijetljeni prozori, što su se prosuli između Podveleži i Huma, prekinuti samo onuda kuda orlja Neretva. I zelene, bujne bašče kano da su oživjele, a iz njih izvire buka rek bi danjega života, kroz koju se daleko ističu zvukovi sitnih tambura i šargija.

U Činđinoj bašči sve puno, sve kô da vri i ključa. Mnogi fenjeri rasvjetljuju dônji prostor ispod stabala, londžu, krevet, sitnu, pognjetenu travu, a gore iznad stabala gdjegdje dopire koji zrak svjetla, da se raspline u mraku, ako se je mogao provući kroz gusto granje. Sve puno kano mravinjak, a i onaj čador sa strane krije pod sobom kitu svijeta. Ljudi posjeli na razgovor, momci piju rakiju, igraju, neki pjevaju i udaraju na šargije.

S kraja ispod londže digoše se četiri čovjeka, koji su bili malo u zasjenu, gdje su mirno sjedili i pozabavili se uz kahvu i duhan. Izišav na prostor ispred londže, fenjeri im rasvijetliše lica. Bio je to Omer-efendija s Hilmom, te Avdaga i Muharem. Koji su još s njima sjedili, oprostiše se od njih.

– Hoćeš li, da se okladimo? – pogleda Avdaga Omer-efendiju, kad su prolazili između onih skupina ljudî koji su sjedili na travi. Hajde da vidimo je li istina što sam ti večeras bio rekao?

Omer-efendija mahnu glavom da hoće, te svi pođoše prama čadoru, a Avdaga prvi. Stadoše malo podalje, te se nadviriše u čador da ih tko ne opazi.

– Eno vidiš! – pokaza Avdaga prstom.

Čador pun momčadije koja se je najstrasnije kartala.

– Jest, jest, dina mi! Eno i Mehmedalije – a vidi, i Salko je ondje!

– Evo, drži ovo dok ne platim! – razgrija se Mehmedalija i upravo svlačio fermen, da ga položi za igru.

– Šta veliš? – upita Avdaga.

– I ovi ovdje – pokaza prstom u čador – i oni onamo – isto upr gdje su drugi rakiju pili – svi će ti reći da su pravi turci. I gledaj ih kako i šta čine kao pravi turci. Da im rekneš, da to nisu, ubili bi te, kao što bi te presmlatili ako ne vičeš onako i proti svima onima proti kojima oni viču. Al' kad ogole sveosve, kad ne bude ništa, pa ni razderane košulje, da je bace za igru, onda će svi ti pravi turci biti jeftina roba, a onaj će je kupiti tko je uzmogne platiti. To je naša nada!

– Taki su nam svi! – potvrdi Avdaga.

I okrenuše se sva četvorica, pobjegoše iz bašče – ne obrćući se, da i opet ne vide ljute rane koje su netom vidjeli.

XVI

I Bajram je već prošao, veseo i ugodan – samo ne Alagi, koji se je tek mogao sjećati i spominjati, kako je nekada Bajrame slavio. Mjesto slatkih gutao je gorke – nu, pa Bože moje, tako ljudima i biva. Nekom ovako, nekom onako. Tko zna što će tko sutra dočekati?

Hanuma je sve jednako ležala u svojoj boljetici. Nekad lakše, a nekad gore. I čudna je u nje bolest bila. Đah joj malko odahne, a đah da ne more ni dihnuti. A od nekoliko nadošlo i novo stanje. Prije je primala gotovo sve, što joj donesu – ili se je silila na to – a sada je sve birala. Ne bi joj se dalo ni ovo ni ono okusiti, već bi sve odbijala, pa bi i gladovala. S toga joj je i sestra i Đulsa gledala ugađati što su više mogle. Pitale su ju, šta će, hoće li ovo, ono – sve, samo da joj ugode. A bilo je vrijeme i voću i svemu – deseti dan po Bajramu – kad se je moglo sve nabaviti.

Jutro je bilo kad je i Alaga sjedio u sobi gdje je bolesnica ležala. Đulsa je također tu bila da izmjeni tetku. Sjedili su i više

šutili nego se o čemu razgovarali. Bolesnica ležala na strani i okrenula se prama prozoru i kretala očima kano da se je htjela što više nagledati lijepa vremena. Dan lijep a još nije bila vrućina zažegla, već se tek sunce spustilo i zrakama titralo po zapuštenim sofama, kuda je Đulsa dok je djevojkom bila, gojila svoje cvijeće. Alaga upitao bolesnicu kako joj je, i onda ušutio kao kamen. Đulsa sjedila materi uz uzglavlje, te joj sveđ namještavala jastuke, da joj bude ljepše i čuvala na njoj jorgan da joj ne spane.

– Đulso! – prekine hanuma muk.

– Šta je, mati slatka?

– Vidiš, baš mi je palo na um! – govorila je hanuma slabim glasom. – Znaš – ja bih – i ne nastavi, jer joj je bilo teško, pa je morala malko odahnuti.

– Šta ćeš? Samo ti reci!

– Ima li višnjaba? Uželila sam ga se, a nisam ga odavna okusila.

– Hoću, hoću! Skoči Đulsa. Odmah će biti!

Baš je jučer hanumina sestra donijela višanja veleć neka ih ima, ako bolesnica uspita. I baš kao da je pogađala. Đulsa izleti na hajat, uhvati se rukom za direk od vrata dok navuče nanule i ode u kuću. Uze bakreni kotao, nasu vodu pa s višnjama metnu na sadžak na vatru. Još malo podstaknu, jer je vatra od prije gorjela te ostade u kući, čekajući i čeprkajući.

Đulsa je još bila u kući kad odjednom neko zakuca na vrata. Odmah ona oču i poleti u sobu.

– Bâbo – eno neko kuca na vrata, hajde vidi ko je!

Alaga ustade, nu on nije ni na hajat, kad opet neko potegnu za halku.

– Tko je? Stani! – odazva se Alaga idući preko avlije.

Otvori vrata, a kako ih je otvarajući uhvatio rukom, ostavi ih onako u pola otvorena, kad pogleda na ulicu, pa kao da se uprepasti.

Pred vratima je bio mahalski muhtar, stražar i još jedan čovjek, a za njim dva hamala.

– Oprostit ćeš, Alaga – javi se muhtar – ama došli smo radi onoga što imaš sa...

– Robačina – e pa neka, džanum! Evo na – hajdete unutra, eno kuća, eno odaje! – pokaza Alaga rukom, a glas mu je izlazio suho. Bujrum, bujrum!

On ih uvede sam i pusti gore.

– Dete vi, mene i onako ne trebate! – reče im Alaga i ostade na avliji.

– Šta je to, bâbo? – iziđe Đulsa polagano na hajat.

– Ništa – vidjet ćeš! Hajde pripazi mater! – odmahnu Alaga rukom i sjede na sofu na sunce.

Oni koji su došli, pokretali su, prevrćali odajama, izabirali, kupili, a kad im i to malo bilo, siđoše u kuću te se počeše po njoj ogledavati. Pregledaše svaki kutić, omjeriše sudove, i kano da dva odabraše.

– Eno i ono ćemo – baš lijepo kotao! – čuo se glas jednoga od njih.

Hamali snesoše sve što su ova trojica izabrala, natovariše na se, a da im bude lakše i manje posla, stražar iznese tri suda iz kuće i metnu ih na hajat. Iz jednoga se je suda još pušila para, a u njemu ključala crvenkasta voda.

Hamali su jedva na sebi ponijeli sve što su snijeli na hajat. I još im je ostala velika hrpa, al' jedva što su izišli na cestu, još su poslali drugu dvojicu da im pomognu. I odnesoše sve.

Na hajatu se sve opet smirilo, porobčije otišle – a Alaga sjedio na sofi.

– Jesu li otišli? – poviri Đulsa na sobna vrata, a kad viđe da nema nikoga izađe sasma na dvor. – Šta to, bâbo, amaneta ti? – upita ga preneražena, zaplašena.

– Ta vidjela si – već hajde sjedi uz mater! – pokaza joj on rukom u sobu, a sam se diže sa sofe. – Ja ću odmah doći! – i ode preko avlije pa na ulična vrata, koja pritvori za sobom.

Ljudi su se lomili pod stvarima, koje su sobom nosili. Alaga ih je gledao sa dno ulice, pa tek što mu umakoše ispred očiju pođe i on sam za njima.

Nikuda nije ni pogledao idući čaršijom. Tek kad je bio na velikoj ćupriji, malo se osvrnu. Na ćupriji se bilo okupilo dosta znatiželjna svijeta, a dolje po pećinama, kuda je sunce peklo, gazala i penjala se djeca, gola golcata, kô od majke rođena. Ovdje-ondje pod spilama skinuli i ostavili haljine, pa lete, mašući rukama, poskakuju, penju se, zaletavaju, vrtoglavce skaču u virovitu Neretvu, plivaju preko nje, a drugi se opet mlađi usmjeljuju da ju preplivaju po prvi put. Upravo jedan skočio, zaronio a onda opet isplivao te podalje od kraja čeka, gleda i zove jednoga, koji s pećine smjeruje da skoči, ali se još susteže. I drugi ga bodre, pozivlju da se ne boji – a on sve jednako mjeri te stane bliže i dalje, više i niže. I napokon se odvaži, sunovrati na glavu – drugovi ga pohvališe, a onaj ga još čeka boreći se s virovima. Gledaju gdje će izići, po prilici kud bi morao izdušiti...

Alaga se samo osvrnu i pođe dalje, jer nikada nije mogao gledati te zabave. Ni kao momče nije za nju baš puno mario. Udario ravno ispod Kujundžiluka, na općinu, gdje će mu se prodavati stvari radi nekoga duga jednom trgovcu, od godinu, godinu dana i pô. Na općini se iskupilo svijeta, stvari se izvikivale. Upravo se vikalo drugi put.

Kad ujedanput među svijetinu stupi i kroza nju prodr Avdaga ne osvrćući se ni na jednu stranu već ravno u vrh. Primakne se stolu, gdje su sjedili oni od ureda, nagne se jednom i prišapne mu nešto. Ovaj na to kimnu glavom i javi da se neće ništa prodavati. Avdaga se opet hitro okrenu i potraži Alagu.

– Alaga, dina ti, što ovo učini?

Alaga slegnu ramenima.

– Ja te pitam, što ti meni o tomu ništa ne kaza? Onda ne bi ništa od ovoga bilo... Barem radi svijeta... Ta ti znaš da se možeš u podne, u po noći vazda na me obratiti – i onako ti dugujem za tvoju ljubav dok sam živ životom a da ti nikada isplatiti ne mogu.

– A prođi se, svejedno! – opet Alaga slegnu ramenima.

– Dižite ovo i nosite doma, otkuda ste i donijeli! – zapovjedi Avdaga hamalima, pokazujući im stvari.

Alaga je bio jak a da ni najmanje ne oda, kao da se to sve njega ni najmanje ne tiče. Kano da je bio baš o tomu uvjeren, da je to tako moralo biti i da se nije tomu moglo nikako izbjeći... Dugovao trgovcu, upravo onomu komu je nekada prodao dosta zemlje na Buni i to dug radi stvari što ih je nosio iz dućana. A trgovac hoće da se podmiri.

I opet se vratio ispod Kujundžiluka pa na veliku ćupriju. Sada se tu svijeta još više iskupilo, a osobito dolje blizu vode. Svi se otimali, provirali da gledaju, napinjali se i turali. Na malom pijesku četvorica, petorica držali jedno dijete za noge da mu je glava visila dolje, a druga dvojica udarala šibama po tabanima.

– Aa – ništa, gotov je! – rekoše.

Mrtav je, kukavna mu mati! – i drugi požališe, a u tren oko prosu se glas da se je nečije dijete udušilo.

Alaga nije ništa pazio – malo se ustavio, pogledao i opet pošao mirno. Dolje ga na Đerizu susrete jedna hrpa.

– Alaga, bolan, zar ne znaš da ti se je dijete udušilo?

– Tvoj Meha!

– Mrtav je – eno sad će ga nositi!

Alaga stade, oči mu se ukočiše kao da su od stakla a na licu zadrhta svaka bôra. Pritisnu rukom po prsima i kao sav izvan sebe naglo stupi natrag, a da nije onđe na ćošku onoga direka dućanskoga, koji nosi krov, bio bi pao. Naslonio se onako leđima i zatiljkom o direk i nijemo, ukočeno gledao na onu hrpu preko nje ravno dolje na Neretvu. Napokon mu se počeše kupiti nabori ispod očiju s krajeva, glava padati – odmaknu se od direka, glava pade k prsima i diže obje ruke, da otare dvije, samo dvije vrele suze, koje mu kanuše.

Primaklo se njemu ljudi, te ga uzeše tješiti i razgovarati, a dotle su već i nosila bila donesena, da na njih metnu Mehu. Kad ga iznesoše na Đeriz, htjedoše krenuti k bolnici.

– Ne dam, već doma! – zakrči im Alaga put. Ne dam ni za živu glavu!

Liječnik i izaslanik pustaše mu na volju i mrtvaca ponesoše doma. Za njima pošlo i djece, koja su naokolo oblijetavala i pogledavala preplašeno i znatiželjno u nosila.

Doma je samo Đulsa sjedila uz mater.

– Kad će biti taj višnjab više gotov? – pitala je bolesnica potiho, slabo.

– Sad će – već potrnula mi se vatra kad je voda prekipjela, jer nisam gledala! – slagala je Đulsa.

– A što nisi, kćerce, oči otvorila! – prikori ju blago mati.

Đulsa je bila u neprilici. Materi nije htjela kazati svu istinu tko je ono bio u kući, al' se je bojala da nije može biti i sama pogodila. Bolesnica nije dalje ni pitala. Đulsa je htjela da zovne tetku, da joj dođe, al' nije imala koga da pošalje po nju; a opet nije bilo više ni cigle višnje. I tako su obje šutile; hanuma čekala višnjab, a Đulsa izlazila onako na dvor da ju kô zavarava, a ujedno povirivala i na ulicu ne bi li tko ispao da ga pošalje po tetku.

Onaj muk, onu tišinu, prekinu razgovaranje ispod glasa, koje je dolazilo sa ulice. Đulsa pristupi pendžeru i stade da sluša.

– Evo ovdje, ovdje! – čulo se je s dvora glasno vikanje.

Napkon netko otvori vrata širom i u avliju unesoše nosila. Stražar zakrči djeci put i poturi ih natrag niz ulicu, a nosioci metnuše utopljenika u nosilima na avliju.

Đulsa je blijedila i hladnila od straha i od svakih pomisli, sve jednako gledajući na prozor.

Šta je to opet! – jecaše bolesnica i glavom okrenu na stranu da bolje čuje.

Ništa, ništa – stani! – i siđe s prozora i poleti k vratima, kad viđe da je Alaga unišao.

Alaga pognuo glavom. Hodao je čisto kao satrven.

– Jao, bâbo mili, šta je? – na vas glas zavapi Đulsa kad viđe u oca orošene oči.

– Ne pitaj me, vidiš – Meho!

– Meho, brate moj! – Kukavna ti tvoja sestra! zakuka Đulsa, okrenuvši se k musanderi i spustivši glavu među ruke.

– Šta, Meho moj? – dignu se bolesnica u dušeku kao da joj se sile pomladiše, ojačaše, Što plačeš?... Stani! – i pogleda na prozor s dušeka. – Što je s Mehom?... Nosila – sina mi ubiste! – suhim se rukama odupr, skoči, rukama zabode u kose i poleti niz sobu, poleti kao vjetar, a oko suhoga joj se tijela daleko za njom vijala duga do tala košulja.

I stade, koljena joj klecnuše, još se grčevitije uhvati za kose, još strašnije, očajnije zasinuše suhe, iskolačene oči.

– Aoh! – podrža se malo – i tek se je Đulsa okrenula i uhvatila ju, već se je oborila na tle.

Alaga je kao okamenjen gledao to što se je dogodilo u tren oka, u jedan hip. Zamahnu glavom i na jednu i drugu stranu, potrese njom – te su i na tla odletjele krupne kapi.

Priđe i pomože Đulsi da se ispravi i sjedne i onesviješćenu bolesnicu nasloni glavom na njezino krilo.

– Što ću – ja ne znam! – obori rukama niza se, očajno, beznadno, kao odsuđenik komu više nema pomilovanja.

– Leti po tetku, donesi sirćet! – snašla se Đulsa, milujući mater, hvatajući ju za ruke, zovući ju.

Ni plakati nije više mogla. Bol joj je i odviše bila jaka, velika, a da bi joj mogla suzama odlanuti da bi ju plačem mogla ublažiti.

Brzo je tetka došla, a za njom još dvije žene. Uzele onesviješćenicu, prenijele ju na dušek. Stale ju natirati sirćetom, sirćet joj pod nos metati, a metale su joj i hladne obloge.

Kad se je opet osvijestila, kad je došla k sebi, već su Mehu okupali i pokopali.

Bolesnica nije kasnije ni riječi progovorila. Samo je zurila očima ukočeno, nepomično. Žene su ju pitale hoće li što, nudile joj svega samo da rekne – al' ona je sve odbijala.

Pod mrak je Avdaga poslao mnogo i raznih stvari, sve na izbor što treba za bolesnicu i za kuću, a došla je bila i njegova žena da što pomogne i da vidi kako je.

XVII

U tihoj i mirnoj Cernici, kako se ide k novoj ćupriji, u maloj kućici živjele su dvije duše; živjele su kao mrav, da komšiluk zapravo nije ni znao za njih. Kuća potleušica, na malom hajatu dvije sobice, a preko avlije nešto krova sa ognjištem, što bi se kuhinjom zvalo. Pod kućom, tamo nad Neretvu, pružilo se nekoliko brazda baščice, lijepo zasađene i brižno gojene, a u njoj i dva stabla sliva. Avlija i hajat čisti, da si mogao i kamen lizati, a male sobe uređene zgodno, ukusno, da su, štono riječ, pjevale. Krajem avlije, na onu stranu, gdje su sobe, zasađeno nešto cvijeća, a najviše karamfila i nevena. Osobito je jedan busen karamfila bio velik, razgranjen, a cvjetovi ga obasuli, te se je vas crvenio da si jedva odozdo mogao vidjeti drške.

S jedne strane hajata nastavljen stan, a na njemu sitne žice pamuka. Za stanom sjedi žena i hitro tka, pomičući kroz žice jajasti čunjak, tka hitro i brzo, da ne možeš ni opaziti kad jednom rukom baci čunjak da ga drugom uhvati, i natrag. Sitno, sivo brdo leti i tamo i amo, a kako njime udara, onako se niže i prtva s kamenom, što je straga o stanu obješena. Na daski, na kojoj je žena sjedila, puna kutija namotanih cijevi. Katkad samo zastane lupa, ako se prekine žica, a kad se sveže – onda i opet počne odzvanjati po hajatu, a po avliji, da se je moglo čuti i na ulicu.

Gdješto se žena sagne po stanu, da ispod strehe poviri na nebo, pa onda dolje na avliju, da vidi dokle je sunce došlo, po prilici da pogodi koje će biti vrijeme.

– Još imam kada! – rekla bi sama sebi i nastavila tkati.

Sa ulice dolazila buka, štropot kola, topot konja, vika djece, razni glasovi, sad jače, sad slabije. Od onuda pak od nove ćuprije neprestano dolazila tutnjavina; to odjekivalo, jer se prolazilo preko nove ćuprije, koja se je lagodno, gibko uvijala pod jakim teretima. Tu se prevaže roba trgovačka, kamenje za gradnje, grede, daske, – ama sve, pa to tim više, jer je teškim tovarima i kolima zabranjeno ići preko stare ćuprije otkako se je nova otvorila.

Nije moglo biti daleko do podne. Sunce je već visoko iskočilo nad Mostar i zrakama upijalo vlagu sa zemlje, nakvašene onomadašnjom snažnom kišom. A bilo je upravo pod kraj proljeća 1884. Nebo se smililo, dobrahno zarosilo – a zelen potjerala, te ti ne dotječe vida i očiju da se toga milinja nagledaš.

– Ako se ne varam – brzo će podne! – opet žena zastane brdom, pogleda na sjenu što ju je sunce bacalo. A bila je već vrlo kratka.

Stan presta lupati, a žena se diže s njega. Kako se je sjedeći malko prignula, onako uvuče leđima, podbočivši se još od straga i objema rukama, kao da ih je htjela ispraviti. Onda se sagne, pogleda niza se, strese nešto konaca, što su se za dimije uhvatili, dimije malo podiže i sprijeda ih zape za dombak, navuče nalule, koje su se upravo najljepše sljubljivale sa bijelim tankim nogama, i pošeta niz hajat. Stade gotovo pod strehu, gdje ju je u hladu najljepše rasvjetljivalo svjetlo, što se je iz avlije i odonuda s avlinskoga duvara odbijalo. Pogleda po avliji naokolo, na avlinska vrata, pa preko duvarova na dvor, tamo dalje gdje se sive brda, gdje se kolom nadvisuju kao u natjecanju i stabla, i džamije i munare, one stare, crnomanjaste i nove, bijele, sve kamene kuće. Krasno sadjelano lice presulo se bjelinom, kao što je bio onaj pamuk na stanu, te se na njemu izrazito isticale tanke, crne obrve, oči okružene modrom finom sjenicom, pravilan nos i tanke a rumene usnice. Cijelo njeno biće, njezin stas privlačio je nečim nježnim, plemenitim, upravo zamamnim, al' onaj pogled očiju sustavljao te, da u njemu, iz očiju čitaš nešto, što je duboko zasađeno bilo negdje u nutrini, u srcu, u duši. S blagih, milih onih očiju izviralo je nešto, što te je sapinjalo, te bi i sam osjetio nekakovu žalost, nejasnu, tajnu, nekakvu samilost prama tomu biću koja te je ipak k njemu nagonila, da staneš pred nj, te da mu se diviš i da ga slušaš kad bi ti uzelo pričati o onumu, što je doživjelo.

Bila se je rek bi zanijela onom krasnom naravi, lijepim proljetnim vremenom, čistim, vedrim nebom, a onda se prenu i pođe u kuću. Naloži vatru, nastavi vodu i poče prirađivati ručak. Kad što i malo jače zalupilo pred avlinskim vratima, povirila bi iz kuće i pogledala da li tko ne dolazi.

Već je i ručak priredila, pilav i uštipaka, pa ostavila sve uz vatru, da se podgrijava. Kako je više odmicalo vrijeme, onako ona nestrpljivija bivala i pogledavala na avlinska vrata. I podne minulo, te ona uzela abdest i klanjala, pa i opete čekala. To joj se čekanje oduljilo, te ju je smetalo i bilo joj neugodno, a kad je sunce prešlo na drugu stranu, podne već bilo i bitisalo, napokon iznese sama za se u dva sahanića pilava i uštipaka, pa uze sama ručati. A neprestano je pogledavala na vrata.

Vidjelo joj se je na licu da ju je to čekanje uznemirivalo, pa da joj laglje prođe vrijeme, opet sjede na stan i poče tkati. Nu ni tu joj se nije dugo dalo, pa da promijeni posao, ustade i metnu preda se vitao da mota cijevi. To ju je malko kanda rastresalo, ono okretanje vitla i brundanje.

Tek pred ićindiju otvoriše se avlinska vrata, a na njih uniđe čovjek prosijede brade, pognut nešto, u čakširama od dimjaluka.

– Hvala Bogu, kad te iščekah! – čisto odlahnu mladoj ženi kad vidje da se vrata otvoriše.

– Evo jako sada! – izusti čovjek i pogleda u mladu ženu.

– Zar su gotovi? – plahnu se žena.

– Jesu ja! Taman sada!

– Pa?

– Ah, kćeri moja!...

– Da ga nisu...? – zape joj u grlu i plašljivo pogleda u oca.

– Jesu, Đulso, jesu! A tko bi rekao! Šta ćeš, Bog je htio!

– Kako?

– Odrezali mu trinaest godina!

– Đulsi kanuše suze i udari potiho jecati.

– A što ćeš mu, što plačeš? Ne možeš sada ti izporaviti! – s prijegorom reče i mahnu otac, hoteći utješiti kćer.

Bio je to Alaga, a došao sa suda, gdje su mu sina taman osudili na trinaest godina zatvora.

Nakon one nesreće lanjske godine, kad mu se je mlađi sin Meho udušio u Neretvi, njegovoj ženi bolest silno na gore krenu. Bolesnicu grdna nesreća više ubila nego li sve drugo. Od onda pa do svoje smrti – upravo na večer, u oči Hadžinskoga bajrama, oko dva mjeseca, pošto se je Meho udušio – bila je ni živa ni mrtva. U oči Hadžinskoga bajrama oprostila se s ovim svijetom, riješila se svih muka.

Isto taj zadnji dan materina života, istu ono veče kad je ona umrla, Mehmedalija se je u oči bajrama sastao sa Salkom i sa još dva jarana, te se pili cijelo vrijeme, od dana pa do mrkle noći. Ni govoriti više nisu mogli i hodati im bilo poteško. A kad pao mrak, te ni rakija više ne mogla kroz grlo, iziđoše iz mehane i sva četvorica u jednom redu pođoše ulicom. U mehani su se svakako zabavljali, i smijali, i dražali se, i ljutili, i psovali, a kad su napokon izišli, u redu su stajali najprije jedan jaran, pa Mehmedalija, pa drugi jaran i napokon Salko. Mehmedalija je imao i nož za pasom. Teturali se ulicom i tamo i amo, pa i pjevali. Kad dođoše u gušći mrak, dokle svjetiljka nije mogla dobro svjetlom dopirati, onaj koji je bio između Mehmedalije i Salke trgnu hitro i vješto Mehmedaliji nož iza pasa, te ga onako odmah prenese Salki i zabode mu ga u prsa a onda vrati na Mehmedaliju. Salko kriknu i pade, Mehmedalija zajauka ranjen, a onaj jaran s kraja, kad to vidje, nagnu u bijeg, dok onaj drugi, što je bio između Salke i Mehmedalije, zaosta i poče vikati:

– Pomoć, pobiše se amo!

Slatiše se brzo ljudi, stražari, okupi se svijet.

– Šta je bilo?

– Ovi se bogme među se potukli, a jedan je već i pobjegao! Odgovori onaj, koji je bio zaostao natrag, te i njega nesta među svjetinom, koja se je bila u mraku nakupila nad mrtvim Salkom.

I Mehmedalija je pao, ali je bolno jaukao, jer mu je tekla silna krv.

Domala donesoše nosila, te mrtvoga Salku i izranjenoga Mehmedaliju prenesoše u bolnicu.

U rano jutro, na sam Hadžinski bajram, kad su mrtvo tijelo hanumino kupali, dođe glas, da je poginuo Salko a Mehmedalija teško ranjen, te da leži u bolnici.

– Kad se komu ne da – baš se ne da! – govorili su ljudi.

U isti gotovo čas, kad je Đulsa ostala bez matere i nad njom mrtvom suze prolila, u isti čas je obudovila. Tako naglo, tako hitro! Tko zna je li za nju sreća ili nesreća, tko zna je li, plačući za materom plakala i za svojim čovjekom koji je eto tako mladu – od devetnaest godina – ostavi udovicom? Il da nije u ovom plaču i iskrenoj, dubokoj tuzi za materom sveosve i zaboravila svoga čovjeka. Salku, koji joj je poništio svojim životom njezin mladi život, mučio je, tukao – umjesto da joj oslatčava časove? Da nije zaboravila Salku, koji je uza nju, svoju ženu, živio uvijek svojim bećarskim životom, zapuštajući nju, koja se je žrtvovala da pođe za nj?

Đulsa nije imala sa Salkom djece, s toga se je već za nekoliko dana povratila u očinu, u pustu roditeljsku kuću. A malo za tim, dok je još trajala ona prva, jaka bol, odmah se je bilo brinuti Alagi, da isprtlja iz svoje nekadanje kuće i da ju ustupi novomu vlasniku, koji je imao smilovanja i srca da ga iz nje ne diže dok mu je žena bolovala.

I njih dvoje samih smjestiše se u onu malu kuću u Cernici. Mehmedalija je još ležao u bolnici – i dugo je potrajalo da se izliječi od dvije rane i od treće teške. Đulsa uredila kuću sa onim što je još bilo, upravljala njom, radila, vezla, šila i tkala, da što zaradi, da uzmogne živjeti i ona i otac. Avdaga nije zaboravio svoju zahvalnost, al' njegovi su darovi i njegova briga za Alaginu kuću iz početka teški bili za Đulsu. Kasnije se je i tomu priučila.

Prvih dana odmah Alaga je išao pohoditi sina, al' nije mnogo prošlo kad je uz njega bolesna našao stražu koja ga čuva. Mehmedalija je bio pod sumnjom da je on sam ubio Salku, te je tako i istraga povedena. Kad se je Mehmedalija oporavio i digao, odmah su ga preveli u zatvor, dok se stvar ne raspravi na sudu.

Ipak – i Alaga i Đulsa – napeto su očekivali konac toga svega, a dugo je bilo čekati cijelu zimu, pa proljeće. Pod konac proljeća rasprava se svršila na sudu. Mehmedalija je bio optužen da je on ubio Salku, a on se branio da nije, već da ga je radi jedne svađe u piću, pred što će se dignuti iz mehane, ubio Vujo Perović, onaj isti koji je išao između njega i Salke pa kad je počino to nedjelo, da je uz Mehmedaliju na zemlju ostavio nož, dozvao ljude, a zatim – kako je i svijet pripovijedio i nagađao – otišao doma da se presvuče. Nu sva Mehmedalijina obrana, sve njegovo nijekanje nije pomoglo, jer je onaj četvrti svjedok, koji je odmah pobjegao tvrdo nijekao da išta zna. Na Mehmedaliju je pala sva krivnja, jer se je dokazalo da je ono bio njegov nož te da je bio na razbojištu on sam sa usmrćenim Salkom. Sud je bio toga uvjerenja da je Mehmedalija ubojica, te ga s toga osudio na trinaest godina tamnice.

Alaga je nestrpljivo očekivao konac rasprave, a kad je saslušao i saznao osudu, okrenuo se je i otišao mirno, nesmućeno, kao da to na nj ništa ne spada.

Alaga je u zadnje vrijeme dosta gorkih popio, pa, makar se je udes jedinoga sina duboko kosnuo njegova srca, ipak nije mogla njegova tuga, njegova žalost izbiti na površinu, da bi ju čovjek odmah mogao vidjeti.

– A što ćeš mu – što plačeš? Ne možeš sada ti ispraviti! – rekao je Đulsi, kad je ona na taj crni glas počela plakati.

***

Otac i kći živjeli su tiho, mirno, kao dva mrava u svom novom stanu u Cernici. Đulsa radila i rukama hranila i sebe i oca – a nekako joj zgodno išlo, jer su sve žene hvalile njezin posao, koje su ga vidjele. Kano da je u svom radu nalazila utjehe, zabave, te radeći, znala bi se i razveseliti. Samo kad bi se malko zamislila i zanijela u ono što je doživjela, uzdahnula bi, a licem bi joj se prelila bol i tuga.

Katkad bi, da se odmori od posla, otišla Avdaginici, koja joj je također znala češće puta dolaziti. Te se dvije žene usko sprijateljile, a kano da su se i naravi podudarale. Avdaginica već u starijoj dobi, pa joj malo stalo do onoga čim se mlađi svijet rado bavi, a Đulsa, makar udovica od tekar dvadeset godina, uozbiljila se radi nesrećâ koje su ju cijelu potresle i promijenile.

Alaga ako nije sjedio doma, a ono je bio najviše u Avdaginu dućanu. Avdaga mu ni sada nije mogao nikada zaboraviti kako mu je Alaga nekad valjao. I on mu je bio pravi prijatelj, štovao ga je uvijek jednako, dočekivao ga rado i veselo. Često puta bi se Alaga pred njim potužio na svoj udes.

– Nemoj tako, Alaga! Nisi ti sam – eno ti i drugih naših – i uzeo bi mu nabrajati mnoga imena. Da su jedan ili dva pala, još, još – ali koliko ih ode! Ne ljuti se na se, već na našu ludu pamet!

– E šta ćeš – ama ljutio se i srdio, koliko mu drago, ne smije čovjek opet da gubi nade...

– Jest, moglo bi se nadati, i ne smije se gubiti nada. Al' vidi, šta naš svijet radi, kako se zapušta i sam sebi žile prerezava! Svak se more nadati, al' samo onaj ima pravo da se nada koji radi – a naši ništa ne rade!...

Alagu je gorko pekla ta istina, a nezgode koje je on prouzročio makar i nehote, ludo, pripisivao je sebi u grijeh. Pekla ga je savjest kao najvišega zločinca – jer je ipak Alaga bio onaj stari poštenjačina kakovih ima kod nas, al' na žalost, se kasno dozovu pameti te tako i propadaju.

I vukao se je on još dana, i padao zdravljem, a savjest ga pekla što je odgojio sina da ga zatvore u tamnicu, što je sobom pospiješio ženinu smrt, što je uništio sreću Đulsinu.

Sav satrven, bolan, srušio se na dušek da se više ne digne.

Jesen je bila, a požutjelo lišće padalo sa stabala, da sagnjije na zemlji, u kalu, te zakrčuje putove, gomila se po baščama. Tužno je ono žutilo – a kako je bila opojna ona blaga, mila, nježna zelen, kojim se je proljeće kitilo!

Jesenji dan bio. Vjetar hujio, raznosio lišće kad su iz one male kuće u Cernici iznijeli na nosilima mrtvaca, prekrivena zelenom čohom...

Hrpa mala ljudi obilazila muče oko nosila, da pod njih redom podmetnu svoja ramena, da Alagu isprate zadnji put.

A za otvorena se vrata grčevito uhvatila mlada žena, blijeda i satrvena, očajna pogleda. Grčevito se držala vrata i gledala za nosilima – a vjetar je hujao oko nje, zanosio na nju suho, žuto lišće.

...Đulsa ostade i bez matere, i bez braće, ostade eto i bez oca i bez svega, ostade sama samcata – bez nade. ■

B I O G R A F I J E

OSMAN NURI HADŽIĆ

Osman Nuri Hadžić rodio se 28. juna 1869. godine u Mostaru. Šerijatsku sudačku školu završio je 1893. godine u Sarajevu, a pravo je studirao u Beču i Zagrebu, gdje je diplomirao 1899. godine. Radio je prvo u Okružnom sudu u Mostaru i Sarajevu, a nakon toga u Zemaljskoj vladi u Sarajevu. Istovremeno je bio i profesor na Šerijatskoj sudačkoj školi, a od 1912. do 1914. godine i njen direktor. Za vrijeme Prvog svjetskog rata, bio je kotarski predstojnik u Dubici i Banjoj Luci, gdje ga zatiče slom Austro-Ugarske. Poslije rata postavljen je za načelnika u Ministarstvu unutrašnjih dela u Beogradu, a umirovljen je 1924. godine. U februaru 1929. godine imenovan je za člana Državnog savjeta. Umro je u Beogradu, 23. decembra 1937. godine.

IVAN A. MILIĆEVIĆ

Ivan A. Milićević rodio se u Mostaru, 23. juna 1868. godine. On je sinovac poznatog i u to vrijeme popularnog don Frane Milićevića, tiskara i izdavača listova Hercegovački bosiljak i Glas Hercegovca. Osnovnu školu je započeo u Mostaru, a nastavio u Skradinu, u Dalmaciji. Gimnaziju je pohađao najprije u Splitu, potom u Sarajevu. Još kao školarac, pomagao je svom stricu oko izdavanja pomenutih listova, a kasnije je bio njihov stalni saradnik. Završivši gimnaziju odlazi 1889. godine u Beč na studij prava, koji od 1891. nastavlja u Zagrebu. Kao zagrebački student, uključuje se vrlo aktivno u književno-publicističku klimu toga vremena; djeluje kao novinar i književnik, najprije samostalno, a potom u zajednici s Osmanom Nuri Hadžićem. Političku djelatnost uglavnom ispoljava preko priloga u pravaškim listovima i časopisima. Na poziv strica, don Frane Milićevića, 1896. godine odlazi u Mostar povodom obustave izlaska njegovog lista i zabrane rada štamparije. Ne uspjevši preinačiti odluku tadašnjih vlasti Ivan Milićević odlazi u Beč. Vrativši se nakon godinu dana u rodni grad osniva vlastitu dioničku štampariju, a u ljeto, 1898. godine, pokreće list Osvit, kojemu je i glavni urednik. Radi i u državnoj službi, od 1900. godine, najprije u sudstvu, a potom u upravi. Biva premješten u Sarajevo, 1911. godine, gdje preuzima redakciju Sarajevskog lista. Umirovljen je 1922. godine, nakon toga je vrlo aktivan, naročito kao urednik nekih listova. Umro je u Sarajevu, 15. marta 1950. godine.

Osman Nuri Hadžić

Ivan A. Milićević

Hugo Schanovsky* (1927. – 2014.)

BOŠNJACI

Kada bi Bošnjaci
delfini bili,
sve bi zaštitnici životinja poduzeli
kako bi ih od desetkovanja spasili.

Kada bi Bošnjaci
morske kornjače bili,
žestoko bi se zaštitnici vrsta
za očuvanje njihovih legla založili.

Kada bi Bošnjaci
kitovi bili,
u opasnosti da će se na obalu nasukati,
krenuo bi val globalne pomoći.

Kada bi Bošnjaci
slonovi bili,
Greenpeace bi zbog njihovog odstrjela
krivolovce vatreno optužili.

Kada bi Bošnjaci
izgladnjele brdske gorile bili,
da bi ih u životu očuvali
World-Wildlife-Fund bi spontano kolone
podrške opremili.

Kada bi Bošnjaci
svete krave bili,
po selima i gradovima svoje domovine
nesmetano bi se kretali.

Pošto su Bošnjaci
samo Bošnjaci,
u političkim centrima moći
svakodnevno se peru ruke - u nevinosti!

(S njemačkog preveo
Damir A. Saračević)

---

* Gradonačelnik austrijskog grada Linza Hugo Schanovsky je tokom rata u BiH želio pomoći napaćenom bošnjačkom narodu. Kao plod te brige je zapisao svoju najuspješniju pjesmu pod nazivom Bošnjaci. Pjesma je štampana na UNICEF-ovoj razglednici, te su je na njemačkom, engleskom, francuskom, španskom, arapskom, italijanskom, slovenskom i bosanskom jeziku čitali milioni ljudi

CIJENA: 40 KN / 10 KM / 5 EUR
ISSN 1330-5182
9 771330 518008